

ENSURING STANDARDS OF QUALITY OF LIFE IN A TURBULENT WORLD

Monograph

Opole 2022

The Academy of Applied Sciences
Academy of Management and Administration in Opole

Ensuring Standards of Quality of Life in a Turbulent World

Monograph

Scientific editors: Tadeusz Pokusa
and Tetyana Nestorenko

Opole 2022

ISBN 978-83-66567-48-1

Ensuring Standards of Quality of Life in a Turbulent World. *Monograph.* Scientific editors: Tadeusz Pokusa and Tetyana Nestorenko. Opole: The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole, 2022; pp. 598.

Reviewers

Valentyna Smachylo – DSc, Professor, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Ukraine
Slawomir Sliwa – PhD, The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole

Editorial Board

Tetiana Buhaienko – PhD, Associate Professor, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Ukraine
Zoia Dikhtiarenko – PhD, Associate Professor, University of the State Fiscal Service of Ukraine, Ukraine
Nadiya Dubrovina – CSc., PhD, Associate Professor, Bratislava University of Economics and Management, Slovakia
Marian Duczmal – DSc, Professor, The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Wojciech Duczmal – DSc, The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Tetyana Nestorenko – PhD, Professor AS, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine
Marcin Oleksiuk – The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Aleksander Ostenda – PhD., Professor AS, Academy of Silesia
Iryna Ostopolets – PhD, Associate Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine
Tadeusz Pokusa – PhD, Professor ANS – WSZiA, The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Jadwiga Ratajczak – PhD, The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Olha Shevchenko – PhD, Associate Professor, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Publishing House:

The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
18 Niedziałkowskiego Str. 45-085 Opole, Poland
tel. 77 402-19-00/01

Authors are responsible for content of the materials.

© Authors of articles, 2022

© Publishing House ANS – WSZiA, 2022

TABLE OF CONTENTS

Preface	6
Part 1. Social and humanitarian aspects of life quality research in turbulent conditions	8
1.1. Violence, including economic violence in the family as a determinant of the quality of life.....	8
1.2. Current problems of improve living standards in global cities of the world.	20
1.3. Use of art therapy methods in work with preschool children in today's conditions.....	31
1.4. Quality of life as a fundamental category of being: methodological aspect..	42
1.5. National resilience in the spiritual space of intercultural dialogue.....	53
1.6. Definition and characteristics of receptivity to the new.....	64
1.7. The role of value-oriented education of foreign students in the process of language training.....	72
1.8. Nature-friendly technologies of modern sports exercises for everyone as a component of the educational program to improve the professional competence of future physical culture and sports specialists.....	84
1.9. The use of means of adaptive physical education in the process of development of the motor sphere of persons with reduced hearing	94
1.10. Addictive eating behavior of high school students and methods of its correction through physical education.....	106
1.11. Health technologies in the content of health care educational space for youth students.....	119
1.12. Organizational and methodological foundations of sports festivals and spectacles in the system of training physical culture teachers.....	128
Part 2. The interdisciplinary approach to research basics the life quality in turbulent conditions	136
2.1. The impact of inclusive approaches to economic development on the quality of society in European countries.....	136
2.2. Using the tools of the concept of sustainable development to maintain the level of quality of life in crisis conditions.....	147
2.3. Interdisciplinarity as an innovative dominant of the philological research...	158
2.4. Economic and socio-psychological effects of energy poverty in Poland.....	167
2.5. Literature and the "quality of life" phenomenon: features of interaction.....	177
2.6. Using a logistics approach to the functioning of a tourist enterprise.....	186
2.7. Shaping the universal scientific worldview: interdisciplinary causative-systemic approach.....	195

2.8. Strategic diagnostics of suppliers' enterprises in the conditions of the new energy market model.....	207
2.9. The role of the physical therapist in the medical rehabilitation of patients with myocardial infarction without ST segment elevation.....	215
2.10. Potential for the development of automobile tourism in the mind of globalization.....	222

Part 3. The influence of means and channels of communication on the life quality in turbulent conditions..... 233

3.1. Peculiarities of intercultural communication: value-cognitive basics.....	233
3.2. PR and advertising in marketing communications of tourism business enterprises.....	244
3.3. Projects in the field of 5G network construction.....	253
3.4. Social journalism in the media space of Ukraine.....	270
3.5. Literary criticism as a component of the emigration media space of the twenty years of the interwar period (on the example of the magazine "Our Culture", Warsaw, 1935-1937).....	280
3.6. Information requirements of young Ukrainian refugees.....	294
3.7. The role of brand loyalty in business development	305
3.8. The influence of quantitative units on quality of communication.....	316
3.9. University educational environment as a component of intercultural competence formation of higher education students in the IT field.....	323
3.10. Digital public services as a means of increasing the social security of citizens.....	334

Part 4. The importance of education in improving the life quality in turbulent conditions..... 347

4.1. Foreign students' speech competence forming in the process of learning the Ukrainian as a foreign language.....	347
4.2. Development of hardiness of students in the educational environment of the university.....	357
4.3. Integration of museums of educational institutions of Ukraine into the digital information space: trends, problems and challenges during the period of military hostilities in Ukraine.....	367
4.4. Development of life skills in pupils of residential institutions by using Learning by Doing approach in education.....	376
4.5. Education as a key factor of improving the life quality in the knowledge economy.....	383
4.6. Energy-informational foundations of human health in the training system of future physical education teachers.....	395

4.7. Dynamics of value orientations of modern students: systematic aspect.....	407
4.8. Higher education internationalization: practical experience of Polish-Ukrainian cooperation.....	418
4.9. Diagnostics of professional identity indicators of students-psychologists....	425
4.10. The importance of education in human life and society.....	437
4.11. Propensity to victim behavior of students with different types of social and personal identity.....	446
4.12. Lifelong learning as a tool for improving the life quality in the information society.....	456
4.13. Psychological safety of teenagers in the educational environment.....	464

Part 5. Combat Horting as a means of physical education of a harmoniously developed, successful, a vitally active personality – pupils, students and cadets: results of research work..... 474

5.1. Educational programs for Combat Horting – implementation during training classes strength fitness for a successful personality: athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting (experimental work).....	474
5.2. Structural study of the levels of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes.....	489
5.3. The prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets (experimental work).....	501
5.4. The influence of vitamins on the preservation and strengthening of health in school and student youth, cadets: Combat Horting athletes (experimental work).....	509
5.5. Use of folk choreographic arts in Combat Horting by pupils, students and cadets (experimental work).....	523
5.6. Simulation of physical education lesson programs and physical education classes for pupils, students and cadets with health orientation with the use of elements of Combat Horting in educational institutions (experimental work).....	532
5.7. Strengthening the mental health of Combat Horting athletes (school and student youth, cadets) in conditions of armed and informational aggression (experimental work).....	544
5.8. The use of mobile games in physical education lessons and the «Combat Horting» sports club to consolidate physical qualities in pupils of grades 5-7 – determination of life position in the conditions of martial law, during distance learning (experimental work).....	559

Annotation..... 574

About the authors..... 592

PREFACE

We present to you a unique monograph. Not only in terms of its international character, but above all the issues it raises. Until recently, at least in Europe, we hoped that we would consider the quality of life and possible problems related to it only in terms of technology development, good neighborly cooperation and building a common future. Hence the articles on information technology, the development of the IT industry, 5G networks, or new energy models. Unfortunately, recent years have shown that modern education faces problems and challenges that we have dealt with in the past, but which now require an integrated and interdisciplinary approach from the world of science. The COVID 19 pandemic, the economic, raw material and energy crisis, and the war in Ukraine brutally forced us not only to re-examine the concept of quality of life, but also to reflect on how complex this problem is and what values we should follow when building a common future.

In one of the paragraphs dealing with the problem of energy poverty, which for many of us was just a notion heard somewhere recently, there is a quote that "people, given the choice of dirty energy and the lack of it, will always choose the dirty one". Unfortunately, this is a testimony about us, about the global society of the 21st century, where consumerism, selfishness, and the pursuit of improving the quality of life, most often only in the financial aspect, lead us along the path we did not want to follow in Europe – to poverty. This poverty is today the problems of overpopulation and waste management, rising fuel and energy prices, food shortages and armed conflicts. This problem also has a social aspect, because more and more often we observe the need to learn critical thinking in education, health problems of the elderly, but also children, related to civilization diseases, especially obesity and lack of physical activity. After all, it is the lack of mental security of citizens, which has been indicated for years, which is discussed in one

of the articles, and the growing need to provide more and more psychological support.

This monograph also presents aspects related to the war in Ukraine. Unfortunately, because the indicated problems concern mostly civilians, including education of children and youth in the field of defence, crisis management and humanitarian support. After all, this is not the kind of education we wanted for future generations.

Getting to know the first pages of the monograph, we can be proud that we are a society that creates intelligent management systems and modern ICT networks, but can we really talk about the quality of life when we read further that the percentage of people who cannot effectively heat their homes or simply lost it because of hostilities? Delving into all the proposals presented by the authors, this monograph is unique in that it reminds the reader of the words of Gustaw Herling Grudziński that "man is human only in human conditions". So, it's worth reading it all, just to know that economic selfishness is not the way to improve the quality of life, and financial stability is very fragile when left alone. Therefore, the quality of life begins when we choose what kind of people we want to be and what values we want to follow.

That is why, especially now in Europe, we need not only talking about unity and cooperation, but above all real action. Our joint publication is such an action, focusing on the issues of quality of life in the context of the "new reality", and we would like to thank our Polish and Ukrainian friends for their extremely valuable and diverse contribution to the entire monograph.

Editorial board

Part 1. SOCIAL AND HUMANITARIAN ASPECTS OF LIFE QUALITY RESEARCH IN TURBULENT CONDITIONS

1.1. Violence, including economic violence in the family as a determinant of the quality of life

Przemoc, w tym przemoc ekonomiczna w rodzinie, jako determinanta jakości życia

Wstęp. W obliczu różnych przeobrażeń i zjawisk zachodzących szczególnie w strukturze rodziny, nie ma jednej, uniwersalnej definicji, która mogłaby wyczerpać znamiona pojęcia, jakim jest przemoc. Środowisko rodzinne bowiem już samo w sobie jest różnie pojmowane, chociażby w zależności od kontekstu w jakim analizy się dokonuje. W naukach społecznych mówi się często o tym, jaka rodzina powinna być, aby stanowiła źródło pozytywnych oddziaływań rozwojowych. Uwzględnia się również zagrożenia, które mogą warunkować nieprawidłowe funkcjonowanie jej członków, a w szczególności dzieci. Stanowi ona bowiem pierwszorzędne i pierwotne środowisko oddziaływań opiekuńczo-wychowawczych człowieka, począwszy od jego urodzenia poprzez kolejne fazy rozwojowe [1]. Pojęcie rodziny może mieć też charakter ekonomiczny, definiowany jako zbiorowość osób, często prowadzących wspólne gospodarstwo domowe, dążących do zaspokojenia własnych potrzeb. Na ogół też każdą rodzinę charakteryzuje wielość i różnorodność tradycji, zwyczajów, nawyków, sposobów funkcjonowania i dysponowania oraz zarządzania budżetem – a zatem odmienność wobec innych rodzin, co czyni trudność w zdefiniowaniu pojęcia „normalna rodzina”. Środowisko takie może dodatkowo stanowić zarówno pozytywne, jak i negatywne źródło doświadczeń wychowawczo-rozwojowych. Nieakceptowalne społecznie zachowania, nawyki i przekazane zasady na wczesnym etapie rozwoju mogą i najczęściej mają negatywne skutki,

niejednokrotnie trudne do zminimalizowania w życiu dorosłym [4]. O ile norma, w kontekście funkcjonowania rodziny, może być różnie interpretowana w zależności właśnie od tradycji czy też nawyków, o tyle zjawisko przemocy w naszym kręgu kulturowym kojarzone jest zawsze i jednoznacznie negatywnie. Dlatego obserwacja zachowań przemocowych w rodzinie powinna być rozpatrywana w sposób szczególny i indywidualny, bo niewątpliwie to właśnie w tym środowisku rozpoczynają się pierwsze etapy socjalizacji, czyli uspołeczniania, przygotowania do życia w społeczeństwie. Te procesy i zjawiska stanowią źródło emanacji norm i zasad, które człowiek przyjmuje jako wzór postępowania. Zatem każde źródło bodźców będzie budować system norm społecznych, którymi kierować będzie się w przyszłości młody człowiek. Aby lepiej przedstawić złożoność tematyki, przedmiotem poniższego rozdziału będzie próba zdefiniowania przemocy.

Przemoc – różne ujęcia na podstawie wybranych definicji, publikacji i analizy własnej. Ze względu na różne podejścia, poziom świadomości i różnorodny kontekst rozpoznawania zachowań, mogących wpisywać się w definicję przemocy, analizie zostaną poddane wybrane, przykładowe definicje. Nie zawsze bowiem przemoc to zjawisko tylko fizyczne, a stereotypy społeczne i przypisywanie przemocy tylko rodzinom i środowiskom dysfunkcyjnym jest najczęściej popełnianym błędem. Przemoc bowiem dotyczy też tych tzw. „dobrych rodzin”, ale jest trudniejsza do zaobserwowania i zdiagnozowania. Aby dokonać pogłębionej analizy warto zastanowić się nad tym, że pomimo różnych statusów społecznych, człowiek dąży w pierwszej kolejności do zaspokojenia podstawowych potrzeb. Aby w ogóle mógł się prawidłowo rozwijać i funkcjonować, to właśnie rodzina powinna te potrzeby zaspokajać. Jednym z proponowanych w literaturze podziałów jest rozgraniczenie ich na te fizjologiczne i emocjonalne, ale tak naprawdę mogą one się wzajemnie przenikać. W dzisiejszych czasach potrzeby fizjologiczne są zaspokajane wtedy, gdy w rodzinie są zapewnione godne warunki materialne niezbędne do egzystowania. Są to między innymi: zaspokajanie głodu, pragnienia, snu, wydalania, seksu (potrzeba wynikająca z uwarunkowań biologicznych człowieka), czy utrzymania temperatury ciała w normie. Z kolei potrzeby

emocjonalne, inaczej określane jako psychologiczne, wiążą się z silną potrzebą miłości, akceptacji i poczucia bezpieczeństwa. Warto uwagi, tak jak zostało to już wspomniane, jest to, że pewne zjawiska, czy też czynności zaspokajają więcej niż jedną potrzebę. Na przykład seks z partnerem / partnerką nie tylko zaspokaja potrzebę fizjologiczną, odnoszącą się do czynników biologicznych człowieka i prokreacji, ale również może stanowić integralną część zaspokajania potrzeb emocjonalnych. Współżycie nie bez powodu określane jest jako „uprawianie miłości” lub „kochanie się”. Ta aktywność nie tylko zaspokaja nasze pierwotne potrzeby, ale również służy budowaniu więzi, bliskości i okazywaniu uczuć. Udane życie seksualne wpływa korzystnie nie tylko na zdrowie fizyczne, ale również psychiczne. Zatem przykład współżycia wpisuje się zarówno w pierwszą, jak i drugą potrzebę oraz ma wpływ na jakość naszego życia. Dodatkowo w dzisiejszych czasach zaspokajanie każdej praktycznie potrzeby wiąże się z czynnikiem finansowym. Bez posiadania środków pieniężnych nie jesteśmy w stanie prawidłowo funkcjonować, więc ten czynnik może być i często jest jedną z przyczyn stosowania przemocy – przemocy ekonomicznej. Nawet w przypadku ubóstwa energetycznego, jeśli jest ono wynikiem świadomego i zaplanowanego działania, możemy mówić o przemocy ekonomicznej w kontekście wspomnianej temperatury ciała i komfortu fizycznego jak i psychicznego. Aby lepiej zrozumieć złożoność tematyki związanej z przemocą, trzeba zagłębić się w przykładowe próby zdefiniowania tego pojęcia i zjawiska. W 1996 roku Światowa Organizacja Zdrowia (ang. World Health Organization) przyjęła jedną z najbardziej uniwersalnych i powszechnie przytaczanych definicji przemocy. WHO opisuje ją jako „celowe użycie siły fizycznej lub władzy, sformułowane jako groźba lub rzeczywiście użyte, skierowane przeciwko samemu sobie, innej osobie, grupie lub społeczności, które albo prowadzi do, albo z którym wiąże się wysokie prawdopodobieństwo spowodowania obrażeń cielesnych, śmierci, szkód psychologicznych, wad rozwoju lub braku elementów niezbędnych do normalnego życia i zdrowia” [8]. Powyższa treść nie wyczerpuje wszystkich znamion przemocy, a także nie wskazuje nawet pośrednio na to, że czynnik finansowy może być elementem powiązany z jej powstawaniem. Kolejną definicją

jest ta sformułowana przez Irenę Pospiszyl. Autorka definiuje przemoc jako „wszelkie i nieprzypadkowe akty godzące w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej, a także psychicznej szkody osoby, wykraczające poza społeczne zasady wzajemnej relacji” [5]. Również ta definicja, chociaż bardziej rozbudowana niż poprzednia, jest bardzo ogólna, a przez to pobieżnie opisuje samo zjawisko, bez podawania konkretnych przyczyn i kategoryzowania. Zwraca jednak uwagę na sprawstwo działania, jako te nieprzypadkowe, a zatem celowe – zaplanowane. Kolejnymi, wybranymi aspektami, które mogą determinować występowanie przemocy są wszelakiego rodzaju uzależnienia, które pozbawiają kontroli nad zachowaniami i podejmowanymi działaniami [3]. Przykładowo osoba uzależniona od alkoholu może stosować przemoc tylko i wyłącznie w stanie nietrzeźwości. Z drugiej strony, gdy powraca do trzeźwości, stara się zachowywać pozornie prawidłowo, ukazuje skruchę i chęć postanowienia poprawy. Niestety w tym przypadku często występuje „błędne koło”, ponieważ każde sięgnięcie po alkohol lub inne używki – powoduje zaburzenie świadomości, co przekłada się na powielanie nieakceptowalnych zachowań, których wcześniej w trzeźwości żałowano. Natomiast sytuację taką powinno się też rozpatrywać w kwestii ekonomii gospodarstwa domowego. Uzależnienie od alkoholu przekłada się bowiem na ilość spożywanych napojów alkoholowych, które dana osoba musi z domowego budżetu zakupić. Zatem rodzina nie tylko odczuwa to fizycznie i psychicznie, ale również ekonomicznie. Alkohol może być również traktowany jako wymówka i usprawiedliwienie działań przemocowych. Oczywiście wszystkie te czynniki mogą wzajemnie się przenikać i powodować inne, dodatkowe negatywne skutki – np. z powodu braku środków finansowych rodzina popada nie tylko w ubóstwo faktyczne, ale i energetyczne, a co za tym idzie obniża się jakość życia i sytuacja ta powoduje wykluczenie społeczne członków rodziny oraz społeczną alienację. Warto przy tym podkreślić, że zjawisko przemocy jest długotrwałym procesem oddziaływań, które negatywnie wpływa na życie ich członków.

W dynamice przemocy wyróżnia się trzy podstawowe fazy w odniesieniu do zachowań i odczuć agresorów oraz ich ofiar:

1. Faza narastającego napięcia – charakteryzuje się wielością sytuacji konfliktowych, a co za tym idzie bardzo napiętą atmosferą między agresorem a ofiarą. Agresor przyjmuje postawę prowokującą, jest awanturniczy i sprawia wrażenie nieprzewidywalnego i niebezpiecznego. Ofiara natomiast stara się uspokoić agresora, jest uległa, posłuszna i robi wszystko, aby go nie rozzłościć, odczuwa lęk i dolegliwości psychosomatyczne. Ponadto stara się również unikać agresora, aby nie narażać siebie na konfliktowe sytuacje.

2. Faza gwałtownej przemocy – charakteryzuje się gwałtownością i agresywnością ze strony oprawcy, nie kontroluje on swoich emocji, stosuje przemoc. Ofiara w obliczu zachowań agresora jest bezradna, czuje strach, złość i nienawiść.

3. Faza „miesiąca miodowego” – objawia się czułością i troskliwością ze strony agresora, który ukazuje skruchę, przeprasza, wzbudza litość i wyraża postanowienie poprawy, stara się załagodzić atmosferę, kupuje ofierze prezenty, pomaga w obowiązkach domowych. Ta faza stanowi pewnego rodzaju „uśpienie czujności” ofiary, aby znów mogła uwierzyć w pozorną przemianę oprawcy [3].

Oprócz wymienionych powyżej faz, w literaturze przedmiotu można znaleźć różne formy przemocy, które w środowisku rodzinnym można skategoryzować przykładowo jako:

- przemoc fizyczna,
- przemoc psychiczna,
- przemoc seksualna,
- przemoc ekonomiczna (materialna, finansowa).

Niezwykle ważne jest to, że nierzadko stosowanie przemocy fizycznej, psychicznej, czy seksualnej nie wyklucza występowania jej ekonomicznych znamion, a wręcz przeciwnie. Przemoc ekonomiczna bowiem, jak wcześniej wspomniano, bardzo często jest powiązana z przemocą fizyczną, psychiczną, seksualną, czy zaniedbaniem ze względu na to, że funkcjonujemy w świecie, gdzie posiadanie środków finansowych jest powiązane z jakością życia i możliwością funkcjonowania w społeczeństwie. Jednocześnie nabycie dóbr, czy też usług wiąże się z dokonaniem

za nie płatności. Stąd ekonomiczne aspekty przemocy „zwykle opisywane są jako używanie pieniędzy lub innych wartości materialnych do zaspokojenia potrzeby władzy i kontroli przez sprawcę” [2]. Przemoc i powiązana z nią „zapłata” mogą nie mieć również charakteru pieniężnego, a na przykład przymusowego świadczenia pracy, oddania jakiegoś swojego dobra materialnego, albo wykonanie czynu seksualnego.

Inną formą kategoryzacji przemocy ekonomicznej pokazują poniższe znamiona:

- mniej dotkliwe: np. sporadyczne wypominanie wydatków, nieregularne ich ograniczanie, wyliczanie pieniędzy na zakupy,
- dotkliwe: np. stałe ograniczanie dostępu do pieniędzy i innych form płatności (karty debetowe, kredytowe, płatnicze), systematyczne okradanie rodziny na małe kwoty pieniędzy,
- z poważnymi konsekwencjami: np. trwałe i celowe uchylanie się od alimentacji, stałe uniemożliwianie dostępu do pieniędzy i innych rzeczy materialnych, ograniczenie lub pozbawienie możliwości zarabiania pieniędzy,
- zagrażające życiu np. całkowite pozbawienie rodziny pieniędzy i innych rzeczy materialnych [2].

Oprócz wyżej wspomnianych form przemocy ekonomicznej, można wymienić inne jej przejawy, takie jak: zbywanie rzeczy należących do wspólnego lub osobistego majątku partnera / partnerki bez jego / jej wiedzy, zmuszanie do sprzedaży wspólnego lub osobistego majątku, zabieranie wynagrodzenia, pieniędzy i innych środków płatniczych, pozbawienie prawa do posiadania pieniędzy na potrzeby osobiste, niedopuszczanie do współdecydowania o finansach, niszczenie rzeczy osobistych partnera / partnerki, odmawianie środków finansowych niezbędnych do prowadzenia gospodarstwa domowego, ukrywanie informacji przed partnerem / partnerką o stanie budżetu domowego, zmuszanie do pracy we własnej firmie bez wynagrodzenia lub fikcyjne zatrudnienie, przymuszanie do podpisywania kredytów, pożyczek, weksli i innych zobowiązań finansowych, do składania fałszywych zeznań podatkowych, czy żebrania o pieniądze. Do form przemocy materialnej można również zaliczyć aspekty związane z kontrolowaniem dostępu

do opieki zdrowotnej oraz uniemożliwienie samorealizacji poprzez zakazywanie, czy utrudnianie dostępu do edukacji. Należy również wspomnieć o osobach z niepełnosprawnością i osobach starszych, które również mogą być ofiarami przemocy finansowej np. poprzez pozostawienie bez opieki, tym samym uniemożliwieniem zaspokojenia potrzeb niezbędnych do życia i funkcjonowania, czy zabieranie świadczeń lub dysponowanie pieniędzmi takiej osoby. Wskazywanym dodatkowo przez autorów artykułu elementem jest również brak opłacania rachunków za energię elektryczną, co powoduje tzw. „ubóstwo energetyczne”, a przez to np. ograniczenie możliwości edukacji, kontaktów międzyludzkich i alienację. Często bowiem sprawca przemocy pozbawia celowo swoją ofiarę na różne sposoby kontaktów z rodziną, bliskimi osobami, przyjaciółmi i znajomymi. Sprawcy takiej przemocy mogą w obecnych czasach kryzysu znajdować usprawiedliwienie dla swoich działań pozornym i iluzorycznym oszczędzaniem pieniędzy. Zatem zakwalifikowanie działań do tych związanych z przemocą ekonomiczną może być i jest bardzo często, szczególnie dla ofiar, niezwykle trudne, nie tylko do zauważenia, zdefiniowania, ale przeciwstawienia się takim działaniom.

Przemoc w świetle wybranych badań i badań własnych – próba interpretacji. Aby lepiej zobrazować skalę występowania problemu i trudność w definiowaniu przemocy, autorzy artykułu posłużyli się różnymi wynikami badań, a także dokonali analizy wyników badań z pracy licencjackiej współautorki, Nikoli Kot, skupionej wokół problematyki przemocy w rodzinie jako czynnika determinującego jakość życia badanych w przedziale wiekowym od 12 do 18 lat, dotkniętych tym zjawiskiem. Praca licencjacka pod tytułem „Zjawisko przemocy w rodzinie a jakość życia dzieci i młodzieży” została napisana pod kierunkiem dra Przemysława Kanioka i obroniona przez współautorkę w 2022 roku na Uniwersytecie Opolskim.

W 2010 roku, Centrum Badań Opinii Społecznej (CBOS) przeprowadziło badania nad przemocą w rodzinie wśród grupy kobiet i mężczyzn. W badaniach tych poruszono między innymi kwestię związaną z doświadczeniem przemocy ekonomicznej, jej sprawstwem lub bezpośrednim doświadczeniem z pozycji świadka

w innych środowiskach. Ponadto w 2014 roku CBOS wykonało badania skupiając się nad podobnymi aspektami, co cztery lata wcześniej. Na podstawie badań z 2010 roku uwidoczniły się dane statystyczne, które mówią o tym, że na 1430 badanych mężczyzn 5,6% zadeklarowało, że doświadczyło w środowisku rodzinnym przemocy finansowej. Z kolei cztery lata później wskaźnik ten był na poziomie 4,2% na 1382 badanych. W badaniach poruszono również wątek sprawstwa przemocy finansowej ze strony kobiet. Wśród 1568 badanych respondentek, 3,1% z nich potwierdziło, że były sprawczyniami przemocy materialnej. Z drugiej strony w 2014 procent takich kobiet wyniósł 0,3. W naszym kręgu kulturowym zjawisko przemocy w rodzinie nierzadko kojarzone jest wśród społeczeństwa jako akty ze strony mężczyzn skierowane najczęściej wobec kobiet i dzieci. W przypadku przemocy ekonomicznej wyniki badań z 2010 roku, a tym samym deklaracje mężczyzn, obalają ten stereotyp i pokazują, że to również kobiety są sprawczyniami przemocy materialnej. Według deklaracji mężczyzn najczęściej są to żony (34%) i matki / macochy (21%), a później inne osoby spokrewnione lub niespokrewnione. W odniesieniu do badanych kobiet i mężczyzn z 2010 roku, 6,6% z nich potwierdziło, iż było bezpośrednimi świadkami przemocy ekonomicznej. Analiza wyników danych statystycznych nad przemocą finansową niewątpliwie pokazuje niewielki i pozorny odsetek osób dotkniętych tym zjawiskiem. Taka sama tendencja widoczna była w badaniach wspomnianej pracy licencjackiej współautorki. Wśród respondentów dotkniętych przemocą w rodzinie to zjawisko nie wpłynęło w znacznym stopniu na jakość ich życia. Wśród 21 badanych dotkniętych zjawiskiem przemocy w rodzinie, poczucie ich jakości życia najczęściej określone było jako dobre (38,10%), bardzo dobre (23,81%) lub ambiwalentne (28,57%). Wyniki z obliczeń uzyskanych za pomocą testu nieparametrycznego χ^2 pokazują, że przemoc w rodzinie nie warunkuje w sposób istotny statystycznie jakości życia badanych. Z kolei część z nich zadeklarowała, że przemoc w znacznym stopniu oddziałuje na poczucie szczęścia. Zatem dziecko wychowujące się w rodzinie, w której występuje zjawisko przemocy, nie jest szczęśliwe. Interpretując te rozbieżności z psychologicznego punktu widzenia należy pamiętać, że osoby

dorośle mogą chętniej przyznawać się do tego, że były ofiarami przemocy w rodzinie i bardziej otwarcie oraz świadomie odpowiadać w jaki sposób przemoc, której doświadczyli w dzieciństwie, wywarła i wywiera wpływ na ich obecne życie. Z drugiej strony dzieci i młodzież doświadczająca przemocy domowej może odczuwać wstyd przed przyznaniem się do bycia jej ofiarami. Warto dodać, że rodzice uświadamiają, a wręcz niekiedy instruuja dzieci o tym, że „co dzieje się w domu, pozostaje w nim”. Problemy rodzinne i sytuacje, które się w niej dzieją nie mogą wyjść na światło dzienne, przez co ilościowe badania wśród dzieci i młodzieży mogą w pełni nie urzeczywistnić obrazu ich życia w rodzinie, w której występuje zjawisko przemocy. Istnieje jeszcze wiele czynników, które utrudniają prawidłowe definiowanie przemocy ekonomicznej. Chociażby w badaniach przeprowadzonych ma przełomie 2014/2015 roku przez Instytut Spraw Publicznych ujawniono 627 przypadków przemocy materialnej. Co jednak najbardziej rzuca się w oczy, to dane, które pokazują, że 31% Polaków akceptuje wydzielanie pieniędzy partnerce/partnerowi, w przypadku gdy druga osoba nie posiada zatrudnienia. Z kolei 18% nie widzi nic złego utrudnianiu podjęcia zatrudnienia przez drugą osobę, a 17% badanych usprawiedliwia uchylanie się od alimentacji [7]. Należy również dodać, że zdiagnozowanie przemocy ekonomicznej może nie być łatwe ze względu na brak odpowiedniej edukacji i wiedzy. Agnieszka Chełstowska z Instytutu Spraw Publicznych w wywiadzie udzielonym dla Wysokich Obcasów podkreśliła znowu, że przemoc ekonomiczna rzadko przybiera znamiona otwartego szantażu, na przykład „Od dzisiaj będziesz dostawała 10 złotych dziennie, a jak się źle zachowasz, to mniej”. Mimo występowania takich przypadków i tak są one najczęściej usprawiedliwianie nie tylko przez ofiary, ale również społeczeństwo [9]. Wskazane zdanie jednocześnie, nawet jako przykład, stereotypizuje znowu mężczyzn, ponieważ to kobiecie wydzielane są środki finansowe. Warto również wspomnieć o wyodrębnionym przez Irenę Pospiszyl czynnym i biernym wymiarze przemocy fizycznej. Czynna wyrażana jest we wszystkich wymienionych formach, które skutkują obrażeniami ciała. Z kolei bierna przemoc fizyczna może objawiać się w zabronieniu załatwiania potrzeb fizjologicznych, czy rozmawiania [6]. Pomimo,

że ten podział nie odnosi się bezpośrednio do przemocy ekonomicznej, to pokazuje pewien istotny problem – przemoc to również działania, których nie widać jako cechy fizyczne. Chociażby przemoc psychiczna, inaczej określana również jako emocjonalna, stanowi celowe zachowania zmierzające ku destrukcji kondycji emocjonalnej. Ta forma przemocy może przybierać postać przymusu, groźby, szantażu, poniżenia, różnych wyzwisk, wyśmiewania się, wmawiania choroby psychicznej, izolowania, niekonstruktywnej krytyki, narzucania własnych przekonań nieprzyjmujących sprzeciwu i podważenia [3]. W podobnym aspekcie może być użyta przemoc ekonomiczna, gdyż jej celem jest również destabilizacja kondycji psychicznej, wywołanie niepokoju i niepewności. Zatem mogą się one współtworzyć i współistnieć. Takim przykładem przemocy psychicznej i ekonomicznej, występującej zarówno wśród partnerów, którzy oboje posiadają zatrudnienie, jak i w przypadku bezrobocia jednego z nich jest regularne i celowe wydzielanie nawet najmniejszej sumy pieniędzy, domaganie się przedstawiania rachunków za to, co zostało kupione w czasie codziennych zakupów, zabranianie kupowania drobnych rzeczy spełniających zachcianki lub związanych z potrzebami koniecznymi np. kupno odzieży. Warto dodać, że zależność finansowa od partnera / partnerki może występować nie tylko wśród bezrobotnych, ale również tych, którzy posiadają zatrudnienie. Ta kwestia może objawiać się w zabieraniu zarobionych przez partnera / partnerkę środków i decydowaniu o ich przeznaczeniu. Z kolei różnice w zarobkach, a w szczególności mniejsze zarobki partnera/partnerki mogą być powodem do poniżania, ograniczania decyzyjności w codziennych wydatkach i sprawach. W tym przypadku większe zarobki mogą być wyznacznikiem, który decyduje o tym, kto jest głową w rodzinie. O ile ofiara jest niezależna, posiada zatrudnienie i może ukryć drobne wydatki, o tyle osoba bezrobotna, jako ofiara przemocy ekonomicznej, jest uzależniona od partnera, nie posiada żadnej wolności finansowej ze względu na większą kontrolę przychodów ze strony oprawcy. Z drugiej strony osobom uzależnionym finansowo od partnera najczęściej zaczyna towarzyszyć z czasem wyuczona bezradność, która wiąże się z akceptacją tej przemocy i niską samooceną. W kontekście przemocy psychicznej zakazywanie, odmowa, utrudnianie

partnerce / partnerowi możliwości zarobku może mieć swoje odzwierciedlenie w aspekcie ekonomicznych działań przemocowych. Partner / partnerka odbiera drugiej osobie wolność w podejmowaniu niezależnych działań, przez co ofiara staje się od oprawcy częściowo lub całkowicie uzależniona.

Odrębnym tematem jest przemoc seksualna, która definiowana jest jako naruszanie sfery intymnej drugiej osoby. Wykorzystywanie seksualne w powszechnym rozumieniu społeczeństwa odnosi się do rodzaju przemocy, w której ofiary są przymuszane przez oprawców do wykonywania różnych czynności seksualnych wbrew ich woli. Najpopularniejszym przejawem tego rodzaju przemocy jest gwałt, natomiast katalog takich działań jest bardzo szeroki i nie zawsze związany z przemocą fizyczną. Należy pamiętać, że takie działania będą stanowiły przemoc seksualną wtedy, gdy ofiara będzie do nich przymuszana i może przybrać formy przez wiele osób na co dzień akceptowalne, takie jak nakazywanie obnażania się, czynienie z trzeciej osoby świadka aktów płciowych, przymuszanie do wysyłania nagich zdjęć, czy do oglądania pornografii. Ten rodzaj przemocy może mieć również znamiona przemocy ekonomicznej. Od stręczycielstwa, sutenerstwa i czerpania korzyści z nierządu, poprzez szantaż, aż do nawet kwestii relacji partnerskich, czy małżeńskich – ograniczenie współżycia jako kara, a tym samym zakup usług seksualnych może mieć znamiona wieloaspektowej przemocy materialnej – np. korzystanie z usług seksualnych finansując je ze wspólnych środków bez zgody partnera / partnerki. Kolejnym przykładem przemocy ekonomicznej w aspekcie seksualnym jest posiadanie kochanki / kochanka / drugiej rodziny. Prowadzenie drugiego życia wiąże się bowiem z ponoszeniem mniejszych (np. drobne prezenty, restauracje, hotele, krótkie wyjazdy), bądź większych kosztów (np. kosztowne prezenty, opłacanie rachunków za mieszkanie).

Podsumowanie. Autorzy artykułu pokazali nie tylko złożoność problemu przemocy w kontekście przemocy ekonomicznej, ale również potrzebę wieloaspektowej analizy danych. Przedstawione przykłady świadczą o tym, że przemoc finansowa może dotyczyć praktycznie wszystkich aspektów naszego życia, a zatem jest ważnym problemem i wyzwaniem współczesnej pedagogiki.

Zwrócono również uwagę na potrzebę edukacji w tym zakresie, zarówno w życiu dorosłym, jak również na etapie dorastania. Przy czym edukacja ta powinna być oparta o wiele projektów i przedsięwzięć profilaktycznych, a także akcji społecznych. Artykuł pokazuje również, że przemoc to nie tylko działania fizyczne, ale także te mające aspekt zdrowia psychicznego, a co za tym idzie, warunkujące szczęście. Zatem działania takie będą miały zawsze wpływ na jakość naszego życia, więc wprowadzenie jak największej ilości mechanizmów zaradczych zapobiegających przemocy będzie minimalizować jej negatywne skutki w życiu codziennym i w przyszłości.

Bibliografia:

1. Cudak H., Znaczenie rodziny w rozwoju i wychowaniu małego dziecka, Polskie Towarzystwo Higieny Psychologicznej, Warszawa 1999, s. 5.
2. Dyjakon D., Przemoc domowa. Czy można wybaczyć i być razem?, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2016, s. 76-77.
3. Kowalewska A., Przemoc w rodzinie – aspekty psychologiczne, (w:) Problematyka przemocy w rodzinie. Podstawowe środki prawne ochrony osób pokrzywdzonych, (red.) E. Kowalewska-Borys, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012, s. 28, 29, 30.
4. Matyjas B., Międzypokoleniowy przekaz tradycji wychowawczych (na podstawie badań gimnazjalistów i ich rodziców), (w:) Rodzicielstwo w sytuacji dezorganizacji rodziny i możliwości wspomaganie rodziców, (red.) J. Brągiel, B. Górnicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014, s. 88.
5. Pospiszyl I., Przemoc w rodzinie, Wydawnictwo WSiP, Warszawa 1994, s. 14.
6. Pospiszyl I., Razem przeciwko przemocy, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1999, s. 16-17.
7. Źródło: https://pl.boell.org/sites/default/files/przemoc_ekonomiczna.pdf (Stan z dnia 07. 12. 2022).
8. Źródło: <https://www.akmedcentrum.eu/uzaleznienia/przemoc/> (Stan z dnia 05. 12. 2022 r.).
9. Źródło: https://www.niebieskalinia.pl/aktualnosci/archiwum/przemoc-domowa-i-przemoc-wobec-kobiet-co-statystyki-mowia-o-sytuacji-w-polsce?fbclid=IwAR1P3DtRo9BMP7knyvwnwGv_UNr9gTGcLJvPLNxTaSHFIS5e9UyN0pJppa5E (Stan z dnia 07. 12. 2022).

1.2. Current problems of improve living standards in global cities of the world

Сучасні проблеми забезпечення якості життя в глобальних містах світу

Глобальні міста є унікальним феноменом сучасної цивілізації. Займаючи дуже незначну площу на земній поверхні (1-2% від території), вони зосереджують в собі значну кількість населення (понад 1 млрд. чол.), утримують неймовірну кількість та різноманітність окремих видів людської діяльності, забезпечують понад третину світового виробництва товарів та послуг, концентрують понад 75% всіх фінансових ресурсів світу та понад 80% світової інформації. *Глобальними зазвичай називають ті міста, які в силу свого розвитку та унікальності положення справляють виключний вплив на розвиток світового господарства, інформатизації, науки, культури, мистецтва і виступають на світовій арені основними осередками концентрації людей, їх трудового, виробничого, інтелектуального і творчого потенціалу.*

Відома скандинавська жінка-учений С. Сассен, виділила ключові причини походження й розвитку глобальних міст [9]. Серед них:

1. Зростаючий географічний поділ економічної діяльності провідних корпорацій світу, як ключовий фактор зростання і посилення значення центральних функцій.

2. Передача частини функцій центрів управління іншим містам за допомогою аутсорсингу. Наприклад, передача окремих модульних фінансових операцій високоспеціалізованим сервісним компаніям, що працюють за контрактами при штаб-квартирах корпорацій. Зростаючі управлінські структури величезних фірм все частіше «купують» готові послуги, аніж виробляють їх самостійно.

3. Спеціалізовані сервісні компанії, тяжіють в розміщенні до великих і найбільших міських центрів, використовуючи ефекти агломерування.

Складність послуг, які потрібно здійснити, невизначеність ринків, на яких вони діють, зростаюче значення швидкості в усіх угодах – ось сукупність умов, що дають новий імпульс до їх концентрації в глобальних містах і спонукають до розвитку мегаполісів. Перебування в місті можна порівняти із перебуванням у вкрай інтенсивному та щільному інформаційному потоці.

4. Чим більше складних, нестандартних функцій передається штаб-квартирою на аутсорсинг, тим простіше стає вибір місця розміщення самої штаб-квартири, оскільки в її діяльності немає сильного стимулу до використання переваг агломерування. Отже глобальні міста утримують в собі високоспеціалізований і тісно взаємопов'язаний сектор послуг.

5. Посилення транскордонних міських зв'язків і мереж та необхідність створення транснаціональних обслуговуючих систем виступають нагальними завданнями розвитку глобальних міст світу.

Отже, Глобальний місто, за С. Сассен, – це постіндустріальний центр, максимально інтегрований у світову економіку, який багато в чому отримує ресурси і можливості розвитку за рахунок або в результаті взаємодії в глобальних міських мережах [9].

В територіальному плані глобальні міста розподіляються нерівномірно, точно відповідаючи географії економічно найбільш розвинених і багатих країн світу. Вони входять до складу трьох головних зон концентрації: Західноєвропейської, Північноамериканської й Азіатсько-Тихоокеанської, кожна з яких має свою специфіку. Дослідницькою групою П. Тейлора виділено 55 глобальних міст різного рангу і 67 центрів, які мають достатній потенціал, щоб в майбутньому набути статусу глобальних (Табл. 1) [11].

Головна особливість *Західноєвропейської зони* глобальних міст – найдовша історія урбаністичного розвитку, протягом якої відбувається формування міст-лідерів регіональної і глобальної економіки та їх постійна ротація. Свого часу в цій структурі домінували Антверпен, Венеція, Генуя і ряд інших центрів. В даний час в регіоні висока конкуренція за лідерство між столицями Великобританії та Франції. Хоча більшість фахівців і віддають

перевагу Лондону, який сформувався в якості світового центру ще в 18-19 ст. Упродовж тривалої історії розвитку в регіоні виникає густа мережа глобальних міст самих різних рангів.

Таблиця 1. Рейтинг глобальних міст за П. Тейлором

Ранги и категорії глобальних міст	міста	
a (Альфа) – Провідні	11	Лондон, Нью-Йорк, Париж, Токіо
	10	Лос-Анджелес, Мілан, Сінгапур, Сянган, Франкфурт-на-Майні, Чикаго
P (Бета) – Головні	9	Сан-Франциско, Сідней, Торонто, Цюріх
	8	Брюссель, Мадрид, Мехіко, Сан-Паулу
	7	Москва, Сеул
y (Гамма) – Другорядні	6	Амстердам, Бостон, Вашингтон, Даллас, Джакарта, Дюссельдорф, Женева, Йоганнесбург, Каракас, Мельбурн, Осака, Прага, Сантьяго-де-Чилі, Тайбей, Х'юстон
	5	Бангкок, Варшава, Монреаль, Пекін, Рим, Стокгольм
	4	Атланта, Барселона, Берлін, Будапешт, Буенос-Айрес, Гамбург, Копенгаген, Куала-Лумпур, Манила, Майамі, Міннеаполіс, Мюнхен, Стамбул, Шанхай
б (Дельта) – Ті, що формуються	3	Афіни, Відень, Дублін, Люксембург, Ліон, Мумбай, Нью-Делі, Ріо-де-Жанейро, Тель-Авів, Філадельфія, Хельсінкі
	2	Абу-Дабі, Алмати, Бірмінгем, Богота, Братислава, Брісбен, Бухарест, Ванкувер, Гаага, Детройт, Дубай, Каїр, Кельн, Київ, Клівленд, Ліма, Лісабон, Манчестер, Монтевідео, Осло, Роттердам, Сіетл, Хошимін, Штутгарт
	1	Аделаїда, Антверпен, Балтимор, Бангалор, Богота, Бразилія, Генуя, Глазго, Гуанчжоу, Дрезден, Калгарі, Канзас, Кейптаун, Колумбус, Ліде, Лілль, Марсель, Річмонд, Санкт-Петербург, Ташкент, Тегеран, Турін, Утрехт, Ханой, Единбург

Складено за: [10;11].

Північноамериканський вузол глобальних міст набагато молодший, але найбільш глибоко втягнутий до системи світового господарства. Його основу складає розгалужена мережа мегаполісів США. Тут присутні глобальні міста всіх без винятку рангів. Розташовані вони по контуру країни і утворюють свого роду кільце глобальних центрів. Ключові позиції серед них займають Нью-Йорк, Лос-Анджелес і Чикаго, які тісно взаємодіють із глобальними центрами з інших країн і регіонів світу. Північноамериканські міста мають величезний потенціал і в майбутньому претендують на статус глобальних.

Азіатсько-Тихоокеанська підсистема глобальних міст – наймолодша з часу утворення – носить «лінійний» характер і формується по осі Токіо-Сінгапур. Для неї характерна, з одного боку, явно домінуюча роль столиці Японії, а з іншого – висока численність і динаміка зростання «другорядних» глобальних міст. Це переважно найбільші центри так званих нових індустріальних країн – Бангкок, Сінгапур, Сянган, Тайбей, Сеул, Маніла і цілого ряду інших.

Глобальні міста світу не розвиваються поодинокі, без будь-яких зв'язків та комунікацій одне з одним та з оточуючим середовищем. Вони утворюють цілісні складні взаємопов'язані системи, які за своїми основними параметрами «масштабів життєдіяльності» (обсягами виробництва. Рівнем доходності тощо) часто перевершують цілі держави. Унікальне значення глобальних міст для міжнародного співтовариства – це одна з основних причин формування містоцентричної системи просторової організації сучасного світу [10].

Глобальні міста переживають зараз складні та суперечливі процеси трансформації власного урбаністичного середовища, які призводять до глибоких структурних зрушень економічних та суспільних основ їх функціонування. Дуже гостро останнім часом постає проблема забезпечення якості життя окремих індивідів і соціальних спільнот в середовищі глобальних міст.

Майбутнє, екстериторіальне (а краще посттериторіальне) обіцяє нам у кращому випадку трансформацію міст, а в кінцевому випадку – і їх загибель, руйнацію. Процес розпочався саме з розвитком глобалізації та ІТ. Концентрація продуктивних сил, яка була ключовим фактором виробництва у ХХ столітті (за формулою спеціалізація-концентрація-кооперування-комбінування) раптом послабила свій вплив на продуктивні процеси та фактори отримання прибутку. Де ж це бачено, щоб прибуток можна було б отримувати навіть перебуваючи у себе, в скромному офісі на околиці периферійного поясу, і лише за рахунок широкомасштабного підключення до різних інтернет комунікацій, до штучно створеного глобалізованого високотехнологічного середовища насиченого

безособистісними контактами та раціоналізаторськими універсальними операціями?

Другий удар по забезпечення якості життя в глобальних містах завдала дисипація, модульність, універсальність технологій. На вкрай обмеженому просторі робочого місця в порівняно скромній компанії співробітників малого офісу, яка контактує з рештою світу фактично однотипним універсальним способом і має надвузку спеціалізацію, створюється цілком відокремлений осередок суспільства, якому все одно, де йому знаходитися, який населений пункт навколо нього, що відбувається за межами вузького кола автоматизованого спілкування. Але це ще півбіди. Модульність виявилася в сегрегації людей за соціальними мережами і контактами, в замкненості окремих міських гетто, в нелюдській, бездушній і до неймовірності спрощеній безальтернативності високотехнологічних "індивідуалізованих" підходів до потреб, які, заради справедливості, можливо, і трохи відрізняються один від одного своїм забарвленням і крихітними елементами дозволеного в суспільстві "індивідуалізованого" світогляду, але внутрішньо сконструйовані стратегічно однаково [12, 13]. А така ось універсальність – і є прямий шлях до електронних стандартних методів контролю за життям і працею особистості. Але головне, це руйнує колективне. Свідоме чи несвідоме – не важливо. Все одно, руйнує, поділяє, дає можливість панувати. Якщо міста створювалися саме для об'єднання людей загальними цілями (захист від ворогів, розподіл та обов'язкова (!) інтеграція праці, формування суспільної згоди [8]), то модульність це об'єднання навпаки, руйнує. І руйнує цивілізаційно, стратегічно.

І ось тепер третій удар – пандемія, атомарність суспільних сил і виробництва, а разом з ними вихолощування міської культури, крах об'єднуючого міського початку, тотальне зселячення, роз'єднаність та самотність (само)ізоляції. Та й яка може бути єдність? В епоху соціальних мереж та "власної думки", що ними формується, в епоху створення армії слухняних споживачів знеособленого контенту і, що головне зараз, –

тотального атомарного розпаду міського соціуму на самотніх мешканців зачинених на всі лещата квартир?

Безособові контакти зросли до неймовірності, суспільство перенасичилось ними сповна. Від цього деградує все міське середовище. Люди перестають відчувати свою причетність до глобального міста. Воно для них перетворюється на щось недружнє, чуже, зовнішнє. А таке місто не має своїх носіїв правди. У такому місті порушено емоційний та ціннісний контакт із загальноміським простором, з вулицями, площами, парками, скверами. У ньому немає спогадів. Немає пам'яті. У ньому не формується об'єднуючий образ простору [4, 6]. А це означає, що спільна доля міста стає байдужою до його жителів. У такому місті тотального безпам'ятства немає прив'язки свідомості до місцевості [2]. У такому місті його символи та пам'ятники стають мізерно нікчемними, їх і руйнувати не шкода, вони не несуть змістовного та цивілізаційного навантаження, їх винищення – ще один крок у безпам'ятство, у знеособлення середовища, у зселячення простору. Можливо, майбутнє за тимчасовими (знімними, модульними чи універсальними) символами. Але це вже не образ міста, це – вихолощене, механізоване, стандартизоване і схематизоване, універсально спрощене, хоча, безумовно, зручне і комфортне, але всього лише – місце проживання.

Глобальне місто завжди славилось тим, що воно втратило залежність від природних циклів. Його населення меншою мірою зайняте у сільському господарстві, мінімально залежить від пори року, погоди та коливань кліматичних показників. Але ця незалежність широко поширилася і поза межі міського середовища. Модульність, а потім і атомарність суспільства, у поєднанні з дистанційними формами праці та контролю над ним сформували повний відрив індивіда від природного середовища. Де б він не був. У новому житті править статичність, замкнутість, обмеженість докільля. Навіщо виходити зі свого кола, якщо всю роботу можна зробити вдома [7]? Для чого виходити, якщо є доставка? Якщо товари або послуги, що сподобалися, можна замовити і споживати дистанційно? Віддалено? І є така "доставка" вже не лише

у великих містах. Вона швидко поширюється, все далі і далі. Вона стала вже позаміським, посттериторіальним елементом суспільної свідомості та споживання. Доставити можуть усе. Навіть у віддалений населений пункт.

Найбільший внесок у трансформацію якості життя глобальних міст (а можливо і окремих держав) приносить криптовалюта. Вона має не лише екстериторіальну, але й постнаціональну сутність (у неї немає підтримки з боку економік окремих країн). Вона не підкріплена реальним ВНД держав, або їх валовим виробництвом товарів і послуг, не має відношення до державних ЗВР і золотого запасу, і головне – практично не залежить від місця її виробництва. Вона залишається віртуальною, не пов'язаною з просторовими структурами суспільного виробництва. Вона навіть не модульна. І не атомарна. Вона вийшла на зовсім інший рівень віртуальності, на протонний, чи що? Криптовалюта руйнує фінансові центри глобальних міст. Для її виробництва, присвоєння та (пере)розподілу міське середовище абсолютно не потрібне. Так само як і для веб-банкінгу, валютного ринку Форекс, віртуальних торгів цінними паперами, віртуальної біржі тощо. Усі операції, пов'язані з фінансами, тепер можна проводити в тиші, подалі від галасу фондових бірж і зосередження ділової активності, поза міським середовищем.

До глобальних міст приїжджали, щоб здобути гарну (бажано, вищу) освіту. Навіщо це потрібно зараз? Коли у дистанційному форматі видно лише квадратики та "аватарки" замість обличчя учнів (повна неконтактність та універсальна трансгуманність), коли вони, як і сам викладач, можуть перебувати де завгодно, окрім як в аудиторії, коли успішність та якість викладання не залежить від міських бібліотек та інших осередків знань – формується повна посттериторіальність освіти [1]. Глобальні міста втратили свою освітню привабливість. Щоб здобути освіту достатньо записатися на онлайн курси, сяк-так підключатися зі своєю аватаркою до загальних ресурсів – і виконувати знову ж таки механізовані, схематичні, позбавлені творчості та самостійності вибору рішення завдання. Живе спілкування міст ніколи б не

могло дати такого ефекту. Так може діяти лише постміське середовище, постпростір, постправда, посттериторіальність, постсуспільство [3].

У науковій сфері формується схожа ситуація. З того часу, як широкого поширення набули ІТ, віртуальні наукові публікації, інтернет-конференції та онлайн дисертаційні ради, наука стала прерогативою неміського простору. Де зараз потужні наукові лабораторії? Де експериментальні установки? Де випробувальні полігони? У кращому випадку вони зібрані в малесеньких анклавах технополісів (високотехнологічне поселення Apple в Силіконовій долині, Google і Hewlett-Packard там само і т.д.) або в периферійних (при)міських районах (класичний приклад – японські Цукуба, Хамамацу, Нагаока, Ямагуті), а в більш життєвому варіанті – вони формуються як екстериторіальні атомарні спільноти вчених, об'єднаних загальною базою даних, корпоративними технологіями доступу до них та швидкісними засобами комунікацій. Так само й із публікаціями. Вони тепер не вимагають створення великих сховищ чи друкарського обладнання видавничих центрів. Усім достатньо електронного варіанта. І якщо раніше К. Г. Воблій писав, що: "Перш ніж подавати рукописи до друку, потрібно, щоб вони відлежалися, як тюлені на пляжі" [5], то зараз і цього не буде. Буде лише план валової продукції, відібраний і сегрегований за формальними ознаками формальними ж електронними методами.

Що ж залишається глобальним містам? Бути осередками культури? Та що ви! Наразі вже існують і віртуальні музеї, і театри, і такі ж кінотеатри з ефектом 5-Д та технологіями 5G. А звук, світло та зображення можуть ефективно передаватися на великі відстані без втрати якості. Ви запитаете про атмосферу театру? Але зараз кінопоказ організують навіть для автолюбителів та їх пасажирів на бензозаправках з трансляцією відео на гігантському натяжному екрані за допомогою лазерних технологій та з багатоканальною Hi-Fi звуковою доріжкою у радіоприймачі вашого персонального автомобіля. І потім, хто піде до театру під час пандемії, самоізоляції та інших небезпек? Атомарність суспільства робить свою справу. І процес незворотний: візити до музеїв, до

театру, як і читання книжок скоро стануть заняттями епізодично елітарними. Чи підете ви оглядати музеї Парижа, якщо зможете повноцінно насолодитися їх колекціями у тривимірному зображенні з 5G-технологіями? Впевнений, відкладіть візит на майбутнє, а поки поринете до віртуальної реальності.

Запитайте, що ще? Глобальні міста відвідують, щоб побачити їх пам'ятки? Але зараз бурхливо розвивається віртуальний туризм. І за допомогою тієї ж віртуальної (або доповненої) реальності ви зможете відчутися і на площі Тяньаньмень, або на площі Трафальгар, і ще Бог знає де. VR-Glasses, VR-Shield, Oculus Go – цих технологій вже не перерахувати. Ви зможете здійснити екскурсію навіть у відкритий космос або у фантастичні світи різних письменників. Втрачається цінність реальності, цінність візуального емоційного контакту. А з ними – і цінність міст як центрів вибору. Бажаєте побачити Храм Далай-лами в Лхасі? Ось, будь ласкаві. Продовжимо? Хочете здійснити паломництво до Мекки? Ось будь ласка. Бажаєте освятити пасхальний кошик у Православному храмі? Будь ласка. Фірма доставить вам віддалено вже освячені продукти, та ще й надасть відеозапис (або онлайн трансляцію) процедури їх освячення на ваш телефон. Міста, як центри паломництва, очікує така ж доля, що й інші туристичні центри.

Залишається медицина, фізична культура, спорт. Але ж тренажери для спортивних навантажень можна встановити і вдома, але ж є послуги телемедицини, є кіберспорт, нарешті. А різними медичними процедурами (у тому числі хірургічними операціями) можна керувати з різних медичних центрів, не обов'язково туди їхати, достатньо мати лише грамотний персонал на місці, передові роботизовані медичні технології та надійні канали Інтернет-зв'язку. Вже скоро майбутнього лікарі зможуть здійснювати хірургічні операції за допомогою роботів (таких, як Da Vinci і ZEUS, наприклад) дистанційно, керуючи маніпуляторами з власного кабінету (або з власного будинку), а пацієнт буде перебувати на операційному столі у цих самих Da Vinci або ZEUS за тисячі кілометрів від них.

Але все це так, загальні міркування. Головна проблема забезпечення якості життя глобальних міст полягає в тому, що всі ці технології ґрунтуються на нелюдських, цифрових, електронних, віртуальних системах захисту та охорони інформації. Так само, електронним способом глобальні міста оберігаються від перенаселення, перевантаження транспорту, перенасиченості контактами, поширення епідемічних захворювань тощо. Виходить, що глобалізація та ІТ, а потім модульність і атомарність (протонність) беруть гору над містами, контролюють їх зростання та розвиток, а можуть і обмежувати їх, якщо що. Розумний будинок (чи електронний будинок). Електронний готель, електронний ресторан, електронна вулиця, електронне місто. Поки що це постулюється, як сервіс для мешканців мегаполісу. Але немає такого сервісу, який не став би засобом. І тут міське середовище знову скорочується до гетто, що окремо функціонують. Ну, скажете ви, поки що до цього далеко. А чи далеко? І чим будемо розплачуватися?

Один відомий діяч ХХ ст. колись сказав: «Міста являють собою центри економічного, політичного та духовного життя народу і є головними двигунами прогресу. Серйозно? Так це ж "колись". А тепер: на жаль. На жаль. Те, що було справедливо ще зовсім недавно, тепер уже не цікавить майбутні посттериторіальні атомарні (протонні) осередки постсуспільства.

Література:

1. Гладкий О. Doom, Zoom і Google Classroom. Або модульність свідомості як наслідок модульності подій / О. Гладкий, В. Лисяна. // Вища школа. Науково-практика видання. – 2021. – № 12. – С. 44-50.
2. Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія. / Гладкий О. В.; [наук ред. С. І. Іщук]; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2008. – 360 с.
3. Хейлз Н. К. Як ми стали постлюдством: віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці. / Н. К. Хейлз. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 426 с.
4. Вайль П. Genius Locі. / П. Вайль. – М.: Corpus, 2019. – 448 с. – (Города и страны. Путешествия. Публицистика и эссе).
5. Вобльй К. Г. Организация труда научного работника. / К. Г. Вобльй. – К., 1943-1948. – (3 видання). – 258 с.
6. Замятин Д. В сердце воздуха. К поискам сокровенных пространств: Эссе. / Д. Замятин. – СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2011. – 416 с.
7. Кафка Ф. Избранное: Сборник: Пер. с нем. / Ф. Кафка. Сост. Е. Кацевой; предисл. Д. Затонского. – М.: Радуга, 1989. — 576 с.

8. Новгородцев П. И. Об общественном идеале. / П. И. Новгородцев. – М.: Издательство «Пресса», 1991. – 640 с. – (Серия «Из истории отечественной философской мысли»).
9. Сассен С. Глобальный город: введение понятия / С. Сассен // Глобальный город: теория и реальность: Сб. статей. – М.: Аванглион, 2007. – С. 9-28.
10. Слука Н. А. Градоцентрическая модель мирового хозяйства. / Слука Н. А. – М.: Пресс-Соло, 2005. – 168 с.
11. Слука Н. А. Градоцентрический вектор в развитии мировой системы / Н. А. Слука. // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2006. – № 5. – С. 3-10.
12. Теория игр. Искусство стратегического мышления в бизнесе и жизни / Авинаш Диксит А. и Барри Нейлбафф; пер. с англ. Н. Яцюк. – 3-е изд. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 458 с.
13. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий. / Й. Хейзинга. – М.: Азбука, 2007. – 202 с. – (Серия Азбука-классика).

1.3. Use of art therapy methods in work with preschool children in today's conditions

Використання методів арт-терапії у роботі з дітьми дошкільного віку в умовах сьогодення

Дошкільне дитинство – один із найважливіших етапів у житті дитини. У цей час вона активно пізнає навколишній світ, а в закладі дошкільної освіти отримує перший досвід взаємодії з іншими дітьми, намагається знайти своє місце серед них, вчиться жити в гармонії з собою та оточуючими, отримує перші елементарні знання. Завдання фахівців дошкільної освіти полягає в тому, щоб і досвід, і навички, і знання дитина отримувала в комфортних для неї психолого-педагогічних умовах. Особливо це актуально в умовах сьогодення. Психіка дитини вразлива і вимагає дбайливого до себе ставлення, адже дитина тільки починає впізнавати себе і цей світ навколо. На своєму шляху діти часто стикаються з серйозними труднощами: у сім'ї, у закладі дошкільної освіти, у школі, у спілкуванні та наодинці із самими собою. Дорослі намагаються їм допомогти, але часто не знають як: переконання не допомагає, а сама дитина не може сама нічого пояснити. У таких випадках може допомогти арт-терапія. Актуальність вивчення та дослідження арт-терапії визначається тим, що останнім часом, коли наша країна знаходиться вкрай важких обставинах, настав час попиту психотерапії та активного освоєння її нових форм і моделей, впровадження її прийомів в практику роботи з дітьми дошкільного віку.

Мета дослідження: проаналізувати можливості застосування прийомів та технік арт-терапевтичної роботи з дітьми дошкільного віку в умовах сьогодення.

Арт-терапія (лат. «ars» – мистецтво, грец. «therapeia» – лікування) являє собою методику лікування та розвитку за допомогою художньої творчості. Крім того, арт-терапія являє собою простий та ефективний спосіб психологічної допомоги, заснований на творчості та грі, який дозволяє висловити свої емоції

та почуття, що на даному етапі є затребуваним у суспільстві. Основна мета арт-терапії полягає у лікуванні творчістю, гармонізації розвитку особистості через розвиток здатності самовираження та самопізнання [1].

Арт-терапія ненав'язливо зцілює психіку, знайомить із навколишнім світом, дозволяє побачити світ навколо себе прекрасним та доброзичливим. Арт-терапія пропонує дитині висловити свої емоції, почуття за допомогою ліплення, малювання, конструювання із природних матеріалів. Переживаючи образи, дитина знаходить свою цілісність, неповторність та індивідуальність.

Арт-терапія – це найбільш гнучкий метод роботи з дітьми, які постраждали внаслідок воєнних дій та мають психологічні проблеми. Дитина може не говорити, або не може визнати свої проблеми своїми, але при цьому ліпити, рухатися та виражати себе через рухи тілом. Заняття арт-терапією можуть знімати психічну напругу. У занятті мистецтвом важливо, щоб дитина відчувала емоційне піднесення, власний успіх у цій справі. Якщо вона бачить, що має успіх у вираженні та відображенні своїх емоцій, створенні унікальних виробів, малюнків, до неї приходить успіх у спілкуванні, а взаємодія зі світом стає більш конструктивною. Успіх у творчості у її психіці несвідомо переноситься і у звичайне життя. Арт-терапія дозволяє зробити цей процес радісним, цікавим, успішним, індивідуальним для кожного. Арт-терапія заснована на спонтанному самовираженні та певною мірою ігнорує естетичні критерії в оцінці її результатів та професіоналізму автора.

Основні показники для проведення дитячої арт-терапії: впертість, агресія, страхи, тики, заїкання, нав'язливість тощо; часта зміна настрою; затримки мовного та психічного розвитку; кризові ситуації; труднощі у спілкуванні з однолітками та дорослими; збудливість чи апатичність; зміна місця проживання; підготовки до закладу дошкільної освіти та період адаптації; втрати батьківського контролю за дитиною, неслухняність, сором'язливість та невпевненість в собі; агресивність; гіперактивність.

Який вплив має арт-терапія, в чому полягають її унікальні особливості для дітей дошкільного віку в умовах сьогодення (військової агресії)?

- створює позитивний емоційний настрій;
- дозволяє звернутися до тих реальних проблем чи фантазій, які з якихось причин важко обговорювати вербально;
- дає можливість на символічному рівні експериментувати з різними почуттями, досліджувати і виражати їх у соціально прийнятній формі. Робота над малюнками, картинками, скульптурами – безпечний спосіб розрядки руйнівних тенденцій дозволяє опрацювати думки та емоції, які дитина звикла пригнічувати.
- сприяє творчому самовираженню, розвитку уяви, естетичного досвіду, практичних навичок образотворчої діяльності, художніх здібностей в цілому.
- підвищує адаптаційні здібності дитини до повсякденного життя. Знижує втому, негативні емоційні стани та їх прояви, пов'язані з навчанням.
- ефективна у корекції різних відхилень та порушень особистісного розвитку.

Основні засади занять арт-терапією для дітей дошкільного віку в умовах сьогодення [2].

1. Бажання дитини – основна умова заняття. Творчість без бажання неможлива, і, звичайно, неможливий довірчий діалог із дитиною.
2. Заохочення та подяка дитині.
3. Педагог повинен бути готовим, що під час діалогу на загальні питання про себе дитина іноді відповідає «Не знаю», запропонувати їй варіанти відповідей.
4. Важливою умовою успішного спілкування з дитиною є безпосередня участь самого педагога у роботі, яку він пропонує. Педагог разом з дитиною говорить про свій настрій (на початку та в кінці заняття), малює, ліпить, розмірковує про ті чи інші твори, тобто виконує всі завдання, які дає дитині. Тільки тоді у дитини формується довіра до педагога та розкриваються внутрішні резерви самореалізації та пізнання власної особистості.
5. Потрібно використовувати яскравий матеріал під час заняття. Фарби, олівці, пластилін, папір приваблюють дитину і спонукають її відчувати власне

ставлення до себе через взаємодію з ним. Для тих дітей, які мають психологічні бар'єри у спілкуванні та з небажанням виконують завдання, яскраве канцелярське приладдя та інше обладнання можуть стати привабливим моментом.

6. На багатьох заняттях педагог розповідає про те чи інше явище. Його монолог більш ефективний, якщо він містить елементи гіпнотичного оповідання, тобто певною мірою мова педагога має вводити в легкий транс за допомогою повторення слів, речень, використання епітетів, метафор, зміни голосу. Це допомагає створити атмосферу чарівності, таємничості того, що відбувається, і сприяє диву спонтанного саморозкриття дитини.

7. Головне – отримувати задоволення від самого процесу творення, коли навіть каракулі та креслення грають роль зцілення.

Умови підбору технік та прийомів створення зображень для дітей в умовах сьогодення [3].

Малювальні сесії з дітьми дошкільного віку не повинні обмежуватися звичайним набором образотворчих засобів (папір, пензлі, фарби) та традиційними способами їх використання. Дитина більш охоче включається в процес, відмінний від того, до чого вона звикла.

Умови добору технік та прийомів створення зображень, від яких залежить успішність арт-терапевтичного процесу з дітьми дошкільного віку в умовах сьогодення:

- техніки та прийоми повинні добиратися за принципом простоти та ефектності. Дитина не повинна мати труднощів при створенні зображення за допомогою запропонованої техніки. Будь-які зусилля під час роботи мають бути цікавими, оригінальними, приємними дитині;

- цікавим та привабливим має бути і процес створення зображення, і результат. Обидві складові однаково цінні для дитини, і це відповідає природі дитячого малювання, є його особливістю. Образотворча техніка не суперечить потребам і можливостям дитячого віку, якщо має вказану рису. Створювати зображення в даній техніці буде для дитини природно, як малювати;

- образотворчі техніки та способи мають бути нетрадиційними. По-перше, нові образотворчі способи мотивують діяльність, спрямовують та утримують увагу. По-друге, має значення здобуття дитиною незвичайного досвіду. Якщо досвід незвичайний, то при його придбанні знижується контроль свідомості, слабшають механізми захисту. У такому зображенні є більше свободи самовираження, а значить, неусвідомленої інформації. Маленькі діти із задоволенням включаються у створення зображень незвичайним способом, наприклад, за допомогою сухого листа або ниток. Арсенал способів створення зображень широкий: аква-туш, малювання сипучими продуктами або засушеним листям, малювання пальцями та долонями, пульверизатором тощо. Трохи фантазії, і на піску, приклеєному до паперу, розквітнуть квіти, у повітря злетить феєрверк із дрібних папірців, ляпки перетворяться на метеликів, плями фарби – на небачених тварин. Діти відчують свій успіх, адже вони зможуть перемогти злих чудовиськ, спалити свої страхи, помирити іграшки.

Основні техніки арт-терапії у роботі з дітьми дошкільного віку, які варто використовувати в умовах сьогодення. У роботі з дітьми дошкільного віку можна використовувати такі арт-терапевтичні техніки:

Марання. У буквальному розумінні «брудити» означає «бруднити». Найбільш насиченими за втіленням та емоційно яскравими є гуашові або акварельні зображення. Фарби ініціюють спонтанність, допомагають більш відкрито виявляти різноманітні емоції, досліджувати власні переживання. Їх можна вдягнути в привабливу для дітей форму: вони можуть замазувати фарбою вхід до печери; бризками, плямами, різноманітними лініями створювати міста, явища природи, казкових істот; зафарбовувати кольоровими крейдами власний силует, намальований на підлозі. Діти не малюють у тому розумінні, до якого вони звикли за роки навчання. Під час опанування цієї техніки немає категорій «правильно-неправильно», «добре-погано», немає зразків. Відсутність критеріїв оцінки виключає і оцінку. Хоча є діти, які не можуть обійтися без оцінок, зовнішніх чи внутрішніх, а тому висувають для себе та інших власні критерії. Наприклад, привабливість кольорової гами чи

акуратність. У таких випадках нав'язування оцінки усувається дорослим, у результаті йдуть напруга, невизначеність, страх, сумніви. Нестандартність процесу призводить дітей до своїх невеликих відкриттів. Як ми вже зазначали, часто під час цієї техніки діти відмовляються від пензликів, губок і починають малювати пальцями та долонями. Новизна цієї техніки, незвичність, і в той же час, природність, спорідненість дитячій природі сприяють тому, що дитина «забуває» про соціальні заборони та табу.

Штрихування, каракулі. Штрихування – це графіка. Зображення створюється без фарб, за допомогою олівців та крейди. Під штрихуванням і каракулями в нашому випадку розуміється хаотичне або ритмічне нанесення тонких ліній на поверхню паперу, підлоги, стіни, мольберту тощо. З окремих каракулів може скластися образ, або поєднання постане в абстрактній манері. Креслити можна, використовуючи техніку «фроттаж», коли заштриховується поверхня листа, під яку підкладено плоский предмет або заготовлений силует. Штрихування та каракулі допомагають розворушити дитину, дають відчутти натиск олівця або крейди, знімають напругу перед малюванням. Штрихування прості у виконанні, займають нетривалий час, тому доречні на початку арт-заняття. «Штрихування» і «марання» відбуваються у певному ритмі, який благотворно впливає на емоційну сферу дитини. У кожній дитині він свій, що диктується психофізіологічними ритмами організму. Ритм присутній у всіх життєвих циклах, у тому числі в режимі дня, чергуванні напруги та розслаблення, праці та відпочинку тощо. Ритм створює настрій на активність, тонізує дитину. Цікавою для дітей є також техніка «гратаж».

Монотипія. На гладкій поверхні – склі, пластмасовій дошці, плівці, товстому глясовому папері – робиться малюнок гуашевою фарбою. Матеріал, на який наноситься фарба, не повинен пропускати воду. Зверху накладається аркуш паперу та притискається до поверхні. Виходить відбиток у дзеркальному відображенні. Він може бути менш чітким, порівняно з оригіналом, більш розпливчастим, можуть стертися межі між різними фарбами. Назва «монотипія» походить від грецького слова «monos» – «один», тому що відбиток

у цій техніці виходить лише один. Якщо хочеться щось змінити чи покращити, потрібно виготовити новий «оригінал», тобто намалювати все наново. На тому самому аркуші можна робити кілька відбитків. Якщо після отримання відбитка дитина продовжить малювати на тій самій основі та повторно додасть аркуш з відбитком, малюнок зміниться, надихаючи автора на нову творчість. Дії можна повторювати до тих пір, поки процедура приносить задоволення, або ж до отримання найбільш привабливого результату. При бажанні можна «прописати» готовий відбиток – домалювати або приклеїти зверху потрібні елементи для завершення образу.

Відома всім працівникам закладів дошкільної освіти «кляксографія» – це також варіант монотипії. Лист згинається навпіл, і знову розкладається на столі. З одного боку, від згину наносяться плями фарби (хаотично або як конкретного зображення). Можна нанести фарбу безпосередньо біля лінії згину, або в іншій частині половини аркуша – від цього залежатиме, чи зіллються оригінал і майбутній відбиток в одне ціле або між ними буде відстань, як між двома різними зображеннями. Потім аркуш знову згинається і щільно прогладжується долонею. Фарба симетрично друкується на іншій половині аркуша. Гарні незвичайні відбитки виходять за допомогою ниток (ниткографія). Якщо нитку (довжиною сантиметрів 30-40) опустити в фарбу, потім викласти на аркуші на власний розсуд, залишивши за його межами лише кінчик, а потім накрити зверху іншим аркушем, і притиснувши його рукою, витягнути нитку назовні, то на обох поверхнях залишаться незвичайні відбитки. Можна отримувати різні відбитки: якщо застосовувати різний натиск; або на оригінал наносити багато / мало фарби тощо.

Малюнок на склі. Перед тим як запропонувати дитині скло, треба обов'язково обробити його край у майстерні. На відміну від малювання на папері, скло дарує нові візуальні враження та тактильні відчуття. Дітей захоплює сам процес малювання: гуаш (саме її властивості краще підходять для малювання на склі) ковзає м'яко, її можна розмазувати і пензлем, і пальцями, так як вона не вбирається в матеріал поверхні і довго не висихає. Дітям

подобається малювати на склі великих розмірів – на ньому є де розвернутися. Прямо під час малювання скло можна промити мокрою губкою, нанести новий малюнок, знову змити. Так і роблять реактивні та тривожні діти. За рахунок того, що фарба не вбирається, скільки б різнокольорових шарів не наносилося, під ними завжди просвічуватиметься прозора основа. Завдяки цим властивостям зображення на склі сприймається як миттєве, тимчасове, позбавлене монументальності та сталості. Дитина ніби не малює, а тренується малювати, і, відповідно, має право на помилки та виправлення, без хворобливих переживань про те, що сталося, яке вже не змінити. Описаний прийом використовується для профілактики та корекції тривожності, соціальних страхів та страхів, пов'язаних із результатом діяльності, підходить малорухливим дітям, оскільки провокує активність.

Малювання пальцями. Майже у всіх вище перерахованих способах створення зображень увага приділялася спонтанному переходу дітей на малювання пальцями, долонями та кулачками. Навіть, ніколи не малювавши пальцями, можна уявити особливі тактильні відчуття, коли опускаєш палець у гуаш, розмішуєш фарбу в баночці, переносиш на папір і залишаєш перший мазок. Для досягнення образотворчих ефектів нанесенням фарби безпосередньо долонями та пальцями від дитини не потрібно розвиненої дрібної моторної координації. Рухи можуть бути з великою амплітудою, експресивними або навпаки, точковими, локальними, уривчастими. Товщина пальців сама по собі не передбачає створення тонких мазків, ліній. Малювання пальцями та долонями не піддається впливу стандартних шаблонів. Такий спосіб створення зображень розкриває індивідуальність дитини. Малювання пальцями – це гра, у ході якої деструктивні імпульси та дії виражаються у соціально прийнятій формі. Дитина, непомітно для себе, може наважитися на дії, які зазвичай робить, оскільки побоюється порушувати правила. У однієї дитини кожний процес і продукт малювання пальцями не схожі на попередні. Щоразу відбувається по-новому: добирається інший колір, співвідношення ліній, темп, ритм тощо. Тому результат маніпуляцій з фарбою може бути

непередбачуваним: невідомо, яке зображення вийде. Новий досвід емоційного прийняття себе у процесі малювання, спроби невластивих дитині показників поведінки, розширюють і збагачують особистість дитини.

Не всі діти з власної ініціативи переходять на малювання пальцями. Деякі, зацікавившись і спробувавши цей спосіб, повертаються до пензля або губки як до звичних засобів зображення. Деяким дітям складно розпочати малювання пальцями. Як правило, це діти з жорсткими соціальними установками поведінки, орієнтовані на ранній когнітивний розвиток, а також ті, в яких батьки бачать «маленьких дорослих», від яких чекають зрілої поведінки, стриманості, розумності думок. Саме для цих дітей «ігри з брудом» є профілактикою та корекцією тривожності, соціальних страхів, пригніченості.

Малювання сухим листям (сипучими матеріалами та продуктами). Сухе листя приносить багато радості дітям. Сухе листя має натуральний запах, невагоме, крихке на дотик. За допомогою листя та клею можна створювати різноманітні образи. На аркуш паперу клеєм наноситься малюнок. Потім сухе листя розтирається між долонями на дрібні частинки і розсипається над клейовим малюнком. Зайві, не приклеєні частинки струшуються. Ефектно виглядають зображення на тонованому та фактурному папері. Також можна створювати зображення за допомогою дрібних сипучих матеріалів і продуктів: круп (манки, вівсяних та інших пластівців, гречки, пшона), цукрового піску, вермішелі тощо. Маленькі діти висипають на аркуш із клеєм сипучі матеріали або прямо з ємності для зберігання, або цілими жменями. Дуже часто діти засипають всю поверхню листа крупою, навіть якщо раніше нанесли зовсім трохи клею. При струшуванні зайвих матеріалів зображення все одно залишиться лише у місці приклеювання. Малювання сухим листям або сипучими продуктами захоплює дитину. Матеріали розсипаються, розлітаються довкола робочого місця, покривають поверхню столу, підлоги. Легке сухе листя в руках перетворюється на дрібне. Описана техніка створення зображень підходить дітям із вираженою моторною незручністю, негативізмом, сприяє процесу адаптації у новому просторі, дарує відчуття успішності.

Малювання предметами навколишнього простору. Можна малювати м'ятим папером, гумовими іграшками, кубиками, губками, зубними щітками, паличками, нитками, коктейльними соломинками, ластиками тощо. Дитяча ініціатива використовувати нетипові предмети для створення зображень завжди заохочується, якщо, звичайно, не є шкідливою, не обмежує права інших дітей. Використання навколишніх предметів з ініціативи дитини являється для психолога знаком залучення до творчої діяльності, успішності адаптаційного процесу, зростання самооцінки, появи сил для генерування та відстоювання власних ідей.

Малювання пластиліном. Пластиліном можна створювати різні зображення. Це трудомістка техніка, що вимагає від дитини посидючості та тривалого зосередження уваги. Добре цю техніку використовувати з гіперактивними дітьми.

Малювання під музику. Основа музики – звук. Звук як акустичний сигнал впливає на клітини живого організму, змінюючи їх активність. На музику реагує серцево-судинна система, дихальна система, музика впливає на гормональний обмін тощо. Запропонуйте дітям прослухати музику, представляючи її колір та рух звуків. Потім при повторному звучанні запропонуйте зобразити те, що вони представляли образотворчими матеріалами, які не створюють опору на папері і не потребують напруги під час роботи. Краще використовувати акварель або воскову крейду.

Малювання на вологому папері. Незвичайна робота може вийти, якщо її виконати на заздалегідь змоченому пульверизатором папері. Цікаво спостерігати, як розтікаються та змішуються на вологому папері фарби, це доставить дитині особливу насолоду подарує багато позитивних емоцій. Мета таких занять – не навчити дитину малювати чи ліпити, а допомогти засобами мистецтва впоратися з проблемами, що викликають у неї негативні емоції, які часто вона не може вербалізувати, і дати вихід творчій енергії.

Одне із завдань арт-терапії – допомогти дитині дізнатися і навчитися висловлювати власні почуття, а продукти творчості, що виникають в процесі,

мають лише прикладне значення: служать матеріалом для аналізу переживань, що породили їх.

Висновки. Арт-терапію, що можна застосовувати в роботі з дітьми дошкільного віку, можна правомірно уявити, як здоров'язбережувальну інноваційну технологію. Як виявилось, це чудовий спосіб роботи з дітьми з різними здібностями, у групах зі змішаним рівнем розвитку, оскільки вона дозволяє кожній дитині діяти на своєму рівні та бути прийнятою. Цей метод може бути застосований для розвитку навичок спілкування і є ідеальним інструментом для підвищення самооцінки та зміцнення впевненості в собі, впливає на становлення дитини як особистості, сприяє збереженню та зміцненню психічного здоров'я. Її можна використовувати для розвитку групової згуртованості, вона може допомогти дитині висловити те, для чого в неї не знаходиться слів, або те, що вона не може озвучити, і це приносить задоволення.

Література:

1. Zameliuk, M. I., Mahdysiuk, L. I., & Olkhova, N. V. (2018). Art-terapiia yak zasib tvorchoi samorealizatsiia osobystosti. [Art therapy as a means of individual's creative self-realization]. *Psykhoholohiia: realnist i perspektyvy: zb. nauk. pr. – Psychology: reality and prospects: coll. of scientific papers*. Issue 10. Rivne: RDHU, P. 50-57.
2. Oliinyk, I. V. (2018). Art-terapiia yak odna z innovatsiinykh psykhologo-pedahohichnykh tekhnolohii u profesiinii diialnosti. [Art therapy as one of the innovative psychological and pedagogical technologies in professional activity]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 5: Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy – Scientific Journal of the National Pedagogical Drahomanov University. Series 5: Pedagogical sciences: realities and prospects*, Issue 61. Kyiv: Publishing House of National Pedagogical Drahomanov University. P. 22-29.
3. Tkachuk, T. A., & Bocharina, N. O. (Eds.). (2020). *Psykhologo-pedahohichna dopomoha osobystosti zasobamy art-terapii: mizhnarodna kolektyvna monohrafiia [Psychological and pedagogical assistance of the individual by means of art therapy: an international collective monograph]*. Kyiv.

1.4. Quality of life as a fundamental category of being: methodological aspect

Якість життя як фундаментальна категорія буття: методологічний аспект

Наукова думка у різні часи постійно звертається до питання якості життя, оскільки ця проблема не втрачає своєї актуальності. Категорія якості життя постає як одна з ключових у філософських, економічних, соціальних та інших наукових працях. Витоки сучасних концепцій якості життя беруть початок з давніх трактатів багатьох культур та релігій. Розмаїття визначень, складових, детермінант, концепцій і, відповідно, практичних методів оцінки якості життя свідчать про значний інтерес науковців до означеної проблеми. Значна частина наукових робіт стосується медичного контексту, що зайвий раз нагадує про тісний взаємозв'язок якості життя з функціональною дієздатністю і станом здоров'я людини. Водночас розуміння того, що для адекватної оцінки якості життя недостатньо використання лише інструментальних лабораторних методів діагностики фізичних параметрів життєдіяльності організму людини стало поштовхом для розширення спектру підходів до проблеми оцінювання якості життя з акцентом на суб'єктивні чинники і показники. Цьому також сприяла незадоволеність пацієнтів формами і рівнем медичного обслуговування. Сучасний стан розробленості проблеми якості життя дає багатий матеріал для аналізу економічних, духовних, соціальних, суспільно-політичних, природних аспектів, пов'язаних з благополуччям людини [2].

Як і будь-яке інше фундаментальне поняття, якість життя не має однозначного визначення. Як зазначив американський дослідник якості життя Лю-Бень-Цзе, “жодна людина не може точно пояснити іншій, що таке якість життя” [3, с. 7].

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає якість життя як сприйняття людиною своєї життєвої позиції в контексті культури і системи

цінностей, у яких вона живе, а також у зв'язку зі своїми цілями, очікуваннями, стандартами та проблемами [5].

У світовому енциклопедичному словнику “Britannica” якість життя визначається як ступінь, до якого людина здорова, відчуває себе комфортно і здатна брати участь у життєвих подіях або насолоджуватися ними. Термін “якість життя” за своєю суттю неоднозначний, оскільки він може означати як досвід, який людина має у своєму власному житті, так і умови життя, в яких вона перебуває. Тому поняття якості життя є дуже суб'єктивним. У той час як одна людина пов'язує якість життя з багатством або задоволеністю життям, інша визначає це в термінах здібностей, наприклад, здатність жити хорошим життям з погляду емоційного і фізичного благополуччя. Людина з обмеженими можливостями може повідомити про високу якість життя, тоді як здорова особа, яка нещодавно втратила роботу, може повідомити про низьку якість життя. У сфері охорони здоров'я якість життя розглядається як багатовимірне поняття, яке охоплює емоційне, фізичне, матеріальне та соціальне благополуччя [4].

Онлайн-видання Євростату надає детальний аналіз останніх статистичних даних щодо якості життя в Європейському Союзі. Серед параметрів якості життя, які піддаються моніторингу, які можна виміряти статистично визначено такі: матеріально-побутові умови, дозвілля, соціальні взаємодії, економічна та фізична безпека, управління та основні права, природне та життєве середовище, загальний досвід життя [6].

Таким чином, якість життя є інтегральним, багатокомпонентним поняттям, яке охоплює соціальну, культурну, духовну, етичну сторони життя суспільства, а також фізичні (соматичні), психічні критерії й показники, від яких залежить ступінь життєздатності й активності людини. Таким чином, якість життя постає як багатогранне поняття, яке включає як соціальні, так і особистісні аспекти життя. Для характеристики якості життя часто використовують індикатори, які відображають комплекс супровідних чинників життєдіяльності індивіда, як-от: освіта, середній дохід, забезпеченість житлом, наявність земельної ділянки,

побутової техніки, автомобіля тощо. У такому випадку якість життя розглядається як одна з характеристик способу життя, яка визначає ступінь соціальної і духовної свободи індивіда у широкому сенсі. Соціально-медичний аспект поняття якості життя охоплює психічне і соматичне здоров'я людини, її духовні й життєві цінності, віддзеркалює рівень економічного розвитку та цивілізованості суспільства, ступінь задоволення сукупності потреб для оптимального особистого і громадського життя. Враховуючи певний суб'єктивізм деяких оціночних показників якості життя, її не можна ототожнювати з поняттям “рівень життя”.

Аналіз різних визначень, факторів, умов, чинників забезпечення якості життя дає змогу окреслити коло пріоритетних характеристик, які становлять основу цієї категорії, а саме: синтез духовних, соціальних, особистісних, екологічних, демографічних компонентів життєдіяльності, рівень матеріального добробуту, розвитку економіки, науки, культури, які визначають емоційно-ціннісне ставлення окремої особи чи певної соціальної групи до сукупності умов життя, ступінь задоволеності від реалізації різних потреб людини, її творчого потенціалу, вміння жити в гармонії з природою, іншими людьми, зберегти здоров'я, зрештою, кожна людина прагне бути щасливою.

Складність і багатомірність категорії “якість життя” спонукала дослідників використовувати як об'єктивні, так і суб'єктивні показники для її оцінювання. Параметри якості життя, які піддаються вимірюванню за допомогою статистичних показників забезпечують об'єктивні дані, а соціологічні методи дають змогу оцінити суб'єктивне сприйняття людиною основних вимірів якості життя, скласти уявлення про загальний рівень задоволеності життям [1].

Утім розподіл чинників якості життя за ознаками “об'єктиві-суб'єктивні” є зручним у контексті методології дослідження. Проте, оскільки головними джерелами забезпечення якості життя є, з одного боку, діяльність державних структур, а з іншого – особисті зусилля людини, тож практичний погляд підказує, що доцільним є виокремлення чинників якості життя, забезпечення і реалізація яких перебуває в компетенції держави, і чинників, які залежать від

конкретної особи. Цей підхід дає змогу не лише упорядкувати різнопланові параметри якості життя в аспекті практики їх наповнення, а головне – розмежувати і конкретизувати сфери відповідальності держави й індивіда щодо забезпечення відповідного рівня якості життя. Такий розподіл є досить умовним, адже існують чинники якості життя, реалізація яких неможлива без спільної участі державних інституцій і конкретної людини (групи людей). Отже, пропонуємо розподілити чинники якості життя за трьома категоріями: соціальні (суспільні), проміжні (перехідні), індивідуальні (особистісні) (Рис. 1).

Чинники якості життя		
Соціальні	Перехідні	Особистісні
Державний (політичний) устрій	Суспільно-професійна діяльність	Система цінностей, стиль життя, звички
Економіка, наука, культура	Участь у культурних заходах	Освіта
Освіта, виховання, система цінностей	Участь у громадських об'єднаннях	Сім'я, родинні стосунки
Громадське здоров'я, медичні послуги	Умови проживання і побуту	Індивідуальне здоров'я
Забезпечення умов для праці і відпочинку	Зайнятість і соціальна підтримка	Умови праці і відпочинку
Довкілля, інфраструктура	Рівень достатку і благополуччя	Відчуття щастя, задоволеності життям

Рис. 1. Категорії чинників якості життя

Перша категорія – соціальні, тобто забезпечення яких знаходиться переважно у компетенції державних структур. Сюди відносяться, насамперед, державний устрій як основа суспільно-політичного ладу, економічний, науковий, культурний розвиток, сфера різноманітних послуг, зокрема, освітніх,

медичних, діяльність фінансових установ, організація культурно-виховних заходів, умов праці і відпочинку, здорове довкілля, розвиток інфраструктури тощо. У цьому аспекті завдання держави полягає у створенні якомога ширшого “асортименту” послуг і / або можливостей для конкретної людини чи соціальних груп. Держава у такому випадку виконує роль своєрідного сервісного центру із надання послуг своїм громадянам.

Друга категорія – це чинники, які знаходяться одночасно як у сфері компетенції державних органів, так і залежать від особистісної активності конкретної людини, тобто проміжні (перехідні). Серед таких чинників можна виокремити умови проживання та побуту, ступінь зайнятості й соціальної підтримки, достатку і благополуччя, участь у громадських об’єднаннях, культурних заходах тощо.

До третьої категорії належать особистісні чинники якості життя, які безпосередньо залежать від кожного індивіда (індивідуальні) і визначаються стилем життя людини, її звичками, уподобаннями, емоційним ставленням до різних подій, ситуацій, життя загалом. Окрім того, кожен має власні уявлення про якість життя, шляхи її забезпечення, які зумовлюють діяльність людини щодо підвищення якості свого життя.

Схарактеризуємо деякі із вказаних чинників в аспекті ефективності їхнього впливу на якість життя з погляду соціальної, освітньо-виховної, культурологічної сфер.

Державний (політичний) устрій країни зумовлює суспільно-політичний лад, правове становище як держави в цілому, так і окремих її структур, взаємовідносини між ними, а отже, прямо чи опосередковано впливає на спосіб організації життєдіяльності суспільства і визначає якість життя громадян.

Освіта як важливий соціальний чинник якості життя характеризується тим, що забезпечуючи розвиток здібностей, талантів, культурних цінностей, морально-етичних якостей людини, освітні послуги таким чином задовольняють потреби держави у підготовці кваліфікованих фахівців, збагаченні інтелектуального, творчого потенціалу, підвищенні

інтелектуального і культурного рівня громадян. І хоча сфера освітніх послуг безпосередньо не є виробником матеріальних благ, але результатом освітньої діяльності є специфічний суспільний продукт, який зумовлює продуктивність соціально-економічної сфери. Впливаючи на якість людського фактору, рівень науково-технічного забезпечення, освіта визначає ефективність суспільного виробництва і має тісний взаємозв'язок з іншими складниками якості життя.

Значення освіти як особистісного чинника якості життя полягає в тому, що вона, безпосередньо визначаючи рівень інтелектуального розвитку, загальної культури особи, опосередковано впливає на всі без винятку особистісні компоненти якості життя, починаючи від системи цінностей, стилю життя, звичок і закінчуючи суб'єктивним відчуттям задоволеності (незадоволеності) власним життям. Чим вищий рівень культури й освіченості особи, то більше в неї можливостей для створення оптимальних умов життя. Окрім того, процес навчання і оволодіння новими знаннями, оперування інформацією позитивно впливають на функціональний стан мозку, тренують його подібно до того, як фізичні вправи тренують тіло. Тому й не дивно, що, як правило, довше живуть люди, які здобули вищу освіту, мають високий рівень доходів, досягли помітного положення в суспільстві. Зумовлюючи високий рівень культури і широкий спектр інтересів, освіченість є однією з передумов покращення якості життя і відповідального ставлення до свого здоров'я.

В аспекті виховання системи ціннісних орієнтацій, стилю життя, звичок актуальним є питання розмежування змістовних характеристик якості життя від поширеної нині тенденції формування так званої "психології споживача". Усі ми є свідками, як в сучасних умовах ринкової економіки має місце нав'язування суспільству часто далеких від розумних норм споживання стандартів, коли товаровиробники задля збуту своєї продукції вдаються до різних маркетингових хитрощів. Одним з них є агресивна реклама, яка не тільки нав'язує зовсім непотрібні і / або навіть шкідливі для більшості людей товари й послуги, але й формує певний стереотип мислення, світогляд і спосіб поведінки. Особливу небезпеку така ситуація становить для молоді, оскільки в

умовах домінування “психології споживача” молода людина, як правило, недооцінює цінність власного здоров’я, а прогресивні цінності, що визначають здоровий спосіб життя не стають для них пріоритетом. Психологія споживача сприяє формуванню у молоді шкідливих звичок і моделей поведінки. У результаті життєві й професійні завдання часто вирішуються ціною власного здоров’я.

Молоді люди зазвичай ставляться до проблеми здоров’я як до чогось важливого, але абстрактного, як такого, що безпосередньо їх не стосується. В ієрархії їх цінностей домінують матеріальні блага, кар’єра. Якщо вони й приділяють увагу здоров’ю, то переважно його фізичній складовій. Роль психічного, духовного і соціального здоров’я належним чином ще не усвідомлюється. Ця тема набуває особистісної актуальності трохи згодом, коли через нездоровий спосіб життя резерви функціонального потенціалу і здоров’я вичерпуються, і тоді приходить розуміння цінності здоров’я, усвідомлення того, що справжнє задоволення – висока якість життя як наслідок гарного здоров’я, а не хибна насолода від “приємних”, але руйнівних звичок.

Індивідуальне здоров’я, безсумнівно, є одним з найцінніших особистісних чинників якості життя, оскільки визначає не лише загальне самопочуття, а впливає і на психіку, і на інтелект, а також на побутову і суспільну активність людини, а в сучасних умовах ринкової економіки є важливим економічним фактором і дорого коштує.

Одним з інструментів впливу на здоров’я, розширення функціональних можливостей, самовдосконалення людини є звички. Хвороба, як правило, є наслідком шкідливих звичок, а отже, правильною стратегією буде не боротьба з хворобою як такою, а усунення її першопричини, тобто звичок, які її спричинили. Уміння створювати правильні звички є стратегічно важливим напрямом підвищення якості життя. Звички, як форми поведінки, створюються внаслідок багаторазового повторення різних життєвих ситуацій, з’являються протягом життя і стають потребою людини. Звички формуються під впливом батьків, культурних традицій, оточення, переконань, вірувань і знань людини.

Наприклад, курці часто стверджують, що куріння заспокоює і розслаблює, і тому є корисним; хтось переконаний, що чим більше їсти, тим краще; збільшення ваги – це ознака здоров'я; шкідливих продуктів харчування не буває; без штучних препаратів не може бути гарного здоров'я; відсутність блювотного рефлексу після великої дози алкоголю свідчить про міць організму і т.ін. Формування нових динамічних стереотипів потребує вольових зусиль, внесення коректив, активності мислення і задоволення.

Про тісний взаємозв'язок між звичками, способом життя і хворобами було відомо здавна. У давні часи навіть вважалося непристойним культурній людині хворіти на застудні та інфекційні захворювання, оскільки це свідчило про недисциплінованість, слабкість волі, душевний хаос, неможливість або невміння керувати своєю свідомістю. У цьому сенсі вважалося, що події, які відбуваються з людиною, є логічним наслідком її способу життя, який, у свою чергу, залежить від рівня культури й освіченості індивіда. Культурна людина є не тільки “споживачем” свого здоров'я, але більшою мірою його “виробником”. У суспільному житті часто можна спостерігати явище, коли навіть однозначно шкідливі звички з часом сприймаються як нормальне явище, і навіть, як щось необхідне і приємне.

Щодо громадського здоров'я (здоров'я населення) як соціальної категорії чинників якості життя слід зазначити, що його не можна розглядати як усереднений показник індивідуальних станів здоров'я громадян. Громадське здоров'я постає як інтегральна категорія, детермінована такими чинниками, як політика, стратегія держави щодо збереження й покращення здоров'я населення, умови взаємодії соціальних груп і виробничих колективів у процесі професійної діяльності, громадського життя, у побуті, особливості демографічних процесів і тенденцій розвитку, динаміки змін у характері патологічних проявів різних груп населення і багато іншого. З цієї позиції громадське здоров'я можна кваліфікувати як соціально-демографічну категорію, яка передбачає поєднання повноцінної біологічної і соціальної адаптації з можливістю максимального самовираження нації, соціальної групи,

окремих людей в конкретних умовах життя, що зумовлює подальший розвиток суспільства. Таким чином, здоров'я населення як важливий чинник якості життя, можна розглядати як показник благополуччя країни, який інтегрально відображає стан економічної, соціальної, демографічної, екологічної, санітарно-гігієнічної, культурної та інших сфер життя. Усі зміни, що відбуваються в різних галузях прямо чи опосередковано позначаються на стані здоров'я громадян. З іншого боку, рівень здоров'я населення впливає на розвиток різних соціально-економічних галузей держави.

Характеристика категорії якості життя буде неповною без урахування проблеми гармонізації відносин між людиною (суспільством) і природою (довкіллям). Сучасна концепція якості життя передбачає раціональне природокористування з метою забезпечення гармонійної взаємодії суспільства і природи. Сьогодні вже не тільки експерти, фахівці, а й широка громадськість починає усвідомлювати, що різке посилення антропогенного тиску на біосферу внаслідок техногенного розвитку спричинює ерозію життєвого середовища, збільшує навантаження на імунну систему людини. Намагання брати від природи більше, ніж потрібно для життя є хибною стратегією психології споживача. Наука зобов'язана керуватися моральними законами, а свобода серйозного наукового пошуку має супроводжуватися найвищим ступенем відповідальності, духовності й моральності, які одні лише можуть врятувати людство від зловживання здобутками науково-технічного прогресу.

Досить специфічним показником якості життя з категорії особистісних, внаслідок своєї виняткової суб'єктивності і важливості, є відчуття щастя і задоволеності власним життям. Примітним є те, що у значної частини літніх людей цей показник залежить не тільки від об'єктивних показників стану здоров'я і / або рівня матеріального благополуччя, але й від ставлення до життя і моделі поведінки в тій чи іншій ситуації. Оцінювання "успішності" старіння за показниками відчуття благополуччя і щастя засвідчили, що люди, які вважали свою старість щасливою далеко не завжди мали міцне здоров'я. У цьому аспекті оптимізм і ставлення до життя виявилися важливіші, ніж навіть стан

фізичного здоров'я, а “погані” аналізи, кардіограми, інсульти чи інфаркти не затьмарюють життя, якщо людина сприймає їх як дорожні пригоди і поломки, які трапляються під час тривалої подорожі, а не як головний зміст маршруту. Оптимісти, об'єктивно знаходячись у більш важкому стані, мають вигляд і почуваються значно бадьоріше за своїх ровесників і навіть молодших песимістів. Натомість людина, яка вважає своє життя безглуздом, не тільки нещаслива, але й передає цю деструкцію оточенню. Щасливі люди більш оптимістичні, впевнені у собі, успішніші у житті; їхні дії послідовні, цілеспрямовані, результативні; отримують задоволення від процесу праці, а не лише від його результату; виявляють інтерес до життя, здатні радіти міжособистісним стосункам, дружбі чи любові, насолоджуються миттєвістю, а не критикують її; не мають хворобливого прагнення бути в числі перших чи боязні бути останнім і, як результат, достатньо матеріально забезпечені. Утім матеріальний достаток не може бути постійним джерелом щастя. Справжнє щастя є категорією духовного плану і знаходиться у світі людської свідомості, тобто щастя як особливий психоемоційний стан свідомості живе у духовному світі людини, а не визначається зовнішніми обставинами.

Проте кожна людина залежно від рис характеру, ступеня духовного розвитку, рівня прояву різних спонук, які лежать в основі життєвих проявів, має своє особливе розуміння щастя. Психологам добре відомо, що однією з головних трагедій людської особистості є невідповідність бажань і можливостей, завищена або, навпаки, занижена самооцінка, які провокують руйнівні емоції, стреси, неправильний вибір цінностей, мети, нелюбов до себе і, як наслідок, – нездоровий спосіб життя з розвитком психосоматичних захворювань. Навряд чи можна вважати щасливим того, хто нажив статки чи досяг авторитету шляхом надзусиль і втрати здоров'я. З позиції високих стандартів якості життя успіх має бути побічними продуктами правильно організованого життя.

Отже, якість життя є комплексною, багатоаспектною філософською категорією, яка відображає ступінь матеріального і духовного благополуччя

конкретної людини чи спільноти людей. Якість життя визначається системою цінностей, цілями, оціночними судженнями щодо ступеня задоволеності життям, соціальними, економічними, екологічними, культурними його аспектами, а може просто означати щастя як суб'єктивний стан душі. Розмежування і конкретизація сфер відповідальності за реалізацію чинників якості життя між державою і людиною (спільнотою людей) відкриває нові можливості для знаходження ефективних шляхів забезпечення гідного рівня якості життя населення.

Література:

1. Вимірювання якості життя в Україні. (2013). Аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Програма Розвитку ООН, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf (дата звернення: 27. 11. 2022).
2. Риндзак, О. Т. (2021). Якість життя населення: концептуалізація поняття. *Modern Economics*, 29, 151-155. <https://modecon.mnau.edu.ua/issue/29-2021/ryndzak.pdf>.
3. Романенко, Я. М., Лянной, Ю. О. (2011). *Якість життя*. СумДПУ імені А. С. Макаренка.
4. Jenkinson C. *Quality of life*. <https://www.britannica.com/topic/quality-of-life> (дата звернення: 04. 12. 2022 р.).
5. World Health Organization. WHOQOL: *Measuring Quality of Life*. <https://www.who.int/toolkits/whoqol> (дата звернення: 04. 12. 2022 р.).
6. Eurostat. *Quality of life indicators*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Quality_of_life_indicators (дата звернення: 04. 12. 2022 р.).

1.5. National resilience in the spiritual space of intercultural dialogue

Національна стійкість в духовному просторі міжкультурного діалогу

Національна стійкість – це здатність держави та суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження та характеру, адаптуватись до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, у т. ч. під час криз, швидко відновлюватися після криз до оптимального за визначених умов рівня рівноваги [8, с. 35]. У понятті «національна стійкість» слово «національна» означає приналежність до конкретної держави (англ. national state). Водночас воно «відображає не лише процеси, котрі відбуваються навколо держави як політичного інституту і його здатності протистояти загрозам, але й охоплює ширший спектр суспільних відносин та об'єктів» [8, с. 35-36].

Національна стійкість є невід'ємною частиною духовних цінностей, які є джерелом національних традицій, внутрішньо-психологічного досвіду людини сформованого впродовж життя. У філософії поняття «духовність» завжди відігравало чи не найпершу роль у ключових питаннях призначення людини, ролі, суті її буття. Адже духовне життя збагачувалося в процесі освоєння людиною навколишнього світу через мову, традиції, виховання, добро, красу, гармонію, а не через тілесні насолоди. Прагматичні, побутові складові поєднувалися з естетичними й були засновані не на злі, ненависті, а на щирості, ніжному, гармонійному поєднанні людини з навколишнім світом. У природі людина шукала співзвучне своєму внутрішньому прагненню, своїм настроям. Це формувало своєрідний «генетичний код», що обумовлювався особливостями світосприйняття і світорозуміння кожного окремого народу, народним світоглядом, що включає в себе явища як естетичного, так і психологічного, соціального, філософського, національного характеру, мовою, яка є не лише інструментом спілкування між людьми, але й формує світогляд [17].

На цих підставах ми розглядаємо основні засади формування національної стійкості в українських народних думках, що дозволить нам з'ясувати ступінь їх

художньої якості й виразності в поетичній свідомості українців, народів Близького Сходу та країн Африки. Адже людина завжди залишається «вкоріненою» у «первинній спільноті», яка «забезпечує цінності, норми, історію, міфи та відчуття історичної спадковості» [18, с. 15].

Українські народні думи – жанр української усної народної творчості; ліро-епічні пісні про історичні чи суспільні події в Україні. Цей жанр виник у XV-XVI ст., але як явище українського епосу сягає часів Київської Русі (IX-XIII ст.), а можливо, й раніше. Історично українські народні думи виконували високопрофесійні народні співаки – кобзарі, бандуристи та лірники під акомпанемент національних музичних інструментів кобзи, бандури чи ліри. У думах оспівано не лише події історичного минулого українців, а й цінності свободи та незалежності, родини, Роду, відданість Батьківщині. Українські народні думи утверджують гуманістичні ідеали, високі моральні принципи українського народу [16, с. 4].

Духовну складову національної стійкості ми розглядаємо в міжнародному контексті. А саме, у групах студентів з країн Близького Сходу та Африки, які навчаються в медичному інституті Сумського державного університету, ми практикуємо їх ознайомлення з українськими народними думами. Зокрема, іноземні студенти прослухали та проаналізували записи дум у виконанні кобзарів Г. Ткаченка, Є. Адамцевича, Є. Мовчана, а також відомого українського бандуриста з Канади В. Мішалова. Студентів надзвичайно вразив героїзм епічних героїв у думах «Козак Голота», «Три брати Самарські», «Маруся Богуславка». Головними персонажами народних дум є козаки. «Козаки» – це шляхетний орденський титул, суто національний визначник особливої суспільної станової приналежності, знак прийняття добровільної обітниці «моє понад-Я – у відреченні від себе», клейнод особистої присяги перед власним сумлінням, живим Богом, живою Вітчизною, рідною землею [1, с. 19]. Ю. Руденко визначає такі складові кодексу лицарської честі козаків:

- непохитна вірність принципам народної моралі, духовності;

- відстоювання свободи і незалежності, народу, держави;
- уміння скрізь і всюди поступати благородно, виявляти лицарські чесноти;
- готовність боротися до загину за волю, честь і славу України;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих заброд-завойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці і в бою в ім'я свободи і незалежності України [10, с. 122].

Коли в Західній Європі лицар – це воїн, який мав бути із так званої благородної сім'ї, пов'язаний з класовими феодальними привілеями, то в українському фольклорі – це простий козак, який вільно гуляє степами, у боях з ворогами, у повсякденному житті виявляє названі вище чесноти. За всієї спорідненості лицаря західноєвропейського середньовіччя українське лицарство глибоко закорінене в етнічні вояцькі особливості родоплемінного суспільства, бере в ньому свої початки. На ранньому етапі парубоцька верства ще не мала військової організації і керувалась подвійною, побутово-парубоцькою та лицарською етикою, все ж дотримувалась певних моральних установ, спрямованих на плекання мужності, відваги та дисциплінованості.

Якщо ж звернутися до етимології слова «козак», то зазначимо, що смисл слова увібрав у себе первісне розуміння навколишнього світу, що дає змогу точніше окреслити суть природи козацтва. Так, чимало дослідників намагались пояснити це слово як запозичене. Нині воно трактується як суто праукраїнське, що мало коріння ще з часів держави артів. Тоді існувало слово «кес» (варіанти «кос», «касс»), що означало «меч». Слово «кесар» складалося із двох слів «кес» (меч) і «сар» (головний), і мало значення перший воїн. Переходячи в інші мови, воно набирало іншого звучання. Так, люди озброєні «кос» (мечами) були «косаками», звідси й слово «козак» [2, с. 82-85]. Відтак, характер козаків відтворював істинне прагнення до боротьби, що було властиве першому воїнові

у ній, пройнятому поривом до перемоги, бажанням здобути собі славу, яка має бути вічною. «Слава не вмере, не поляже, отнині до віка!», – так закінчуються думи. У думках героїчного циклу не лише стверджується ідея боротьби, а й смерть сприймається як священнодійство.

Які ж основні етнопсихологічні характеристики криються в національному характері українців, що вплинули на формування духовної, мілітарної, національної стійкості? Трипільська пракультура залишила у спадок українцям «терплячість, мовчазну відвагу, скромність, ... впертість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі», «демократичний громадський устрій». Від понтійської пракультури «українці успадкували відвагу, творчий дух, потяг до різних спілок, громад, артілей». Готськими впливами визначалися «стійкість характеру, військова й державна дисципліна, дотримання угод, організованість». «Цікаве поєднання готизму з еллінізмом (понтійством) дало тип запорозького козака, який дивував іноземних істориків...». Київсько-руський первень визначив «дух волелюбності й національної гордості, глибокий український патріотизм» [5, с. 512].

Коли брати до уваги шкалу вразливості за Т. Кенноном, то в українських народних думках *вразливість* є передумовою формування національно визначених переваг у протидії й недопущенні згубних факторів впливати чи руйнувати «національний організм» як ззовні, так і зсередини. Тому в думках вона виражається в наступному:

1) «відкиданні» матеріальних благ, байдужості до розкоші, що формувало в характері козака винахідливість і невибагливість, а отже, утверджувало міцність і стійкість козацької громади. «Особливо вражала простота і невибагливість козаків у побуті, байдужість до розкоші, – пише дослідник козацтва Ю. Руденко, – адже вони часто обходилися найбіднішою їжею. Їли здебільшого затірку (варені кульки затертого тіста з юшкою), виловлену рибу чи впольовану дичину. Лікувалися горілкою з попелом чи рушничним порохом, до ран прикладали змочену слиною землю. Козацькі злидні, невлаштованість стимулювали винахідливість. Так, за відсутності металевого посуду могли

зварити куліш, кладучи в дерев'яний ківш розпечене на вогні каміння, доки вода не закипить. ... сам кошовий, і старшини жили звичайним життям простих козаків. Вони мешкали в тих самих куренях і їли із загального котла» [10, с. 128];

2) самозахисті, що сформувався на основі культу вільної особистості, що є духовною перевагою козацької психології. Цей культ свободи був антиподом до рабської, холопської психології самоприниження, самознецінення і пристосуванства, бо ж уособлював гордий, незалежний, сповнений людської, національної й громадської гідності, поваги до інших людей. Повна особиста свобода і всього народу, його незалежність були сутністю світосприйняття і світовідчуття козака-запорожця, що сформували в ньому протидію рабській вразливості й покорі. З цього приводу Д. Яворницький писав, що правдивою стороною характеру козаків була «висока любов їх до особистої свободи, за яку вони вважали за краще люту смерть, ніж ганебне рабство...» [12, с. 274];

3) управлінні, яке утворилося на засадах самоорганізації, коли люди були змушені тікати від панів на вільні землі, де й створювали громади, з яких пізніше сформувалася потужна козацька держава – Запорізька Січ. Вона стала єдиним «островом» народовладдя серед сусідніх деспотичних і тоталітарних державних режимів. Тут утверджувалася козацька вольниця, яка не підпорядковувалася суворій дисципліні та високій моралі. Тут реалізовувалися найпередовіші на той час національно-січові цінності загальнолюдського змісту і характеру – глибоко демократичні засади життя, принципи братерства та порядності, рівноправності та солідарності, виборність гетьмана та козацької старшини, справедливе козацьке судочинство. «Горе старшині, коли на її голову падав козацький гнів, – підкреслює Ю. Руденко, – бо ображені козаки могли вчиняти погром, а посадовець-невдаха нерідко рятувався від справедливого козацького гніву втечею із Січі» [10, с. 127].

Відповідно до визначених духовних складових національного характеру українців, іноземні студенти після прослуханих аудіозаписів народних дум висловили своє потрактування діям і вчинкам епічних героїв. Наприклад, для

Антоні з Нігерії, козаки є символом свободи, хоробрості, гордості. У своєму відгуку він зазначає, що вчинок братів (дума «Три брати Самарські»), які були тяжко поранені і обрали довгу мученицьку, а не миттєву, від рук ворога, смерть, заслуговує на особливу повагу. Разом з тим, іноземні студенти зауважують єдність у козацькому середовищі, тоді коли нам, українцям, часто приписують неспроможність до об'єднання і нав'язують хибні стереотипи, мовляв «моя хата з краю», «на одного козака три гетьмани» тощо. Для Джиде (Нігерія) те, що брати разом пішли з рідної домівки захищати свою землю, а не залишили хоча б одного з них вдома, є прикладом для наслідування. У цьому виявляється національна стійкість героїв думи. Прослухавши аудіозапис думи «Іван Коновченко», в якій юнак був єдиним сином у матері і попри її заборони все ж пішов «слави зазнавати», Хоуп (Нігерія) зазначив: «Вчинок козака – це моральний обов'язок, що спонукав захищати кордони України від нападу турків і татар» [6, с. 111].

Студентів з Іраку в українських народних думах та історичних піснях захоплює героїчна боротьба та смерть козаків за рідну землю, що є особливо близьким і зрозумілим для них, адже викликає своєрідні роздуми над своєю долею та долею свого народу. Так, наприклад, Рифаат (Ірак) засвідчує: «Я завжди готовий вмерти за Батьківщину, тому я буду жити вічно. Це моя земля, мої люди. За все це я віддаю душу. Аллах мене створив, і може взяти мою душу, коли потрібно. Ми будемо жити!...» [15, с. 204]. Тобто, студент бачить в українських козаках-лицарях своїх однодумців, глибоко розуміє їх прагнення і поривання до свободи. Для курда Абдерахіма (Туреччина) смерть козаків в долині не є поразкою. «Навіть тоді – пише він, – коли воїни не отримують перемогу, вони стають сильнішими. Не сьогодні, то завтра вони переможуть. Коли є ціль, то потрібно до неї йти. А смерть на полі бою – це ознака вічності життя» [6, с. 112]. Як бачимо, в українських народних думах студенти, як і українські козаки, смерть сприймають як священну, як вияв вічності, незламності героїчного духу тих, хто гине на полі бою у боротьбі за свою Батьківщину. В українців такі уявлення мають своєю природою давні

вірування, коли народження і смерть усвідомлювались як явища тотожні. Смерть і біль вважалися вічними супутниками людини, з якими вона повинна дружити. Тобто внутрішня природа людини сконцентрована в розумінні смерті «як передумова нового життя» [4, с. 9]. Тому, як зазначає К. Черемський, від смерті не слід тікати, а потрібно шукати із нею взаєморозуміння [11, с. 36-40].

Поняття «людина і природа» студенти-курди сприймають в площині відданості своїй землі, за яку борються і помирають. Так, наприклад, Абдерахім (Туреччина, 916 гр.) зазначає: «Головне для козака – це бути вільним. Коли козак Голота воює і отримує перемогу, то для нього це почесна справа. Тоді й прославляє він не лише себе, свої дії, але й поле, де вони отримали перемогу» (архів автора). Звернімо увагу, як студент об'єднав у єдине ціле людину і поле, на якому козак отримав перемогу. Для нього дії козака Голоти не є одноосібними. Курд Ридван (Туреччина, 916 гр.), також зазначає, що головним для героя думи є відчуття єдності із землею. «Земля допомогла козакові тільки тому, – пише він у відгуку, – що цей лицар народився на цій землі, ріс і увібрав її силу, що й стало джерелом його до перемоги» [15, с. 204].

Світосприйняття та світорозуміння курдського народу теж засноване на єдності людини і світу, в основі якого лежить діалектика протилежностей. *Сила, міць, потужність* поєднуються з *ніжністю, спокоєм, красою*. Жіночі та чоловічі курдські імена відображають таке поєднання: *Delal* (ніжна), *Xezal* (красива), *Rojin* (сонце), *Helbest* (вірш, поема), *Agir* (вогонь), *Aram* (спокій) та ін. Своєрідним постає етнотип воїна в курдській народній пісні «Vêrîtana» [7, с. 103-109]. Студенти Діяр Озьгур та Ахмет Ішим, курди за національністю (Туреччина), проаналізували образ героїні цієї пісні – молодої дівчини на ім'я Берітан, що значить *перший воїн*. Вона постає в образі *лева* «şer», очолює і веде за собою військо. У різних варіантах цієї пісні образ лева змінюється на образ *хвилі* «rêlan», яка грізно нищить все довкола. Берітан є уособленням чоловічого і жіночого начал: дівчина сильна як чоловік та одночасно жіночна, ніжна як троянда «kulîlka». «Саме ця молода дівчина вказала курдському народові шлях до свободи. Раніше наш народ не знав, як

можна бути вільним, незалежним, жити по-іншому. Берітан стала для нас світлом свободи, вона – національна героїня» [7, с. 107], – коментує Ахмет. Студенти пишаються рішучими діями героїні, що покликані любов'ю до рідної землі, свободи, незалежності. Діяр співпереживає за долю Берітан, що підтверджується його емоційним співом. В цьому іноземний студент уподібнюється до постаті українського кобзаря чи бандуриста, бо ж намагається глибоко ввійти в образ героїні і передати нам її внутрішній стан. До співу Діяра приєдналися інші студенти-курди, засвідчуючи цим свою підтримку, єдність з героїнею народної пісні.

Коли в українській народній думі «Козак Голота» епічний герой виголошує славу козакам-лицарям у кінцівці думи, то у курдській пісні «Vêrîtana» народ возвеличує героїзм, хоробрість дівчини вже у зачині пісні: «Çendî hebim ji bîr naçe / Vêrîtana min» («Народ ніколи не забуде тебе / Наша Берітана»).

Сміливою постає і українська дівчина Маруся в думі «Маруся Богуславка», яка ризикує життям, випускає з темниці своїх земляків: «То дівка-бранка добре дбає, До темниці приходжає, Темницю одмикає, Темницю одмикає» [3, с. 166]. Для Мохаммада Абу-Хамеда з Йорданії вона є прикладом для наслідування. «Ця дівчина не забула свою Батьківщину, – говорить студент, – ризикує своїм життям, вона відпускає невольників-українців додому. Вона дуже хоробра» (архів автора). Аналізуючи народну думу, студент робить висновок про те, що цей народний твір потрібно вивчати у школі. Звертає увагу Мохаммад й на те, що героями українських народних дум є прості українці з глибоким внутрішнім світом. «У нас в Йорданії – зауважує студент, – в піснях возвеличуються образи короля, генерала, керівника, але ніяк не простих, звичайних людей. Українці ж бережуть в пам'яті подвиги славних козаків, возвеличують їх у піснях. Хоробрими є не тільки чоловіки, але й дівчата» [15, с. 210].

Чужоземні студенти переймаються долею невольників, які тридцять років перебували в «темниці-кам'яній» (думи «Маруся Богуславка», «Плач

невільників»). Хоча драматична складова переважає героїчну, герої дум для них теж постають сильними духом. Наприклад, студентові із Туреччини Емре, важко усвідомити, що людина взагалі здатна витримати такі нелюдські умови. «Коли б мені довелося бути на місці українських невольників і терпіти такі муки, то, напевно, я б не витримав. Для мене таке «життя» рівноцінне смерті» [7, с. 106], – ділиться він своїми враженнями. В зображенні характерів цих героїв переважає не героїчна складова, а драматична. Оповідач, творець і виконавець входить в образ героїв та особливостями епічної співогри глибоко передає їх страждання.

Як бачимо, студенти сприймають, глибоко розуміють і високо цінують сповідування героями дум козацьких звичаїв, кодексу лицарської честі, що виявлялися в непохитній вірності принципам народної моралі, духовної стійкості, відстоюванні свободи і незалежності народу, держави, умінні скрізь і всюди чинити шляхетно, у готовності боротися до загиби за волю, честь і славу України, за право бути господарем на власній землі. Таким чином, для іноземних студентів розкриваються невідомі для них своєрідні ознаки характеру українців, їх багатий внутрішній світ. За змістовими характеристиками образ козака-лицаря є своєрідним психологічним типом, що відображає ті чи інші вияви індивідуального чи то колективного українського національного буття. Фольклорний образ козака прикметний доволі високим рівнем семантичної універсалізації, внаслідок чого він сприймається в свідомості іноземних студентів як образ-символ, що стає багатофункціональним і відповідає особливому сприйняттю навколишнього світу й національної природи українців взагалі.

Таким чином, українські народні думи – вдячний матеріал для дослідження української національної культури, національного характеру, лицарства, а відтак, духовної, мілітарної, соціальної та національної стійкості українців загалом. До сьогодні ми ще не вповні досягнули всієї планетарної значущості українського козацтва, яке так глибоко оспіване кобзарями в народних думах, не збагнули духовних вершин його самобутньої психології,

завдяки яким було досягнуто чимало національних переваг у різних галузях політичного, державного, культурного життя українського народу, які стали потужним фактором протидії національній вразливості.

В народних думках наголошується, що стійкість, цілісність і соборність нації залежить від того, чи усвідомлює кожен її представник необхідність згуртованості в міцну духовну спільноту. Дотримання законів збереження нації, української держави як цілісності було найвищою метою у житті козацької еліти, козацької громади. Тому, духовна, мілітарна й національна стійкість у думках – в ідеї вірності обов'язку, незламності, героїзації, усвідомленні своєї відповідальності перед своїм народом, його минулим, теперішнім і майбутнім, у саможертвовному служінні своєму народові і боротьбі супроти зла, як свідчать наведені вище відгуки чужоземних студентів, у всьому світі. Усе це спонукає українців до глибокого самоаналізу свого внутрішнього світу, своєї громадянської позиції, своїх життєвих принципів та ідеалів, свого світогляду й забезпечує стійкість національно самобутньої особистості як до зовнішньої, так і внутрішньої вразливості та поразенства. Надто ж, коли йдеться про російсько-українську війну, яка так загрозливо нависла над світом.

Література:

1. Азьомов, В. (2022). *Сім Великоднів на тиждень або Славень многовоскресності національної свідомості в думі «Маруся Богуславка»*. Архів В. Азьомова.
2. Братко-Кутинський, О. (2008). *Феномен України*. Вечірній Київ.
3. Грушевська, К. (Ред.). (1927). *Українські народні думи*. Державне видавництво України.
4. Копаниця, Л. (2000). *Українська лірична пісня: еволюція поетичного мислення* [Автореф. док. філол. наук, КНУТШ].
5. Лозко, Г. (2011). *Українське народознавство*. Мандрівець.
6. Набок М., Ібрагім Хамід (2015). Своєрідне сприйняття іноземними студентами української народної пісенної творчості. *Мова, історія, культура у лінгвокомунікативному просторі: збірник наукових праць* (с. 111-118). Сумський державний університет.
7. Набок М., Мехмет Бешир (2017). Етнотип воїна в українських народних думках та курдських народних піснях. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: збірник матеріалів науково-практичної конференції з міжнародною участю* (с. 103-109). Музей Івана Гончара.
8. Резнікова, О. (2022). *Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища*. НІСД.
9. Руденко, Ю. (1994). Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи. *Рідна школа*, № 5, 16-24.

10. Руденко, Ю. (2007). *Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність*. МАУП.
11. Черемський, К. (2006). Становлення і розвиток традиційного співочтва на Слобідщині. *Народна творчість та етнографія*. № 5, 36-40.
12. Яворницький, Д. (1990). *Історія запорізьких козаків*. Наукова думка.
13. «*Bêrîtana*». Взято з <http://kurtce-muzik.blogspot.com/2012/03/sipan-xelat-beritan.html>.
14. Cannon, T. (2022). *Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience*, WIDER Working Paper Series RP2008-34. World Institute for Development Economic Research. https://www.academia.edu/11829527/Reducing_People_s_Vulnerability_to_Natural_Hazards_Communities_and_Resilience.
15. Nabok, M. (2018). Українські народні думи: національні особливості сприйняття в процесі міжкультурного спілкування. *Psycholinguistics*, 24 (2), 198-217. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-2-198-217>.
16. Nabok, M. (2020). Teaching Ukrainian folk dumas at University: analysis in context of intercultural communication. *Advanced Education*, (16), 4-8. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.184554>.
17. Ojo Olajide Joshua, Zaitseva, S. (2021). The Influence of Language on the Development and Protection of Culture. *Людина, культура, техніка в новому тисячолітті*. Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського. <https://zenodo.org/record/4782400#.YTodXzEzbiU>.
18. Sonn C., Fisher A. (1998). Sense of Community: Community Resilient Responses to Oppression and Change. *Journal of Community Psychology*, 26 (5), 1-32.

1.6. Definition and characteristics of receptivity to the new

Визначення та характеристики сприйнятливості до нового

У сучасному мінливому світі зацікавленість викликає здатність деяких людей не тільки виходити переможцями зі складних життєвих професійних, бізнес ситуацій (які, здається, неможливо передбачити), а й знаходити в них джерело для розвитку.

Застосовуючи мультидисциплінарний підхід та інтегруючи різні наукові напрями, результати теоретичних наукових пошуків різних авторів, думок та переконань – результатів практичної діяльності, автор намагається обґрунтувати визначення та окреслити характеристики *сприйнятливості до нового*.

Зокрема, Нассім Талеб у книзі «Антикрихкість: речі, що стають кращими від безладу» вводить термін *антикрихкість*, як протилежність крихкості в тріаді крихкість – стійкість – антикрихкість [12]. Талеб запроваджує поняття «антикрихкість» – здатність систем не просто бути невразливими і стійкими до кризи (на відміну від крихких систем, які криза руйнує і вбиває), а навпаки, здатність виходити з кризи навіть сильнішими, ніж були до неї.

А. Євтодюк [1], І. Пригожин [8], В. Степін [10] та інші автори досліджують у межах соціальної синергетики нелінійні зміни й процеси самоорганізації, що виникають у нестійкому суспільстві, які обґрунтовують можливість «появи порядку з хаосу». Очевидно, що в межах хаосу присутні ознаки майбутнього порядку (можливих порядків). У момент біфуркації необхідно зважати на альтернативність майбутнього розвитку та особливості нелінійного поведіння соціуму.

І. Пригожин [8], Г. Хакен [14] звертають увагу на наявність внутрішніх зв'язків самоорганізованої системи із зовнішнім середовищем; накопичуючись, еволюційні трансформації призводять до якісних змін стану системи.

Тобто, ознаки майбутнього є у сучасному. На нашу думку, набуття нової якості, нового порядку залежатиме від характеру сприйнятих потенційних можливостей. Характер майбутнього порядку буде визначатися набором відібраних ознак.

За визначенням, сприйняття – форма пізнання дійсності на основі сприймання і відчуття [4]. Сприйняття (формується на основі сприймання та відчуття) – віддзеркалення предметів і явищ у їх наочній цілісності, формування уявлення про об'єкти [4].

Тобто, сприйняття є результатом сприймання (мимовільного та довільного), у ході якого інформація про окремі властивості об'єкта сполучається в сенсорний образ та інтерпретується як інформація породжена об'єктами або подіями оточуючого середовища [13].

Відбір ознак нового може спричинятися особливостями оточуючих предметів та інформації: їхньою яскравістю, розташуванням, незвичністю, а також особистим інтересом до них людини; може характеризуватися тим, що людина ставить перед собою мету щось сприйняти і докладає для цього вольові зусилля.

В наступному сприйняття виконує дві взаємозв'язані функції: пізнавальну та регулятивну. Сприйняття відображає в єдності із всебічними характеристиками об'єкта також і все багатогранне життя суб'єкта (його світоглядні установки, минулий досвід, інтереси, прагнення, надії). Сформоване уявлення (свідомо чи несвідомо) здійснює регулятивну функцію – спрямовує практичну діяльність суб'єкта згідно з цими властивостями об'єктів.

У нашому випадку, сприйняття нового – форма пізнання дійсності на основі сприймання і відчуття ознак нового у суспільстві, науці, мистецтві тощо. Сприйняття нового (формується на основі сприймання та відчуття ознак нового) – випереджаюче проектування предметів і явищ за ознаками нового, формування уявлення про об'єкти майбутнього.

Тобто, сприйняття нового є результатом сприймання (мимовільного та довільного), у ході якого інформація стосовно змін окремих властивостей

об'єкта сполучається у ще не чіткий образ та інтерпретується як інформація про об'єкти або події які відбудуться у майбутньому. В наступному сприйнятті нового виконує дві взаємозв'язані функції: пізнавальну та регулятивну. Відсутність чіткості стимулює процес подальшого пізнання характеристик об'єкта; прогнозування задіює весь попередній досвід суб'єкта (емоційний, когнітивний, практичний), його світоглядні установки, інтереси, прагнення, надії. На нейролінгвістичному рівні запускається регулятивна функція – спрямування практичної діяльності суб'єкта згідно з отриманою інформацією (або в напрямку бажаного майбутнього).

Вирізняють такі когнітивно-емоційні процеси на основі яких формується сприйнятливність до нового:

- аналітичний – намагання людини вирізнити і аналізувати нові деталі та подробиці в оточуючому середовищі;
- синтетичний – схильність до узагальненого відображення явищ і визначення суті того нового, що відбувається;
- аналітико-синтетичний – намагання зрозуміти основу, сутність нового явища і фактичне її підтвердження;
- емоційний – схильність людини до висловлення свого ставлення, власних переживань, спричинених новими явищами.

Таким чином, сприйнятливність до нового – це здатність особистості сприймати ознаки нового (майбутнього) і керуватися сформованим уявленням (свідомо чи несвідомо) у своїй практичній діяльності.

Сприйнятливність до нового – це ступінь відносного випередження індивідом інших членів своєї суспільної системи в сприйнятті нових ідей, явищ, відкриттів, які будуть визначати майбутнє.

Викликають закономірну зацікавленість якісні характеристики сприйнятливості до нового.

Для того, щоб набути властивостей антикрихкості (за Талебом), треба бути гнучким і мобільним, готовим до ризику – як до програшу, так і до виграшу, мати фіксовані витрати та, у разі успіху, потенційно необмежений виграш, ну і,

звісно, шукати можливості [7]. Доцільно згадати вислів, який приписують У.Черчиллю: «Криза – це завжди можливість».

А. Субетто [11] наголошує на необхідності специфічного критичного ставлення до минулого (що призвело до кризи, хаосу), яке «не виключає», а «бере» з собою все те, що сприяє виходу з кризи, те, що із позицій гарантії виживання, можна було б назвати справді розумним.

І. Пригожин [8], Г. Хакен [14] зазначають, що характерною особливістю систем, які розвиваються, є їхня здатність до самоорганізації. Тобто, під час обміну інформацією із зовнішнім середовищем, самоорганізована система здатна відбирати інформацію, яка сприяє розвитку...

Розум, за відомим висловом Пуанкаре, має творчу силу тільки тоді, коли досвід примушує його до цього [9, с. 324]. Ідеться про активне залучення чинника майбутнього і його впливу на формування нових тенденцій розвитку науки, техніки, освіти. На нашу думку тут йдеться про жагу вижити, вистояти, продовжити розвиватися.

З цієї точки зору, можна вважати, що будь-яка криза – це поштовх для розвитку. Велика кількість людей за своєю природою здатна кардинально змінюватися лише потрапивши у безвихідну, на перший погляд, ситуацію. На нашу думку, саме у кризових ситуаціях, здатні реалізуватися раніше відібрані потенції (можливості, стратегії, поведінкові зразки). Бо ж «з нічого нічого й вийде».

Н. Тищенко важливою рисою вважає готовність рухатися вперед та швидко впроваджувати прийняті рішення, здатність до змін у відповідь на зовнішні виклики [2].

Узагальнюючи, можна перелічити риси особистості, сприйнятливої до нового:

- активне ставлення до майбутнього, «залучення чинника майбутнього...»;

- критичне ставлення до минулого, яке «бере» з собою все те, що сприяє виходу з кризи, подальшому розвитку;

- гнучкість і мобільність, готовність до ризику;
- здатність до самоорганізації;
- здатність до змін у відповідь на зовнішні виклики.

Виокремлюються індивідуальна, колективна сприйнятливості до нового.

Зокрема, Н. Тищенко вважає, що корпоративні зміни та оновлення команди забезпечуються не тільки індивідуальною сприйнятливістю, а й колективною.

Вимоги до команди у такі часи – досвідченість, гнучкість, швидкість у реагуванні на зміни та виклики сьогодення. Важливими рисами Н. Тищенко вважає прихильність команди до інтересів компанії та готовність швидко впроваджувати прийняті рішення (англійською – «management vitality»).

Окремо звертається увага на сприйнятливість до нового суб'єктів управління. П. Кухта вважає, що саме суб'єкт управління може бути найчастіше джерелом кризи, стан і розвиток якого можуть бути неадекватними стану й тенденціям розвитку об'єкта управління, що й породжує кризові ситуації [3]. Зокрема, не завжди лідери бізнесу мають силу волі щось змінити. Часто займається оборонна позиція, яка дозволяє не втратити те, що є.

Узагальнюючи, дослідник робить висновок, що чим вищий ранг суб'єкта управління в ієрархічній системі, тим помітніший його вплив на первинні ланки економіки. Дуже важливо це бачити в системі державного управління. Очевидно, що під суб'єктом управління в даному випадку розуміється не тільки особистість, але й орган влади країни, регіону, галузі, що здійснює той чи інший вплив на економічну політику об'єктів управління [3].

Таким чином, виокремлюємо сприйнятливість до нового індивідуальну і колективну (за кількісною ознакою), і суб'єкту управління від первинної ланки до органу управління на рівні галузі, регіону, країни (за рівнем управління).

В основі сприйнятливості до нового, як і будь-якої іншої здатності – потенціал її носія. У Програмі розвитку ООН поняття «потенціал» визначається як здатність людей, організацій і спільнот послідовно виконувати певні функції, вирішувати проблеми і ставити мету [5]. У нашому випадку – це потенціал

здатності сприймати ознаки нового (майбутнього) і керуватися сформованим уявленням (свідомо чи несвідомо) у своїй практичній діяльності; потенціал здатності до відносного випередження індивідом або групою інших членів своєї суспільної системи в сприйнятті нових ідей, явищ, відкриттів, які будуть визначати майбутнє. Ця здатність гранична з професійною, комерційною, життєвою, тощо інтуїцією. Термін «розвиток потенціалу» характеризує завдання з підвищення рівня таких здатностей (у нашому випадку, сприйнятливості до нового) людей та установ.

Наявність потенціалу сприйнятливості до нового, як і потенціалу взагалі, має диференційований характер (наприклад, низький, середній та високий). Т. Панчук, залежно від мотивації професійно-творчої активності, диференціює поведінку керівників педагогічних закладів за трьома типами: «репродуктивним», «інноваційно-репродуктивним», «інноваційно-творчим» [6].

За ступенем сприйнятливості у маркетингу розрізняють п'ять груп людей:

- новатори – схильні до ризику, вони випробовують новинки, трохи ризикуючи;
- ранні послідовники – лідери думок у своєму середовищі, вони сприймають нові ідеї досить рано, хоча і з обережністю;
- рання більшість – люди обачні, вони сприймають нововведення раніше середнього жителя, але лідерами бувають рідко;
- пізня більшість – люди, налаштовані скептично: вони сприймають новинку тільки після того, як її вже випробувала більшість;
- відстаючі – це люди, пов'язані традиціями, вони з підозрою ставляться до змін, спілкуються з іншими прихильниками традицій і сприймають новинку тільки тому, що вона вже встигла якоюсь мірою стати традицією.

У кожному закладі, установі, організації є категорії працівників, які мають творчий потенціал, що його можна застосовувати для різних нововведень. Але існують і фахівці, які своєю участю в будь-якій з цих тимчасових цільових груп або проектів будуть корисні в силу своїх креативних організаторських

здібностей. Тому весь персонал, що працює на різних посадових рівнях, можна розділити на розробників і реалізаторів нововведень.

Інноватори – розробники, це фахівці, що мають талант створення нововведень; вони схильні до швидкого сприйняття нововведень, до їх доопрацювання, пристосування і розвитку. Інноватори – реалізатори, це люди, які здатні здійснити нововведення. У проектні групи або в тимчасові цільові групи, що займаються нововведеннями, не можна включати тільки інноваторів-розробників. На певному етапі нововведень функції керівника проекту слід передавати тим інноваторам, які зможуть успішно його реалізувати.

Одним із важливих завдань щодо підвищення сприйнятливості до нового закладу, установи, організації вважається формування творчих груп, що складаються з висококваліфікованих фахівців, які водночас мають необхідні і достатні для ефективної продуктивної роботи психологічні якості. Багатоплановість функцій, виконуваних інноваційною командою, передбачає наявність в ній співробітників-партнерів з різною спрямованістю сприйнятливості до нового: до оригінальних ідей; до нових управлінських засобів (приймати рішення в умовах невизначеності, іти на фінансовий і підприємницький ризик, вміти долати організаційні та психологічні труднощі); до нового в системі забезпечення і підтримки (в галузі інформаційного забезпечення, аналізу зовнішнього середовища і внутрішніх можливостей, реалізації нових ідей).

Показником сприйнятливості організації до нововведень може бути термін упровадження конкретного нововведення або загальна кількість нововведень, прийнята до освоєння в даній організації на певний момент. Тобто, чим швидше буде виконане рішення про впровадження або чим більше буде освоєно нововведень за певний відрізок часу, тим вища сприйнятливість організації до нового.

Таким чином, автором визначено поняття феномену *сприйнятливості до нового*; механізм її формування та функції; когнітивно-емоційні процеси на основі яких формується сприйнятливості до нового; риси особистості,

сприйнятливої до нового; виокремлено індивідуальна та колективна сприйнятливості до нового, а також, сприйнятливості до нового управлінця, менеджера; окреслено зміст і рівні потенціалу сприйнятливості до нового.

Перспективу вбачаємо у дослідженні питання особливостей індивідуальної та колективної сприйнятливості до нового.

Література:

1. Євтодюк А. В. (2002) Синергетичні засади моделювання освітніх систем. Інститут вищої освіти АПН України.
2. Журб О. Інтерв'ю з Наталією Тищенко. «Юридична газета», <https://yur-gazeta.com>.
3. Кухта П. В. (2012) Кризи, їх причини та наслідки. Ефективна економіка. 10. <http://www.economy.nauka.com.ua>.
4. Логіка. Мультимедійний підручник. (2022). Національна академія внутрішніх справ. Кафедра філософії права. <https://arm.naiu.kiev.ua/books/logika/lections/lections.html>.
5. Матвієнко В. М., Ковтун О. Ю. (2004). Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Українська дипломатична енциклопедія. Знання України. 2.
6. Панчук Т. В. (2002) Мотивація вдосконалення управлінської діяльності директора школи. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України.
7. Пекар В. (2020) Криза як можливість. <https://site.ua>, 17. 03.
8. Пригожин І. (1986) Порядок із хаосу: новий діалог людини з природою. Прогрес.
9. Пуанкаре А. (1990) Наука та гіпотеза: Наука.
10. Синергетична парадигма. Різноманітність пошуків та підходів. (2000). Прогрес-Традиція. 121-137.
11. Субетто А. І. (2007) Системологія освіти та освітазнавство. Костромський державний університет ім. Н. А. Некрасова. 7. 22-36.
12. Талєб, Насім Ніколас (2019). Антикрихкість. Про (не)вразливе у реальному житті. Наш формат. 9.
13. Українська психологічна термінологія: словник-довідник. (2010). ДП «Інформаційно-аналітичне агентство».
14. Хакен Г. (1980) Синергетика. Мир.

1.7. The role of value-oriented education of foreign students in the process of language training

Роль ціннісно-орієнтованого навчання іноземних студентів у процесі мовної підготовки у контексті інтеграції в європейський освітній простір

Наразі Україна знаходиться у найскладнішій ситуації за всі роки існування та розвитку незалежної держави, що вимагає негайної модернізації в усіх сферах життєдіяльності, в соціальній та мовній політиці, економіці, освіті. Виникає низка внутрішніх проблем, які перебувають у центрі уваги й потребують нагального вирішення, найважливішими з яких є: захист прав і свобод, принципів незалежності, демократії, збереження національної ідеї, цілісності, культури, освіти, мовної ідентичності та всього українського.

З огляду на окреслену тематику розвідки особливої уваги потребує обговорення актуальних проблемних ситуацій, аналіз передового досвіду та історій успіху в процесі мовної підготовки, а також міждисциплінарних теоретичних внесків у популяризацію європейських цінностей серед студентства Сумського державного університету.

В умовах євроінтеграції та інтернаціоналізації освіти одним із перспективних напрямів розвитку університетського освітнього простору є орієнтація на європейські цінності, що стає необхідною умовою для реформування української системи вищої освіти. На тлі подій в Україні дослідження ціннісних орієнтацій студентів показало найбільшу важливість цінностей незалежності, демократії, поваги до прав та свобод українського суспільства, а також особистого благополуччя громадян, зокрема: сім'я, здоров'я, освіта, кар'єра і самореалізація, матеріальний добробут і достаток, особиста безпека й особиста свобода. Важливим завданням сучасної освіти є імплементація базових цінностей Європейського Союзу, до яких належать повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права,

повага до прав людини, толерантність, міжкультурний діалог, у навчальні програми з урахуванням міждисциплінарного підходу.

Аналіз останніх публікацій із проблеми європейських цінностей у сучасній університетській освіті дав можливість стверджувати, що основні аспекти цього питання висвітлено у працях вітчизняних учених Н. Бойченко [2; 3] й Ф. Ващук [4]. Етичні цінності сучасної університетської освіти також представлено у наукових розвідках дослідниці Н. Бойченко [2; 3]. Окремі аспекти шляхів укорінення й поширення європейських цінностей в українському освітньому просторі розглядаються у працях О. Тупахіної [6] та викладачів кафедри мовної підготовки іноземних громадян СумДУ [7].

З метою поширення результатів дослідження, популяризації історій успіху й кращих практик упровадження ціннісно-орієнтованих підходів в освіті в контексті Української євроінтеграції викладачами кафедри мовної підготовки іноземних громадян було проведено V Всеукраїнську науково-практичну студентську онлайн-конференцію «Наукова спільнота студентів ХХІ століття». Результати досліджень молодих науковців опубліковано в збірнику матеріалів конференції [5], які підготовлено та видано в рамках першого етапу реалізації Модуля Жан Моне «Європейські цінності міжкультурного діалогу в галузі освіти: міждисциплінарний та інклюзивний підходи» («European values of intercultural dialogue in education: interdisciplinary and inclusive approaches» – EUROVALID), номер 101085224.

Враховуючи актуальність проблеми та недостатній рівень її дослідження, ставимо за мету висвітлення сутнісних особливостей процесу імплементації європейських цінностей під час навчання студентів-іноземців у контексті європейської інтеграції в освітній простір, зокрема на заняттях з української мови як іноземної та у процесі міжкультурної комунікації в умовах полікультурного освітнього середовища.

Європейська інтеграція – це зближення України з Європейським Союзом як на рівні законів, так і на рівні правил та звичаїв, що існують у суспільстві. Її метою є вступ України до ЄС. За даними соціологічних опитувань вступ

України до ЄС підтримує переважна більшість українців, євроінтеграційний процес є відображенням волі українського народу.

У довідникових джерелах та публікаціях поняття «Європейська інтеграція України» визначено як процес економічного і політико-правового зближення України з європейськими міждержавними структурами, який триває протягом 2000-2020-х рр. ХХІ ст. і має завершитися вступом України до ЄС. На тлі подій сьогодення немає сумнівів, що Україна є європейською державою не лише географічно, а й тому, що прагне модернізувати державні структури, економіку відповідно до європейських вимог, жити за європейськими цінностями та виборює це право на полі бою.

Аналіз публікацій О. Тупахіної [6] дав можливість виокремити 6 базових цінностей Європейського Союзу – повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права, повага до прав людини. З упевненістю можна стверджувати, що ці світоглядні принципи є близькими та зрозумілими кожному українцю. Євроінтеграція відображає прагнення кожного громадянина до того, щоб основою життя, новим світоглядним стандартом в Україні стали відповідальність, повага один до одного, толерантність, та його прагнення до міжкультурного діалогу. Євроінтеграційні процеси в умовах університетської освіти характеризуються системними змінами шляхом освітніх реформ, які спрямовані на створення системи забезпечення та постійного поліпшення якості вищої освіти, яка відповідає рекомендаціям і стандартам Європейського освітнього простору. Важливим напрямом євроінтеграції є стимулювання реформування університетів і наукових установ шляхом фінансування спільних міжнародних проєктів. Саме для глибокого осмислення пріоритетів, принципів та напрямів реформування вітчизняної вищої освіти в контексті євроінтеграції важливим є окреслення шляхів її інтеграції в світовий освітній простір, вироблення відповідних рекомендацій щодо європеїзації університетської освіти.

На сьогодні Сумський державний університет у контексті євроінтеграції виконує низку функцій: інформаційну, організаційну, виховну та наукову.

Інформаційно-організаційні функції:

- поширення інформації серед учнів про значення європейської інтеграції;
- об'єднання зусиль професійних груп (викладачів, журналістів, експертів тощо) у напрямі популяризації та впровадження європейських цінностей міжкультурного діалогу серед студентства;
- участь у міжнародних програмах та проектах ЄС: Модуль Жана Моне Erasmus+, Horizon, Tempus тощо;
- створення центрів міжнародної освіти, пошук іноземних університетів-партнерів, участь у міжнародних асоціаціях.

Виховні функції:

- посилення інтеграції в освіті, науці та культурі в рамках європейського освітнього простору, обмін педагогічним досвідом;
- підтримка мобільності;
- організація форумів для обговорення проблем участі університетів в євроінтеграції;
- додаткова освіта (бізнес-освіта, іноземні мови, програми академічної мобільності тощо).

Наукові функції:

- організація міжнародних досліджень;
- створення наукових гуртків, лабораторій, студій;
- апробація досліджень та поширення результатів наукових розвідок у фахових виданнях, на міжнародних конференціях та семінарах.

Стратегічним партнером у процесі інтеграції Сумського державного університету в єдиний науковий та освітній простір є програма Європейського Союзу Еразмус+, що підтримує проекти співпраці, партнерства, заходи і мобільність у сфері освіти, професійної підготовки, молоді та спорту. Разом із понад 150 країнами світу Україна є однією з країн-партнерів. Для програми ЄС Еразмус+ характерна співпраця закладів вищої освіти й інших інституцій усього світу, які активно пропагують Євроінтеграцію України.

Прикладом євроінтеграції в освітній простір є реалізація міжнародного проєкту в рамках програми ЄС Еразмус+: «Модуль Жан Моне EUROVALID (2022-2025)», «Європейські цінності міжкультурного діалогу в освіті: міждисциплінарний та інклюзивний підходи» («European values of Intercultural dialogue in the field of education: interdisciplinary and inclusive approaches»).

Важливо відмітити, що цілями напряму Жан Моне в рамках Програми ЄС Еразмус+ є: активізувати євроінтеграційний дискурс; сприяти досконалості євроінтеграційних студій; залучати заклади вищої освіти до дослідження євроінтеграційних процесів; поширювати ідеї Об'єднаної Європи, знання про ЄС у широкому суспільстві (за межами наукових кіл та спеціалізованої аудиторії), наближаючи ЄС до громадськості.

Модуль має на меті сформувати у студентської молоді сталі навички крос-культурної комунікації, що ґрунтуються на базових цінностях Європейського Союзу. Стратегічною науковою метою Модуля є створення пізнавального контенту, методологічних та організаційних засад навчальних програм шляхом упровадження європейських стандартів до наукових студентських досліджень з теми імплементації європейських цінностей на заняттях з української мови, дисциплін соціально-гуманітарного циклу в ЗВО України та формування інклюзивного дослідницького середовища. Модуль передбачає використання інноваційних методів і форм навчання: інтерактивні лекції, майстер-класи, семінари на основі виконання певних завдань, самостійну роботу студентів.

Проєкт спрямований на реалізацію одного з ключових моментів інноваційної політики соціального згуртування ЄС – міжкультурного діалогу та рівноправної інклюзії. Від його впровадження в освітній процес переваги отримують: 1) представники освітніх мігрантів та меншин, які достатньо відрізняються від загального суспільства, 2) суспільство загалом – оскільки полікультурна інклюзія сприятиме розбудові сталого громадянського суспільства, сприятиме поширенню євроінтеграційних процесів.

Завдання проєкту:

1) вивчити кращі європейські практики формування міжкультурного діалогу на засадах толерантності, рівності, поваги та запропонувати напрями їх запровадження в процес соціально-гуманітарної підготовки студентів;

2) розробити навчальні, методичні, просвітницькі матеріали про базові цінності Європейського Союзу та їх імплементацію в міжкультурному діалозі на засадах міждисциплінарності та рівноправної інклюзії;

3) сприяти усвідомленню студентами змісту базових цінностей Європейського Союзу та їхнього значення для розбудови стійкого громадянського суспільства під час аудиторної навчальної роботи (три елективні курси);

4) формувати стійкі навички соціальної інклюзії в умовах крос-культурної комунікації через неформальні освітні заходи, зокрема створення освітньої лабораторії, інтернаціональної літньої школи, наукових платформ, студій та хабів («Ukr.Lang.Laboratory for foreign students», International Summer School «Gender Equality in a Multicultural Educational Space: Best Practices for Developing Intercultural Tolerance among girls educational migrants, victims of gender-based violence», Educational science platform «EU Cross-Cultural Studies») та залучення громадських діячів, волонтерів, представників державного апарату до взаємодії;

5) стимулювати науково-дослідницьку діяльність студентів у межах європейських студій;

6) внести інновації в освітні програми для спеціальностей, які безпосередньо не вивчають студії ЄС (у сферах, що виходять за межі права, економіки та політичних наук), та запропонувати тематичні елективні курси;

7) поширювати досвід навчання ефективної крос-культурної комунікації в поліетнічному середовищі на засадах базових цінностей Європейського Союзу та залучати широку громадськість до проекту шляхом організації різних заходів за участю міжнародних та вітчизняних фахівців, зокрема міжнародних науково-практичних конференцій, засідань круглого столу, вебінарів тощо;

8) організувати та провести дослідження ціннісних орієнтацій з урахуванням реалій сьогодення.

З метою дослідження ціннісних орієнтацій авторами проведено за допомогою розробленого опитувальника серед іноземних студентів, які навчаються у медичному інституті Сумського державного університету. В опитуванні узяли участь 120 студентів 3-6 курсів, які приїхали із різних регіонів Індії та є носіями різних релігійних вірувань.

Студентам запропоновано розподілити цінності, дотичні до основних цінностей, на яких базується Європейський Союз, за шкалою від 1 до 8 за ступенем зменшення значущої кожної певної цінності у їхньому житті (відповідно, на 1 місце потрапляє найбільш пріоритетна цінність для студента, на 8 місце – найменш пріоритетна). Список запропонованих цінностей: гуманність, демократія, здоров'я, навчання, повага, рівність, родина, свобода. У випадку важливості для студентів іншої, відсутньої у даному списку цінності, запропоновано додати і пояснити / обґрунтувати свою думку. Також індійським студентам було поставлене запитання: «Чи змінилися їхні ціннісні пріоритети після повномасштабного вторгнення російської армії в Україну?»

За результатами анкетування визначаємо, що для індійських студентів пріоритетною життєвою цінністю є родина (68,3% респондентів визначили цю цінність як найбільш значущу для себе, помістивши її на 1 місце). 35% студентів провідну позицію надали здоров'ю; 1,6% опитуваних на перше місце у шкалі ціннісних пріоритетів помістили такі цінності, як: гуманність, навчання, повага, свобода. Друге місце розділили цінності родина (29,2%), свобода (25%), повага (21,7%), здоров'я (11,6%), навчання (6,6%) та рівність (1,6%). На третє місце у системі цінностей індійські студенти помістили здоров'я (48,3%), навчання (18,3%), свободу (9,1%) та родину (2,5%).

Щоб визначити найпріоритетніші цінності індійських студентів, ми провели аналіз ціннісних орієнтацій респондентів, яким вони надали перші три позицій на ціннісній шкалі. Ядро ціннісних орієнтацій склали такі цінності як-от: родина (100%), здоров'я (94,9%); навколоядерну зону займають такі

цінності як-от: свобода (35,7%), навчання (26,5%), повага (23,3%). На периферію ядерної зони індійські респонденти винесли рівність та гуманність, які отримали по 1,6%.

Лідирування такої цінності, як родина може бути пояснене такими обставинами: по-перше, універсальністю самої цінності, по-друге, віком і соціальним статусом респондентів (існує залежність студентів від матеріального стану сім'ї), по-третє, темпоральної складової даної цінності (зв'язок між минулим – родиною, де пройшло дитинство студентів, та майбутнім – створення власної сім'ї). Аргументуючи пріоритетність цінності родина, респонденти підкреслюють: «Саме у родині та через родинні зв'язки формуються і розвиваються ціннісні погляди людини, закладаються основи таких понять як добре і погано, засновується сітка ціннісних координат, з якою молода людина піде у життя». «Родина є найменшою, але найважливішою одиницею суспільства; коли сімейні цінності є правильними, тоді всі інші речі стають на свої місця». Цікавою є думка студента щодо важливості цінностей, закладених родиною: «Сімейні цінності – це те, що ми отримуємо від батьків у вигляді любові, турботи, довіри, чесності, доброти, співпереживання, співчуття, наполегливості тощо. Батьки свідомо чи несвідомо прищеплюють нам ці цінності, щоб зробити нас хорошими людьми». Також до пріоритетних індійські студенти віднесли таку ціннісну орієнтацію, як здоров'я. Цей вибір самі студенти пояснюють наступним чином: «Тільки тоді, коли людина здорова, вона може почати думати про те, як жити, як покращити своє життя та умови життя суспільства». На переконання респондентів, які визнали здоров'я пріоритетною цінністю, «у здорової людини багато мрій і цілей, а у хворої тільки одна – бути здоровим». «Кожна інша основна [пріоритетна] цінність у цьому списку стоїть після здоров'я; якщо у вас його немає, ви не можете робити нічого іншого, поки не вилікуєтеся. Через це важливо зробити здоров'я пріоритетом у своєму житті».

Звернемося до ранжирування цінностей, які не потрапили у індійських студентів до списку пріоритетних, і розташованих на 8-6 місцях ціннісної

шкали. Як абсолютно «непріоритетні» для себе студенти (віддавши їм 8 позицію) визначили такі цінності, як-от: демократія (58,3%), рівність (27,5%), свободу (26,6%) та гуманність (1,6%). Передостаннє місце на шкалі респонденти віддали таким цінностям, як рівність (34,2%), навчання (25,6%), демократія (25%), повага (3,3%) та гуманність (1,6%). Також серед «непріоритетних» 58,3% індійські респонденти зазначили гуманність, 34,2% – навчання, 9,1% – повагу, рівність та свободу, розмістивши їх на 6 позиції. Для визначення «непріоритетних» цінностей для індійських респондентів ми провели ранжування ціннісних орієнтацій, винесених студентами на три останні місця у шкалі цінностей та отримали наступні результати. До ядерної зони «непріоритетності» опитувані віднесли демократію (83,3%), рівність (70,8%) та гуманність (61,5%); до насколядерної зони – навчання (59,8%). На периферії «непріоритетних» цінностей знаходяться свобода (35,7%) та повага (12,4%), тим самим наближаючись до маргінальної зони шкали ціннісних орієнтацій. Отже, серед «непріоритетних» цінностей «лідують» такі: демократія (83,3%), рівність (70,8%), гуманність (61,5%). Такий розподіл пояснюється тим, що Індія є унікальною державою, яка поєднує десятки релігій, 300 офіційних мов і понад 3000 неофіційних, і залишається демократичною державою попри те, що показник індексу демократії у 2021 році знизився і країна займає 46 місце у світі [8], попри те, що деякі громадські діячі вважають, що Індія переживає не кращі часи [1]. І віднесення таких цінностей, як демократія, рівність, гуманність на периферію ціннісної шкали можемо пояснити тим, що індійські студенти сприймають такі цінності як само собою зрозумілу річ, як даність тієї політичної системи, у якій вони (студенти) зростали та виховувалися.

Середні позиції ціннісної шкали є більш «строкатими», оскільки більшість цінностей (окрім родини) тією чи іншою мірою потрапили до 4 та 5 позиції шкали. На 4 сходинку на шкалі пріоритетності респонденти винесли такі цінності, як-от: повага (42,7%), гуманність (26,6%), навчання (13,7%), рівність (13,3%), свобода (6,6%). П'яту позицію розділили повага та свобода,

отримавши 21,7% голосів, демократія (16,7%), рівність (14,3%), гуманність (10,3%) та здоров'я (5,1%). Отже, за ступенем тяжіння до пріоритетних можемо віднести повагу та гуманність, які на 4 сходинці були зазначені більшістю респондентів; за ступенем тяжіння до «непріоритетних» – повагу та свободу, більшість опитуваних яким надали 5 позицію.

Серед цінностей, які не були представлені під час анкетування, але, на думку опитуваних є важливими для них, студенти зазначили, як-от: мати можливість змінюватися (17%), мир (15%), чесність (14%), доброту (13%), впевненість (11%), довіру (9%), мужність (5%). У коментарях щодо уподобання «мати можливість змінюватися» студенти зазначили: «Навчитися сприймати мимовільні зміни та адаптуватися до нової реальності є важливим для того, щоб насолоджуватися життям. Прийняти зміни може бути непросто, але це необхідно, щоб надалі зростати, рухатися далі, навчатися». «Треба прийняти зміни; тоді ви берете на себе володіння своїм життям, ви вирішуєте зробити щось інше, бути кимось іншим, і це перший крок до того, щоб стати кимось новим». «Коли ви вирішуєте змінитися і ви послідовні у своєму бажанні та діях, ви створюєте для себе нову реальність». Як ми бачимо, індійські студенти тлумачать «можливість змінюватися» через адаптаційний процес, здатність людини змінювати свій стан, поведінку, ставлення до чогось у залежності від змін умов життєдіяльності, активно пристосовуватися до життєвих ситуацій. Дійсно, проблема адаптації іноземних студентів до соціально-культурного та освітнього середовища є однією з актуальних під час навчання іноземців в Україні, що актуалізує питання ефективної навчально-виховної роботи викладачів та працівників університету з іноземними студентами [9], створення ефективних соціально-педагогічних умов успішності процесу адаптації до відкритого нового середовища.

На запитання, чи змінилися ціннісні пріоритети після повномасштабного вторгнення російської армії в Україну, переважна більшість респондентів (83,3%) відповіли «ні, не змінилися». За словами індійських студентів, війна в Україні підтвердила велику значущість сім'ї, родинних

цінностей та зв'язків у житті кожної людини, підтвердила значущість самого життя як найдорожчої цінності. «Ми знаємо, що зараз в Україні, під час жахливої війни, люди втрачають домівки, втрачають найдорожче для кожного – рідних та близьких людей. Через тяжкі умови з опаленням та енергією українці хворіють, втрачають здоров'я. Через це мої ціннісні пріоритети не змінилися; я ще більше впевнився: найдорожче, що є у людини, найвищі цінності – це родина та здоров'я». На думку 16,7% студентів після початку нападу Росії на Україну серед пріоритетних цінностей, поряд з родиною та здоров'ям, повинна стояти така цінність, як свобода та недоторканість свободи людини, нації, держави. У коментарях до відповідей студенти зазначали: «Я вважаю, що найголовнішою людською цінністю є Свобода, всі люди мають право бути вільними. Щоб усі були вільними, кожен має поважати права інших. Свобода живе в розумі та серці»; «Люди мають жити вільним цілеспрямованим життям, вільно обирати спосіб життя, за якого вони та їхні діти будуть рости здоровими та щасливими». «Свобода – це єдине, що може дати нам душевний спокій, і це джерело, з якого бере початок життя людини».

Таким чином, можна зробити висновок, що для молодих людей, які приїхали з Індії для навчання в Україну, за неактуальності таких цінностей, як демократія, рівність та гуманність, родина є найвищою цінністю, займаючи провідне місце на ціннісній шкалі. Виходячи з отриманих результатів, можна стверджувати, що ціннісні орієнтації індійських студентів, які навчаються в медичному інституті СумДУ, зумовлені пріоритетним становищем родини, а в структурі їх ціннісних орієнтацій саме родинні виступають як метаорієнтаційні, зумовлюючи, структуруючи, «упорядковуючи» норми поведінки, спосіб життя та світогляд людини.

Отже, основним вектором розвитку України та її національної системи вищої освіти є євроінтеграція. Сумський державний університет реалізує ідею європейського університету в крос-культурному стилі, технологіях, якості досліджень й освіти, орієнтованості на інновації, міцні демократичні традиції, академічну свободу, в атмосфері творчості та публічності. Орієнтація на

європейські цінності необхідна для створення системи забезпечення та постійного поліпшення якості вищої освіти, яка відповідає рекомендаціям і стандартам Європейського простору вищої освіти. Згідно з результатами нашої розвідки важливим підходом до євроінтеграції в освіті є імплементація європейських цінностей міжкультурного діалогу, толерантного спілкування, гендерної рівності, рівних прав в освіті, поваги до людей різних культур і національностей у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу, зокрема у мовній підготовці як іноземних так і вітчизняних студентів.

Література:

1. Арундаті Рой (2019, 24 вересня). Традиційні цінності є небезпечними. Взято 11 грудня 2022 з https://zaxid.net/traditsiyi_tsinnosti_je_nebezpechnimi_n1489681.
2. Бойченко, Н. М. (2014). Етичні аспекти університетських цінностей. *Софія: Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 1, 37-43.
3. Бойченко, Н. М. (2016). *Етичні цінності сучасної університетської освіти: філософська рефлексія* [Автореф. дис. ... д-ра філол. наук, Національна академія педагогічних наук України Інститут вищої освіти]. Репозитарій НАПН. https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/Boychenko_26.02.2016_avtoref.pdf.
4. Ващук, Ф. Г. (Ред.). (2011). *Інтеграція в європейській освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи. Монографія. Серія: Євроінтеграція: український вимір*, 16. Ужгород: ЗакДУ.
5. Зайцева, С. С., Сидоренко, О. П., Чернишова, Т. Г. (Упор.). (2022). Наукова спільнота студентів XXI століття: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної студентської онлайн-конференції (13 жовтня 2022 р., м. Суми). Сумський державний університет.
6. Тупахіна, О. В. (Ред.). (2021). *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Європейські цінності в українській освіті: виклики та перспективи»*. Видавничий дім «Гельветика».
7. Chernyakova, A. V., Pylypenko-Fritsak, N. A. (2021). Effective Cross-cultural Communication as a condition for adaptation of foreign students in the context of Strategy of Intercultural development of the Sity. *Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraine and EU countries: Collective monograph*, 2, 317-336. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-031-5-42>.
8. Democracy Index. Retrieved 2022, December 11 from https://en.wikipedia.org/wiki/Democracy_Index.
9. Simulation Games in Civic Education. (2007-2020). Retrieved 2022, December 11 from https://crisp-berlin.org/fileadmin/SIMULATIONS/Portfolios/CRISP_Portfolio_EN.pdf.

1.8. Nature-friendly technologies of modern sports exercises for everyone as a component of the educational program to improve the professional competence of future physical culture and sports specialists

Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх як складова освітньої програми для підвищення професійної компетентності майбутніх фахівців фізичної культури та спорту

Постановка проблеми. Фізична культура і спорт постають вагомою частиною світової культури людства і в усі часи забезпечують гармонійний розвиток людини, дають фундаментальні основи її освіти й виховання. На нашу думку, обговорення наукових і практичних проблем підвищення якості життя в умовах глобалізації, закономірностей і основних тенденцій зміни різних аспектів якості життя людей, ми маємо розглядати з урахуванням новітніх розробок у сфері фізичної культури і спорту у формуванні здорового способу життя на основі природовідповідних технологій.

Інновації в освіті сьогодні пов'язані із загальними процесами розвитку суспільства, глобальними перетвореннями на планеті, еволюційною зміною свідомості людства та розширенням світогляду на всі процеси буття. Характерною ознакою сучасної педагогіки постає інноваційність і природовідповідність технологій – здатність до оновлення, відкритість новому, еволюційність програм, спрямованість підходів у навчанні й вихованні на універсальні закони розвитку природи і планети [2].

З метою задоволення освітньо-кваліфікаційних потреб і набуття студентами закладів вищої освіти (ЗВО) знань, умінь, навичок та компетентностей додаткової спеціалізації, забезпечення можливостей поглибленого вивчення навчальних курсів, що є складовою до нормативної частини; з урахуванням особистих прагнень та уподобань студентів щодо своєї майбутньої професійної діяльності до навчальних планів ЗВО України були включені дисципліни вільного вибору студентів.

Дисципліни вільного вибору постають сучасними і прогресивними курсами синтетичного характеру, що поєднують перспективні, інноваційні розробки новаторів галузі, та практичний досвід компетентних фахівців.

Напрями розвитку галузі вищої педагогічної освіти країни, відповідно до нових умов, вимагають постійного оновлення змісту, форм і методів підготовки здобувачів вищої освіти. Важливим компонентом процесу фізичного виховання здобувачів закладів вищої освіти є формування у них світогляду здорового способу життя та необхідність пошуку новітніх засобів фізичного виховання природовідповідного спрямування [8].

Тому, для підвищення професійної компетентності майбутніх фахівців фізичної культури та спорту ми розробили і пропонуємо дисципліною вільного вибору навчальний курс «Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Наше життя – це вічний рух від недосконалості до зростаючої досконалості. Рівні вдосконалення – це переходи з однієї площини відносин в іншу, від одного способу життя до іншого. Будь-який перехід пов'язаний з труднощами відсутності досвіду проходження такого рівня. Тому і виникають проблеми подолання відповідних випробувань, які призводять до якісно нового стану» [7, с. 37]. Вперше поняття «природовідповідний» (природній) ми зустрічаємо на початку формування наукової педагогіки, коли стояла проблема вибору такої основи, на якій можна було б побудувати міцну систему педагогічної науки. Такою основою, завдяки праці А. Дистервега, був обраний принцип природовідповідності (природоорієнтованості, природоцентрованості).

Хоча усі фізичні вправи – це природовідповідні практики, та природовідповідні технології, на нашу думку, ті що сприяють комплексному розвитку і включають цілісні комплекси психофізичних вправ, які мають філософську концепцію природнього розвитку людини в дусі нового часу, створюють певний ідеальний образ, включають декілька складових одночасного виконання та послідовний алгоритм виконання. Нас зацікавили

сучасні й стародавні, традиційні і не традиційні види занять фізичними вправами, які відповідають вимогам нового часу – формують надзвичайні здібності людини майбутнього. Такі комплекси вправ мають в програмі виконання одночасно декілька складових, поєднують, наприклад, уяву образу, налаштування на відчуття, концентрацію на діях, іноді складнокоординаційних рухів з диханням, і навіть рахування складних математичних задач та складних фізичних вправ.

Відповідно до законів України «Про вищу освіту»; «Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах» (наказ МОН України від 02. 06. 93 № 161); Наказу МОН України від 31. 07. 98 № 285 «Про порядок розробки складових нормативного та навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців з вищою освітою»; «Національної доктрини розвитку освіти» (Указ Президента України від 17. 04. 02 № 347/2002); листа МОН України від 31. 07. 08 № 1/9-484 «Про запровадження у вищих навчальних закладах України Європейської кредитно-трансферної системи»; наказу МОН від 09. 07. 09 № 642 «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» зі змінами та доповненнями (від 25. 08. 10 та від 05. 08. 11); «Методичних рекомендацій щодо запровадження Європейської кредитно-трансферної системи та її ключових документів у вищих навчальних закладах» (лист МОН України від 26. 02. 10 № 1/9-119) у *Центральноукраїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка* протоколом № 2 від 31 серпня 2020 року засідання вченої ради університету було прийнято Положення про порядок реалізації студентами права на вільний вибір навчальних дисциплін.

Тому, з метою впровадження Положення і забезпечення права здобувачів вищої освіти щодо обрання вибіркового дисциплін із переліку (каталогу вибіркового дисциплін) з урахуванням власних потреб і інтересів (офіційний сайт ЗВО, категорія «Дисципліни вільного вибору студентів») кафедра теорії та методики олімпійського і професійного спорту, починаючи з 2020-2021 навчального року, розробляє і пропонує сучасні напрацювання

ведучих викладачів для широкого загалу студентської молоді різних рівнів освіти, у тому числі навчальну дисципліну «Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх» для першого (бакалаврського) рівня освіти.

Положення про порядок реалізації студентами права на вільний вибір навчальних дисциплін окреслює наступні завдання щодо їхнього змісту й програмного забезпечення:

- реалізація основних принципів гуманізації освіти;
- створення необхідних умов для оптимізації переліку вибіркового навчальних дисциплін та забезпечення відповідності фахової підготовки вимогам національного ринку праці, змінам, що відбуваються в державі та світі;
- створення умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного студента;
- постійного підвищення якості освіти, оновлення її змісту та удосконалення організації навчально-виховного процесу;
- забезпечення можливості формування студентами індивідуальної освітньої траєкторії в межах певної освітньої програми.

Також для розробки змісту нової вибіркової дисципліни ми опрацювали результати наукових робіт відомих сучасних українських фахівців, що розглядають підвищення фахової компетентності майбутніх тренерів, і в цілому, фахівців фізичного виховання й спорту: О. Антонюка, Н. Белікової, О. Орленко, Є. Павлюк, О. Скалій, Л. Сущенко, Т. Чапук та інших. В її програму було покладено принцип природовідповідності спрямований на розвиток багатогранної природи людини, особливостей її фізичного, психічного, соціального, духовного зростання, який завжди враховували відомі педагоги усіх часів і країн [6].

Визначення та концепції природовідповідності в основі робіт Я. Коменського, Ж. Руссо, Ш. Фур'є, Г. Сковороди, К. Ушинського, В. Вернадського, А. Макаренка, В. Сухомлинського та багатьох інших

стосуються освітніх і педагогічних питань, де передбачається розгляд людини як частини природи, а також повага, поклоніння, любов, дбайливе ставлення до природи [5]. Зроблений аналіз змісту «природовідповідності» дозволяє виділити три значущих аспекти: природовідповідність як опора у впливі на людину, на його природні якості, облік їх своєрідності; природовідповідність як розуміння істоти, гармонії і значення зовнішніх природних явищ і співвіднесеності з ними позицій і дій людей; природовідповідність як увагу до соціальної природи Людини, пошук її ресурсів для поліпшення ставлення до навколишнього середовища. Гармонійна взаємодія зазначених аспектів забезпечує важливу частину сенсу життя і повноцінне здоров'я людей.

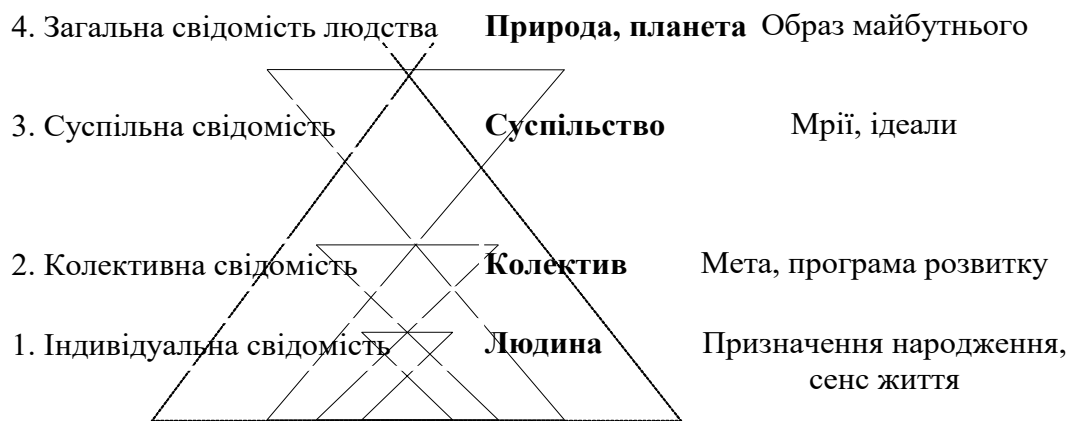
В сучасній класифікації спортивних та фізичних вправ, які можуть використовувати різні групи населення, так звана категорія «для всіх», існують багато нетрадиційних західних і східних програм які відповідають нашому пошуку і вважаються природовідповідними технологіями сучасних спортивних вправ для всіх. Для поглибленого знайомства майбутніх фахівців з основами і концепціями ми обрали наступні: гімнастика цигун, вправи йоги, практику у-шу (кунг фу), нейрогімнастику, та психофізичний комплекс «Баланс 4-х стихій» [6].

Для формулювання цільового компоненту будь-якої сучасної педагогічної технології виявляється необхідним застосування компетентнісного підходу. Компетентнісний підхід є ключовим методологічним інструментом реалізації цілей Болонського процесу та за своєю сутністю є студентоцентрованим [6].

Таким чином, вибірккові дисципліни професійної та практичної підготовки створюють умови для набуття студентами додаткових фахових компетентностей, опанування споріднених напрямків галузі та різних спеціалізацій обраного фаху.

Виклад основного матеріалу. «Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх» було складено з урахуванням і на основі вище поставленої мети і завдань Положення про порядок реалізації студентами права на вільний вибір навчальних дисциплін.

Дисципліну виділяє причинно-системний підхід і міжгалузєва синтетична складова її змісту [3]. Вона створена на основі універсальної наукової картини світу (УНКС) і системного комплексу (Рис. 1), що дозволяє її комплексне і широке використання на різних рівнях освіти і для всіх спеціальностей педагогічної спрямованості ЗВО.

Рис. 1. Системний комплекс змісту дисципліни

«Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх»

Сучасна людина, будь-якого віку, статі, соціального положення, професії, віросповідання постійно перебуває у надзвичайних умовах швидкоплинного часу щільних подій, великому інформаційному потоці, високому ритмі життя, навантаженні повсякденних справ, втіленні особистої та соціальної реалізації, безперервному професійному зростанні й розвитку, тощо [3, 4].

Абсолютно всі долучені до прогресу в суспільстві та еволюційних процесів, що відбуваються зараз на Планеті, в Природі. Для того щоб людству витримати темпи сьогодення й надзвичайні умови існування, необхідні надзвичайні навички і знання про природні технології їх розвитку. Тому формування здорового природовідповідного способу життя стає актуальним завданням для сучасної людини [4]. Такий спосіб життя першими мають втілювати освітяни: вчителі, тренери, інструктори, консультанти, методисти.

Вчителі в усі часи виступають новаторами, які особистим прикладом створюють умови розвитку для нового покоління і своїм способом життя стають авторитетом для учнів. Як вижити в епоху змін, має знати кожний сучасний вчитель-новатор. Знати й застосовувати природовідповідні технології у повсякденні для формування особистого фізичного, психічного і соціального благополуччя й надалі навчати цьому нове покоління, стає основним завданням сучасного вчителя, так само й тренера.

Принцип природовідповідності спрямований на врахування багатогранної природи людини, особливостей її фізичного, психічного, соціального, духовного зростання завжди враховували відомі педагоги усіх часів і країн [1]. Знання й практики, що сформують образ здорового, щасливого, успішного, креативного, комунікабельного й відкритого до нового, з високими моральними принципами й прогресивними ідеями сучасного вчителя закладені у програму вибіркової дисципліни: «Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх» мета якої: опанування природовідповідних технологій сучасних спортивних вправ для всіх.

Основні завдання навчальної дисципліни:

1) ознайомлення з сучасними природовідповідними технологіями гармонійного розвитку людини, в тому числі, основи медитацій, психофізичних практик, ментальних вправ;

2) ознайомлення з сучасними спортивними вправами для всіх;

3) створення проекту життя – індивідуальної програми природовідповідного розвитку.

Дисципліна включає лекційні та практичні заняття за наступними темами:

ТЕМА 1. ВСТУП. Предмет, мета, завдання навчальної дисципліни. Знайомство з універсальною системною науковою картиною світу та системами життя різного рівня. Про роль і місце людини в світі. Актуальність природовідповідних технологій сучасних спортивних вправ для всіх.

ТЕМА 2. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД І СУЧАСНІ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ. Природовідповідність та педагогічні технології. Про філософію та зміст

психофізичних вправ. Визначення та зміст природовідповідних технологій сучасних спортивних вправ для всіх. Історія, сьогодення та майбутнє спортивних вправ для всіх.

ТЕМА 3. УНІВЕРСАЛЬНІ ЗАКОНИ ПРИРОДОВІДПОВІДНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ. Полярність, подібність, причинність, циклічність, альтернативність, ієрархічність, цілеспрямованість.

ТЕМА 4. ПРИРОДОВІДПОВІДНИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ. Значення природовідповідного способу життя. Сфери життя та способи їх удосконалення. Світогляд, мислення, світосприйняття. Еволюція свідомості, розвиток інтересів, зміна цінностей, підвищення якості і формування способу життя природовідповідними технологіями сучасних спортивних вправ для всіх.

ТЕМА 5. ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДОВІДПОВІДНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ ПРИРОДОВІДПОВІДНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ. Роль фізичної культури і спорту в розвитку природовідповідного способу життя. Програма цілісного й природовідповідного розвитку для різних сфер життя.

ТЕМА 6. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРИРОДОВІДПОВІДНИХ ТЕХНОЛОГІЙ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ СПОРТИВНИХ ВПРАВ ДЛЯ ВСІХ. Універсальні критерії розвитку людини. Універсальні моделі розвитку людини. Індивідуальна програма природовідповідного розвитку. Уявлення людини про своє місце в світі, як основу способу життя й природовідповідної поведінки.

ТЕМА 7. ЙОГА: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 8. ЦИГУН: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 9. У-ШУ, КУНГ ФУ: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 10. ТАЙЦІЦЮАНЬ: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 11. СИСТЕМА КАЦУДЗО НІШІ: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 12. МЕДИТАЦІЯ, САМОНАВІЮВАННЯ, АУТОГЕННЕ ТРЕНУВАННЯ: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 13. ВОГНЯНА ПРАНОЯМА ТА ІНШІ ДИХАЛЬНІ ВПРАВИ: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 14. НЕЙРОГІМНАСТИКА: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

ТЕМА 15. БАЛАНС 4-Х СТИХІЙ: теоретичні основи, техніка виконання та методика викладання.

Таким чином, дисципліна виступає як міжгалузевий напрям розвитку фізичної культури та спорту, де сучасні відкриття науки поєднуються з досягненнями світової культури людства. Визначення актуальних напрямків природовідповідного розвитку сучасної людини та підготовки фахівця-новатора галузі фізичної культури і спорту постають основними темами дисципліни.

Висновки та подальший розвиток. Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх дозволяють розширити й удосконалити програми навчання майбутніх фахівців фізичної культури і спорту, стають вагомою складовою освітніх інноваційних напрямів для підвищення професійної компетентності студентів. Наш досвід впровадження підтверджує актуальність і ефективність нової теми вибіркової дисципліни для забезпечення студентоцентрованого навчання. Подальші популярні заходи впровадження практики природовідповідних технологій сучасних спортивних вправ для всіх допомагають привернути увагу до міждисциплінарного синтезу в діяльності тренерів і вчителів, єднати знання різних наук та практики світової культури для підвищення якості життєдіяльності спортсменів та їх наставників. Таким чином, в статті подано досвід навчання фахівців, який включає нові підходи та інноваційні розробки професійних компетентностей майбутніх тренерів засобами природовідповідних технологій спортивних вправ для всіх, який набуває широкого впровадження й потребує подальшого розвитку.

Таким чином, з урахуванням процесів еволюції в природі, прогресу в суспільстві, інновацій в освіті, викладачі кафедри теорії та методики олімпійського і професійного спорту факультету фізичного виховання заохочують студентів до занять фізичною культурою і спортом, сприяють формуванню здорового природовідповідного способу життя, таким чином, його якісного зростання, через впровадження дисципліни вільного вибору студентів «Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх».

Література:

1. Бех І. Д. Від волі до особистості. К.: Україна. Віта, 1995. 202 с.
2. Дубасенюк О. А. Інновації в сучасній освіті. Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: збірник науково-методичних праць. За заг. ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 12-28.
3. Колесник М. О. Теоретико-методологічні засади формування наукової картини світу в майбутніх учителів природничих спеціальностей: автореф. дис. доктора педагогічних наук: 13.00.04. Тернопіль, 2020. 40 с.
4. Колесник М. О., Поляков В. А. Моделювання наукової картини світу на основі універсального алгоритму всезагальних законів природи. Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, ліцею, гімназії» – Спеціальний тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». № 4. Кн. 2. Том III (85). Київ: Гнозис. 2019. С. 405-422.
5. Національний освітній глосарій: вища освіта / 2-е вид., перероб. і доп. / авт.-уклад.: В. М. Захарченко, С. А. Калашнікова, В. І. Луговий, А. В. Ставицький, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова; за ред. В. Г. Кременя. К.: ТОВ «Видав. дім «Плеяди», 2014. 100 с.
6. Шинкарьова О. Д. Сучасний стан готовності майбутніх фахівців фізичної культури і спорту до організації позааудиторної діяльності з фітнесу. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка, Педагогічні науки*. № 4 (327) травень, Ч. 2, 2019. С. 124-133. DOI: 10.12958/2227-2844-2019-4(327)-2-124-133. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: 2019. Випуск 12. С. 99-102. doi:10.32626/2309-8082.2019-12.
7. Поляков В. А. Моделирование системы здорового образа жизни. Мн.: ВЭВЭР, 2000. 136 с.
8. Шинкарьова О. Д. Формирование готовности будущих бакалавров физической культуры и спорта к организации рекреационной деятельности средствами оздоровительного фитнеса. *Problemele acmeologice în domeniul culturii fizice: (proiect instituțional): Materialele Conferinței Științifice Internaționale*, Ediția a 5-a, 6 decembrie 2019, Chișinău, Republica Moldova. col. red.: Aftimiciuc Olga (red. resp.) [et al.]. Chișinău: USEFS. Tipogr. «Valinex». P. 151-157.

1.9. The use of means of adaptive physical education in the process of development of the motor sphere of persons with reduced hearing

Використання засобів адаптивного фізичного виховання в процесі розвитку рухової сфери осіб зі зниженим слухом

Процеси гуманізації суспільного життя, які нині відбуваються, вимагають створення належних умов для соціальної адаптації та інтеграції мільйонів осіб з обмеженими можливостями. Гуманізація процесу навчання у наш час означає, в першу чергу, посилення уваги до формування особистості, розвитку кожної дитини, у тому числі з порушеннями психофізичного розвитку.

Максимальний розвиток життєздатності людини за допомогою засобів і методів фізичної культури, підтримка у неї оптимального психофізичного стану заохочує кожную особу з обмеженими можливостями до реалізації свого творчого потенціалу та досягнення визначних результатів, не тільки співвідносних із результатами здорових людей, але й таких, які перевищують їх. І першим кроком на цьому шляху може і повинна стати адаптивна фізична культура, яка має великі можливості для корекції та вдосконалення моторики осіб з обмеженими можливостями. Значна кількість фізичних вправ дозволяє залучати великий арсенал засобів і методів фізичної культури з метою соціалізації особи з обмеженими можливостями, її адаптації до трудової діяльності або перекваліфікації та, взагалі, саморозвитку, самовираження та самореалізації.

Практика засвідчує: якщо для здорових людей рухова активність – звичайна потреба, то для осіб з обмеженими можливостями фізичні вправи є ефективним методом одночасної фізичної, психічної та соціальної адаптації [3].

Фізичне виховання дітей зі зниженим слухом по відношенню до їх фізичного розвитку виступає як джерело спрямованих впливів, у ході яких мають вирішуватись завдання формування життєво важливих рухів, необхідних для соціальної адаптації.

Важливим педагогічним завданням адаптивної фізичної культури є підготовка дітей зі зниженим слухом до повноцінного життя у суспільстві. Допомога фахівця з адаптивної фізичної культури спрямована на максимальне покращення їхнього загального фізичного стану за рахунок рухової активності, оволодіння необхідними формами рухів, формування готовності сенсорної системи до нових умов праці, розвиток фізичних та психічних якостей, необхідних у конкретній сфері діяльності [4].

Вагомим компонентом адаптивної фізичної культури є адаптивне фізичне виховання, яке уявляє собою педагогічний процес, що спрямований на формування в осіб з інвалідністю і людей з відхиленнями у стані здоров'я комплексу спеціальних знань, життєво та професійно необхідних рухових умінь і навичок; на розвиток широкого кола основних фізичних і спеціальних якостей, покращення функціональних можливостей різних органів і систем організму; на більш повну реалізацію їх генетичної програми і, нарешті, на становлення, збереження та використання тілесно-рухових якостей особи, які залишились.

Реалізація розвивальної функції дозволяє визначити пріоритетні напрями розвитку фізичних якостей, виходячи з тверджень про те, що, по-перше, всі вони піддаються тренуванню; по-друге, розвиток координаційних здібностей базується на широкому діапазоні різнобічних рухових умінь. Загальноновизнано, що чим багатший фонд рухових умінь, тим створюються кращі передумови для засвоєння нових рухів та їх перетворення згідно з потребами життя. У той же час засвоєння нових рухів пов'язане з необхідністю розвитку фізичних якостей (сили, швидкості, витривалості та ін.). Таким чином формується коло залежностей навчання та розвитку, яке відображає їх діалектичну єдність і взаємозв'язок. По-третє, дитячий та юнацький вік є сприятливим для ефективного розвитку рухово-координаційних здібностей.

Корекція фізичного розвитку та рухових порушень, психомоторних здібностей дітей зі зниженим слухом повинна здійснюватися із застосуванням засобів адаптивного фізичного виховання (АФВ) на основі диференційованого та

індивідуального підходу до дитини з урахуванням статі, віку, особистої орієнтації, мотивів поведінки, ступеня та характеру патології, стану збережених функцій і т.ін. Існують всі підстави для визнання корекційної функції специфічною для АФВ – дисципліни, покликаної врегульовувати корекційно-педагогічну роботу з дітьми, можливості яких обмежені, в тому числі зі знизеним слухом.

Основною передумовою цього є той факт, що в спеціальній педагогіці переважно використовуються психологічні засоби та методи (психодіагностика, психокорекція, психоконсультування), а в АФВ – засоби та методи активізації рухів (навчання, розвиток, корекція), які є природною потребою та умовою життєдіяльності дитини з обмеженими можливостями.

Як показали дослідження І. Бабій, Н. Байкіної, І. Грибовської, А. Карабанова, І. Ляхової, О. Форостян, О. Колишкіна реальна фізкультурно-спортивна активність глухих та слабочуючих школярів знижується з кожним роком, що пояснюється не стільки погіршенням соціальної установки до фізичної культури взагалі, скільки негативним ставленням до деяких традиційних форм (кроси, гімнастика, монотонні заняття) проведення фізкультурних занять. Виходячи з цього, автори роблять висновок про те, що для підвищення фізкультурно-спортивної активності необхідно оновлювати та збагачувати заняття, розширювати можливості занять за вибором, зменшувати роль традиційних (обов'язкових) заходів [1].

Доведено, що засоби фізкультурно-спортивної спрямованості за вибором найбільш суттєво впливають на розвиток рухової функції: засоби легкої атлетики – переважно на розвиток витривалості та загальної функціональної підготовленості; спортивних ігор (настільного тенісу, баскетболу та ін.) – на швидкість і влучність; гімнастики – на координацію; плавання – на розвиток координації та точності рухів, гнучкості, сили, а згодом – швидкості та витривалості. Це дозволяє говорити про те, що організація занять з фізичного виховання за принципом спеціалізації чинить найбільш ефективний вплив порівняно із заняттями із загальної фізичної підготовки.

Однак, поряд із цим, деякі автори застерігають, що проведення занять для учнів зі зниженим слухом за принципом вузької спортивної спеціалізації вимагає вживання суворо вибіркового заходів, спрямованих на компенсацію вад у фізичній спрямованості, які можуть бути зумовлені специфікою обраного виду спорту. Дослідники на підставі проведених досліджень констатують, що фізичне виховання у межах спортивної спеціалізації значно більше сприяє покращенню підготовленості учнів означеної нозології.

Спостереження І. Бабій, О. Романенко за процесом фізичного виховання юнаків зі зниженим слухом дають підстави твердити, що під час занять переважну увагу слід приділяти розвитку фізичних якостей. На прикладі занять із легкої атлетики Н. Байкіна встановила, що за умови проведення двох занять на тиждень протягом двох годин доцільно планувати два заняття з середнім та великим навантаженням, які спрямовані переважно на розвиток швидкісних та швидкісно-силових якостей, і два заняття, які спрямовані переважно на розвиток витривалості. Завдання навчання та фізичної підготовки повинні при цьому вирішуватись на кожному занятті [2].

У дослідженнях Ю. Пеганова, Л. Спицина, Т. Щуплецової доведено, що у юнаків зі зниженим слухом найбільше відстають швидкісно-силова підготовленість (у дівчат) і витривалість (у дівчат і юнаків). Виходячи з цього, автори для ефективного розвитку фізичних якостей рекомендують виконувати на кожному занятті (не менш двох разів на тиждень) вправи, спрямовані на розвиток усіх основних якостей (сили, швидкості, витривалості), у відповідному дозуванні. Адекватність дозування визначається методом педагогічного контролю та залежить від індивідуальних особливостей дітей. На думку авторів, 70-80% основних занять повинно відводитись на розвиток фізичних якостей.

Серед розмаїття засобів АФВ, які доцільно застосовувати у роботі з глухими та слабочуючими дітьми, особливе місце займають рухливі та спортивні ігри. Вони допомагають дітям зі зниженим слухом засвоїти життєво необхідні рухові навички та вміння, розвивають вольові якості: сміливість,

упевненість у своїх силах, розширюють коло спілкування. Це сприяє підвищенню загального життєвого тону, профілактиці ускладнень, пов'язаних із тривалою гіподинамією, формуванню рухових компенсацій та допомагає адаптуватися до побутових і соціальних умов.

Для корекції рухових порушень слабчучих дітей старшого шкільного віку О. Колишкін рекомендує використовувати гру в настільний теніс, акцентуючи увагу не тільки на його доступності, але й цілющому впливі на розвиток життєво важливих якостей, насамперед основних властивостей уваги (інтенсивності, стійкості, перенесення), що дуже важливо в юнацькому віці.

Слух у настільному тенісі не має вирішального значення, водночас зір, м'язово-суглобна чутливість і тактильні відчуття є основними задіяними аналізаторами. Використання «тенісних» вправ дозволяє максимально розвивати функції цих аналізаторів для ефективнішої їх участі у компенсації якостей, втрачених унаслідок порушення діяльності слухового апарату.

Настільний теніс поряд із фізичними якостями розвиває гарне орієнтування на звукові сигнали, вміння швидко приймати рішення. Він вимагає від гравця виявляти швидкість і влучність реагування у ситуаціях, які несподівано виникають, угадувати внутрішні несприятливі стани та регулювати різні емоційні прояви. Велике значення для розвитку швидкісно-силових показників тенісиста має високий початковий рівень ряду психологічних властивостей: швидкості рухових реакцій, рухливості нервових процесів, рухової координації, які у більшості дітей зі зниженим слухом розвинені недостатньо.

Доцільно проводити заняття з настільного тенісу за участю дітей зі зниженим слухом та їхніх однолітків, які чують нормально. Саме спілкування з однолітками, які чують нормально, стимулюватиме інтерес до занять. Спільні заняття, під час яких перші створюють психологічно сприйнятливую атмосферу, надаючи допомогу, виявляючи великодушність і терпіння, дають другим шанс улитися в колектив однолітків, які чують нормально.

Відомо, що деякі фізичні якості мають реальну основу для свого розвитку лише у певні сенситивні періоди. Так, на думку ряду авторів, робити акцент на силовій підготовці юнаків слід у ті вікові періоди, коли відбувається значне природне зростання силових здібностей. Силова підготовка в процесі фізичного виховання юнаків за умов поступового збільшення навантажень і старанної індивідуалізації дає гарний ефект, не викликаючи відхилень у фізичному розвитку, стимулює функції багатьох систем та органів, а також сприяє розвитку інших фізичних якостей.

До занять фізичними вправами адаптаційної спрямованості з метою корекції рухових порушень у процесі фізичного виховання дітей зі зниженим слухом доцільно включати плавання, що дозволить покращити рівень їхньої фізичної підготовленості.

Перебування у воді, виконання різних рухів, затримка дихання під час занурювання розвивають і зміцнюють легені, бронхи, судини, а також міжреберні м'язи. Циклічність рухів, притаманна плаванню, формує ритмічне, глибоке дихання та збільшує життєву ємність легень, що має велике значення для осіб з розладами слуху.

Особливе значення для фізичного розвитку дітей зі зниженим слухом мають ходьба, біг, спортивні ігри на фоні втоми, спрямовані на розвиток витривалості, які сприяють розширенню функціональних можливостей серцево-судинної, дихальної систем, покращенню діяльності центральної нервової системи і загальному зміцненню здоров'я та підвищенню працездатності.

Застосування засобів АФВ, зокрема настільного тенісу, спортивного та оздоровчого плавання, силових вправ та спеціальних вправ на витривалість, дає можливість розширити коло засобів корекції рухових порушень дітей зі зниженим слухом, що сприяє формуванню й удосконаленню компенсаторних механізмів, зміцненню функціональних систем організму, зростанню інтересу до систематичних занять фізичними вправами, забезпеченню повноцінної участі у житті суспільства та соціальної адаптації.

Методика занять фізичними вправами для осіб зі зниженим слухом повинна бути спрямована на:

1. Сприяння нормальному розвитку організму, зміцнення здоров'я, підвищення опору організму несприятливим впливам оточуючого середовища.

2. Навчання основним рухам, формування необхідних знань, умінь, навичок з різних видів рухової діяльності, виховання свідомого ставлення до використання їх протягом життя.

3. Удосконалення фізичних, інтелектуальних, вольових та емоційних якостей, привчання дітей до раціонального використання фізичних зусиль у конкретних умовах діяльності.

4. Виховання потреби у регулярних заняттях фізичними вправами, навчання елементарним знанням та вмінням для їх самостійного застосування в особистому житті, залучення до доступної спортивної діяльності.

5. Розвиток мовлення та збагачення словникового запасу шляхом засвоєння фізкультурно-спортивної термінології.

6. Виховання моральних якостей, організованості, відповідальності, допитливості, стимулювання власної активності, ініціативи та творчості, привчання до дисципліни, формування естетичних потреб та смаків.

Ці завдання повинні вирішуватись доступними засобами та методами. Основною метою занять має бути корекція рухових порушень дітей зі зниженим слухом; перевага буде надаватись корекції основних рухів, корекції та розвитку координаційних здібностей, загальній фізичній підготовці. Різноманітність корекційно-розвивальних завдань, які вирішуються, можна згрупувати у такі види:

1. Корекція основних рухів.
2. Корекція і розвиток координаційних здібностей.
3. Корекція і розвиток фізичної підготовленості.
4. Корекція і профілактика вторинних порушень.
5. Розвиток і корекція сенсорних порушень.
6. Корекція психічних порушень.

Однак цей розподіл носить більше теоретичний характер, у практичній роботі суворих розмежувань немає. Одна вправа одночасно може вирішити декілька завдань.

Методика корекції рухових порушень дітей зі зниженим слухом повинна передбачати профілактику вторинних відхилень засобами адаптивного фізичного виховання. Основну увагу треба приділяти формуванню та корекції постави, корекції тілобудови та дихання, профілактиці порушень зору, зміцненню дихальної та серцево-судинної систем.

При визначенні методики занять фізичними вправами для дітей зі зниженим слухом необхідно керуватися результатами сучасних досліджень, проведених з метою обґрунтування ефективного добору засобів та методів розвитку фізичних якостей завдяки проведенню занять з використанням різних видів рухової активності, які враховують специфіку рухової діяльності учнів означеної нозології.

Відсутність слуху негативно впливає на загальний і фізичний розвиток дитини, суттєво позначається на формуванні її рухового аналізатора. Доведено, що при частковій або повній втраті слуху у школярів, перш за все, сповільнюється процес оволодіння руховими вміннями і навичками, порушуються функції рівноваги, швидкості й точності. Відставання виражено у недостатньо точній координації рухів, низькому рівні розвитку просторової орієнтації.

Тому одним з основних засобів корекції рухової сфери дітей зі зниженим слухом є вестибулярне тренування. Основу тренування вестибулярного апарату повинні становити фізичні вправи, які подавляють тонічні рефлекси (за рахунок прискорення компенсації лабіринтових розладів) і вегетативні рефлекси, а також вироблення почуття рівноваги й навички точних координованих рухів у невикладних умовах для вестибулярної функції [5].

До принципів вестибулярного тренування, до яких, окрім індивідуалізації, всебічності, специфічності, оптимальної частоти тренувань, різноманітності

засобів, що застосовуються, поступового збільшення навантаження й емоційної привабливості тренувальних занять, входять також:

- застосування його в ранньому віці;
- використання максимальних навантажень;
- систематична підтримка досягнутого ефекту.

Тренування вестибулярного апарату зазвичай триває 2-3 місяця. Навантаження збільшується в основному за рахунок обсягу й меншою мірою за рахунок збільшення темпу виконання вправ у процесі засвоєння ритму рухів. Навантаження збільшується послідовно на кожному занятті шляхом виконання завдань із труднощами, які наростають, та від заняття до заняття. Спочатку виконується навантаження в тому напрямку, до обертання в якому той, якого навчають, виявив найбільш сприятливі вестибулярні реакції.

При проведенні фізкультурно-оздоровчих занять необхідно дотримуватись ряду методичних вимог:

- 1) підбирати вправи, адекватні стану рухових здібностей дитини;
- 2) спеціальні корекційні вправи чергувати із загальнорозвиваючими;
- 3) вправи зі зміною положення голови у просторі виконувати з амплітудою, яка поступово зростає;
- 4) вправи на статичну й динамічну рівновагу ускладнювати на основі індивідуальних особливостей статокінетичної стійкості дітей із забезпеченням страхування;
- 5) вправи із заплющеними очима виконувати тільки після їхнього засвоєння з відкритими очима;
- 6) у процесі всього заняття активізувати мислення, пізнавальну діяльність, емоції, міміку, розуміння мовлення.

З метою вестибулярного тренування дітей молодшого та середнього шкільного віку застосовуються: швидкі нахили голови й тулуба; обертання навколо вертикальної осі тіла; фіксація статичних положень після обертаних рухів; ходьба й біг з раптовими прискореннями й різкими зупинками із наступною зміною положення тіла або зміною напрямку руху; повороти тулуба в

сторони в нахилі вперед; стрибки на одній і двох ногах на місці або в просуванні з поворотами ліворуч і праворуч; перекиди й повороти в різних напрямках з точним виходом у задане положення тіла; перекиди в комбінаціях зі стрибками та поворотами.

Тренування вестибулярної системи слід обов'язково проводити під контролем стану вегетативних функцій, звертаючи увагу на колір шкірних покривів, потовиділення, пульс, артеріальний тиск. У процесі тренування рекомендується періодично запитувати у тих, хто тренується, про їхнє самопочуття. З появою явних ознак запаморочення, нудоти, небажання надалі виконувати вправи на наступних заняттях необхідно знизити навантаження.

Враховуючи особливості розвитку дітей зі зниженим слухом при використанні методичних прийомів необхідно дотримуватись певних вимог:

1. Не висувати завищених вимог до вестибулярного аналізатора (вправи на надто підвищеній чи звуженій опорі, на слизькій поверхні).
2. Вибирати оптимальне місце власного розташування та розташування учнів, розміщення умовних позначень, орієнтирів, технічних засобів навчання.
3. При варіюванні інтенсивності враховувати особливості серцево-судинної та дихальної систем.
4. Підвищувати вимоги безпеки при виключенні чи обмеженні зорового контролю.
5. Вимагати постійної зворотної інформації про те, чи зрозумілий учням зміст завдання, що їм висувається та про їх самопочуття.

У процесі корекції основних рухів та розвитку координаційних здібностей необхідно застосовувати ходьбу, біг, стрибки, метання та спеціальні вправи на координацію. Основну увагу слід приділяти узгодженості рухів, орієнтуванню у просторі, диференціюванню зусиль, простору, часу, розслабленню, швидкості реагування на умови, що змінюються, рівновазі, ритмічності рухів. Пріоритетними напрямками роботи з корекції порушень розвитку і фізичної підготовки мають бути м'язова сила, елементарні форми швидкісних та швидко-силових здібностей, а також витривалість, рухливість у суглобах.

Методика корекційних занять ґрунтується на трьох групах провідних принципів адаптивної фізичної культури та корекційної педагогіки: соціальних, загальнометодичних та спеціально-методичних, а також загальноприйнятих принципах фізичного виховання. Її структура повинна відповідати трьом етапам формування рухових дій.

Перший етап навчання – створення у тих, хто займається, загального уявлення про рухи, які вивчаються, а також про їх зв'язки з вправами, які були вивчені раніше на уроках фізичної культури.

На другому етапі педагогічного впливу необхідно застосовувати комплекси різноманітних вправ, причому особливу роль треба відводити коригуванню техніки їх виконання. Зокрема, виключати ті способи їх виконання, які б закріплювали негативні з технічної точки зору, навички.

Третій етап спрямований на стабілізацію й удосконалення навичок виконання вправ в умовах зростання навантаження та інтенсивності занять.

Загальна фізична підготовка повинна передбачати всебічний розвиток якостей, необхідних глухим та слабочуючим учням. Основним шляхом удосконалення цих якостей є виконання окремих доступних вправ, які розвивають силу, швидкість, витривалість, спритність, гнучкість. При дозуванні навантаження необхідно застосовувати індивідуальний підхід до кожного учня. На заняттях обов'язковим повинно бути присутні фахівців, які будуть здійснювати комплексний контроль за фізичним станом дітей і давати їм необхідні поради.

Широке використання на уроках фізичної культури ігрового та змагального методів ефективно впливає на психомоторну сферу дітей зі зниженим слухом за умов відповідного підбору ігрових завдань та їх адаптації до особливостей фізичного виховання у спеціальних освітніх закладах.

Застосування засобів адаптивного фізичного виховання дає можливість розширити коло засобів корекції рухових порушень осіб зі зниженим слухом, що сприяє формуванню й удосконаленню їхніх компенсаторних механізмів, зміцненню функціональних систем організму, зростанню інтересу до

систематичних занять фізичними вправами, забезпеченню повноцінної участі у житті суспільства та соціальної адаптації.

Література:

1. Колишкін, О. В. (2014). Теоретико-практичні основи адаптивної фізичної культури: навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка. 425 с.
2. Оліяр М. Б. (2010) Методика розвитку психомоторики школярів з вадами слуху на уроках фізичної культури: метод. реком. Т.: ТНПУ, 2010. 90 с.
3. Байкина Н. Г., Мутьев А. В., Крет Я. В. (2003). Влияние потери слуха на адаптационные и реабилитационные процессы глухих подростков. *Адаптивная физическая культура*. 2003. № 1. С. 3-5.
4. Евсеев, С. П. Шапкова, Л. В. (2000). Адаптивная физическая культура: учеб. пособ. для высш. и сред. проф. учеб. завед. М.: Советский спорт. 239 с.
5. Частные методики адаптивной физической культуры (2004): учеб. пособ. / под ред. Л. В. Шапковой. М.: Советский спорт. 464 с.

1.10. Addictive eating behavior of high school students and methods of its correction through physical education

Адиктивна харчова поведінка старшокласників та методика її корекції засобами фізичного виховання

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) більше 75% населення земної кулі страждають захворюваннями, виникнення і розвиток яких пов'язаний з порушенням принципів раціонального харчування, а умови і спосіб життя є одними з найважливіших факторів, що впливають на здоров'я людини. При надмірному споживанні раціону з високою енергетичною цінністю, жирів, доданого цукру в сукупності з низькою фізичною активністю в сучасних умовах привели до високої поширеності ожиріння серед населення, у тому числі і серед дітей та молоді [6]. Особливий вплив на формування надлишкового харчового статусу має харчова поведінка.

Вживання їжі не завжди пов'язане з угамуванням голоду, їжею нерідко зловживають з метою задоволення широкого спектра інших потреб. В порівнянні зі здоровими людьми у хворих аліментарним ожирінням достовірно частіше зустрічався внутрішньо-особистісний конфлікт між потребами до незалежності і до отримання допомоги, опіки [7]. Актуальність проблеми залежності від їжі полягає в тому, що кількість людей з надмірною вагою в світі неухильно зростає, що веде до дисгармонізації особистісного і міжособистісного характеру.

Існують складні біологічні системи, які сприяють енергетичному балансу, уникненню голодування, коли це можливо, і знижують ймовірність ожиріння. Недавні дослідження підтверджують існування індивідуальних відмінностей у чутливості до енергетичного балансу і припускають, що взаємодія генів і навколишнього середовища може впливати на гомеостаз маси тіла [3]. Крім того, люди можуть ігнорувати ці системи [4]. Щодня на харчову поведінку людини суттєво впливають особливості, які не залежать від потреби в енергії,

особливо характеристики доступної їжі і навколишнього середовища. Визначальними факторами є смак, запах, текстура, температура і зовнішній вигляд їжі. Більш того, соціальні фактори можуть бути навіть більш важливими, ніж сенсорні сигнали самих продуктів, впливаючи на розвиток харчової поведінки.

Також необхідно відзначити соціальну значимість їжі. Харчування людини з народження пов'язане з міжособистісними стосунками. Згодом їжа стає невід'ємною частиною процесу спілкування й соціалізації: святкування різних подій, встановлення і формування комерційних і дружніх відносин. Традиції, звички харчування відображають рівень культурного розвитку, національну, територіальну та релігійну приналежність, а також сімейне виховання у сфері харчової поведінки.

Правильна харчова поведінка, особливо у дитячому, підлітковому і старшому шкільному віці відіграють важливу роль у розвитку організму дитини, і від того які фактори впливають на неї залежить здоров'я учнівської молоді. З найбільш суттєвих факторів, що впливають на харчову поведінку дитини відносять: сімейне оточення; вплив однолітків; соціокультурний і економічний контекст.

Іноді на харчову поведінку дитини впливає ставлення батьків. Багато досліджень показали, що батьки, особливо матері, значно впливають на режим харчування і дієту своїх дітей. У деяких випадках батьки змушують своїх дітей схуднути, не передаючи їм належних знань про схуднення. Отже, діти, як правило, худнуть небезпечними способами, що призводить до адиктивної харчової поведінки, в той час як інші дослідження показали, що батьки дійсно впливали на харчові звички своїх дітей, передаючи їм необхідні знання.

Вплив однолітків і групову відповідність можна розглядати як важливі детермінанти прийнятності та вибору харчових продуктів. Baker et al [2] вивчали харчову поведінку у вибірці з 279 підлітків з католицької школи для дівчат середнього шкільного віку і великої державної школи США і показали, що підлітки з меншою ймовірністю будуть мати позитивне ставлення або намір

щодо здорового харчування і активності, якщо їх батьки і група однолітків не вважає таку поведінку важливим в житті. На сьогодні у ЗМІ, деяких медичних корпораціях та компаніях «індустрії краси» створено культ ідеального людського тіла і здоров'я. Спостерігається постійна гонитва за зовнішньою привабливістю на основі різноманітних дієт, ліків, хірургічного втручання і т. п., що часто призводить до втрати здоров'я [5].

Таким чином, їжа не завжди пов'язана з угамуванням голоду, і нею часто зловживають, щоб задовольнити широкий спектр інших потреб.

При характеристиці будь-яких випадків поведінки стосовно речовин, що викликають залежність, вживається термін «адиктивна поведінка» (від англ. addiction – пристрасть, шкідлива звичка, схильність до чого-небудь), але цей термін має більш ширший діапазон: ним позначається поведінка, спрямована на вживання (використання) будь-якого агента, спроможного викликати залежність. На сьогодні усе більше уваги науковці приділяють таким видам адикцій, за яких предметом залежності стає не хімічний, а поведінковий патерн [1]. Існує ряд факторів, які, так чи інакше, сприяють виникненню і розвитку адиктивної харчової поведінки (див. Рис. 1).

Відомо три типи адиктивної харчової поведінки: екстернальний тип, емоціогенний тип та обмежувальний.

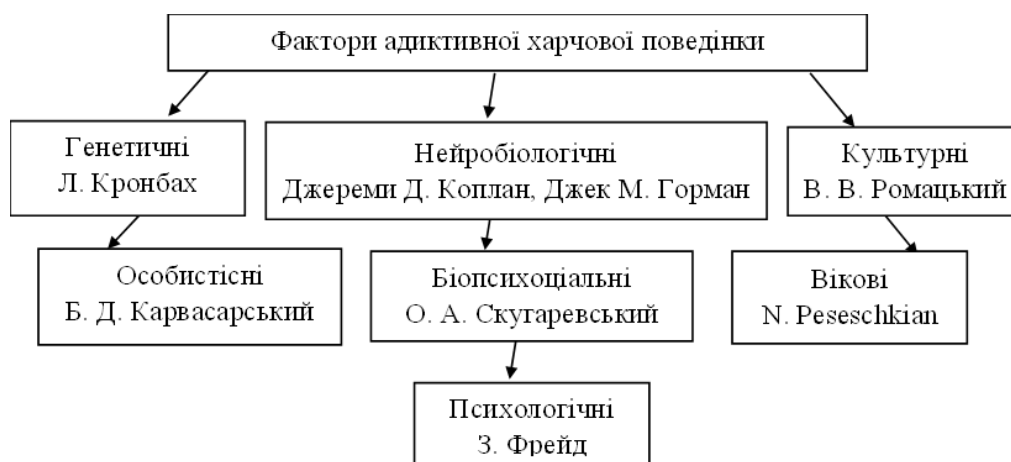

Рис. 1. Фактори адиктивної харчової поведінки

При розрахунку індексу маси тіла (ІМТ) нами було з'ясовано, що нормальну масу тіла мають 59,1% старшокласників, надлишкову масу 13,6% школярів, передожиріння 22,7% респондентів, низьку масу тіла – 4,6% учнів.

Учнів старшого шкільного віку з ожирінням різних ступенів не виявлено. За гендерною ознакою, стосовно норми і стану передожиріння, спостерігається різниця у показниках (Рис. 2).

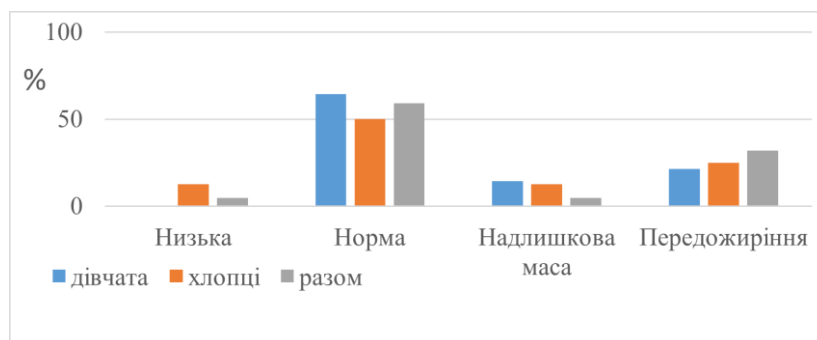

Рис. 2. Рівні ІМТ за гендерною ознакою і за загальною вибіркою

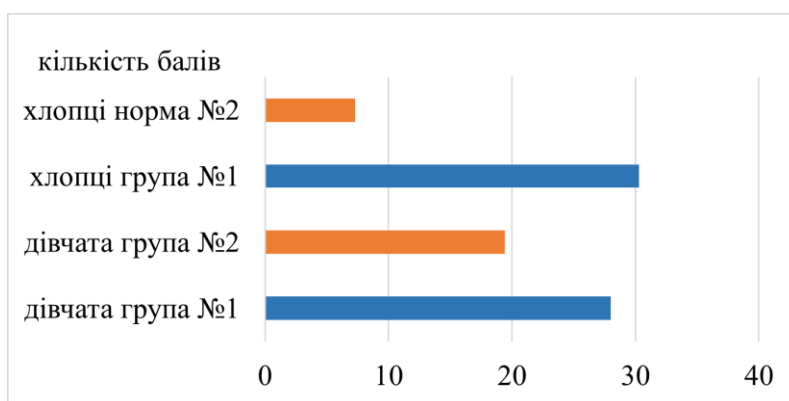
Таким чином, хоча стану ожиріння у старшокласників не спостерігається, присутня негативна тенденція щодо високого відсотку учнів з надлишковою масою тіла і станом передожиріння.

За результатами отриманих даних стосовно індексу маси тіла старшокласників було поділено на дві групи: 1 група з надлишковою масою тіла та станом передожиріння ІМТ (16 осіб) і 2 група з нормальними показниками ІМТ (28 осіб) і одна людина з низьким індексом маси тіла. Аналіз результатів показав, що 100% учнів старшого шкільного віку, які мають вищий за норму ІМТ (група № 1) не сприймають позитивно образ власного тіла.

Нами були прораховані статистичні показники, особливо зацікавив такий показник, як коефіцієнт варіації. Було з'ясовано, що в групі № 1, цей показник незначний, як за «сирими» балами (0,12%), так і за стенойнами (0,04%). Тобто показники достатньо однорідні. В групі №2 коефіцієнт варіації дуже високий, що вказує на те, що в цій групі у старшокласників навіть з нормальною вагою

тіла є діти, які також не сприймають позитивно образ власного тіла (28,6%). В майбутньому це може призвести до адиктивної харчової поведінки.

Аналіз результатів дослідження свідчить, що у групі № 1 середній показник кількості балів вищий за кількість балів групи № 2 на 31,6 балів. Це вказує про виражену незадоволеність власним тілом. За гендерною ознакою, можна сказати, що суттєво відрізняється кількість балів між хлопцями і дівчатами групи № 2, а саме на 12,1 бали більше набрали дівчата, що і не дивно, тому що, у групі дівчат, 8 школярок мають високий бал незадоволеності власним тілом. Цікавим є набрана кількість балів у хлопців з групи № 1 (відхилення від норми ІМТ) у порівнянні з дівчатами, рівень незадоволеності більший на 2,3 бали (Рис. 3).

Рис. 3. Бали старшокласників за опитувальником прийняття образу власного тіла

Таким чином, хлопці не менше переймаються своєю зовнішністю, і так само, як і дівчата мають певні проблеми у самоідентифікації особистості.

В процесі проведеного дослідження було проаналізовано психологічне благополуччя за 6 факторами: самоприйняття, позитивні відносини з оточуючими, автономія, управління навколишнім середовищем, наявність цілей в житті, особистісний розвиток. Аналізувалися результати за кожним досліджуваним окремо, як з групи № 1, так і групи № 2 та середні бали за факторами психологічного благополуччя, зокрема. В групі № 1 спостерігається

варіювання балів, набраних досліджуваними, в межах від 30 до 62. Коефіцієнт варіації складає 0,03%. У групі № 2 варіювання балів складає від 40 до 79. Коефіцієнт варіації – 0,11%. Аналізуючи набрані бали старшокласниками групи № 1 можна вказати, що найменш значимим фактором, що визначає психологічне благополуччя особистості є фактор «позитивні відносини з оточуючими» – 40,4 бали. Низький середній показник з вибірки також з фактору, як «самоприйняття» – 44, 4 бали.

У групі з нормальною вагою тіла, можна виокремити інші переваги психологічного комфорту. Так, найбільшу кількість балів набрав саме фактор, який має найнижчі показники у групі № 1, а саме – «позитивні відносини з оточуючими» (62,8 бали). Різниця склала – 18,4 бали (Рис. 4).

Рис. 4. Кількість балів набраних групами старшокласників за факторами психологічного благополуччя

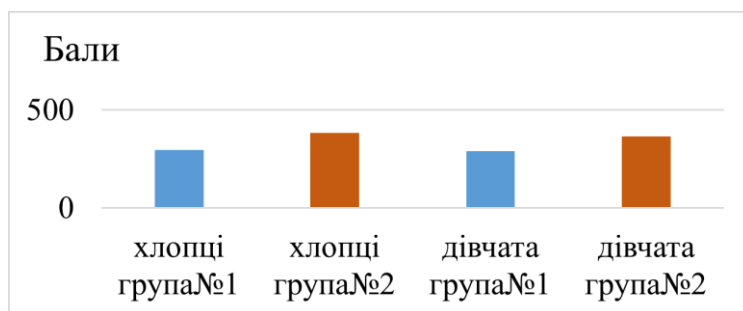
В цілому психологічне благополуччя краще проявляється в групі учнів старшого шкільного віку з нормальною масою тіла, як у хлопців, так і у дівчат (Рис. 5).

Порівнюючи показники психологічного благополуччя за нормативними значеннями за версією М. М. Лепешинського можна зробити наступні висновки:

1. За фактором «Позитивні відносини» у групі № 1 кількість балів менша за норму на 24,7 бали, «Самосприйняття» менша на 17,08 бали, в цілому ж психологічне благополуччя менше на 73,13 бали за нормативні показники.

2. У групі № 2 всі показники майже наближені до норми.

Рис. 5. Психологічне благополуччя старшокласників за гендерною ознакою та групами за ІМТ (за кількістю набраних балів)

Тобто можна зробити висновок, що зайва маса тіла, особливо у віці 16-17 років суттєво впливає на психологічний стан школярів, який в свою чергу впливає на харчову поведінку дітей.

Провівши експериментальне дослідження, в ході якого нам вдалося розрахувати індекс маси тіла, з'ясувати ставлення старшокласників до образу власного тіла та те, що на психологічне благополуччя впливає багато різноманітних факторів, нами було поставлено за мету, по-перше, простежити зв'язок фізичного і психологічного компонентів, по-друге, виявити особливості впливу зовнішнього вигляду (статура) на сприйняття себе та рівень психологічного комфорту в учнів з нормальною та з надлишковою вагою або станом передожиріння. До уваги бралися індивідуальні показники, що досліджувалися. Таким чином за допомогою статистичної обробки даних, а саме коефіцієнта кореляції і детермінації Пірсона отримані наступні результати (Табл. 1, Рис. 6, Рис. 7)

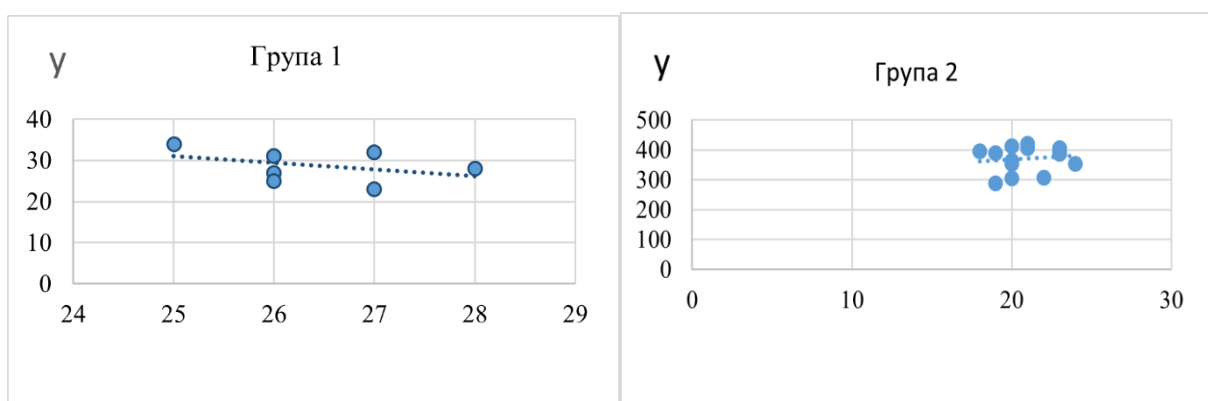
З представлених даних, можна зробити висновок, саме у групі № 1 простежується лінійний зв'язок між соматичною складовою – показниками

вище норми індексу маси тіла і психічною складовою – рівнем прийняття образу власного тіла ($r^2 = 0,98$) та рівнем психологічного благополуччя ($r^2 = 0,86$). У групі № 2, такий зв'язок не прослідковується, що і не дивно, тому, що 8 учнів цієї групи, так само відчувають психологічний дискомфорт, навіть маючи нормальні показники ІМТ.

Таблиця 1. Кількість балів отриманих старшокласниками за досліджуваними показниками до і після експериментального дослідження

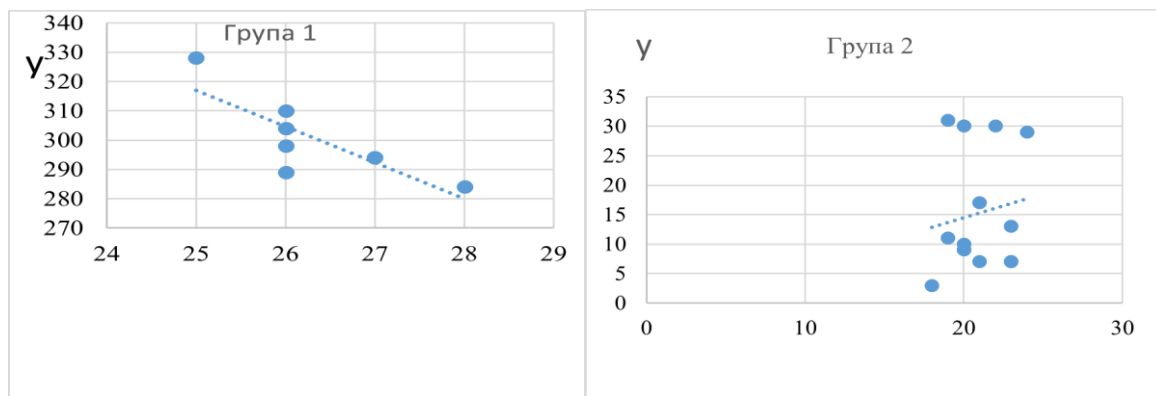
№ з/п	Назва показника	До експерименту		Після експерименту	
		Група № 1	Група № 2	Група № 1	Група № 2
1.	Індекс маси тіла (чим менше бал, тим краще)	25,63± 0,48	20,57± 1,76	22,13± 0,78	19,92± 1,22
2.	Образ власного тіла (чим менше бал, тим краще)	28,88± 8,88	15,21± 6,07	19,12± 8,88	13,57± 6,07
3.	Психологічне благополуччя (чим більше бал, тим краще)	300,1± 13,00	370,21± 8,42	346,12± 9,04	381,12± 7,34

Цікавим для нас було також, визначити чи існує зв'язок між окремими факторами психологічного благополуччя та ІМТ. З'ясувалося, що найвищий коефіцієнт детермінації виявився в групі № 1 за такими факторами: «Автономія» ($r^2 = 0,96$) та «Самосприйняття» ($r^2 = 0,96$).

Рис. 6. Розподіл значень за коефіцієнтом кореляції Пірсона (ІМТ – рівень прийняття образу власного тіла)

Аналіз результатів проведеного дослідження дав підстави визначити шляхи подолання проблем, як соматичного, так і психічного характеру, які пов'язані з адиктивною харчовою поведінкою. Нами було з'ясовано, що учні, які мали індекс маси тіла (ІМТ) вище норми, відрізнялися від учнів з нормальною вагою за певними психологічними характеристиками. І хоча на харчову поведінку впливає багато факторів, її порушення має, в першу чергу, психологічне підґрунтя.

Рис. 7. Розподіл значень за коефіцієнтом кореляції Пірсона (ІМТ – психологічне благополуччя)

У ході констатувального етапу експерименту було визначено, що діти із надлишковою масою тіла та станом «передожиріння» суттєво відрізняються від учнів з нормальною вагою за такими показниками, як «не сприйняття образу власного тіла», фактору «позитивні відносини з оточуючими», «самосприйняття», «автономія». Такі фактори вказують на проблеми як власне зі своїм фізичним образом «Я-концепції», так і з найближчим оточенням, і в першу чергу з однолітками. Тому нами було створено методику корекції харчової поведінки учнів. Її суть полягає в наступному:

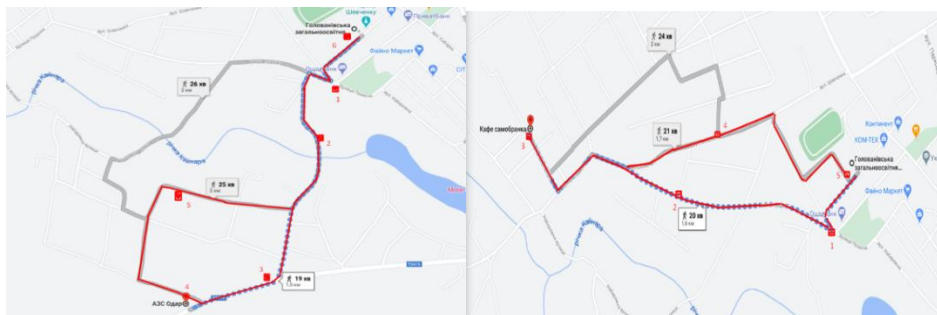
1. Аеробні фізичні навантаження помірної інтенсивності.
2. Спілкування з однолітками в процесі ігрової діяльності, сумісна творча робота.
3. Підвищення рівня знань з основ раціонального харчування.

Рис. 8. Зміст методики корекції харчової поведінки старшокласників

Учням було запропоновано 1 раз на тиждень після уроків проходити квест «Здорове харчування». Метою квесту, по-перше, було виконання тривалого аеробного фізичного навантаження, яке, як відомо, є найкращим засобом зниження маси тіла. Знаючи, що проста тривала ходьба не зацікавить учнів, нами й було запропоновано ігровий метод – проходження квесту за певними станціями. Експеримент тривав 3 місяці, 2 рази на тиждень.

Учні класу поділялися на дві групи (склад груп щотижня змінювався) і після закінчення уроків за виданою схемою маршруту (для кожної групи своя схема) проходили «станції» за маршрутною картою, яка розроблялася за додатком «Google-map».

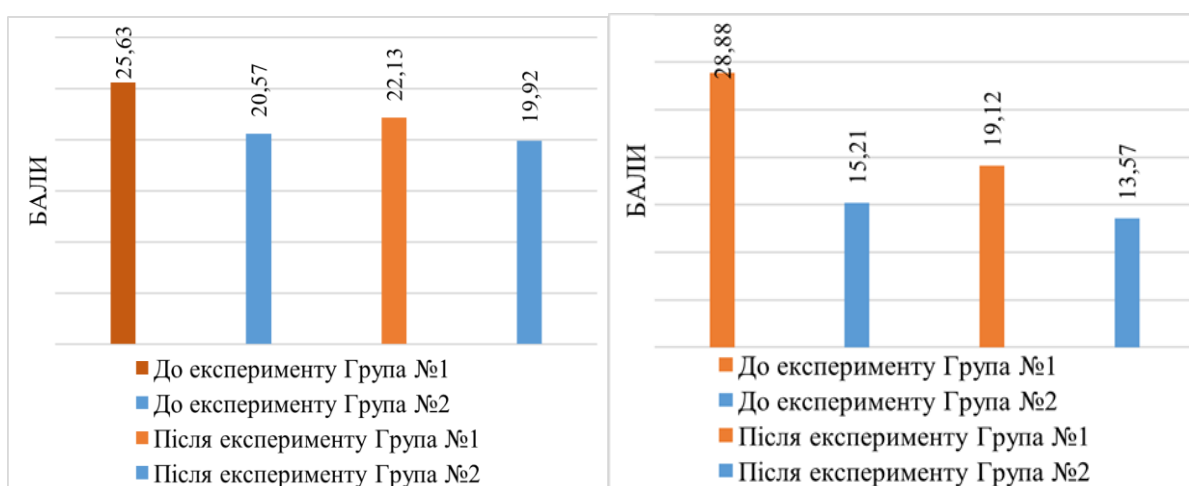

Рис. 9. Приклади маршрутів квесту зі станціями

На маршруті знаходилося по п'ять «станцій», після фінішу до станції, одному з членів групи треба було сфотографувати місце знаходження, і

переслати повідомлення іншій групі. Якщо «станція» була знайдена правильно, учень другої групи ставив запитання за тематикою «Здорове харчування», наприклад «Назвіть не менше п'яти продуктів харчування з низьким глікемічним індексом» або «Скільки кілокалорій треба вживати на добу юнакам, що не займаються спортом?». Старшокласники першої групи у ході спілкування чи пошуку відповіді в інтернеті, дають протягом 3 хвилин відповідь, і якщо вона правильна продовжують маршрут до іншої станції. Так само відбувається квест і в другій групі тільки за іншим маршрутом. Перемагає команда, що прийшла до кінцевої станції першою. Запитання до квестів, укомплектовані за день до його виконання групи готують самостійно напередодні квесту.

Таким чином, в процесі проходження квестів у старшокласників підвищувався рівень рухової активності, розширювалося коло спілкування з однолітками, покращувався психологічний стан і збільшувався рівень знань щодо раціонального харчування, а таким чином і до адекватної харчової поведінки. Через три місяці після закінчення експерименту було проведене повторне визначення ІМТ, опитування з рівня прийняття образу власного тіла і рівня психологічного благополуччя.

Рис. 10. Показники ІМТ та рівня сприйняття образу власного тіла старшокласників до і після впровадженої методики за групами № 1 і № 2

У групі № 1 показники ІМТ після закінчення експерименту зменшилися на 5, 7 бали, сприйняття образу власного тіла покращилося на 9,76 бали, а рівень психологічного благополуччя збільшився на 81, 02 бали. Позитивні, але не такі суттєві зміни відбулися і в групі № 2.

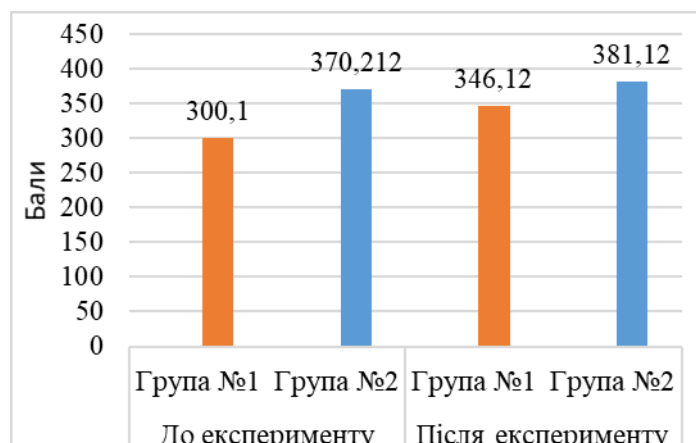

Рис. 11. Показники рівня психологічного благополуччя до і після впровадженної методики за групами № 1 і № 2

Зниження маси тіла у старшокласників, які брали участь в експерименті за чотири місяці склало на всіх учнів 45 кг. Все це вказує на ефективність даної методики, щодо формування правильної харчової поведінки в учнів старшого шкільного віку.

Таким чином, впроваджена методика корекції харчової поведінки старшокласників виявилася ефективною і призвела до наступних змін: зниження маси тіла в учнів з високим рівнем ІМТ, покращення сприйняття образу власного тіла й підвищення рівня психологічного благополуччя.

Література:

1. Золотова, Г. Д. (2012) Сутність і зміст нехімічних адикцій у дітей. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 22 (257), Ч. VIII, 2012. С. 12-24. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22%288%29_4.
2. Baker, C. W., Little, T. D. & Brownell, K. D. (2003) Predicting adolescent eating and activity behaviors: the role of social norms and personal agency. *Health Psychology*, vol. 22, no. 2, pp. 189-198. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0278-6133.22.2.189>.
3. Bouchard, C. (2008) Gene-environment interactions in the etiology of obesity: defining the fundamentals. *Obesity (Silver Spring)* 16:S5–S10. doi: <https://doi.org/10.1038/oby.2008.528>.

4. Hamelin, A. M., Habicht, J. P. & Beaudry, M. (1999) Food insecurity: consequences for the household and broader social implications. *The Journal of nutrition*, 129:525S–528S. doi: <https://doi.org/10.1093/jn/129.2.525S>.
5. Доброродный, Д. Г., Черняк, Ю. Г. (2012) Медикализация как социокультурный феномен и предмет междисциплинарного исследования: Электронная библиотека БГУ. Статьи факультета философии и социальных наук. № 1/2. С. 45-54.
6. Савельева, Л. В. (2011) Современная концепция лечения ожирения. *Ожирение и метаболизм*, Т. 8, № 1. С. 51-56.
7. Шипачев, Р. Ю. (2007) Исследование клинико-психологических характеристик женщин, страдающих алиментарно-конституциональным ожирением, в связи с задачами краткосрочной психотерапии: автореф. дис. ... канд. псих. наук. СПб., 2007. 24 с.

1.11. Health technologies in the content of health care educational space for youth students

Оздоровчі технології у змісті здоров'язбережувального освітнього простору студентської молоді

Сучасні реалії життя висувають нагальну потребу у досягненні емоційної стійкості, високого рівня здоров'я, що забезпечуватиме відповідну якість життя та соціальний комфорт, адже тільки фізично, психічно та соціально здорова особистість здатна плідно та результативно працювати, творити, створювати щасливі сім'ї.

Питання збереження та зміцнення здоров'я студентів сьогодні бачиться не лише у медичному аспекті, а й у педагогічному. Одним із завдань освіти є формування у молодих людей стійкої мотивації до здоров'язбереження, оскільки наявність знань про правила збереження здоров'я ще не гарантує, що індивід дотримуватиметься принципів здоров'язберігаючої поведінки. Досягнути цього в умовах навчання можна, створюючи особливе освітнє середовище для формування культури здоров'язбереження, одним із елементів якого є застосування відповідних освітніх технологій [10]. Культура – це явище сутнісне, якісне, що виявляється у системі матеріально-технічних і духовних цінностей.

Завданнями формування культури здоров'язбереження сучасної молоді є:

- підвищення рівня фізичної захищеності та самозахищеності (покращення фізичного здоров'я, розвиток фізичних якостей, підвищення фізичної працездатності, формування фізичної культури особистості, усунення дефектів фізичного розвитку);
- підвищення рівня психічної захищеності та самозахищеності (формування умінь виявляти врівноваженість, регулювати свою поведінку під час стресів та вміння поводитися у конфліктних ситуаціях, зниження сили негативних емоцій, тривоги та агресії);

- покращення соціального здоров'я (зниження впливу соціальних страхів, покращення соціального самопочуття та соціального настрою);
- формування навичок міжособистісного спілкування, реалізація потреби у самовираженні, реалізація потреби у високій самооцінці.

Культура здоров'я має на увазі оптимальну взаємодію з довкіллям. У студентський період молоді люди схильні до впливу інших людей, спокус, які стали доступні у зв'язку з досягненням повноліття. Саме тому зростає значення діяльності закладу вищої освіти з формування культури здоров'язбереження у студентів. У зв'язку з цим у навчальний процес повинні активно впроваджуватися нові технології, що розвивають і формують здоров'язберігаючі концепції особистості.

Педагогічна складова здоров'язберігаючої діяльності розглядається О. І. Матафонові як діяльність збереження здоров'я за допомогою передачі спеціальних знань та умінь, формування установки на здоров'язбереження, розвитку життєво важливих компетенцій, необхідних для взаємодії із зовнішнім середовищем, для якісної навчальної діяльності [5].

F. Hayden, D. Marks визначають здоров'язберігаючі технології, як уміння поєднувати різні техніки, здійснення освітньої задачі, яка описує процес результативності досягнень, поєднання яких показує різні зміни у здоров'ї суб'єктів педагогічної взаємодії [4].

Н. К. Смирнов під здоров'язберігаючою технологією розуміє комплексну, побудовану на єдиній методологічній основі, систему організаційних та психолого-педагогічних прийомів, методів, технологій, спрямованих на зміцнення здоров'я студентів; формування у них культури здоров'я; створення необхідних гігієнічних умов; усунення інтенсифікації навчального процесу та профілактику захворювань. Він також ввів поняття «здоров'язберігаючі освітні технології», під якими розуміє поєднання всіх прийомів, методів, технологій, що застосовуються в освітньому процесі, що зміцнюють здоров'я учнів та педагогів, що оберігають від негативного впливу факторів освітнього середовища, а й сприяють розвитку у учнів культури здоров'я [9]. Він зазначає,

що здоров'язбереження – одна з важливих умов, яких необхідно дотримуватися у процесі навчання.

Здоров'язберігаючі технології спрямовані на формування у студентів усвідомлення здоров'я як пріоритетну цінність, а також формування мотивації на практичну реалізацію здорового способу життя у своїй життєдіяльності, виховання культури здоров'я в повсякденному житті.

Застосування здоров'язберігаючих технологій у рамках занять з фізичної культури передбачає оптимальний режим дня студента, дотримання санітарних норм, необхідних для спорудження та оснащення будівель, спортивних залів, підсобних приміщень (площа, світло та тепловий режим, провітрювання, прибирання).

Фізична культура як система, базовими компонентами якої є фізичне виховання, спорт, професійно-прикладна фізична підготовка, адаптивна та оздоровча фізична культура, у своєму концептуальному блоці містить не лише завдання розвитку і вдосконалення моторно-функціональних (фізичних, рухових) якостей, формування рухових навичок, але і зміцнення здоров'я, загартовування організму, підвищення стійкості до впливу несприятливих чинників природного середовища та професійної діяльності.

Фізичне виховання займає важливе місце у процесі оздоровлення студентів, що сприяє зміцненню здоров'я, правильному фізичному розвитку та загартуванню організму, активізації розумової та фізичної працездатності, формуванню правильної постави, ліквідації порушень, спричинених різними захворюваннями. Фізіологічні процеси, що відбуваються в процесі фізичного виховання, впливають на психічні процеси, інтелектуальну діяльність, нормальний душевний стан студентів, що забезпечує фізичне та духовне здоров'я.

В наукових працях В. М. Видріна, П. О. Виноградова, М. М. Візителя, М. Я. Віленського, Л. В. Волкова, Г. П. Грибана, М. В. Дутчака, Т. Ю. Круцевич, Л. І. Лубишевої, Б. М. Шияна та ін., значна увага приділена

проблемам орієнтацій молоді на здоров'язбереження, мотиваційно-ціннісне ставлення до фізичної культури та здоровий спосіб життя.

Цінності фізичної культури спрямовують майбутнього фахівця на організацію здорового способу життя, набуття такого рівня здоров'я, психічної та фізичної підготовленості, який відповідає вимогам життєдіяльності, особистісної та професійної самореалізації. В процесі реалізації освітніх цінностей фізичної культури (організація і проведення навчально-тренувальних занять, визначення тактики або стратегії в спортивних змаганнях, вирішення інших соціокультурних завдань (спілкування, дозвілля)) створюються умови для формування творчих, естетичних, морально-етичних якостей та здібностей студента [2].

Використання здоров'язберігаючих технологій, створення здоров'язберігаючого середовища у вищій школі сприяє розкриттю інтелектуального та творчого потенціалу особистості студента, раціональному розподілу енергії та сил у період навчання, формує позитивну мотивацію та активність, що у результаті веде до підвищення ефективності навчання в цілому. Робота ВНЗ має бути організована з урахуванням індивідуальних особливостей та потенціалу учнів, а також орієнтована на зміцнення здоров'я, формування та розвиток особистості майбутнього випускника.

Результати сучасних досліджень свідчать про високу захворюваність серед студентів, у зростанні якої значну роль відіграють особливості їхньої навчальної праці, у більшість з них навчання відбувається в он-лайн форматі, що супроводжується малорухомим способом життя [3].

Великий обсяг та складність навчального матеріалу, ліміт часу та невміння раціонально його використовувати можуть призводити до порушення режиму дня, зниження працездатності в цілому, перевтоми, спричиненої навчальним навантаженням. Ознаками перевтоми з боку розумової діяльності можуть бути нестійкість уваги, порушення процесів запам'ятовування та відтворення інформації.

Серед факторів ризику, що впливають на стан здоров'я студентів, провідним є психоемоційна напруга. Найбільш високий рівень напруги студенти випробовують у період сесії. Психоемоційна напруга виникає у зв'язку з дефіцитом часу, що наростає, відведеним на виконання того чи іншого завдання, емоційними та інтелектуальними навантаженнями при складанні заліків та іспитів. Екзаменаційний стрес, який переживають студенти, супроводжується специфічними фізіологічними та психологічними реакціями, такими як головний біль, підвищена стомлюваність, тривожність, порушення апетиту та сну. Психоемоційну напругу більшою мірою схильні студенти першого курсу, які проходять процес адаптації до умов вузу, коли змінюється режим праці, відпочинку та сну, змінюються форми та методи навчання. Усе це вимагає значної напруги компенсаторно-приспосувальних систем організму першокурсника. Дослідження І. А. Новікової, П. І. Сидорова, А. Г. Соловйова показали, що понад 60% першокурсників мають високий рівень тривожності, у своїй відзначаються різні ознаки психосоціальної дезадаптації [7].

L. J. Kolbe та D. D. Allensworth розробили комплексну програму здоров'я, що включає:

- здоров'язберігаюча освіта, що розвиває фізичну, розумову, емоційну та соціальну сфери;
- фізичне виховання, яке навчає навичкам рухової активності;
- медичне забезпечення, яке включає профілактику захворювань, диспансеризацію, невідкладну медичну допомогу, роботу з медичними організаціями за місцем проживання;
- службу харчування – що забезпечує функціонування системи раціонального харчування, виховання культури харчування;
- службу здоров'я викладачів, яка надає збереження та зміцнення здоров'я викладачів, їх намір реалізовувати оздоровчу діяльність у освітньому процесі;
- консультативну, психологічну та соціальну служби;
- створення здоров'язберігаючого середовища та сприятливого психологічного клімату;

- залучення батьків та громадськості до діяльності зі збереження здоров'я [1].

Велике значення для здоров'язбереження грає стиль викладання та взаємодії викладача та студентів, особливості психологічного клімату, що створюється на занятті. На думку ряду авторів, спілкування викладача та студента часто характеризується високим рівнем напруженості, що призводить не тільки до порушення ефективної взаємодії, а й до формування у студентів стійких негативних емоційних станів. Ситуація посилюється незнанням викладачем методів здоров'язберігаючої діяльності; низькою мотивацією на зміну свого звичного стилю та методів викладання, на впровадження здоров'язберігаючих технологій у свою педагогічну діяльність; величезними навантаженнями сучасного викладача, детермінованими, зокрема, усуненням орієнтації з безпосередньої роботи зі студентами на надмірну документованість його діяльності.

В практичній реалізації освітнього процесу вкрай складно врахувати та скоригувати вплив індивідуальних несприятливих біолого-фізіологічних особливостей, але можливо зменшити вплив факторів ризику освітнього середовища та виховати культуру здоров'я у студентів. Знання викладачем існуючих ризиків та способів їх подолання сьогодні є необхідною умовою реалізації освітньої діяльності. Більше того, особистість самого викладача піддається впливу підвищених психоемоційних навантажень. У зв'язку з цим, зростає роль підвищення рівня грамотності викладачів у галузі збереження та зміцнення здоров'я всіх суб'єктів освітнього процесу, що передбачає не лише зниження ступеня вираженості факторів ризику освітнього процесу, а й реалізацію у навчально-виховному процесі профілактичної діяльності, яка є найбільш ефективною для досягнення цілей здоров'язбереження.

В результаті викладач опановує не тільки наукові уявлення про здоров'язберігаючу діяльність, а й навички здоров'язбереження у своїй професійній діяльності, прийоми саморегуляції психоемоційного стану, методики зниження або профілактики емоційного вигорання.

Так, Н. М. Ніжкіна пропонує програму психофізичного тренування, де студентам надається знання про поширені захворювання, їх причини, механізми розвитку, симптоматику; про методи профілактики за допомогою основних засобів фізичної культури, стимулом до занять є внутрішня потреба у профілактиці та самовдосконаленні [6].

До технологій здоров'язбереження сучасної молоді доцільно включати метод аутотренінгу. Одним із джерел зародження ідеї аутогенних тренувань стала давньоіндійська система йоґів. Накопичений ними досвід свідчить про тісний взаємозв'язок духовного та фізичного стану людини, а також про можливість за допомогою спеціальних фізичних прийомів і самонавіювання впливати на психіку і фізіологічні функції організму [8].

В аутогенних тренуваннях використовуються три основні шляхи впливу на стан нервової системи:

Перший і найбільш важливий пов'язаний з особливостями впливу тонусу кістякових м'язів на центральну нервову систему. Відомо, що психічний стан людини певним чином виявляється в характері подиху, у міміці й жестах і накладає своєрідний відбиток на мимовільні рухи людини.

Другий шлях впливу на нервову систему пов'язаний з використанням активної ролі уявлень, почуттєвих образів. Як відомо, почуттєвий образ – досить активний інструмент впливу на психічний стан і здоров'я людини. На цій основі побудовано один із сучасних напрямків у психології, пов'язаний з позитивною мотивацією.

Третій шлях впливу на психофізіологічні функції організму пов'язаний з регулюючою і програмуючою роллю слова. Характер цього впливу визначається значеннєвим змістом слів.

Успішне застосування аутогенних тренувань потребує від людини попереднього вироблення певних психічних і фізичних навичок, що представляють собою своєрідну абетку аутотренінгу, що включає керування увагою, оперування почуттєвими образами, словесні навіювання, регуляцію м'язового тонусу й керування ритмом подиху. Аутогенне тренування

складається із семи вправ, що послідовно розучуються. Кожна вправа допускає вплив на визначену систему органів або орган. Вони містять у собі:

- 1) створення установки на відпочинок і розслаблення;
- 2) глибоке розслаблення рухових м'язів (із навіюванням собі відчуття ваги в м'язах);
- 3) розслаблення м'язів кровеносних судин (відчуття тепла);
- 4) формування заспокійливого ритму подиху (відчуття мимовільності подиху, зміни ваги тіла в такт подиху);
- 5) зняття гіпертонусу з коронарних судин серця (відчуття тепла в лівій руці і лівій половині грудної клітки);
- 6) активізація процесів, що забезпечують відновлення енергоресурсів організму, зокрема, травних процесів (відчуття глибинного тепла в області живота);
- 7) усунення гіпертонусу м'язів кровеносних судин мозку (відчуття легкої прохолоди в області лиця).

Так, у процесі виконання вправ аутотренінгу мінімізуються енерговитрати на підтримку м'язового тону, виключаються з роботи ділянки мозку, що відповідають за усвідомлене відображення навколишнього світу, інтенсивно протікають травні процеси, що в сукупності веде до найбільш швидкого відпочинку і складає основу ефекту «відновлення».

Отже, здоров'язберігаючі технології в освітньому процесі варто застосовувати у вигляді різних дефініцій:

1. Як єдина функціональна система взаємодії викладачів та студентів в освітньому процесі з урахуванням вимоги збереження та зміцнення здоров'я.
2. Як педагогічна система, яка формує цінність здоров'я у суб'єктів освітнього процесу.
3. Як освітня система, що формує культуру здоров'я, та технологічно реалізується в органічній єдності цілей навчання та навчально-виховної роботи.

4. Як організація освітнього процесу та побудова змісту навчальних програм у галузі психології, медицини, педагогіки, враховуючи інтереси студентів.

Висновки. Здоров'язберігаючі технології спрямовані на формування у студентів усвідомлення здоров'я як пріоритетну цінність, а також формування мотивації на практичну реалізацію здорового способу життя у своїй життєдіяльності, виховання культури здоров'я в повсякденному житті.

Застосування здоров'язберігаючих технологій у рамках фізичного виховання передбачає оптимальний режим дня студента, дотримання санітарних норм. Цінності фізичної культури спрямовують майбутнього фахівця на організацію здорового способу життя, набуття такого рівня здоров'я, психічної та фізичної підготовленості, який відповідає вимогам життєдіяльності, особистісної та професійної самореалізації.

Література:

1. Allensworth, D. D., & Kolbe, L. J. The comprehensive school health program: exploring an expanded concept. *Journal of School Health*, 57, pp. 409-412.
2. Griбан G. P. Fizicheskoye vospitaniye studentov agrarnykh vuzov: monografiya. Zhitomir, 2012. 514 s.
3. Griбан G. P. Zhiznedeyatel'nost' i dvigatel'naya aktivnost' studentov: monografiya. Zhitomir, 2009. 594 s.
4. Hayden F. Physical education and sport. *Mental Retardation and Development Disabilities*. VI Ed. J. Wortis. *Annul Review*. N'yu-York. – P. 213-224.
5. Matafonovoy, O. I. Opytno-eksperimental'naya rabota v sisteme podgotovki pedagogov k zdorov'yeberegayushchey deyatel'nosti. 2007. № 3. S. 122-128.
6. Nezhkina N. N. (2005) Psikhofizicheskaya trenirovka – baza variativnykh programm po fizicheskomu vospitaniyu v uchrezhdeniyakh obrazovaniya: uchebno-metodicheskoye posobiye Ivanovo: IPKiPPK, 180 s.
7. Novikova I. A., Sidorov P. I., Solov'yev A. G. Gigiyena i sanitariya. 2002. № 7. S. 24-27.
8. Shutts I. G. (1985) Autogennaya trenirovka: Per. nim. Moskva: Meditsina, 32. s.
9. Smirnov N. K. Zdorov'yeberegayushchiye obrazovatel'nyye tekhnologii v sovremennoy shkole: metodicheskoye posobiye. Moska: APK i PRO, 2002. – 121 s.
10. Vashchenko O., Sviridenko S. Gotovnost' uchitelya k ispol'zovaniyu zdorov'yeberegayushchikh tekhnologiy v uchebno-vospitatel'nom protsesse. *Zdorov'ye i fizicheskaya kul'tura*. 2006. № 8. S. 1-6.

1.12. Organizational and methodological foundations of sports festivals and spectacles in the system of training physical culture teachers

Організаційно-методичні основи спортивних свят і видовищ в системі підготовки учителів фізичної культури

Постановка проблеми. Зміст освіти в умовах нової соціально-економічної та культурної політики нашої держави покликаний не тільки враховувати природні здібності молоді, а й створити сприятливі умови для творчого розвитку та формування повноцінної особистості громадянина України. Процес підготовки майбутніх учителів фізичної культури в закладах вищої освіти спрямовується на формування та розвиток професійних компетентностей студентів для сфері освіти; вивчення теоретичних та методичних положень, організаційних та практичних інструментів у галузі фізичної культури. Фізкультурно-оздоровча та спортивно-масова робота у освітній сфері закладів вищої освіти спрямовані на формування здорового способу життя, удосконалення фізичної підготовленості і морального здоров'я молоді, удосконалення фізичної і психічної підготовки до активного життя і професійної діяльності [2].

Особливу значущість для вищої освіти сьогодення набуває формування й розвиток у структурі особистості вчителя конкурентоспроможності як системоутворюючої ознаки фахової компетентності. За даними В. Бондаря, професійна підготовка майбутнього вчителя повинна спрямовуватись на формування професійних знань, умінь, якостей, які забезпечують комплексну характеристику особистості, котра здатна змінювати на краще суспільне життя і себе, аналізувати й оцінювати наслідки цих змін, доводити цінність власних думок, інновацій іншим людям. Важливою складовою комплексної характеристики особистості майбутнього вчителя є інтелектуально-творчі уміння [1].

Сфера фізичної культури виконує в суспільстві безліч функцій і охоплює всі вікові групи населення. Функціональний характер сфери проявляється в тому, що фізична культура – це розвиток фізичних, естетичних і моральних якостей людської особистості, організація суспільно-корисної діяльності, дозвілля населення, профілактика захворювань, виховання підростаючого покоління, фізична та психоемоційна рекреація і реабілітація, видовище, комунікація. Актуальність даної проблеми спонукає до аналізу підготовки студентів закладів вищої освіти, відповідно державних стандартів та освітніх програм.

Мета статті полягає у визначенні дієвого впливу на формування професійних компетентностей студентів засобами спортивних свят і видовищ.

Нормативні документи та освітня програма спеціальності 014 Середня освіта (Фізична культура) передбачають формування у майбутніх учителів фізичної культури здатності вчитися і оволодівати сучасними знаннями, мати потребу вдосконалювати і розвивати свій інтелектуальний і загальнокультурний рівень, самостійно набувати і використовувати нові знання і уміння, генерувати нові ідеї.

Учитель фізичної культури – це педагогічний працівник – фахівець з фізичної культури і спорту, який має вищу або спеціальну педагогічну освіту та відповідний освітньо-кваліфікаційний рівень, що організовує та здійснює навчально-виховну роботу з учнями закладів загальної середньої освіти з метою формування їх фізичної культури, сприяння гармонійному розвитку особистості, формування позитивних рис характеру, зміцнення здоров'я, вдосконалення фізичної та психологічної підготовки до активного життя.

На нашу думку саме спортивно-мистецькі заходи дозволяють організовувати освітній процес у навчальних закладах з використанням сучасних, науково обґрунтованих, традиційних та інноваційних засобів, методів, прийомів, технологій. Створюють максимально сприятливі умови для розвитку, навчання і виховання.

Характерною особливістю сучасних масових фізкультурних свят є емоційність і динамічність спортивно-мистецьких композицій, органічно зв'язаних в єдине ціле. Такі виступи збільшують силу художньої і естетичної дії на глядача. Успіх їх багато де в чому залежить від чіткості і одночасності виконання рухів, від бездоганного рівняння ділянок, досягнути цього неможливо без високої свідомості, дисципліни і працьовитості, ці якості необхідно виховувати в процесі підготовки самих виступів. Сучасним виступам притаманна ідейна направленість, людяність і демонстрація спортивної підготовленості в поєднанні з красивим художнім оформленням і бадьорою життєрадісною музикою, являє собою прекрасне видовище.

Виклад основного матеріалу. Аналіз науково-педагогічної літератури дозволив з'ясувати, що специфічною основою змісту спортивних свят і видовищ є визнання їх як соціокультурної діяльності.

Так, М. М. Шуть визначав, що ще з давніх давен свята супроводжували розвиток людського суспільства з найперших етапів його існування. Проте свята ці були стихійні й не виокремлювалися з єдиного життєвого контекстного потоку. Участь дітей у таких виявах життєвої активності полягала у копіюванні доступних розумінню і фізичній вправності елементів.

Результатом зростання інтересу до досліджень святкової культури наприкінці ХХ століття з'явилися наукові праці, в яких автори осмислили ті чи інші особливості свята як багатогранного феномена, серед яких:

- філософське осмислення свята здійснили А. Арнольд, Я. Белоусов, А. Беніфанд, Л. Лаптева, А. Мудрик, Я. Ратнер, Й. Хейзинга;
- історико-етнографічний аспект свята висвітлювали Л. Абрамян, В. Даркевич, А. Мазаєв, А. Некрилова, В. Соколова, С. Токарев;
- технологічний аспект (побудова та організація свята) розглядали діячі мистецтва, режисери і сценаристи масових свят Б. Глан, Б. Петра, А. Силін, В. Тріадський, І. Туманов, І. Шароєв;

- свято як педагогічне і соціально-культурне явище дослідили А. Аксьонов, Д. Генкін, І. Іванов, А. Мазаєв, О. Марков, М. Поола, Н. Семенова, Л. Сургінене, А. Чечетін та інші;

- окремі питання теорії та методики організації свята розробили А. Беніфанд, О. Неміро, Д. Тихомиров, Г. Чорний, В. Фролов, С. Шмаков та інші;

- питання діалектичного зв'язку свята і гри вивчали дослідники З. Богуславська, В. Григор'єва, О. Запорожець, Е. Покровський, А. Прутченков, І. Фрішман, І. Шангіна та інші [5].

Добре організоване і проведене спортивне свято є дійовим засобом розвитку творчості, розкриття фізичних можливостей, згуртування. У період підготовки до свята життя особистості набуває особливого змісту, вони з нетерпінням чекають цієї події. Участь у святі породжує переживання, які можуть лишатися в пам'яті на все життя. Особливо запам'ятовуються свята з участю великої кількості осіб, спортсменів на стадіонах у присутності великої кількості глядачів, де сама обстановка урочиста і піднесена. Усе це підвищує вплив учителя на школярів, його авторитет і значущість самого предмету фізичної культури. Спортивні свята в школі свята натхнення, душі й молодості, сміху й здорового способу життя, краси та сили. Спортивні свята в сучасній школі виховують у школярів такі цінні риси характеру, як витримка, наполегливість у подоланні перешкод і вміння опанувати себе в будь-якій ситуації, здатність гідно прийняти поразку, почуття відповідальності за спортивну честь свого колективу, дають можливість учителям фізичної культури підвищити рівень якості проведення позакласних заходів, стають незамінним помічником педагога в формуванні здорового способу життя та соціальної активності учнів [3].

Підготовка здобувачів вищої освіти освітнього ступеня магістр за спеціальністю 014 Середня освіта (Фізична культура) на нашу думку повинна передбачати опанування ними освітнього компоненту «Теорія і методика організації спортивних свят і видовищ». Під час вивчення дисципліни

передбачено комплексне використання різноманітних методів організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності студентів та методів стимулювання і мотивації їх навчання, що сприяє розвитку творчих засад особистості майбутнього фахівця, з урахуванням індивідуальних особливостей учасників освітнього процесу.

З метою формування професійних компетентностей широко впроваджуються інноваційні методи навчання. Це – комп'ютерна підтримка освітнього процесу, впровадження інтерактивних методів навчання (робота в малих групах, мозковий штурм, ситуативне моделювання, опрацювання дискусійних питань, кейс-метод, проектний метод тощо). За джерелами знань на заняттях використовуються словесні та практичні методи. За рівнем самостійної розумової діяльності використовуються проблемно-інформаційний, проектно-пошуковий, дослідницький методи. Метою підготовки відповідно освітньої програми є формування особистості фахівця галузі освіти, здатного вирішувати завдання професійної діяльності на нових засадах, з урахуванням сучасних потреб суспільства; особистості випускника закладу вищої освіти, який має бути компетентним не лише в професійній галузі, але й мати активну життєву позицію, високий рівень громадянської свідомості.

Аналіз низки визначень терміна «свято» показав у цілому однорідне його розуміння науковцями-дослідниками. Виділяються такі суттєві компоненти або складові дитячого масового свята:

- день, встановлений у пам'ять якої-небудь видатної, історичної, державної, релігійної, трудової, цивільної події або на честь народу; визначної людини, професії, певного ступеня росту, досягнення тощо;
- день, який протиставляється цілеспрямованій праці, орієнтованій на встановлену мету, тобто вихідний, коли можна вийти куди-небудь (але не на працю), щоб розділити радість з іншими;
- залежно від ступеня цінності події, вона святкується в масштабах світу, континенту, держави або етнографічної одиниці, певним колективом, групою. Тобто, цей день вважається або загально визнаним святом, або святом певної

групи людей. Для дошкільників масштаби святкування не мають значення, для них важливим є принцип «тут і зараз», але для молодших школярів ця установка має бути поширеною з метою якнайширшого розгортання уявлень про світ близьких людей;

- день, обов'язково сповнений певного торжества, радості, веселощів, сміху, ігор, танців, співів тощо.

З точки зору сценічного виду діяльності сучасне свято є особливо значущим та трудомістким за підготовкою та організацією типом дозвіллевої програми. Воно передбачає поєднання великої кількості різних видів діяльності та прийомів постановки з обов'язковими інтерактивними фрагментами. Розваги під час свята або відбуваються по черзі, або одночасно, що дає змогу учаснику самостійно вибирати участь у конкретній справі. Зміст різних свят складають: певні ритуали, виступи героїв важливих подій чи осіб, які їх можуть представити; передача реліквій; нагородження або вручення відзнак; різноманіття видовищ, ігрових програм, розваг тощо [4].

Світ виховних технологій змінюється надто швидко, наполягаючи на перегляді застарілих педагогічних штампів, методів і форм, викликаючи до життя нові технологічні ідеї. Сучасній освіті властиве прагнення до методично-практичного оновлення, зокрема і в сфері дозвілля, і, особливо – дитячого свята.

Удосконалюючи технологію підготовки свят і видовищ, майбутні вчителі фізичної культури повинні знати методичні особливості їх організації, форми і методи впровадження в освітній процес закладів загальної середньої освіти. Практики накопичили багатий і строкатий емпіричний досвід організації та проведення свят, зокрема і дитячих, що уможливорює повноформатне вивчення цього культурного явища. Свято як самостійне явище ще чекає свого ґрунтовного дослідження. Новий зміст освіти орієнтує на залучення школярів до вироблених людством цінностей, створення фонду дійових надбань та окультурення його життєвого контексту, становлення «людини буття». Визначаючи критерії розвитку особистості школяра, студентам рекомендуємо

звернутися до поняття «поривання» порив душі (спрямування) як такої форми її активності, в якій фонди «хочу» і «можу» поєднуються. Кожне свято покликане і спроможне виконати систему психолого-педагогічних завдань, серед яких виокремлюємо такі:

- закріпити і ствердити сформовані морально-етичні переконання, ціннісні орієнтири та установки особистості;

- підвищити рівень самосвідомості, самозначущості особистості за рахунок реалізації виконавських та імпровізаційно-творчих здібностей і отримання позитивної оцінки за її результати;

- поглибити і розширити обізнаність особистості про явища дійсності (їх систему, компоненти, взаємозалежності елементів, причинно-наслідкових зв'язків тощо);

- удосконалити художньо-естетичні здібності особистості шляхом поліпшення певних технічно-практичних показників внаслідок високої вмотивованості на свято та багаторазового закріплення опанованого матеріалу в репетиційному режимі;

- встановити нові орієнтири у процесі пізнання світу та його явищ;

- удосконалити систему (відкоригувати) формування інтелектуальної та діяльнісно-практичної компетентностей особистості.

Успіх спортивного свята значною мірою залежить від підготовки та майстерності вчителя фізичної культури, який повинен багато вміти і знати, бути дуже творчим, відданим своїй справі та праці, а також кваліфікованим фахівцем. Студенти опановуючи освітній компонент «Теорія і методика організації спортивних свят і видовищ» оволодівають уміннями проведення спортивного свята, написання сценарію і складання положення про змагання.

Висновок. Отже, методологічне вивчення категорії «свято» уможливило розкриття реального діалектичного взаємозв'язку людських поколінь, глибше проникнення в сутність спадкоємності різних світоглядів, створення ґрунтовної наукової бази для розвитку методики організації дозвілля у закладах загальної середньої освіти та позашкільної виховної роботи. Визначено, що свято є

специфічною формою колективного єднання, де виражається загальний настрій і співпереживання учасників.

Література:

1. Бондар В.І. (2012). Філософія стандартизації змісту професійної освіти вчителя початкової школи в умовах двоциклової підготовки у ВНЗ. *Початкова школа*. Київ. № 12, С. 2-3. (Bondar V. I. (2012). The philosophy of standardization of the content of professional education of primary school teachers in conditions of two-cycle training at universities. *Elementary School*. Kyiv. № 12, 2-3) [in Ukrainian].
2. Крохмаль А. М. (2012). Формування потреби у професійному самовдосконаленні студентів вищих технічних навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Харків. 20 с. (Starch A. M. (2012). Formation of the need for professional self-improvement of students of higher technical educational institutions: autoref. thesis ... candidate ped. Sciences: 13.00.04 «Theory and methodology of professional education». Kharkiv, 20) [in Ukrainian].
3. Кузменкова О. (2012). Сценарії спортивних свят. Київ: Шк. світ, 128 с. (Kuzmenkova O. (2012). Scenarios of sports holidays. Kyiv: Shk. world) [in Ukrainian].
4. Худолій О. М. (2007). Загальні основи теорії і методики фізичного виховання: навч. Посібник. Харків: «ОВС», С. 67-69. (Khudolii, O. M. (2007). General basics of the theory and methods of physical education. Kharkiv, «OVS», P. 67-69) [in Ukrainian].
5. Шуть М. М. (2010). Організація дитячих свят. Київ: Шк. Світ, 128 с. (Shut M. M. (2010). Organization of children's holidays. Kyiv: Shk. world, 128) [in Ukrainian].

Part 2. THE INTERDISCIPLINARY APPROACH TO RESEARCH BASICS THE LIFE QUALITY IN TURBULENT CONDITIONS

2.1. The impact of inclusive approaches to economic development on the quality of society in European countries

The issue of human well-being and quality of life are always in the focus of attention of researchers from various fields of science and practice. In recent years, attention to this issue has only increased and, in our opinion, will increase even more in the near future. This is due to the fact that social challenges not only do not decrease, but also take on new forms and types. After a period of improvement of a significant share of indicators of the level and quality of life in various parts of the world, recent years have brought it all to nothing. The Covid-19 pandemic has had a significant impact; it has already led to a setback in human development in almost all countries. The war in Ukraine in 2022 significantly influenced the development of countries, primarily on the European continent. There are migration, unprecedented energy price increases and ongoing supply chain disruptions, climate change, and more. These problems have led to the growth of poverty, inequality, and social exclusion. Therefore, today the issue of people's well-being and quality of life comes to the fore.

Let's consider the experience of European countries in more detail. EU policy is aimed at mitigating the economic and social consequences of the coronavirus pandemic and increasing energy prices. Its main task is to make European economies and societies more sustainable, resilient and better prepared for the challenges and opportunities of the green and digital transitions [11]. At the same time, the EU countries build their policies and activities based on the following principles: resilience, stability, cohesion, integration and inclusion.

In the aftermath of the global economic crisis, trust among Europeans in society and its institutions declined, causing concerns about economic and social insecurity, perceived inequalities, societal tensions and lack of fairness [9].

According to Eurostat data on the living conditions in Europe, in 2021 95.4 million people in the EU, representing 21.7% of the population, were at risk of poverty or social exclusion. Among the 95.4 million people in the EU that faced the risk of poverty or social exclusion, some 5.9 million (1.3% of the total population) lived in households experiencing all three poverty and social exclusion risks simultaneously. In 2021, 73.7 million people in the EU were at risk of poverty, while 27.0 million were severely materially and socially deprived, and 29.3 million lived in a household with low work intensity. The risk of poverty or social exclusion varied across the EU Member States. The highest shares of people at risk of poverty or social exclusion were recorded in Romania (34%), Bulgaria (32%), Greece and Spain (both 28%). In contrast, the lowest shares of people at risk of poverty or social exclusion were recorded in Czechia (11%), Slovenia (13%) and Finland (14%). This can be seen in more detail in Figure 1 [8].

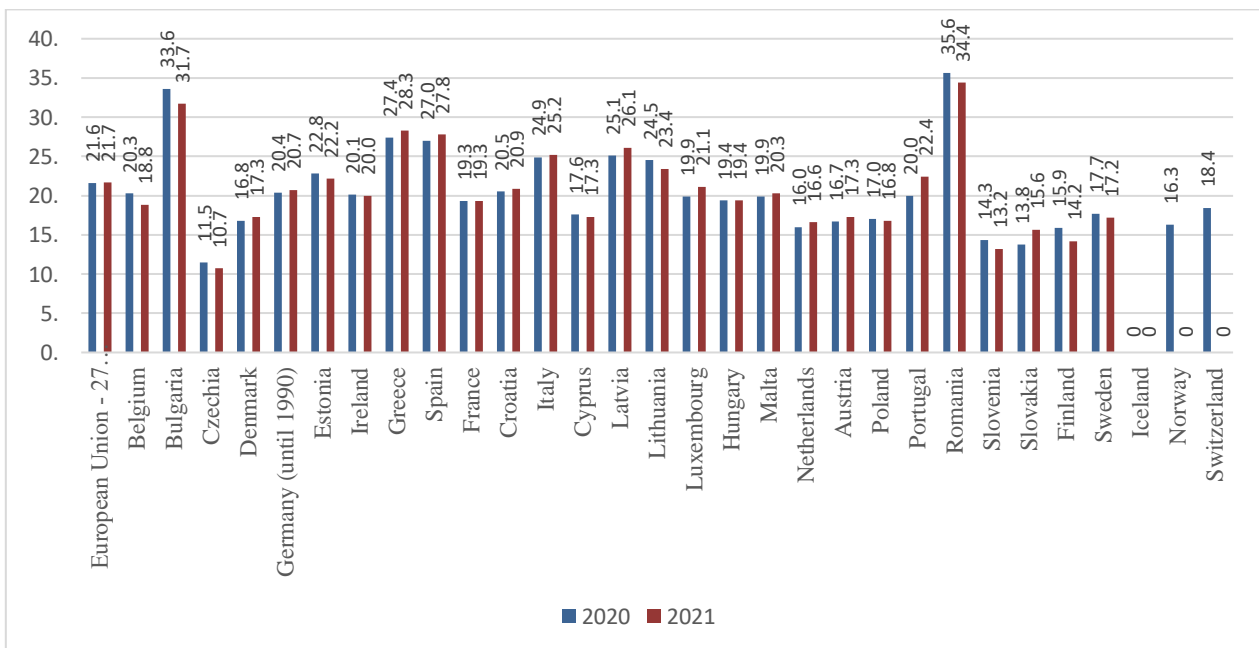

Fig. 1. People at risk of poverty or social exclusion in the EU Member States [8]

The concepts of quality of society and quality of life are closely related. The concept of the quality of life is based on ideas about well-being and a just world, which are components of the ideologies of liberalism and democratic socialism. The quality of a person's life is considered the highest value in the social state and represents a set of factors that provide a person with both material and emotional well-being. Its basis is the satisfaction of various human needs, in particular: economic protection, improvement of working conditions, development of the social security system, public transport, health care, professional training, communal services, etc. Both economic and non-economic aspects of life are used to assess human well-being, including: physical health, family, education, employment, wealth, security, freedom, religious beliefs, and the environment.

The quality of society has a great influence on well-being and quality of life. It is associated with a sense of economic and social security/insecurity, perceived inequality, social tension and justice. Also important issues of the quality of society are the problems of property, distribution and redistribution of national income, the structure of social needs of society and ways of meeting them.

For a long time, the approach in which economic growth was considered the most important factor prevailed in scientific discussions. Over time, it became obvious that economic growth is not enough to improve the welfare of the population. In recent decades, more and more emphasis has begun to shift towards intangible dimensions of quality of life. An approach is gradually being carved out, according to which the needs and challenges of modern development determine and shape social, economic, political and environmental factors in the specific context of the country and localities. More details about this are disclosed in the study [14].

Inclusive approaches to socio-economic development, which are oriented towards the policy of equal opportunities based on poverty reduction, justice, human rights, development of human and social capital, gender development and social protection, have been spreading. Inclusive development is a logical evolutionary stage of the search for models of better social development, society's response

to global challenges and a corrective concept of sustainable development. It became a logical continuation of the search for better models of social development, and arose as a continuation of the ideas of concepts: basic needs, social welfare, human development, human and social capital [14].

An inclusive society is a society that provides equal opportunities regardless of origin and does not differentiate people based on race, gender, class, age and geography. Such concepts as “social cohesion”, “social integration” and “social capital” are associated with an inclusive society [3, p. 3].

In recent years, intangible factors related to the quality of a person's life, including life expectancy, state of health, and level of education, have become increasingly important. This is evidenced by the shift in emphasis from comparing the socio-economic development of states by GDP level to the Inclusive Development Index, which includes more components that measure intangible aspects and the quality of life of the population, the indicators of which can differ significantly from the indicators of economic growth.

The European Union has a consistent policy of implementing an innovative model of economic development. Its result is that 9 out of 10 states with the highest rating of the Inclusive Development Index (IDI) in 2018 are EU members. Thus, the best inclusive development is demonstrated by Norway (1st place), followed by Iceland (2), Luxembourg (3), Switzerland (4), Denmark (5), Germany (12). In the ranking of developing countries, six European countries are in the top 10: Lithuania (1), Hungary (2), Latvia (4), Poland (5), Croatia (7) and Romania (10). Among the 74 states of this group, Ukraine took 49th place in 2018, which indicates a rather low level of inclusive development in the state [13].

UNCTAD's new Inclusive Growth Index shows countries' performance across four pillars: economy, living conditions, equality and environment (Figure 2). This Index underlines the insufficiency of economic growth as the sole measure of progress. The Inclusive Growth Index (IGI) analyzes countries' ability to achieve such growth, with a focus on gender equality and environmental sustainability, to achieve more comprehensive and balanced indicators aimed at closing persistent

gaps within and between countries and addressing acute inequalities of opportunity and outcomes [6].

Fig. 2. The 4 pillars of Inclusive Growth Index (IGI) [6]

It is important that economic growth is conditioned by the effectiveness of economic and social institutions and their type [1]. As the economy recovers, trust in institutions also being restored. However, improving the social structure and engaging citizens remain important both for individual quality of life and for the sustainability of society as a whole. The quality of institutions is a key factor in achieving upward economic and social convergence in the EU [9].

When it comes to inclusive development or inclusive approaches, it is necessary to understand that this happens with the support of certain institutions, primarily with the help of the state on the basis of public management mechanisms, public, private and public institutions.

Inclusive development assumes the ability of economic, political and social systems to provide conditions for well-being on a stable, long-term basis [7]. It depends on inclusion of excluded people and use of their opportunities. Therefore, social institutions are important, how they change, and how they exclude and include people in social relations and interaction [2; 12].

Therefore, a developed social and institutional environment is necessary to ensure the quality of society. Socio-economic transformations in the countries of Central and Eastern Europe in the last two decades have radically changed the social structure and institutions.

According to the latest research by the Eurofound [5], the quality of institutions is a key factor in achieving upward economic and social convergence in the EU, playing a fundamental role in growing the economy, attracting foreign investment, ensuring the implementation of policies and reforms. The main points are as follows:

- High-quality institutional performance is associated with higher gross domestic product (GDP) per capita, higher employment rates and higher trust in national government. It is also associated with lower risk of poverty and social exclusion, highlighting how high-performing institutions are essential to lasting economic and social convergence in the EU.

- Although the EU27 Member States are leaders in institutional quality globally according to the six Worldwide Governance Indicators (WGIs), their performance deteriorated on all the indicators after the 2008 crisis. This trend is particularly worrying given the important role of institutions in strengthening the resilience of societies.

- The Nordic and western European Member States emerge as the best performers on institutional quality in Europe over 1996-2020, while the performance of the Baltic states has improved remarkably since joining the EU, overtaking the Mediterranean Member States, whose scores have declined in the past 12 years. The performance of the central and eastern European Member States has been stable; however, despite some improvements, Bulgaria and Romania had the poorest institutional quality over the period.

An inclusive approach has a long-term perspective, as the main focus is on productive employment as a means of reducing social stratification by income level and raising the standard of living of the less well-off sections of the population.

EU Cohesion Policy supports the social inclusion of people with disabilities, younger and older workers, low-skilled workers, migrants and ethnic minorities such as the Roma, people who live in deprived areas, and women in the labour market. In particular, it aims to lift at least 20 million people out of the risk of poverty. Social inclusion was one of the eleven priorities for Cohesion Policy in 2014-2020 (“thematic objective 9”). Until 2020, there was a program “Europe 2020: A Strategy

for Smart, Sustainable and Inclusive Growth” aimed at employment, innovation, education, social inclusion and climate/energy. Each Member State adopted its own national targets in each of these areas [10].

The European Pillar of Social Rights is the overall guiding framework to ensure fairness in the EU; its full implementation is crucial to achieving upward social and economic convergence. The European Pillar of Social Rights sets out 20 principles and rights to make the European Union more inclusive and fairer and to improve the lives of all European citizens. These principles to support fair and well-functioning labour markets, structured around three chapters (Figure 3) [4; 11].

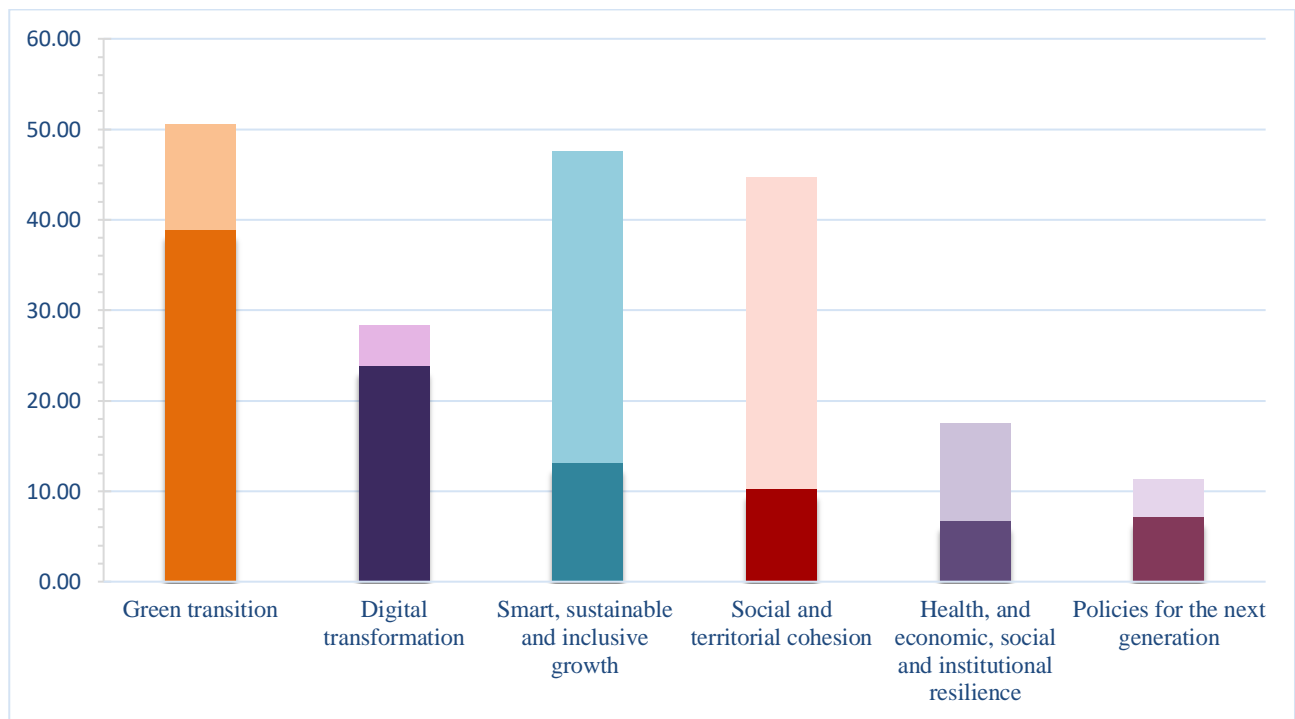
Fig. 3. Three chapters of the European Pillar of Social Rights [4]

Currently, a new initiative is operating in the EU, this is the Recovery and Resilience Facility (RRFs). The RRFs is the key instrument at the heart of NextGenerationEU to help the EU emerge stronger and more resilient from the current crisis. This temporary recovery instrument allows to raise funds to help Member States implement reforms and investments that are in line with the EU’s priorities and that address the challenges identified in country-specific recommendations under the European Semester framework of economic and social policy coordination. It makes available €723.8 billion (in current prices) in loans (€385.8 billion) and grants (€338 billion) for that purpose [11].

The RRF Regulation sets out six policy areas of European relevance structured in six pillars (Figure 4). The Recovery and Resilience Scoreboard displays the impact of the RRF on these six policy pillars:

- Green transition

- Digital transformation
- Smart, sustainable and inclusive growth, including economic cohesion, jobs, productivity, competitiveness, research, development and innovation, and a well-functioning internal market with strong SMEs
- Social & territorial cohesion
- Health, and economic, social and institutional resilience with the aim of, inter alia, increasing crisis preparedness and crisis response capacity
- Policies for the next generation, children and the youth, such as education and skills [11].

Fig. 4. Share of RRF funds contributing to each policy pillar [11]

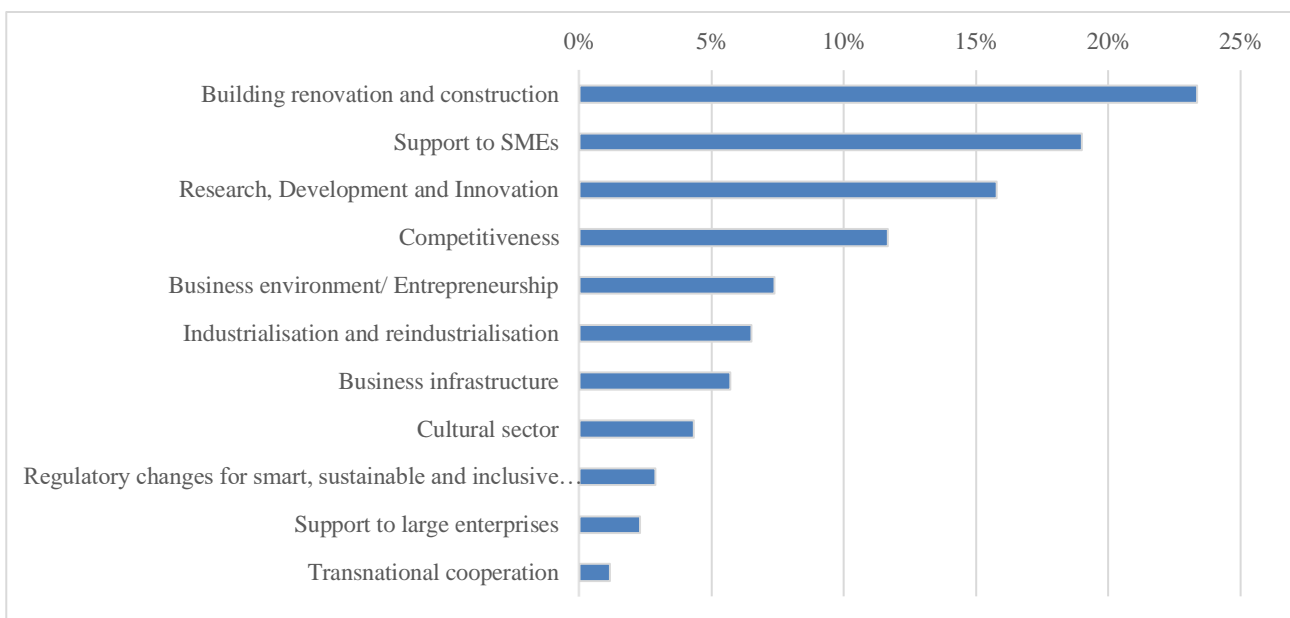
Each measure contributes towards two of the six policy pillars, therefore the total contribution to all pillars displayed on this chart amounts to 200% of the RRF funds allocated to Member States.

The RRFs include a wide range of reforms and investments that will contribute to support a broader participation in the labour market, productivity gains through education, reskilling and upskilling measures, as well as social inclusion and

resilience. Together with cohesion policy funds and the Just Transition Mechanism, the RRF is supporting a fair and inclusive recovery in the EU in line with the European Pillar of Social Rights. The Commission’s Action Plan to further implement the Pillar proposed new EU headline targets on employment, skills and poverty reduction. Based on these, relevant recommendations for specific countries were developed. These include the importance of ensuring access to quality education at all levels, as well as adequate coverage by social safety nets and short-time work schemes. In particular, with an emphasis on some regions, sectors and population groups that were already facing worse employment and social conditions, notably: the youth, low-skilled and temporary workers, persons with disabilities, people with a migrant background and the Roma [11].

In the graph below (Figure 5), we can see the breakdown of expenditure supporting smart, sustainable and inclusive growth per policy area, including economic cohesion, jobs, productivity, competitiveness, research, development and innovation, and a well-functioning internal market with strong SMEs.

Fig. 5. Breakdown of expenditure supporting smart, sustainable and inclusive growth per policy area [11]

EU Member States will use RRF funds to implement ambitious reforms and investments to make their economies more resilient and competitive and enable a sustainable recovery. The RRF supports measures to promote smart, sustainable and inclusive growth, entrepreneurship, competitiveness, industrialisation and reindustrialisation, renovate buildings, improve the business environment, foster research, development and innovation, and support SMEs [11].

Conclusions. The conducted research allows us to draw conclusions about the impact of inclusive approaches to economic development on the quality of society in European countries.

Firstly, inclusiveness ensures certain rates of economic growth, which should reduce inequality and poverty. Inclusive development involves an emphasis on the distribution of social and material benefits among different population groups, as well as influence on structural factors in order to reduce manifestations of exclusivity and marginalization of vulnerable groups of society. In general, when average indicators in income and non-income dimensions of well-being and inequality improve, we can talk about inclusive development, which is aimed at raising the standard of living and more evenly distributing the benefits of increased well-being among different population groups.

Secondly, it is necessary to note the importance of the social and institutional environment and the high attention paid to this issue by the EU countries when forming and implementing the relevant policy. Participation in society plays an important role in combating social exclusion. EU policies acknowledge the importance of citizen engagement for both the quality of society in European countries and the European project itself.

Third, the direction of inclusiveness involves the direction of poverty reduction, creation of new jobs, improvement of the environment, satisfaction of human needs, development of education and health care, and creation of conditions for future generations. EU policy is aimed at creating a sustainable, smart, inclusive society based on green and digital transformation in the coming years.

References:

1. Acemoglu D. Robinson J. A. (2012), *Why Nations Fail : The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: The Crown Publishing Group. 544 p.
2. Andersen A. D., Johnson B. (2015), Low-carbon development and inclusive innovation systems. *Innovation and Development*. Vol. 5. №2. P. 279-296.
3. Atkinson A. B., Marlier E. Analysing and measuring social inclusion in a global context. Economic and social affairs. United Nations, New York. 2010. p. 3.
4. Employment, Social Affairs & Inclusion. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1226> (Accessed 15. 12. 2022).
5. Eurofound (2022), *Does Europe lead the way in institutional quality?* Publications Office of the European Union, Luxembourg. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/policy-brief/2022/does-europe-lead-the-way-in-institutional-quality> (Accessed 15. 12. 2022).
6. Inclusive growth remains elusive as inequality persists globally (2022), UNCTAD. URL: <https://unctad.org/news/inclusive-growth-remains-elusive-inequality-persists-globally> (Accessed 15. 12. 2022).
7. Kanbur R., Rauniar G. (2009), *Conceptualizing Inclusive Development: With Applications to Rural Infrastructure and Development Assistance*. Asian Development Bank. 20 p.
8. Living conditions in Europe (2022). Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe (Accessed 15. 12. 2022).
9. Quality of society (2022). URL: <https://www.eurofound.europa.eu/topic/quality-of-society> (Accessed 15. 12. 2022).
10. Social inclusion. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/policy/themes/social-inclusion_en (Accessed 15. 12. 2022).
11. The Recovery and Resilience Facility (2022). URL: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_en (Accessed 15. 12. 2022).
12. Van Gent Sh. (2017), *Beyond buzzwords: What is “inclusive development”?* Synthesis report. INCLUDE Secretariat. 21 p.
13. World Economic Forum. *The Inclusive Development Index 2018. Summary and Data Highlights*. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf (Accessed 15. 12. 2022).
14. Кожина А. В. (2020), *Публічне управління інклюзивним місцевим розвитком: теорія, методологія, практика: монографія*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”». 452 с.

2.2. Using the tools of the concept of sustainable development to maintain the level of quality of life in crisis conditions

Human life as such is not only the main value for every human personality, but also for modern society in general, therefore improving its quality is not only an aspiration of an individual, but also of society as a whole. This determines *the relevance* of addressing the problem related to the quality of life both from the point of view of philosophical and psychological aspects, and from the standpoint of the economic and social conditions of life of a certain collective, community, society as a whole. Quality of life is a complex, multi-component phenomenon that depends both on objective factors (primarily, the ability to satisfy human needs and interests in given socio-economic conditions) and on various subjective factors (social-psychological, socio-cultural and others).

During the second half of the 20th century, processes of gradual transition of the view of man from treating him only as a means of production ("*labour force*") to the human factor in any business process ("*human resource*") and recognition of human development as a driving force take place in economic theories, social progress ("*human capital*"). Therefore, social development changes both the paradigms of measuring human development and the direction of development from economic to socio-economic.

The unifying component of the concept of human development with the concept of ensuring the sustainable development of society as a whole and individual businesses, in particular, is the category "*quality of life*", because the core idea of these concepts is the proposition that a person is the goal of economic existence and development, and not only resource needed for this. Improving the quality of life is a criterion for sustainable development and a necessary condition for realizing the concept of human development, the purpose of which is to create an environment that gives people the opportunity to live a long, healthy and creative life. The quality of life reflects the basic prerequisites and the degree of realization of the requirements of human development, the degree of priority of human development in the process

of civilization, as well as a person's sense of self, self-identification, and the state of the environment. The very concept of "quality of life", which was introduced into scientific circulation by J. Galbraith, is defined by a certain set of living conditions of both an individual and a certain community, which covers a wide range of issues of general well-being and its perception in society [3].

Conceptual approaches to the category "quality of life" go beyond the concept of "level of living", which focuses mainly on the material resources available to a person, which can be measured in financial indicators. According to the definition of the World Health Organization, "quality of life" is the individual's perception of his position in life in the context of the culture and value system in which the individual lives, and according to his goals, expectations, hopes, standards and interests [8].

Thus, the concept of "quality of life" includes both the standard of living and certain components related to the ecological environment, social well-being, political climate, psychological comfort, etc. That is, "quality of life" takes into account not only the objective component, which is determined by certain indicators, but also the subjective component (emotional well-being and emotional experiences, satisfaction with life, happiness, freedom of lifestyle choice, etc.). To measure the quality-of-life indicator, only individual statistical data, even a very wide range of detailed and reliable ones, are not enough, but subjective assessments of the correspondence of these parameters to people's needs are needed. At the same time, subjective assessments are both an integral and a determining part of a person's feeling and perception of the level of quality of life. Taking into account the fact that in the process of programming human development and developing social policy, the assessment of the level of quality of life must be taken into account, taking into account the influence of the subjective component of this indicator (measuring the meaningful expression of human desires) significantly complicates this process.

At the same time, the very criteria that determine a high quality of life ensure the achievement of a high level of human development, because its basis is a person's perception of freedom of choice, the removal of restrictions and barriers to his

participation and social involvement in all spheres of activity, guaranteeing the realization of his widest possibilities, etc. On the other hand, a high quality of life of the population is impossible without improving the state of health and increasing the level of safety, creating a favorable environment and achieving a certain level of material well-being, ensuring the integration of individual individuals into society, etc.

Thus, assessments of the quality of life of both the population of the country (region) as a whole, and individual collectives of business structures, in particular, are an important analytical / monitoring tool of both state administration and local self-government, as well as the management of economic entities, which allows: to establish benchmarks strategic development for the medium-term perspective, to develop a socio-economic policy, taking into account the impact of its implementation on the quality of life of the population, first of all, the most vulnerable groups; carry out an analysis of the current level of socio-economic development of the country; to evaluate social progress. Monitoring the implementation of tasks to improve the quality of life of the population can be ensured by using the already formed system of evaluation indicators, developing methodical approaches to measuring the quality of life of the population. The integration of various sets of indicators to assess the quality of life is carried out on the basis of various structural components, among which education, health, income, infrastructure are used more often, the state of the environment, political and social stability, culture and social relations, unemployment are used less often [4].

The aggravation and complication of problems related to human development in general and assessment of the quality of life, in particular, occurs under the condition of the occurrence and/or presence of crisis phenomena affecting social life. The very concept of "*crisis*", which in translation from ancient Greek means "turning point", characterizes such a state of society as a whole, or of its individual segments (economy, energy, ecology, politics, social relations, etc.), in which the existing means of achieving goals become inadequate, as a result of which unpredictable situations arise [7]. An integrated state of crisis can be used

to characterize the situation in Ukraine during 2022, which reflects the state of crisis in the country's economy and energy in combination with the international military and political crisis. The simultaneous combination of the impact on Ukrainian society of the world economic and energy crisis with the conduct of military operations on the territory of the country, related to the opposition to the occupation of its territory by Russia, certainly has a negative impact on both human development in general and the quality of life in particular. The economic crisis is characterized, in particular, by such indicators as a drop in the volume of production and consumption by individual farms, an increase in unemployment and a massive reduction in jobs, a drop in stock indices, etc. Such crises as financial, currency, energy, environmental, etc. are closely related to this concept against the background of significant destruction of economic entities and objects of transport and energy infrastructure. As a result, there are certain signs of a political crisis in the form of suspension of law-making and rule-making processes in the country, weakening of the effectiveness of state administration and control of the activities of its subjects, etc. As a result of the crisis state of society, the social component deteriorates and the quality-of-life decreases.

In solving these problems and overcoming their consequences, Ukraine is significantly helped by many countries of the world, primarily the USA, Great Britain, the countries of the European Union and others. At the same time, characteristic features of the economic and energy crisis can be seen in the countries of the "United West". At the same time, for Ukraine and our Western partners, overcoming the consequences of the crisis will have certain differences, namely due to the fact that: a) the restoration of the activities of individual enterprises and even entire industries in Ukraine requires not only the overcoming of significant destruction and new construction, but also the restoration of the energy and transport infrastructure of the country, at the same time as the provision of military assistance from the partner countries, without which there could be no speech on the existence of Ukraine, for these countries, on the other hand, provides an opportunity to significantly increase production in the military-industrial complex and industries

related to it; b) the existence of a currency and financial crisis in Ukraine is restrained by receiving significant financial assistance from partner countries and international organizations (more than 45% of state budget expenditures for 2023), which at the same time is combined with the growth of Ukraine's debt obligations and leads to its financial system to full dependence on "donor countries"; c) growth as a result of the reduction of jobs of the large "reserve army" of able-bodied citizens in Ukraine is combined with both military losses (killed and wounded) and population migration, which significantly narrows the circle of future employees and exacerbates the problems of the labor market in Ukraine; d) as a result of limited financial opportunities and the need to direct significant defense costs in Ukraine, it becomes difficult and even problematic to implement existing and deploy new social programs and projects to support the population in times of crisis, which are widespread in economically developed countries of the world.

Against this background, the problem of solving the problem of finding ways, methods and tools to ensure further human development, implementing measures to support the standard of living and preserve its quality is becoming more acute and actualized. Among the ways to ensure a certain standard of living, which should ensure a minimum quality of life, one can include the further improvement of *social policy* both at the levels of the state as a whole and individual region in particular, and at the level of individual economic entities. The very creation of conditions for the formation of a safe social environment for human existence and ensuring its social protection is the goal of the implementation of social policy, which provides for a set of measures aimed at creating a system of social shock absorbers of public, in particular market, risks and the formation of social standards that must ensure optimal functioning and development human and social relations in society. An important condition for the effective implementation of social policy is the creation of an appropriate set of both objective and subjective conditions favorable for this in society.

World practice recognizes the two most influential directions of the formation of social policy, its functioning and development, namely: a) *liberal* – providing

opportunities for solving individual problems to the citizen himself by creating the necessary conditions for this, keeping for the authorities only those functions that an individual or cannot fulfill her family on her own; b) *social-democratic* (paternalist model) – reduction of inequality in the distribution of social and economic resources regardless of personal labor contribution to achieve social peace on the basis of social justice in society by absolutely reducing the difference in both the incomes of citizens and their social position (status) [5].

Based on a comparison of the specified models of social policy from the point of view of ensuring the standard of living and its quality in relation to the conditions in which the Ukrainian state will be in the foreseeable future, it should be noted that the model of its social policy should represent, in our opinion, *symbiosis of liberalism and paternalistic orientation*. The first factor of such an "integrated" model will make it possible to create conditions for self-realization and self-sufficiency of economic subjects in the absence of sufficient financial resources of the state. The second component of the mentioned approach will provide for the formation of an extensive rational system of social protection, especially for vulnerable segments of the population. It is this approach, in our opinion, that should form the post-crisis state of the social sphere of Ukraine, which exerts a great influence on the formation of parameters of the quality of life of the population and covers, in particular, such branch systems as: a) health care, physical culture and sports; b) housing and communal economy; c) education and culture; d) social service and social security; e) social insurance and pension provision.

No less important is the definition of the tools for maintaining the standard of living and maintaining its quality at the level of economic entities from the point of view of ensuring sustainable development, as a paradigm of existence and development of society, which was formed at the end of the last century as a result of the search for a way out of the "crisis of civilization". The concept of "crisis of civilization" was defined as the fact that people, in their activities to meet new and new needs, violate natural proportions, make dangerous, even irreversible changes in the natural order of existence of the human community, the animal and plant world,

creating new global threats, and adequate mechanisms for removal of these threats do not have time to create. *The concept of sustainable development* involves the development of society as a whole and business activities, in particular, in such a way that ensuring the satisfaction of the needs of the current generation is carried out without harming the existence of opportunities for future generations to satisfy their own needs for well-being and a better quality of life. For the implementation of the mentioned concept in the period 2016-2030, the UN General Assembly determined the achievement of 17 goals and the solution of 169 tasks in the field of ensuring sustainable development by means, the implementation of which should allow maintaining the political balance, complex character and purposefulness of the development of world society as a whole and individual region, in particular [9].

A comprehensive and balanced approach to the coordination of all components, which is the basis of the concept of sustainable development, was reflected in the formation and spread of the so-called 3 "P" model (an acronym for the English words *Profit, Planet, People*). The specified model, which determines the sustainable nature of development, provides for a combination of three components that ensure it, namely: a) *economic component (Profit)* – strengthening financial indicators of activity and creating opportunities for further existence and ensuring development prospects in the future; b) *ecological component (Planet)* – a direction traditionally associated with the preservation of the natural environment, resources, waste disposal, emission reduction, etc.; c) *social component (People)* – includes equal rights of gender, social and national groups, social justice, effective management of social processes, social policy and social relations, raising the standard of living and improving its quality, etc. [1].

The philosophy of modern management has already developed certain "classical" aspects that ensure the sustainable development of the business of any organization, among which it should be noted, in particular, such as: a) compliance of the results and consequences of business activities both with the requirements of interested parties and with the applicable legislative and industry requirements;

b) integration of all business processes into a single consolidated and integrated system, which represents a holistic mechanism of organization management; c) risk management of the organization when implementing its strategy and achieving set goals, etc. However, regardless of this, the paradigm of sustainable development from the point of view of economic entities contains additional requirements for development both from the point of view of ensuring the stability of economic growth and from the point of view of environmental protection, and from the point of view of business activities aimed at ensuring social factors the existence of a business and the results and consequences of its activities. As a management tool that ensures the sustainability of business development, the concept of implementing the triple criterion of activity, which has received the name – triple bottom line or *"TBL"* (acronym from the English words Triple bottom line), is used. According to this concept of management, every business entity should focus attention in activities and responsibility for its results and consequences on:

- maximization of total income, provided that the total capital, which provides this income, is preserved, through the optimal use of limited resources and the use of advanced technologies;
- improvement of environmental conditions for the implementation of business processes, prevention of environmental pollution and damage to ecology in general, degradation and depletion of natural resources, loss of biological diversity, etc.;
- ensuring the satisfaction and loyalty of employees, their involvement in business, as well as the loyalty of people who are connected with business and / or live in the region where the business operates, maintaining the stability of social and cultural systems, including reducing the number of destructive conflicts as in business environment, as well as in society as a whole [2].

The issue of control of business activities and its responsibility to a wide range of its stakeholders (business owners, employees, customers and counterparties, suppliers and buyers, residents of the region where the business operates, etc.) is carried out in market conditions, and especially carefully in periods of crisis, according to such directions as:

- implementation of the marketing strategy and policy of the enterprise, which will provide for business activities both in the domestic and foreign markets, aimed at meeting the needs of the consumer both from the point of view of quality characteristics and consumer properties of the goods, and from the side of their safety in use and consumption;

- the application of a set of measures and the use of certain mechanisms for building relations between the enterprise and its customers, state and local government bodies, as well as public organizations and society as a whole;

- compliance with safety and environmental standards, as well as labor protection and sanitary and hygienic standards during production processes;

- carrying out a certain policy of building relations with personnel involved in production, which should take into account the market level of wages, the availability of a certain social package, a strategy for personnel development and overcoming the negative consequences of restructuring, downsizing, etc.;

- implementation of certain measures to create favorable and safe working conditions, environmental protection, etc. [6].

Based on the above, certain *conclusions can be drawn*, in particular:

1. Taking into account the prevailing circumstances and existing challenges during the period of overcoming the consequences of the crisis, both to ensure the effective existence of business and to create conditions for the further sustainable development of society as a whole and individual business entities, in particular, and to improve the quality of life, it is necessary, in our opinion, *the establishment of close ties between all participants of socio-economic relations*. The basis for strengthening these ties should be the development of a *national system for protecting the interests* of participants in socio-economic relations, which should not only be guaranteed by state and local self-government bodies, but also accepted by public associations, political parties and society as a whole. In our opinion, among the tools for the development of the mentioned system of coordination of connections and relations between the participants of market-social relations and guaranteeing their rights can be, in particular, such measures as:

- formation and intensification of activity (filling this activity with real affairs) of associations of participants in socio-economic relations in the form of parties of these relations by interests, the coordination of which should take place both at the national and regional levels, and at the branch and local levels;

- clear and unambiguous definition of areas of responsibility of each of the parties involved in socio-economic relations;

- agreement by all parties of the participants of socio-economic relations, the circles of their interests must be agreed, as well as the mechanism of providing each other with objective and up-to-date information about their intentions, methods of their implementation and the possibility of implementing measures that affect these interests;

- proof of each of the parties involved in socio-economic relations, the motivation of their positions, arguments and expectations to all participants in economic relations.

It is the creation of a comprehensive system of taking into account and protecting the interests of the participants of the specified relations that, in our opinion, will allow to form, in certain defined conditions, the most acceptable interpretation for them of their own approach to the implementation of this or that concept of the development of the state and regions, the existence of territorial communities and public organizations (associations), the implementation of economic activity as a socially responsible business.

2. *Using the tools of the concept of sustainable development* in the conditions of overcoming the consequences of the crisis, especially after the destruction caused by the war), it would be advisable at the level of business structures to pay attention to:

- introduction and use of such management concepts that would comprehensively contribute to ensuring the competitiveness of the enterprise without significant capital investments and optimization of current costs based on the economical use of resources based on the creation of effective relationships both between the contractors of the works and between the enterprise's counterparties

(for example, the use of tools production and management system "lean production", etc.);

- formation of a socially responsible attitude both to the organization of business activities in general and to the social policy of business, in particular. First of all, paying attention to issues related to a number of contradictions and even certain conflicts of interests, which are exacerbated in periods of crisis and overcoming its consequences.

At the same time, it would be appropriate to pay special attention to the definition of approaches to the implementation of this or that concept of the implementation of business activities as a socially responsible business, and to the formation of a *balanced relationship between the internal social policy of the business* (in the conditions of crisis phenomena, special attention should be directed to ensuring interest and loyalty of employees in business activities.) *and its external component* (making by the business structure of certain costs aimed at supporting both civil society in the territory of business presence and in relations with the authorities and society as a whole).

References:

1. Daly, H., Cobb, J. (1989) *For the Common Good: Reorienting the Economy towards People, the Environment and a Sustainable Future*. Beacon Press.
2. Elkington, J. (1997) *Cannibals with Fork: The Triple Bottom Line of Twenty-First Century Business*. Oxford.
3. Гелбрейт, Дж. (2003) *Суспільство блага. Пора гуманності*. Видавничий Дім "Скарби".
4. Лібанова, Е. М., Гладун, О. М., Лісогор, Л. С. (2013) *Вимірювання якості життя в Україні: аналітична доповідь*. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.
5. Приступа, Є. Н. (2021) Вдосконалення державної політики регулювання рівня життя та доходів населення: світовий досвід та вітчизняна практика *Економіка: теорія і практика*. 4 (p.p. 74-86). URL: <http://www.ekonomikam.com/ecfins-1283-7.html>.
6. Пугачевська, К. Й., Кузла, М. І. (2018) Система менеджменту підприємства на основі вимог міжнародних стандартів. *Економіка та управління підприємствами*. 19 (p.p. 305-309) URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/19_2018_ukr/52.pdf.
7. Ткаченко, А. М., Калюжна, Ю. В. (2018) Криза: сутність, класифікація та причини виникнення. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2 (p.p. 21-28). URL: <https://cutt.ly/51ipyBr>.
8. *Якість життя*. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://cutt.ly/J1ioL8f>.
9. Резолюція Генеральної Ассамблеї Організації Об'єднаних Націй (2015) *Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU15167>.

2.3. Interdisciplinarity as an innovative dominant of the philological research

The scientific picture of the world is not only a form of systematization of the knowledge but also a separate research program. This program is focused on outlining the tasks of empirical and theoretical analysis, as well as the choice of means of solving them. In the process of the development of the science and the implementation of its results in the practical activity, the scientific picture of the world will undergo specific transformations, corrections, and improvements. However, this picture, as we see it, will never acquire an axiomatic status [14, p. 33].

The world globalization challenges promote the increasing importance of both scientific knowledge and fundamental science with its ability to produce this knowledge to explain the nature of the language phenomena and processes that cannot be mastered based on the logic of the classical thinking. That's why philological science should enrich the methodology of the research by filling it with interdisciplinary tools.

Modern scientists emphasize that in the context of the integration of the Ukrainian research space into the European one, the dominant components of the scientific innovation are multidisciplinarity, interdisciplinarity, and transdisciplinarity [1, p. 34]. In addition, the main focus is on the need to increase the efficiency of scientific research through the use of different approaches, which are reflected in the national and European legal acts. Thus, Regulation (EU) 2021/695 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing Horizon Europe – the Framework Programme for Research and Innovation, laying down its rules for participation and dissemination, and repealing Regulations (EU) № 1290/2013 and (EU) № 1291/2013 focused special attention on multidisciplinary, interdisciplinary and transdisciplinary approaches as key elements of a great scientific progress. Also, research activities should be determined according to the needs and opportunities of the science and should contribute to scientific excellence. The research agenda should be developed in close contact with the scientific community and include an emphasis on attracting new talents, young

scientists in the field in order to strengthen the European Research Area and to prevent brain drain and to promote their circulation [13].

According to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 23, 2022, № 286-p “The adoption of the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022-2023”, one highlights the strategic and operational goals and targets for the next decade with corresponding indicators of achievement or implementation, mechanism, expected results, measures to monitor the implementation of this strategy at each stage and resource needs, as well as the development of interdisciplinary education and research programs [10].

We will consider in more details the basic approaches to the formation of the interdisciplinary researches in the scientific and research context. The historical exposition certifies that interdisciplinary research in the field of humanitarianism (language, law, philosophy, religion, ethics, etc.) was initiated in the Enlightenment era of the 18th century by French encyclopedists. R. Frodeman also mentions the period between 1870 and 1910, during which 20-25 new disciplines emerged, and interdisciplinary interaction took place. Some authors identify this period as the second global scientific revolution [5, p. 7].

The methodology of the latest cross-disciplinary studies is based on three main approaches: multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary. Multidisciplinary approach – the viewpoints on a common problem of two disciplines are considered simultaneously, but not integrated. The relationship between disciplines is situational, there is no commonly defined matrix, subjects are not changed or improved.

Interdisciplinary approach – points of view on a common problem of two disciplines are combined to obtain a more generalized understanding. In a broad sense, interdisciplinarity involves the mutual integration of organizational concepts, methodological procedures, epistemology, terminology, data, and the organization of research and teaching.

Transdisciplinary approach – the study of the modern world based on the unity of knowledge and the solution of mega- and complex problems. It is based

on the conceptual principles of different disciplines and interested parties of non-academic profiles (also known as stakeholders) and takes one priority theory as a basis. Unlike integration, there is a synthesis of various knowledge with a potential possibility of transitioning to a new quality, the origin of a new scientific direction, or scientific discipline [5, p. 8-9].

It is believed that the term "transdisciplinarity" was first introduced into the scientific arsenal in 1970 by the Swiss philosopher and psychologist Jean Piaget, founder of the International Center of Genetic Epistemology. He understood the principle of the scientific research under a transdisciplinary. This principle describes the prospects of a new stage of scientific research, which is a system of open interaction of scientists, unlimited conventional (from Latin – agreement) established by academic boundaries [12, p. 144].

The term "transdisciplinarity" was used for the first time by the specialists of the E. Morin Center for Contemporary Anthropology in Paris. According to E. Morin [8, p. 136], the differences between interdisciplinary and transdisciplinary research are based on the following considerations: “Interdisciplinarity can simply mean that different disciplines sit down at a common table, just as different nations gather at the United Nations solely to declare their national rights and their sovereignty concerning the encroachments of their neighbors. But interdisciplinarity can also strive for exchange and cooperation, and as a result, interdisciplinarity can become something organic... As far as transdisciplinary matters are concerned, it is often a question of cooperative schemes, which can move from one discipline to another, sometimes so sharply that the disciplines plunge into the state of transmission. In fact, it is the inter, poly-, and transdisciplinary complexes of knowledge that work and play a great role in the history of science. It is worth remembering the key concepts involved here, namely, cooperation, to put it more precisely, unification or interrelation, or, speaking even more precisely, the joint project”.

The International Center for transdisciplinary studies was established in 1987. was adopted at the first congress. One of its authors, the Romanian physicist Bazarab

Nicolescu, formulated three important methodological postulates. According to the first one, the reality is multilevel and each discipline studies only one of its levels. Transdisciplinary aims to understand the dynamics of the process at several levels simultaneously, combining the fragments of reality, studied by specific disciplines into a whole picture. The second postulate of transdisciplinarity comes from the logic of the included third one. Transdisciplinarity unites according to the principle of complementarity which was considered opposite from the standpoint of individual disciplines. And, finally, the third postulate is complexity. Transdisciplinarity tries to understand the reality of its complexity [9, p. 147-152].

It should be mentioned that is worth adding that in the modern research space there is no generally accepted point of view on the issue of the relationship between multidisciplinary, interdisciplinarity, and transdisciplinarity as research approaches. However, scientists who discuss the terminology differences between these approaches combine the conviction that disciplinary limitations do not allow to make an integral idea of complex multilevel objects of research, including a human language.

We should also note that the general scientific picture of the world of the modern stage of the human development is based on the universal evolution as an alternative solution to the problem of overcoming the reductionism between natural and humanitarian spheres of science by synthesis of ideas of the system, evolutionary and synergistic approaches. Such a synthesis of scientific knowledge contributes to the development of a synergistic paradigm through transdisciplinary unification, which causes fundamental changes in both self-knowledge and the worldview of the individuals [14, p. 30-35].

A modern language science is characterized by the heterogeneity of research paradigms, represented by a number of methodological trends and scientific schools, which is due to the complexity of the subject of the research and the variety of the approaches to it. At the current stage of the development of linguistics, all of them remain relevant, and therefore, as S. P. Denisova [2, p. 35] notes

in the article "Linguistics at the Break of Scientific Paradigms: from Ferdinand de Saussure to Noam Chomsky", *“modern linguistics is defined as a polyparadigmatic and multidisciplinary science”*.

Human language is a complex, multifaceted object of the research, which cannot be understood by the means of one discipline, because through the use of analysis methods of other sciences, new knowledge can be obtained about the real essence of the linguistic object. The ability to self-develop is one of the categorical principles of the language. In order to form a modern understanding of the ideas of structuralism, it is essential to recognize the immanence of interpretation of linguistic phenomena and processes, the need for their comprehensive study within the parameters of complex systems [15, p. 52-56].

The first significant attempts to involve the conceptual apparatus and the methodological approach of synergetics to the study of language facts have already been made in the works of such Ukrainian scientists as L. S. Pikhtovnikova, S. M. Yenikeeva, T. I. Dombrovan and a few other researchers, whose fundamental works became the basis for a new integrative interdisciplinary direction in the science of language – linguistic synergetics or linguosynergetics. Linguistics as a type of interdisciplinary (and more broadly, transdisciplinary) research unites scientists who are interested in manifestations of general patterns of the development in the language. The main areas of the research are the mechanisms of language self-regulation and self-organization, for the explanation of which knowledge of both the linguistic level itself and relevant information from other disciplines (physics, mathematics, biology, psychology, sociology, etc.) are involved. The synthesis of disparate information is provided by a synergistic metalanguage. Hence, linguistic synergetics is a transdisciplinary fractal scale-free network structure of the science, where linguistic knowledge varies depending on a specific scientific perspective, besides, other relevant knowledge is integrated on the basis of the principles of universal evolutionism [14, p. 40-46].

Let's outline some research linguosynergistic vectors available in the modern Ukrainian Germanic linguistics:

- the linguosynergistic approach in genre studies seeks to reveal the mechanisms of the development of various language genres [11];

- synergetic derivativeology – a new approach to the study of verb-creative processes through the theory of self-organization of complex open non-equilibrium systems [20];

- diachronic linguosynergetics studies language in the aspect of its historical development and focuses on situations of qualitative changes in the language system in general and its subsystems [3];

- homonymous synergy [6];

- synergy of the German noun [4];

- synergy / fractality in informational media genres (comparative aspect of German and Ukrainian texts) [7].

- cognitive-synergistic approach, which enables the study of the concept as a synergistic fractal formation, which constitutes the unity of cognitive, affective, perceptive and volitional aspects and is analyzed in a speech act [19];

- fractal scale-free network approach, the focus of which is the study of the language system as a nonlinear hierarchically clustered scale-free network with fractal properties, capable of reconfiguration and expansion [16; 17].

It is worth noting that synergistic knowledge contributes to the perception of the world, opens new horizons in its understanding. That is why there is a need to study language phenomena and processes in the linguistic synergistic dimension, which contributes both to the expansion of the interaction of traditional scientific linguistic methods in the research process, and to the development of interdisciplinary approaches. Therefore, the application of the ideas and principles of the synergistic paradigm appears to us to be quite effective for studying such a complex in its origin and similar to the processes of self-organization of a system as a language in general, as well as its subsystems in particular.

If we consider that the condition for the formation of a specialist of the new generation is the specific development of the foundations of the synthesis of such spheres of culture as natural and humanitarian, then such a merger can be carried out

with the help of mutual enrichment of these spheres, taking into account new realities, new possibilities of man-made civilization. In our opinion, it is possible to implement the fusion of the mentioned cultures in a general aspect thanks to the inclusion of natural sciences in humanities education and humanities in science and technology. This will serve the idea of forming a fundamental, integral, elite education of specialists in Ukraine.

The emergence of "Linguosynergetics" not only as a new direction of scientific research, but also as a new educational discipline can serve as a practical implementation of an interdisciplinary approach in the field of linguistics. It is gratifying that such an educational discipline has been introduced into the educational process at the Department of Germanic Philology of Sumy State University. The main goal of "Linguosynergetics" as an educational discipline is the achievement by students of the latest constructive, fundamental thinking and a system of special knowledge in the field of linguistic synergetics as an interdisciplinary direction of philological studies and the ability to use them when writing research projects [18].

Conclusion. Interdisciplinarity (and more broadly, transdisciplinarity) as a manifestation of the methodological principle of expansionism consists in expanding the subject field of the research, in reviewing traditional problems from a new angle.

In the context of the integration of the Ukrainian research space into the European research space, it is worth paying special attention to multidisciplinary, interdisciplinary and transdisciplinary research as the dominant dimensions of the scientific innovation. Such integration processes are implemented most effectively during the implementation of scientific projects. We agree with O. V. Ahapova [1, p. 34] that "the Ukrainian research space functions in the conditions of rapid changes in the society, military intervention and crisis conditions, it is important for a modern scientist to quickly adapt, learn, think critically and systemically, since usually interdisciplinary research arises

at the moment of "crisis" and require concerted efforts of scientists, representatives of various branches of science to achieve balance”.

In addition, the harmonious combination of natural and humanitarian knowledge in the university educational space is consistent with the formation of a "new dimension of knowledge", i.e. "synergistic knowledge", which opens wide prospects for interdisciplinary (and more broadly, transdisciplinary) research.

It is worth emphasizing that synergistic knowledge contributes to the perception of the world as a whole, opens new horizons in its understanding. Hence, there is a need to study language phenomena and processes in a synergistic dimension, which contributes both to the expansion of the interaction of traditional scientific linguistic methods in the research process, and to the development of new interdisciplinary (and more broadly, transdisciplinary) approaches.

References:

1. Agapova, O. V. (2022, May 31). *Interdisciplinarity in the Ukrainian research space as a dominant factor in scientific innovation* [Conference session]. International research and practice conference Ukrainian research area in the conditions of military intervention: adaptability and update of the technical and legal sciences, Kharkiv-Riga, Ukraine-Latvia. <https://dspace.library.khai.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/2759/Agapova.pdf?sequence=1>.
2. Denisova, S. P. (2013). Linguistics at the break of scientific paradigms: from Ferdinand de Saussure to Noam Chomsky. *Bulletin of the Kyiv National Linguistic University*, 16 (1), 31-36.
3. Dombrovan, Tetiana. (2013). *A synergetic model of the English language development* [Doctoral dissertation, Odessa National University named after Ivan Mechnikov].
4. Drebet, V. V. (2017). *Noun in Modern German: semantics, syntagmatics, paradigmatics (the linguosynergetic approach)* [Doctoral dissertation, Odessa National University named after Ivan Mechnikov].
5. Filipenko, A. S. (2018). Interdisciplinary methodology: basic principles. *International Relation. Part "Economic sciences"*, 13, 7-13. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/viewFile/3283/2959.
6. Kiyko, S. V. (2015). *The lingual and interlingual homonymy in the German-Ukrainian parallels: the linguosynergetic aspect* [Doctoral Thesis, Kyiv National Linguistic University].
7. Kiyko, Yu. Ye. (2017). *Fractal modeling of the invariant-variant media text structure in the German and Ukrainian languages* [Doctoral dissertation, Chernivtsi National University named after Yu. Fedkovych].
8. Morin, E. (1999). *La Tête bien faite. Repenser la Réforme – Réformer la Pensée*. Paris: Editions du Seuil.
9. Nicolescu, B. (2002). *Manifesto of Transdisciplinarity*. Albany: State University of New York Press.
10. On the approval of the strategy for the development of higher education in Ukraine for 2022-2032 (2022). *Order of the cabinet of ministers of Ukraine dated February 23, 2022 No. 286* (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>.

11. Pikhtovnikova, Lidiia S. (1999). *Synergy of the fable style: a German rhymed fable in the XIII-XX centuries*. Kharkiv: Bisnes Inform.
12. Piaget, Jean. (1972). *L'épistémologie des relations interdisciplinaires*.
https://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/jp72_epist_relat_interdis.pdf.
13. Regulation (EU) 2021/695 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing Horizon Europe – the framework programme for research and innovation, laying down its rules for participation and dissemination, and repealing Regulations (EU) No 1290/2013 and (EU) No 12 91/2013 (2021).
<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32008H0416&from=EN>.
14. Shchyhlo, L. V. (2018). *Evolution of the German word-formation system*. Sumy: Sumy State University.
15. Shchyhlo, L. V. (2020, April 16-17). *Linguosynergetics as a post-nonclassical methodological foundation of philological knowledge* [Conference session]. The eighth All-Ukrainian scientific conference of students, postgraduates, teachers and employees Social and humanitarian aspects of the development of modern society: Sumy State University, Ukraine
https://ifsk.sumdu.edu.ua/images/doc/konf_IFSK_2020_Zbirnik.pdf.
16. Shchyhlo, L. V. (2021). Fractal-network word formation dimension. In S. O. Shvachko (Ed.), *Modes of modern translation studies* (pp.140–146) Sumy State University
<https://lib.sumdu.edu.ua/library/DocumentDescription?docid= USH.7580704>.
17. Shchyhlo, L.V., Vorfolomeiev, M.S. (2022). Philological researches in the context of transdisciplinarity: a fractal scale-free derivational network modeling. In *Modern aspects of science/ 21-th volume of the international collective monograph* (pp. 204–221). Czech Republic. Mezinarodni Ekonomicky Institut s.r.o.
18. Shchyhlo, L. V. (2022). Syllabus of the discipline "Linguosynergetics". Degree of higher education: second level of higher education, NRK – 7th level, QF-LLL – 7th level, FQ-EHEA – second cycle. Specialization: educational program 035 Philology: Germanic languages and literatures (including translation), first. Sumy: Sumy State University.
<https://pg.cabinet.sumdu.edu.ua/report/syllabus/6874ab274588befd20dd54fbd26e02de2020592>.
19. Tatsenko, N. V. (2018). *Empathy in Modern English discourse: cognitive and synergetic dimensions*. Kharkiv: Kharkiv National University named after V. N. Karazin [Doctoral dissertation, Kharkiv National University named after V. N. Karazin].
20. Yenikeyeva, S. M. (2011). *A synergetic approach to word-formation system in Modern English: a study of late 20th – early 21st centuries language innovations*. [Doctoral Thesis, Kyiv National Linguistic University].

2.4. Economic and socio-psychological effects of energy poverty in Poland

Ekonomiczne i społeczno-psychologiczne skutki ubóstwa energetycznego w Polsce

Wstęp. Energetyka i bezpieczeństwo związane z tym obszarem, jak również pojęcie ubóstwa energetycznego, to tematy współcześnie szeroko podejmowane, przede wszystkim ze względu na obecną sytuację polityczną i gospodarczą świata i Europy. Jednocześnie trwająca pandemia okazała się czynnikiem, który ma bezpośrednio negatywny wpływ i oddziaływanie na przedmiotowe zagadnienia, a także elementem, który przyspieszył pewne procesy związane z utratą stabilności finansowej i energetycznego bezpieczeństwa. Zagłębiając się w literaturę, naukowe publikacje i medialne artykuły można zauważyć, że temat ubóstwa energetycznego staje się ponownie palącym problemem, a proponowane rozwiązania mają charakter jedynie doraźny. Pomimo tego, że dotyczy on przede wszystkim gospodarstw domowych, to obserwuje się również zjawisko pomijania w dyskusji aspektów społecznych w ujęciu psychologicznym i w powiązaniu tej nauki z czynnikami ekonomicznymi, zarówno w analizie sytuacji zastanej, jak również długofalowej. Ponadto niska świadomość na temat tego zjawiska wśród ludzi, powoduje, że pojawiający się problem pozostaje niezauważony, a jego skutki lekceważone. Dlatego w niniejszym artykule podjęty zostanie temat ubóstwa energetycznego, zarówno w ujęciu ekonomicznym, jak również społeczno-psychologicznym, traktując zagadnienie w sposób interdyscyplinarny.

Ekonomiczne i społeczno – psychologiczne skutki ubóstwa energetycznego w Polsce. Bezpieczeństwo energetyczne to dzisiaj nie tylko składowa działań, ale również skutki zaniechań dokonujących się na wielu powiązanych i wbrew pozorom zintegrowanych ze sobą płaszczyznach. W aspekcie przedmiotowym, to pojęcie (...) ma charakter wieloaspektowy i obejmuje uwarunkowania polityczne, ekonomiczne jak i ekologiczne, w tym kwestie zmian klimatycznych [8]. Ale to tylko mikroskala tego, w jakim stopniu i jak szerokie są wzajemne powiązania

interdyscyplinarne dotyczące sektora energetycznego. Przez lata główny nacisk kładziono w dużej mierze na elementy bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego państwa, geopolityki i kosztów związanych np. z obsługą sieci energetycznej i kosztów przesyłu. Wątek społeczny, czy też bardziej ten psychologiczny był często pomijany, albo umniejszano jego roli. W Polsce socjalistycznej na przykład, w ogóle nie dopuszczano myśli, że obywatel jako pojedynczy odbiorca może być na tym polu zagrożony, albo że państwo dopuści do kryzysu, który uderzy w jednostkę, jaką jest indywidualne gospodarstwo domowe. Wejście Polski do Unii Europejskiej, rosnące wskaźniki rozwoju gospodarczego, fundusze strukturalne, rozwój sektora B+R oraz podniesienie się jakości i warunków życia również spowodowały, że bezpieczeństwo energetyczne rozpatrywano zdecydowanie częściej w ujęciu infrastrukturalnym i opłacalności źródeł energii. Przecież w krajach o najwyższej i rosnącej dynamice rozwoju, pojęcie ubóstwa i to w kontekście ekonomicznym i energetycznym nie powinno się w ogóle pojawić. A jednak warto podkreślić, że „bezpieczeństwo ekonomiczne rozumiane jako zapewnienie, że ceny energii nie będą tworzyły bariery dla rozwoju gospodarczego i nie będą prowadziły do ubóstwa energetycznego” [12] zawiera jednak wątek społeczny. W Polityce Energetycznej Polski do roku 2025 pojęcie to zdefiniowano jako „stan gospodarki umożliwiający pokrycie bieżącego i perspektywicznego zapotrzebowania odbiorców na paliwa i energię, w sposób technicznie i ekonomicznie uzasadniony, przy minimalizacji negatywnego oddziaływania sektora energii na środowisko i warunki życia społecznego” [6]. O ile obecnie bierze się pod uwagę funkcjonowanie całego systemu w ujęciu ekonomicznym czy technicznym, to jednak powinno badać się również jego wpływ i oddziaływanie na elementy społeczno-psychologiczne i to w kontekście następstw i długofalowych skutków. Ubóstwo, a raczej sytuacja spowodowana, że w tym ubóstwie się znajdujemy to bardzo często proces rozłożony w czasie, przed którym mogą nas uchronić odpowiednio wcześnie wprowadzone mechanizmy zaradcze. Wynika to z faktu, że dzisiaj wiemy, iż bezpieczeństwo energetyczne, a raczej jego brak, to nie tylko sytuacje związane z chwilowymi przerwami w dostawach prądu, wahaniami cen na rynkach, ale również jedna z determinantów prowadzących

do wykluczenia społecznego. Jest ono zjawiskiem wielowymiarowym i w praktyce oznacza niemożność uczestnictwa w życiu gospodarczym, politycznym jak i kulturowym, w wyniku braku dostępu do zasobów, dóbr i instytucji, ograniczenia praw społecznych oraz deprivacji potrzeb [1]. Dostęp do energii elektrycznej determinuje i dotyka bardzo wielu istotnych aspektów naszego życia i funkcjonowania w społeczeństwie, a koszty jego niedoborów przerzucane są przeważnie na ostatecznego konsumenta. W literaturze możemy przeczytać, że w przypadku tego pojęcia mamy do czynienia ze zjawiskiem polegającym na doświadczeniu trudności w zaspokojeniu podstawowych potrzeb energetycznych w miejscu zamieszkania za rozsądną cenę, na które składa się utrzymanie adekwatnego standardu ciepła i zaopatrzenie w pozostałe rodzaje energii służące zaspokojeniu we właściwy sposób podstawowych potrzeb funkcjonowania biologicznego i społecznego członków gospodarstwa domowego [9]. A przecież sytuacja, w której tracimy komfort poprzez ograniczenie dostępu do danego dobra na pewno wywołuje niepokój. Również ekonomiczne aspekty związane ze wzrostem cen energii mają swój wydzźwięk społeczny i psychologiczny. Należy zatem tutaj szczególnie podkreślić, że ubóstwo energetyczne stanowi pewnego rodzaju wykluczenie, a przez to rozpoczyna proces, poprzez który pewne osoby wypychane są na margines społeczeństwa oraz uniemożliwia się im pełne uczestnictwo w życiu społecznym ze względu właśnie na ich ubóstwo, bądź brak podstawowych kwalifikacji i możliwości uczenia się przez całe życie (...). To oddala je od możliwości zdobycia pracy, dochodów, wykształcenia, a także od powiązań społecznych i środowiskowych oraz możliwości działania w ich obrębie. Te osoby mają niewielki dostęp do władzy i organów podejmujących decyzje, a tym samym często czują, że są bezsilne i że nie mogą przejąć kontroli nad decyzjami, które mają wpływ na ich życie codzienne [4]. Również powszechność dostępu do tego dobra, jak też umiejscawianie energetyki tylko w rodzinie przedmiotów ścisłych, sprawiało że do tej pory praktycznie nie analizowano zagadnień związanych z bezpieczeństwem energetycznym w kontekście chociażby nauk psychologicznych. Bardzo rzadko również podejmowano próby łączenia tych dyscyplin naukowych,

a jeśli już dokonywano takich prób, to najczęściej pojawiał się tylko wątek społeczny. A przecież takie terminy jak bezpieczeństwo, ubóstwo i wykluczenie są przez psychologię również definiowalne i co ciekawe, zawierają w tych definicjach elementy ekonomiczne. Definicja bezpieczeństwa w ujęciu psychologicznym mówi o tym pojęciu w kontekście potrzeb, wartości i kontekście motywacyjnym, czyli relacji potrzeb i wartości. W momencie braku zaspokojenia potrzeb i braku spełnienia wartości bezpieczeństwa, ludzie odbierają doświadczany stan jako zagrażający [5].

Analizując ogólną definicję bezpieczeństwa, czyli „stanu, który daje poczucie pewności i gwarancje jego zachowania oraz szanse na doskonalenie” [3] – z łatwością każde z pojęć możemy przypisać ekonomii, socjologii i psychologii. A dopiero połączenie składowych uzmysławia nam wielowymiarowość i interdyscyplinarność systemu, jakim musimy i powinniśmy zarządzać. Pojawienie się również takich pojęć jak system i zarządzanie to kolejny element wskazujący złożoność problemu i jednocześnie jego skalę, a także to, że będzie on czerpał z wielu nauk. Warto również podkreślić, analizując kolejny fragment definicji bezpieczeństwa – „odznacza się brakiem ryzyka utraty czegoś dla człowieka szczególnie cennego – życia, zdrowia, pracy, szacunku, uczuć, dóbr materialnych i dóbr niematerialnych” [3], że z psychologicznego punktu widzenia powinniśmy dokonywać tych analiz w perspektywie czasu. Samo wystąpienie ubóstwa energetycznego nie jest bowiem wyznacznikiem znacznych konsekwencji ekonomicznych i społecznych, ale długofalowość występowania będzie je wywoływać, a w ich wyniku pojawią się negatywne aspekty psychologiczne. Ważne w tym jest również to, w jaki sposób człowiek przeżywający konkretną sytuację ją spostrzega. Nie każdy bowiem będzie świadomy, że jeden proces związany z ubóstwem energetycznym uruchomi następne. W tym przypadku mamy również do czynienia z niską świadomością społeczną na temat zagadnień związanych z energetyką i psychologią, a także umniejszaniu problemowi energetycznego ubóstwa. Według definicji z Narodowej Strategii Integracji Społecznej, wykluczenie społeczne to „brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa, wpływania i korzystania z podstawowych instytucji publicznych i rynków, które powinny być

dostępne dla wszystkich, a w szczególności dla osób ubogich” [7]. Pojęcie wykluczenia społecznego w ujęciu psychologicznym nie jest jednak tak proste do zdefiniowania, ponieważ sięga zarówno do kontekstu ekonomicznego, jak i społeczno-psychologicznego, zwracając uwagę na to, że oba aspekty problemu łączą się ze sobą i wzajemnie przenikają. Trzeba nadmienić, że ubóstwo energetyczne, ekonomiczne aspekty bezpieczeństwa energetycznego i uwarunkowania społeczne i psychologiczne tworzą wzajemny system naczyń powiązanych. Dlatego wszystkie te elementy trzeba traktować jako składowe całego systemu zarządzania bezpieczeństwem. Samo wykluczenie definiowane jest najczęściej w czterech kontekstach – braku uczestniczenia w życiu społecznym, jako problem z dostępem do zasobów, środków finansowych czy instytucji, braku respektowania praw i jako typ ubóstwa. Zatem już przy próbie definiowania tego pojęcia pojawiają się zarówno elementy ekonomii, gospodarowania własnym budżetem oraz te społeczne i psychologiczne. Pomimo tego, że definicje ubóstwa najczęściej przedstawiają zagadnienie jako „sytuację, w której jednostka (osoba, rodzina, gospodarstwo domowe) nie dysponuje wystarczającymi środkami (zarówno środkami pieniężnymi w postaci dochodów bieżących i dochodów z poprzednich okresów jak i w formie nagromadzonych zasobów materialnych) pozwalającymi na zaspokojenie jej potrzeb” [10], to warto zwrócić uwagę na wspomniane już skutki w dłuższej perspektywie. Niemożliwe jest zatem przypisanie klasyfikacji wskazanych pojęć do jednej dyscypliny naukowej i dlatego zjawisko to należy traktować w sposób interdyscyplinarny. Społeczne i psychologiczne skutki bowiem będą w tym zakresie wynikiem czynników ekonomicznych, a te znowu są ściśle z ekonomią powiązane. Jeśli dana jednostka społeczna na skutek czynników ekonomicznych doświadczy ubóstwa energetycznego, to z czasem stanie się uboga w kontekście ekonomicznym, wykluczona w kontekście społecznym i potrzebująca wsparcia zarówno w ujęciu ekonomicznym i psychologicznym. Zatem koszty związane z ubóstwem ekonomicznym są znacznie szersze niż te dotyczące tylko aspektów technicznych, bowiem te społeczne i psychologiczne oprócz straty wyrażonej w pieniądzu będą niosły za sobą np. wspomniane ryzyko wykluczenia. Istotne jest to,

że cenę i to nie tylko w ujęciu finansowym zapłaci w każdym przypadku konsument, ostateczny odbiorca, indywidualna osoba. Wystarczy wyobrazić sobie dzisiaj funkcjonowanie bez dostępu do elektryczności, aby zrozumieć, że o ile wykluczenie nie oznacza obligatoryjnie ubóstwa, o tyle w przypadku braku prądu, w perspektywie dłuższego czasu, najpewniej do tego doprowadzi. To pociąga za sobą kolejne skutki, chociażby tak jak to zostało wspomniane, ograniczenia w dostępie do edukacji, a szczególnie teraz, w dobie pandemii ubóstwo energetyczne jest i może być pogłębiającą się barierą w zdobywaniu wiedzy. Ogranicza również nasze kontakty międzyludzkie i alienuje nas od społeczeństwa. Konsekwencji takich działań może być o wiele więcej, łącznie z takimi, które poprzez nieodpowiednie zarządzanie ciepłem będą miały wpływ na nasze zdrowie, czy nawet życie. Nieutrzymywanie pomieszczeń w należyтым stanie (ogrzewanie) może właśnie do takich skutków prowadzić. Długotrwałe i długofalowe ubóstwo energetyczne może mieć nawet konsekwencje w postaci bezdomności. Niektóre ostateczne skutki mogą być nieodwracalne, zarówno z punktu widzenia ekonomicznego, jak i psychologicznego. Przy okazji warto przyjrzeć się, gdzie w literaturze i praktyce upatruje się przyczyn energetycznego ubóstwa. Przyjmuje się, że taki stan rzeczy występuje w trzech aspektach:

1. Technicznym – najczęściej opartym na niskiej efektywności energetycznej pomieszczeń i budynków, a także niskiej efektywności instalacji czy urządzeń używanych w danym gospodarstwie domowym.

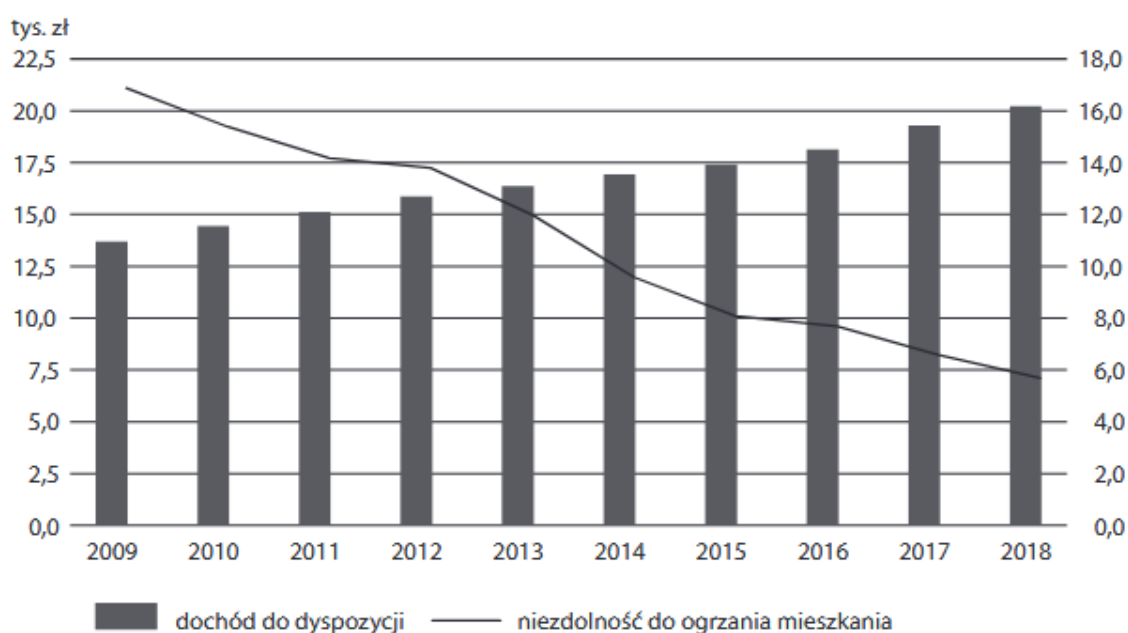
2. Ekonomicznym – wynikającym głównie ze złego zarządzania własnym budżetem. Co ciekawe ubóstwo wg prowadzonych badań nie zawsze pokrywa się z ubóstwem energetycznym, co potwierdza powyższą tezę o złym gospodarowaniu własnymi zasobami pieniężnymi.

3. Nieefektywnego wykorzystania energii – przyczyną są najczęściej nawyki i niewiedza, która objawia się np. zbyt dużym wyębieniem (wietrzeniem) pomieszczeń przy jednoczesnym ich ogrzewaniu.

Analizując powyższe czynniki warto zauważyć, szczególnie w kontekście czynników ekonomicznych, że złe gospodarowanie nie jest bezpośrednio

skorelowane ze wskaźnikami ubóstwa, ale straty, które z takiego zarządzania wynikają będą z pewnością do niego prowadzić. Przy czym sytuacja powiązana jest z czynnikami psychologicznymi. Dodatkowo wskazuje się również na nawyki, a te wynikają często właśnie ze społecznych przyzwyczajzeń. Jeśli dodatkowo oprzemy się o badania statystyczne, to chociażby z danych Instytutu Badań Strukturalnych wynika, że problem ubóstwa energetycznego dotyczy 4,6 mln osób w Polsce, głównie mieszkańców wsi i małych miast. Co ósmy mieszkaniec Polski ma problem z ogrzaniem mieszkania w zimie [2]. Nie wskazuje się natomiast, jakie mogą być tego konsekwencje, a formułowane środki zaradcze niejako zdejmują odpowiedzialność za taki stan rzeczy z indywidualnych odbiorców. Przykładem może być poniższa ocena sytuacji, w której „analitycy oceniają, że obecnie skala zjawiska może być jeszcze większa. Rekomendują m.in. "wprowadzenie programów socjalnych mających poprawić warunki finansowe gospodarstw domowych, a także programów związanych z efektywnością i rozwojem OZE, co z kolei powinno zmniejszyć zapotrzebowanie na energię i związane z tym koszty" [14]. Zatem propozycja rozwiązania jest systemowa i skonstruowana w oparciu o politykę socjalną. Prowadzi do sytuacji, w której osoba uboga energetycznie zostanie wsparta finansowo z budżetu państwa, co jednak nie rozwiąże długofalowo problemu ubóstwa. W tym samym czasie również nie jest wyposażana w wiedzę i narzędzia, które pozwolą jej zrozumieć sytuację, nie tylko w sferze ekonomicznej, ale również konsekwencji psychologicznych. Taką sytuację potwierdzają nagłówki i artykuły prasowe wytwarzające w czytającym często złudne poczucie bezpieczeństwa. Przykładem może być poniższy fragment z portalu Money.pl: „rząd zapowiedział dopłaty do rachunków za prąd dla Polaków zagrożonych ubóstwem energetycznym. Jak wynika z danych z 2019 r. w niektórych województwach dotyka ono kilkunastu procent gospodarstw domowych, a według innych kryteriów – nawet 20 proc. Natomiast w ubiegłym roku sytuacja pogorszyła się ze względu na pandemię, a teraz z kolei czekają nas kolejne podwyżki cen energii” [13]. Co ciekawe, spadająca dotychczas ilość osób zagrożonych wykluczeniem społecznym przez pandemię zaczęła z powrotem wzrastać. O ile również wcześniej wskaźniki faktycznego

ubóstwa nie pokrywały się z ubóstwem energetycznym, to obecnie obserwujemy odwrotny trend. Poniższa tabela przedstawia przeciętne roczne dochody per capita w gospodarstwach domowych w Polsce i odsetek gospodarstw niezdolnych do odpowiedniego ogrzania mieszkania. Opracowana została podczas badań obejmujących „Niezdolność do odpowiedniego ogrzania mieszkania w gospodarstwach domowych w Unii Europejskiej i krajach stowarzyszonych”. W badanym okresie widać stały wzrost przeciętnego dochodu gospodarstwa domowego oraz spadek odsetka gospodarstw niezdolnych do odpowiedniego ogrzania mieszkania. Potwierdza to obliczony dla danych z tabeli współczynnik korelacji liniowej r-Pearsona, który wynosi 0,9733. Wynik ten wskazuje na prawie pełną ujemną zależność liniową między przeciętnym dochodem rocznym per capita w gospodarstwie domowym a wskaźnikiem niezdolności do odpowiedniego ogrzania mieszkania [11].

Źródło: Przedworska, K. (2020). Niezdolność do odpowiedniego ogrzania mieszkania w gospodarstwach domowych w Unii Europejskiej i krajach stowarzyszonych. *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician*, 65, 10, s. 60.

Wykres 1. Przeciętne roczne dochody per capita w gospodarstwach domowych w Polsce i odsetek gospodarstw niezdolnych do odpowiedniego ogrzania mieszkania

Natomiast analitycy w najnowszym wydaniu "Tygodnika Gospodarczego PIE", cytują badanie wpływu pandemii COVID-19 na zjawisko ubóstwa energetycznego

przeprowadzone przez naukowców z Uniwersytetu Szczecińskiego. – W Polsce w 2020 r. – do maja włącznie – udział wydatków na nośniki energii w stosunku do dochodu rozporządzalnego na osobę wzrósł w porównaniu z 2019 r. średnio o 1,3 proc. – czytamy. Największy procentowy wzrost wydatków dotyczył osób najmniej zarabiających (2,4 proc.), a najmniejszy najzamożniejszych (0,4 proc.) [14]. Zatem teoretyczne założenia, że ubóstwo energetyczne będzie powodować w długofalowej perspektywie ubóstwo w znaczeniu ekonomicznym nabiera nowego znaczenia ujęciu interdyscyplinarnym. Za ubóstwem ekonomicznym bowiem pojawią się czynniki społeczne i psychologiczne. Z krytyką wielu ekonomistów spotyka się również socjalne podejście do problemu, które dotacjami i dopłatami ma rozwiązać zagrożenia. Z perspektywy czasu takie środki zaradcze przyniosą odwrotny skutek. Spowodują one u indywidualnych odbiorców powstanie postawy roszczeniowej i przeświadczenia, że ubóstwo energetyczne to niezdolność państwa i systemu do radzenia sobie z problemem. Nie zmienia to również faktu, że osoby wchodzące w ubóstwo będą borykać się z innymi elementami związanymi ze skutkami psychologicznymi, takimi jak wspomniane wcześniej wykluczenie społeczne, wyuczona bezradność, chroniczne napięcie i stres, obniżenie poczucia zadowolenia z życia, frustracja, która może przerodzić się w agresję, co w dłuższej perspektywie często przeradza się w rozwój patologii. Może pojawić się również obniżenie samooceny, lęki, apatia, niezdolność do opanowania emocji, załamanie nerwowe i stany depresyjne, a w ich skutek nawet próby samobójcze.

Podsumowanie. Bezpieczeństwo energetyczne i wyzwania z nim związane są jednymi z najważniejszych problemów współczesnego Świata. Niniejszy artykuł pokazuje, że trzeba je analizować poprzez interdyscyplinarne podejście, a ubóstwo energetyczne będzie w najbliższym czasie jednym z najważniejszych wyzwań dla Europy. Zatem potrzebne jest nie tylko wprowadzenie konkretnych mechanizmów zaradczych, ale przede wszystkim edukacja na wszystkich szczeblach nauczania i podnoszenie świadomości społecznej na temat energii, jej wykorzystywania i oszczędzania.

Bibliografia:

1. Garlak, Ł., Kaletka, K. (2020). *Wykluczenie społeczne*. Pobrano z https://mfiles.pl/pl/index.php/Wykluczenie_spoeczne.
2. *Ilu Polaków dotyka ubóstwo energetyczne*. (2018). Pobrano z <https://www.gramwzielone.pl/trendy/29672/ilu-polakow-dotyka-ubostwo-energetyczne>.
3. Jakubczak, R., Flis, J. (2006). *Bezpieczeństwo Narodowe Polski w XXI wieku*. Warszawa, Polska: Bellona.
4. Kawiorska, D., Witoń, A. (2016). Ubóstwo i wykluczenie społeczne w kontekście strategii „Europa 2020”: postępy w realizacji. *Myśl Ekonomiczna i Polityczna*, 2 (53), 142-162.
5. Klamut, R. (2012). Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej: Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, 19(4), 41-51.
6. Ministerstwo Gospodarki i Pracy. (2005). *Polityka energetyczna Polski do 2025 roku, Dokument przyjęty przez Radę Ministrów 4 sierpnia 2005r*. Pobrano z <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20050420562/O/M20050562.pdf>.
7. Ministerstwo Polityki Społecznej, Zespół Zadaniowy ds. Reintegracji Społecznej (2004). *Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski*. Warszawa, Polska.
8. Młynarski, T. (2011). *Bezpieczeństwo energetyczne w pierwszej dekadzie XXI wieku*. Kraków, Polska: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
9. Owczarek, D., Miazga, A. (2015). *Ubóstwo energetyczne w Polsce – definicja i charakterystyka społeczna grupy*. Warszawa, Polska: Fundacja Instytut na rzecz Ekorozwoju.
10. Panek, T. (2014). *Statystyka społeczna*. Warszawa, Polska: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
11. Przedworska, K. (2020). Niezdolność do odpowiedniego ogrzania mieszkania w gospodarstwach domowych w Unii Europejskiej i krajach stowarzyszonych. *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician*, 65, 10, 49-65.
12. Szczerbowski, R. (2013). Bezpieczeństwo energetyczne Polski, mix energetyczny i efektywność energetyczna. *Polityka Energetyczna*, 16, 4, 35-46.
13. *Ubóstwo energetyczne dotyka nawet 3,5 mln Polaków. Pandemia tylko pogłębiła problem*. (2021). Pobrano z <https://www.money.pl/gospodarka/ubostwo-energetyczne-dotyka-nawet-3-5-mln-polakow-pandemia-tylko-poglebila-problem-6694144478915424a.html>.
14. *W pandemii wzrosło w Polsce ubóstwo energetyczne*. (2021). Pobrano z <https://www.teraz-srodowisko.pl/aktualnosci/pie-ubostwo-energetyczne-pandemia-polska-10324.html>.

2.5. Literature and the "quality of life" phenomenon: features of interaction

Література та феномен “якість життя»: особливості художньої репрезентації

Трасформуючись відповідно до історичних та політичних реалій, художня література кінця ХХ – початку ХХІ століття залишається потужним джерелом формування світогляду індивіда, окремих соціальних груп та суспільства вцілому. Віддзеркалюючи дійсність, сучасні письменники, як і їхні відомі попередники, продовжують осмислювати актуальну та неперобутню проблематику, зокрема звертаються безпосередньо чи опосередковано, до феномену “якість життя”.

Специфіка художньої літератури та її роль в житті сучасного суспільства була осмислена у працях О. Біличенко, П. Білоуса, К. Валькової, О. Галич, Л. Горболіс, Л. Демської-Будзуляк, А. Землянської, О. Іванової, В. Кизиловой, І. Коляди, І. Кропивко, К. Листопад, І. Лімборського, Н. Приймас, Т. Рудої, Н. Ференц, О. Шаф та ін.

Феномен “якість життя” в різноаспектних студіях вивчали П. Гаман, Н. Гулакова, Л. Жук, Л. Ключко, К. Корпач, О. Лосієвська, Н. Марута, М. Мушкевич, О. Пальчук, Т. Панько, О. Риндзак, І. Романюк, Н. Сітнікова, О. Чиханцова, Р. Яковенко, Я. Юрик та ін. Особливостям художнього осмислення явища присвячені дослідження Г. Ковальчук, Г. Корбич, Ю. Сабадаш, В. Хархун, Л. Цибенко та ін. Оскільки в сучасному літературно-критичному дискурсі проблема взаємодії художнього слова та феномену “якість життя” на прикладі творів сучасних українських письменників вивчена недостатньо, це відкриває перспективу для досліджень і визначає актуальність нашої розвідки.

Мета дослідження – осмислити специфіку художнього відтворення поняття “якість життя” у сучасній українській літературі на прикладі романів “Вічник. Сповідь на перевалі духу”, “Світован. Штудії під небесним шатром”, “Криничар.

Діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії”¹ та “Діти папороті” М. Дочинця, “Інтернат” С. Жадана.

Досліджуючи особливості художнього осмислення економічно-філософської категорії, спираємося на поширену в науковому дискурсі дефініцію: “Якість життя – це сприйняття індивідами своєї позиції в житті у контексті культури й системи цінностей і відносно до своїх цілей, очікувань, стандартів і проблем” [9, с. 11]. Також ураховуємо запропоновані Всесвітньою організацією охорони здоров’я параметри: 1) фізичні (енергійність, втома, фізичний дискомфорт, сон і відпочинок); 2) психологічні (самооцінка, концентрація, позитивні емоції, негативні переживання, мислення); 3) ступінь незалежності (повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування); 4) життя в суспільстві (повсякденна активність, соціальні зв’язки, дружні зв’язки, суспільна значущість, професіоналізм); 5) навколишнє середовище (житло та побут, безпека, дозвілля, доступність інформації екологія (клімат, забрудненість, густонаселеність)); 6) духовність і особисті переконання. Чинниками, що зумовлюють оцінку, визначають суспільно-економічний лад, політико-економічні умови, спосіб життя [6, с. 37; 8, с. 8].

У романах “Вічник” та “Світован” М. Дочинець художньо змодельював образ народного мудреця Андрія Ворона, який щедро ділиться порадами “як жити довго у щасті й радості”, чому сприяє значний життєвий досвід виживання серед дикої природи Карпат та лісів Далекого сходу, ув’язнення в таборах Сибіру, навчання у травника Джеордже та шамана Кукумира тощо та самоосвіта. За своє довге життя (104 роки) герой пройшов довгий шлях духовного й фізичного самовдосконалення – від звичайної “приземленої” людини до всебічно обдарованої особистості, яка має самобутнє світовідчуття, усталену систему цінностей, поглядів, ідеалів. Тексти творів побудовані у формі нотатків головного героя – монологу, в якому мудрець розповідає про своє минуле з метою залучити потенційного читача до шляху тілесного й

---

¹ Далі використовуємо скорочені варіанти назв романів: “Вічник”, “Світован”, “Криничар”.

духовного оновлення (“Вічник”), чи діалогу з молодим учнем-журналістом (“Світован”).

Важливо, що герой на початку наративу наголошує, що його настанови не є універсальними. Це його особистий досвід, поради, які можуть скерувати у подоланні життєвих труднощів, допоможуть покращити якість життя: “Нікому, солодкі мої, не дано пізнати до кінця Істину. Бо не має вона стосунку до наших земних уявлень, до наших законів. І нікому не переступити сього порога. Але ступити на сей духовний поріг можна і треба. Так постановив собі я” [1, с. 5]. Андрій Ворон – цілитель, а тому в своїх численних роздумах і порадах неодноразово звертається до проблеми фізичного здоров’я. Все своє життя герой присвятив вивченню законів природи, лікувальних трав. “Чоловік і трава – се одне сродне. Одним соком напоєне. І коли чоловік щось утрачає, то трава се йому верне. Бо якщо природа дає хворість, то має на неї і лік. І не родить вона пустий бур’янець – усе є трава Господня. І велика загадка укриється в кожній биліні, кожда росте за якимось призначенням. Як і людина”, – зауважує герой [4, с. 51]. Він переконаний, що фізичне здоров’я людини залежить від внутрішнього світу, від душевної рівноваги, а тому першочергово радить пізнати себе і змінюватися щодня на краще. За таких умов ліки – лише допоміжний засіб.

Осередком життєвої системи Андрія Ворона є вчення Григорія Сковороди про “сродну працю”. Герой М. Дочинця наголошує: успішною є та людина, яка зуміла себе реалізувати, адже у кожного є таланти і здібності. Праця фізична й розумова однаково корисні для його філософії. “Зайнятість – се найліпші й найдешевші ліки”, – наголошує Ворон і додає: “Що години рух до приємної втоми. Се пружина життя. Солодко втомлене тіло – свіжі думки. Живіт наш годують руки. А голову живлять ходінням ноги. Найкращі думки приносять мандри” [4, с. 25, 30]. У романі “Світован” наратор, учень цілителя, неодноразово зауважує, що дід Андрій має зовнішність і поведінку, що не відповідають уявленням про людину похилого віку: обличчя без зморшок, легкі рухи, сильні руки: “Старий часто зупинявся, підбирав невидимого в папороті

гриба і кидав у рюкзак. Схилявся він, ніби ненароком, і над деякими травами, зривав їх. Виходило це в нього легко, рихапцкм, добре набитим способом. Його очі справді бачили ‘щось’, миттю вихапували з простору потрібне, а руки зграбно діставали це. Чимось то нагадувало птицю, що спритно добуває личинок із кори” [4, с. 25, 35]. Як бачимо, свою життєву енергію Вонон бере від природи, що продовжує його існування і робить здоровим фізично й духовно. Народний цілитель не заперечує, що свою життєву систему він вибудував у процесі спілкування з мудрими людьми, активному вивченню чужого досвіду самовдосконалення та завдяки спостереженням за природою. “Я мусив слухати світ. Коли не йшла думка, я йшов за нею в гори. Сходив на гору кожного Божого ранку, разом із сонцем. А відтак радісно спускався. І відповіді скочувалися мені під ноги”, – зізнається дід Андрій [4, с. 33]. Незважаючи на те, що своєю “сродною працею” герой обрав лікування людей, він тримає дистанцію з ними, а тому живе окремо, часто ходить жити в гори, де у нього є власеноруч збудоване житло. Свою позицію він пояснює так: “З тими людьми на всі боки морока. Якщо житимеш близько з ними – будеш для них втрачений. Якщо зоддалік – то втратиш їх” [4, с. 33]. Герой свідомо обирає самотність, яка в його життєвій системі є необхідною умовою для духовного самовдосконалення.

У романі “Криничар” М. Дочинець художньо моделює образ сильної особистості, яка зуміла не тільки вибудувати самобутню філософську систему, а й здобути значні статки. Автор зосереджує увагу на проблемі впливу грошей на людину, а саме: як змінюється світовідчуття і якість життя. Як роман і про закарпатського цілителя “Вічник”, цей твір побудований у формі діаріушу головного героя з нарацією від першої особи. “Все, що людина робить, вона робить для себе. Але те, що потрібно їй, здобудеться й іншим. У цьому полягає таїна ділення. Думка, як і монета, борзо обертається. Якщо поділишся помічною радістю, вона проросте й дасть плід, помножиться”, – зауважує Криничар Овферій [3, с. 26]. Головний герой – сирота, колишній раб, який відкрив у собі хист копати колодязі й зумів стати майстром у своїй справі. Вже

маючи значні статки, він зізнається, що його ніколи не цікавили гроші, а лише те, що можна зробити за їх допомогою. Свою життєву позицію герой пояснює так: “Бути з грошима – бути першим! У ремеслі, в поступі, в думці. До роботи більше інтересу, більше наполегливості й зосередженості на ділі. Намір має бути ясным і зримо окресленим. Працєю, навчаючись; навчайся, працюючи. <...> В ремеслах немає межі скусності. Пізнаєш його глибинні таїни – станеш паном своїм рукам і голові. Й інші в поштивості схилять голови перед тобою. А головне – тебе признають гроші, бо таких вони держаться” [3, с. 136]. Дотримуючись зазначеної життєвої філософії, Овферій допомагає матеріально своїй мачусі Влені, названому батьку маляру Жизи, духовному наставнику Божому Симку, виховує хлопця Йванка тощо.

Криничар заможним уважає не ту людину, у якої багато грошей, а того, хто вміє правильно використовувати свої знання і вміння на користь іншим. Багато сил і частину своїх статків він витрачає, щоб допомогти у розбудові рідного міста Мукачево. Прикметно, що до цього процесу Овферій прагне активно долучити місцевих жителів, щоб навчити їх простій істині: нічого не відбувається без активної праці. Звертаючись до земляків, він наголошує: “Чи знаєте ви, поважні громадяни, хто ви? Ви – любимці Господа. Ви – сіль людності, хребет цього народу, який годуєте, вбираєте й облаштовуєте. Не грубі мури Паланку є твердинею Мукачева, а ви, бо що мертвий камінь без ваших рук! Таким, як ви, держава мала б у пояс кланятися й за пазухою вас носити. Але хіба вам потрібно це? Вам би працювати спокійно, без здирства, і мати добрий заробок” [3, с. 310]. Відтак, герой акцентує, що головне для покращення якості життя людини – це мотивація. Овферій наголошує, що нашому народу не вистачає свободи для того, щоб уповні реалізувати свій потенціал. Це є запорукою добробуту і гарантією вдоволення життям: “Мудрі кажуть, що чоловік є те, за кого себе має. Я б ще додав: скільки має в собі свободи. Оце головний хребет людської істоти, головна наповненість, важніша за силу, багатство й щастя. <...> Все від нашої нутряної волі, від сили жадання, від потреби вибирати й домагатися свого. Наскільки народ в собі це осмислив і

виховав, настільки він і панує в цьому світі” [3, с. 315-316]. Незважаючи на те, що історичний час роману не співпадає з історичним часом потенційного читача (XVIII і XXI століття), ідеї та роздуми Криничара про долю українського народу актуальні. Особливого звучання вони набувають у контексті війни, що розпочала росія проти нашої держави 24 лютого 2022 року.

Роман “Діти папороті” М. Дочинця зосереджує увагу на репрезентації внутрішнього світу Павла – сучасника, інтелігента, письменника, який повернувся на землю пращурів після участі у бойових діях у східних регіонах нашої країни. Після поранення в бою і лікування, герой приїздить у рідне село Козине, щоб отримати спадок – садибу свого дядька Тиша. Так починається шлях самоідентифікації протагоніста як представника свого роду, спадкоємця національних і родинних традицій. Вже з першого дня перебування в домі дядька, Павло відчуває зміни у своєму світовідчутті. Перше, що дивує його – це спокій: “Тиша в камені, в стінах, у рундуках, у скриньці годинника, в темних старих книгах. Це найбільше вражає – тиша в книгах. Тиша, перемішана з таємницями, що стали мистецтвом” [2, с. 98]. Павло зауважує, що його розбудив дивний дзвін – це дзвеніла тиша. Письменник використовує гру слів, щоб підкреслити спокій, що огортає героя, який щойно повернувся з зони бойових дій.

Друге, що дивує героя роману “Діти папороті” після повернення до рідного краю – це природа, яка здається йому живою. Відчуття єдності з навколишнім середовищем допомагає, якщо не забути війну, то подолати спричинену нею психологічну травмованість. Павло починає згадувати минулі події спокійніше: “Лягаю в траву, кладу голову на теплий мох каменя. Нічого не кажу, нічого не думаю, тільки п’ю цей вічний спокій, споглядаю крізь напівстулені повіки цю світлу прозорість тіші. ‘За що мені це?’ – запитую невідомо в кого. Бувало й там (курсив автора – О. І.) я ставив сам собі це ж запитання: ‘За що нам це?’ Але тоді в ньому крився зовсім інший зміст” [2, с. 23]. Герой активно вивчає навколишнє середовище: дерева, кущі. Він відчуває в собі потребу працювати фізично й починає впорядковувати садибу. Так розпочинається процес

усвідомлення себе як господаря. “Птахи співають для мене, бо я вже свій, я врятував їхні гнізда. Вони весь час поруч – це довіра”, – зауважує герой [2, с. 39]. Як бачимо, навіть такий короткий термін перебування на землі пращурів допоміг Павлові дистанціюватися від травмуючих подій і покращити якість свого життя.

У романі-подорожі “Інтернат” С. Жадан осмислює історію вчителя української мови Павла, який перетинаючи лінію фронту заради племінника, починає переосмислювати свою життєву позицію. В одному з інтерв’ю письменник акцентує: за основу сюжету “взято Дебальцівську операцію, коли українська армія виходила з Дебальцевого” [7]. Водночас він наголошує, що історія головного героя вигадана, але “могла би бути”. Використовуючи прийом типізації, автор художньо змодельював образ жителя східних областей України, який свою позицію на початку твору висловлює так: “Проти мене ніхто не воює. Я ні за кого” [5, с. 159]. Павло не читає новин і не дивиться телевізор, намагаючись жити у звичному ритмі й заспокоює себе, що “життя вдалося”, а переконавши “бігти на роботу” [5, с. 13]. На початку роману є яскравий епізод, який ілюструє позицію героя. Батько Павла, людина поважного віку, увесь час тримає телевізор увімкнутим, навіть коли спить, не стільки для себе, скільки для того, щоб у сина прокинулася національна самосвідомість. Збираючись на роботу, герой випадково зупиняє погляд на екрані і бачить закривавленого солдата: “Той, що кричить, теж переводить погляд на Пашу та кричить уже до нього: не вимикай, послухай, це важливо, тебе це теж стосується. Але Паша швидко знаходить пульт, витискає ніби пасту з тюбика, велику червону кнопку, кидає пульт на стіл і виходить надвір” [5, с. 14]. Так він намагається залишитися в своїй “зоні комфорту”, дистанціюватися від війни, що з кожним днем наближається до його дому.

Хоча Павло постійно заспокоював себе, що має все необхідне: житло, освіту, роботу, рідних. Подорож за племінником до інтернату, що знаходиться у зоні активних бойових дій і звідти додому нашттовхує героя на іншу думку: “Не маю сміливості говорити, що думаю, і думати, що хочу, коли це все вже

закінчиться?” [5, с. 61]. Відтак герой розуміє: він не може вважати себе успішним і щасливим, якщо не відчуває себе вільним. Під час подорожі Павло неодноразово зустрічається з військовими і українськими, і солдатами ворожої армії. Герой відчуває неприязнь однаково до всіх до того часу, коли остаточно не визначається на чісму він боці. Процесу самоідентифікації сприяє усвідомлення того факту, що його колишні учні, яких він вчив української мови, тепер воюють проти рідної країни. “Як же так сталось? Як я не помітив, що мої учні тепер воюють проти мене? Як я це пропустив? <...> Проти всього, що з тобою пов’язане. А що зі мною пов’язане? – не розуміє сам себе Паша. Та все, відповідає він собі, і твій предмет, і твоя школа, і прапор, який над нею висить. Вони ж за це воюють. Точніше, проти цього”, – розмірковує герой [5, с. 253]. З ідентифікацією себе як частини української нації, у Павла прокидаються лідерські якості (забирає племінника з інтернату, керує групою біженців, які виходять з-під обстрілів, спілкується з військовими), приходить усвідомлення любові до рідних, а відтак, незважаючи на війну, покращується якість життя героя.

Сучасна українська проза репрезентує образ сильної особистості, добробут якої вибудовується з урахуванням суспільно-політичних, соціальних реалій України XXI століття, або ж проектується завдяки проблемно-тематичному зрізу на сучасність. Обрані для аналізу романи “Вічник”, “Світован” та “Криничар” зосереджують увагу на художньому відтворенні внутрішнього світу героя-мудреця, що завдяки шляху постійного духовного самовдосконалення зумів віднайти гармонію в собі й допомагає іншим підвищити якість життя. Твори “Діти папороті” М. Дочинця та “Інтернат” С. Жадана присвячені війні росії проти України. Художньо переосмислюючи дійсність, письменники акцентують фактори, що впливають на якість життя героїв: дім, природа, родина, Батьківщина.

Література:

1. Дочинець, М. (2013). Вічник. Сповідь на перевалі духу: роман. Мукачево: Карпатська вежа.
2. Дочинець, М. (2020). Діти папороті: роман. Мукачево: Карпатська вежа.
3. Дочинець, М. (2016). Криничар. Діярюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії. Мукачево: Карпатська вежа.
4. Дочинець, М. (2014). Світован. Штудії під небесним шатром: роман. Мукачево: Карпатська вежа.
5. Жадан, С. (2022). Інтернат: роман. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав.
6. Жук, Л., Юрик, Я. (2013). Якість життя населення як результат формування та реалізації стратегії продовольчої безпеки країни. *Агросвіт*. 2013. № 22. 34-39.
7. Курішко, Д. (2017). Жадан про “Інтернат”: приводячи війну у дім, ти ризикуєш втратити багато. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42185504>.
8. Рогач, І. (2015). Методичні рекомендації для роботи студентів IV курсу медичного факультету з біостатистики / Рогач І. М., Палко А. І., Керецман А. О. Ужгород.
9. World Health Organization. WHOQOL. (2012) User manual. Programme on Mental Health. Rev. <https://www.who.int/toolkits/whoqol>.

2.6. Using a logistics approach to the functioning of a tourist enterprise

Використання логістичного підходу до функціонування туристичного підприємства

Галузь логістики є одним із секторів, де зростає в останні роки важливість розрахунків витрат і часу. Залучення логістичної діяльності майже до всіх галузей потребує розгляду логістичних елементів та їх детального вивчення. Така ситуація підвищує важливість концепції логістики для зниження витрат і економії часу підприємств. З іншого боку, індустрія туризму стала однією з найважливіших галузей із збільшенням транспортних та комунікаційних можливостей. Збільшення доходів від туризму та кількості туристів щороку підвищує важливість туризму з точки зору національної економіки.

Хоча на перший погляд галузі туризму та логістики не вважаються надто тісно пов'язаними одна з одною, індустрія туризму є однією з галузей, які постійно використовують логістичні перевезення. Індустрія туризму здійснює перевезення людей і продуктів одночасно повітряним, залізничним, морським і автомобільним транспортом. Взаємозв'язок між галузями туризму та логістики намагаються пояснити за допомогою концепції ланцюга поставок у цілому. Концепція ланцюга поставок орієнтована на способи доставки продуктів туристам. Однак той факт, що індустрія туризму пов'язана з індустрією логістики з метою надання продуктів лише туристам, є недостатнім. Не слід забувати, що індустрія туризму – це галузь, яка дає людям можливість переміщатися з одного місця в інше. Таким чином, необхідно також розглянути операції з трансферу людей в логістиці менеджменту туристичної індустрії.

Серед наукових праць, в яких вивчаються фундаментальні проблеми логістики туризму, глобалізації економічних процесів туристичної галузі знайшли своє відображення в працях вітчизняних учених Аксенова І. М., Кулаєва Ю. Ф., Полянської Н. Є., Смірнова І. Г., Яценко Л. А., Шаповал Н. С. та інші.

У туризмі під логістикою розуміється: організація руху туристичних потоків на основі грамотного управління матеріальними та інформаційними потоками; раціональна організація розробки нового продукту та його розподілу.

Індустрія туризму працює у співпраці з багатьма різними галузями промисловості з її багатогранною структурою. Туристичні продукти та послуги, що є результатом побажань і потреб туристів, відрізняються в кожній країні та регіоні. Задоволення цих очікувань є одним із головних завдань підприємств, що працюють у туристичній галузі. Це вимагає, щоб індустрія туризму співпрацювала з індустрією логістики, оскільки надає як продукти, так і послуги туристам. Через зміну та диференціацію туристичних потреб підприємства зобов'язані негайно пропонувати свої продукти та послуги. Тому підприємства туристичної галузі повинні дуже добре використовувати логістичні елементи та відповідати очікуванням.

Впровадження і використання логістичних технологій в туристичній індустрії дозволяє:

- створювати єдину систему обліку та контролю над формуванням і рухом туристичного продукту;
- скорочувати тимчасові інтервали формування, просування і реалізації туристичного продукту;
- автоматизувати процеси обліку і контролю фінансових та інформаційних потоків;
- скорочувати час і підвищувати якість обслуговування споживачів туристичного продукту;
- скорочувати об'єм циркулюючої в системі документації та істотно зменшувати кількість помилок в обліково-звітній документації [3].

При дослідженні галузі туризму зрозуміло, що поняття туризму та ланцюга поставок використовуються разом. Кількість наукових досліджень поняття ланцюга поставок у туристичній індустрії досить велика. Це свідчить про важливість взаємозв'язку між туризмом і логістикою. Тому зв'язок між логістикою та ланцюгом поставок має першочергове значення.

У сфері туризму, як згадували вище, концепція ланцюга поставок часто досліджується. Тому стислий опис ланцюга поставок буде доречним для розуміння проблеми. Ланцюжок постачання визначається як система, яка дозволяє великій кількості бізнес-процесів рухатися в гармонії одночасно з метою перетворення продукції в готову продукцію, розповсюдження цієї продукції агентам і клієнтам і спрощення потоку інформації

Необхідно конкретизувати розташування ланцюга поставок у рамках концепції логістики та пояснити, чому концепція ланцюга поставок використовується в туристичній діяльності. Ланцюг постачання – це процес систематичного управління всіма функціями від початку покупки до споживача. Оскільки туристи розглядаються як кінцеві споживачі в індустрії туризму, важливо, щоб ланцюг поставок працював регулярно і без перебоїв. Логістичні елементи також розглядаються як частина ланцюга поставок. Зокрема, це виражається як передача товару чи послуги. Беручи на себе повну відповідальність постачальників, це зазначається як транспортування продукції підприємства до кінцевого споживача з мінімальною вартістю

Сучасна логістична діяльність пропонує всі елементи, які ланцюг поставок виконує для підприємств. Усі транзакції, здійснені ланцюгом поставок, також здійснюються логістичними компаніями. У минулому логістичні компанії займалися лише транспортуванням, складуванням і митними операціями, але тепер вони також функціонують як ланцюг поставок. Основна причина цього полягає в тому, що підприємства прагнуть зменшити витрати та заощадити час. Особливо в конкурентних умовах, чим більше підприємств можуть скоротити свої логістичні витрати, тим вищі показники прибутковості зростають

Завданням логістики є мінімізація витрат на доведення продукту до споживача. При цьому велика увага повинна приділятися рекламній логістиці. Необхідно чітко виділяти напрями рекламної діяльності, пріоритетні методи реклами, маркетингові дослідження, засновані на статистичних даних. Повинні діяти всі системи зниження витрат і забезпечення якості турпродукту. Для кращого функціонування логістики в фірмі в кожній ситуації використовується

система конкретної постановки питань, тобто ставляться певні завдання. Крім перерахованого, логістика пов'язує завдання якості та безпеки з юридичною відповідальністю. При виконанні будь-якого завдання, поставленого фірмою, постійно відбувається процес пов'язування цього завдання з правовою основою.

Припустимо, що у туристичній фірмі розробляється екзотичний маршрут, наприклад, полювання однієї з африканських країн. Завдання логістики – завчасне вирішення всіх проблем, які можуть виникнути у поїзді.

Виходячи з цього ставляться питання: чи може, фірма взяти на себе гарантії по безпеці туристів і чи правомірно брати на себе відповідальність за їх безпеку та здоров'я? Далі слід розглянути, чи не порушуються даними заходами законодавство приймаючої країни та місцеві звичаї, а потім пов'язати все це з плануванням маршруту та змінами, які можуть виникнути під час його проведення [6].

Основна відмінність, яка відрізняє індустрію туризму від інших галузей з точки зору логістики, полягає в тому, що люди мають засоби подорожувати з одного місця в інше.

Туристичні агентства та туроператори відіграють активну роль у системі туризму. Від часу, коли туристи приймають рішення про відпустку, і до кінця відпустки, весь час знаходиться в діяльності цих підприємств. З цієї причини (це буде корисно) для цілісності розглянути питання у визначенні функцій туристичних агентств і туроператорів, які здійснюють логістичну діяльність у туристичній індустрії.

Туристичні агентства – це підприємства, які задовольняють усі потреби людей, які бажають відпочити. Діяльність туристичних агентств і туроператорів включає логістичний процес у туристичній індустрії. У цьому контексті він також здійснює багато видів діяльності, таких як організація турів, надання трансферних послуг, інформування клієнтів, організація конгресів і конференцій, організація туристичних поїздок, оренда автомобілів, продаж авіаквитків, проведення рекламних акцій.

Туроператори заздалегідь закупають товари, необхідні під час подорожі, у компаній-виробників туристичного продукту. Після цього ці туристичні продукти продаються туристам шляхом створення пакетного туру за певними цінами.

Туристичні агентства та туроператори, які називаються посередницькими компаніями, несуть відповідальність за підвищення ефективності туризму, підвищення туристичного попиту та досягнення стійкого туристичний потенціал. Зокрема, туроператори поєднують виробництво продуктів, необхідних туристам, і великої кількості різноманітних основних і додаткових туристичних послуг. Після цього етапу пропонують туристичні продукти безпосередньо туристам або готелям.

Інші підприємства, які працюють у туристичній галузі та надають послуги, співпрацюють. З цієї причини туроператори мають значний вплив на логістику туристичної галузі. Це також об'єднує бізнес і туристів у рамках пропозиції структури ланцюга. Туристичні агентства та туроператори є важливими підприємствами-постачальниками, які забезпечують співпрацю індустрії туризму та туристів із плануванням та управлінською діяльністю, пов'язаною з управлінням логістикою.

Швидке поширення Інтернету та легкий доступ до клієнтів спричинили необхідність змін у галузях логістики та туризму, а також у багатьох галузях. Логістичні системи в класичному стилі були замінені системами, що використовуються через Інтернет. Компанії, які використовують логістичну діяльність і структуру ланцюга поставок, забезпечують легкий доступ до Інтернету. В результаті цих подій, з розвитком Інтернету, багато видів діяльності туристичних агентств і туроператорів здійснюються через Інтернет.

Туристичні компанії-постачальники повинні адаптуватися до системи електронної логістики, оскільки вони зосереджені на продажу інформації та продукту. Зважаючи на міжнародний характер багатьох видів діяльності, туристичні агентства та туроператори співпрацюють з подібними організаціями в інших країнах. Швидке, надійне та системне функціонування електронної

логістичної діяльності, яка задовольнить потреби туристів, забезпечить значні переваги туристичним підприємствам, постачальникам та туристам.

На сьогодні транспортні системи різних країн світу мають свої особливості, враховуючи такі фактори, як географічне розташування, природно-ресурсний потенціал, рельєф, клімат, ландшафт тощо. Тому різні країни мають різну структуру транспортного комплексу. Наприклад, рівнинні країни, перш за все, розвивають залізничний та автомобільний види транспорту. Якщо в країні є багато річок та озер, активно функціонує річковий транспорт [1]. Країни, які мають вихід до морів та океанів, обов'язково використовують морський транспорт. Гірські країни та країни з великою площею території активно розвивають повітряний транспорт. Ці показники впливають на туризм, особливо міжнародний, який як раніше, так і зараз без транспорту практично неможливо. У свою чергу, розвиток туризму потребує розвитку транспорту.

У транспортній логістиці у туризмі визначають такі важливі поняття:

1. Gateway (ворота, вхідні ворота) – багатогалузевий (мультимодальний) транспортний центр, через який здійснюється основний в'їзд туристів у країну. Наприклад, для України – це Київ з міжнародним аеропортом Бориспіль), для Великобританії – Лондон (міжнародні аеропорти Хітроу, Гетвік), для Франції – Париж (міжнародні аеропорти Орлі та Шарль де Голль), тощо;

2. Open jaw (відкрита щелепа) – тур, який починається з одного міста країни, а закінчується іншим містом, звідки туристи відлітають (їдуть) на батьківщину, наприклад, "Київ – Дніпропетровськ – Одеса" або "Нью-Йорк – СанФранциско – Лос-Анджелес" тощо [2].

Комплексна структура логістики туризму охоплює її компонентну, регіональну та функціональну структури.

До компонентної структури належать:

1) логістика рекреаційно-туристичних ресурсів (ресурсної бази туризму);

2) логістика матеріально-технічної бази туризму, зокрема логістика сфер розміщення туристів (готельного господарства) та харчування (ресторанного господарства);

3) логістика інформаційної інфраструктури (інформаційна логістика в туризмі);

4) логістика транспортної інфраструктури туризму (логістика туристичних перевезень);

5) логістика екскурсійного обслуговування;

6) логістика супутніх послуг у туризмі;

7) логістика виробництва та збуту туристичних товарів.

Регіональна структура логістики туризму відображає її регіональні (геопросторові) системи шести рівнів:

1) локальний (логістика туру);

2) мікрорівня (логістика турфірми);

3) мезорівня (логістика туристичної та курортної зон, туристичного району);

4) макрорівня (логістика туристичної галузі країни);

5) мегарівні (логістика туристичних макрорегіонів світу);

6) метарівня (логістика світового туризму) [4].

Функціональна структура логістики туризму охоплює такі традиційні складові, як логістика постачання, логістика виробництва та збуту. Виробники послуг є першим етапом у сфері туризму. Після чого туроператори створюють продукт для туристів і перепродують його туристичним фірмам та агентствам, які у свою чергу є роздрібними підприємствами з продажу кінцевим споживачам.

Отже, туроператори переважно працюють з юридичними особами. Так само туроператори формують комплексний туристичний продукт, що включає себе: основні санаторні та готельні послуги; додаткові послуги (лікувально-профілактичні, спортивні, оздоровчі та культурно-розважальні); супутні послуги (торгівля, зв'язок, банківські послуги, транспорт).

Інформаційна складова у туризмі займає значну частку. Інформація в логістиці та логістичних потоках є первинною ланкою, починаючи з реклами у ЗМІ, інтернету та інформаційних технологій, що визначає та запускає основні потоки в логістиці (інформаційні, фінансові, матеріальні та сервісні).

Слід зазначити, що до туризму потрібно підходити як до окремого великого та самостійного господарського комплексу народної економіки, оскільки ця сфера поєднує різні галузі, охоплюючи якимсь широке простір, що включає підприємства та фірми різних галузей.

Туристи у свою чергу припадають у ролі покупців, де кожен прагне в силу своїх можливостей, задовольнити свої потреби під час відпочинку.

Оплачуючи послуги, товари та різні туристичні роботи, формується попит на подорожі туристом і, отже, цим фінансується сама промисловість.

Щодо туризму всередині країни, однією з актуальних проблем є забезпечення транспортної складової. Ця проблема відноситься до авіасполучення, залізничного та водного, а також автосполучення, будівництво автомобільних доріг. Через невисокий рівень організації повітряних потоків усередині країни, що порівняно з міжнародними перевезеннями є одним із головних факторів, який обмежує розвиток туризму у регіонах країни. Також залишаються не вирішені наступні проблеми: дефіцит залізничних перевезень у сезон; завищення ціни.

Вирішення цих проблем надасть великого значення розвитку туризму всередині країни.

Між індустрією туризму та логістики існує інтенсивна співпраця. Збільшення кількості туристів і збільшення доходів від туризму змусили країни інвестувати в індустрію туризму. Елементи витрат набули значення через загострення економічної ситуації та посилення умов конкуренції між країнами. У цьому контексті необхідно скоротити витрати на логістику як для країн, так і для підприємств. Використання найбільш відповідних логістичних засобів є особливо важливим для індустрії туризму з точки зору забезпечення низьких витрат і для задоволення туристів.

Очікування та потреби туристів у сфері туризму спрямовані на відвідування багатьох туристичних регіонів за короткий час. Транспортні засоби, що використовуються в галузі логістики, також дуже часто використовуються в індустрії туризму. Однак поведінка людини і ставлення виявляє відмінності у варіантах подорожей. Необхідно вибрати та використовувати логістичні транспортні засоби, які відповідають планам відпочинку та цілям туристів. Туристичні агентства і туроператори працюють як підприємства, які встановлюють відносини між індустрією туризму та індустрією логістики. Ці організації важливі посередники для країн, туристів та інших підприємств. Крім того, компанії громадського харчування та гостинності, що працюють у сфері туризму, постійно співпрацюють з логістичною галуззю в постачанні та доставці продуктів. Своєчасна та точна доставка продукції важлива для задоволення туристів. Туристичний продукт має бути забезпечений послугами негайно. Тому використання правильних транспортних засобів логістики в індустрії туризму є важливим для сталого розвитку туризму. Системні та правильні методи логістики в індустрії туризму сприяють збільшенню туристичного попиту та збільшенню доходів від туризму.

Література:

1. Банько В. Г. Туристська логістика: навч. Посібник. К.: Дакор, КНТ, 2008. 204 с.
2. Гаджинский, А.М. Логістика: підручник для вузів. 20-е вид. М.: Видавничо-торгова корпорація «Дашков і К», 2012. 484 с.
3. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). К.: Альтерпрес, 2007. – 436 с
4. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Н. М. Ганич. К.: Знання, 2008. 661 с.
5. Таловір Ю. Ю., Смерічевська С. В. Стратегічне спрямування ланцюгів постачання туристичних послуг в Україні в умовах пандемії // Проблеми підготовки професійних кадрів по логістике в условиях глобальной конкурентной среды: ХУ МНПК (23-24 октября 2020). Сборник докладов. К.: НАУ, 2020. С. 351-355.
6. Тринько Р. І. Туризм як фактор соціально-економічного відродження / Р. І. Тринько, Я. В. Григор'єва // Науковий вісник НЛТУ України. 2012. Вип. 22.8. – С. 54-63.

2.7. Shaping the universal scientific worldview: interdisciplinary causative-systemic approach

Формування універсальної наукової картини світу: міждисциплінарний причинно-системний підхід

Розвиток сучасної природничо-наукової картини світу під впливом синергетики поставив вимогу відповідної модифікації філософських основ сучасної науки, а значить – трансформації світоглядних основ. Проблеми, які виникли, пов'язані з роз'ясненням нового змісту категорій причинності, простору та часу, частини та цілого, випадковості, необхідності тощо.

Найважливіша функція наукової картини світу, як вважається, є систематизація наукових знань. Однак, беручи до уваги світоглядну функцію й функцію формування стилю мислення, варто зауважити певні тенденції змісту, які повинні бути відображеними в основі розкриття фундаментальних, а значить – універсальних засад природничо-наукової картини світу. Так, розглядаючи питання змісту освіти, особливу увагу варто приділяти розробці тієї частини цієї проблеми, яка пов'язана з розумінням природи, а саме – природничо-наукової частини картини світу. До складу наукової картини світу (НКС) традиційно включаються питання різних дисциплінарних напрямків, які охоплюють поняття про: нерозривність матерії і руху; різні структурні рівні організації матерії та їх специфічні закономірності; поле й речовину як основні види матерії; єдність квантово-хвильових властивостей матерії.

Пропонуємо до розгляду універсальну наукову картину світу (УНКС), що являє собою світоглядну систему, в якій відображається міждисциплінарний світоглядний синтез. Вона інтегрує в собі підходи сучасної науки в окремих областях, що формулюють біологічну, фізичну, хімічну та математичну картини світу, як природничо-наукові складові універсальності світобудови. Її фундаментом є загально-філософські принципи, які ілюструються причинно-системним підходом, що припускає поетапне формування відносно-одночасних

процесів організації простору і його циклічного розвитку в узгодженому процесі вдосконалення всіх форм життя. Розгляд основних складових самої моделі універсальної наукової картини світу поданий в попередніх публікаціях автора [2, 3]. На основі моделі УНКС ми розглядаємо систему неперервної освіти на прикладі природничої її складової, як основу інтеграції знань в міждисциплінарному синтезі.

Сучасний стан освіти констатує необхідність формування образу світу кожної людини, який би мав природовідповідну складову. Науковці (Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., Коваленко В. С., Рибалко Л. М., Гринюк О. С.) стверджують необхідність формування життєствердного образу світу та життєствердної моделі світу суспільства загалом [1]. В Концепції розвитку педагогічної освіти відповідно зазначається пріоритетність переходу від знань фактів до універсальних компетентностей у вигляді цілісного поєднання підходів, методів, принципів, ідей, розуміння і ставлення, в тому числі міжгалузевий характер педагогічної освіти [4, 5]. Сьогодні вказує на непродуктивність вузькоспеціалізованої освіти, що за собою вбачає і фрагментованість світосприйняття.

В нашому дослідженні методологічна основа формування універсальної картини світу ґрунтується на причинно-системному підході, що є основним при розгляді будь-яких характеристик структури змісту та динаміки навчального процесу. В нашому подальшому методологічному обґрунтуванні будемо оперувати поняттям педагогічної системи, освітньої системи, до яких існують різні трактування [12].

Визначення педагогічної системи дається, як правило, опосередковано, через накладання додаткових характеристик до загального поняття систем. Одне з найбільш повних визначень характеризує педагогічну систему, як соціально обумовлену цілісність взаємодіючих на основі співробітництва між собою, оточуючим середовищем та його духовними та матеріальними цінностями учасниками педагогічного процесу, що спрямована на формування та розвиток особистості. Під педагогічною системою В. П. Безпалько розуміє

складну сукупність взаємодіючих елементів часткових систем та зв'язків, що забезпечують можливість впливати на протікання педагогічного процесу, тобто керувати ним [7]. Г. М. Коджаспірова та А. Ю. Коджаспіров характеризує педагогічну систему як «сукупність взаємопов'язаних засобів, методів та процесів, необхідних для створення організованого, цілеспрямованого педагогічного впливу на формування особистості із заданими якостями» [10].

Питання створення єдиної методичної системи навчання дисциплін природничого циклу також розглядалося фахівцями не тільки в Україні, але й в інших країнах. Варто зазначити, що питання розглядалося окремо в кожній сфері дисциплінарного проблемного поля, хоча і заявлялися між предметні інтеграційні зв'язки. Окремі питання створення методичної системи навчання біології розглядається в наукових працях російських вчених-методистів (М. М. Верзилін, І. Д. Зверєв, В. М. Корсунська, Г. І. Лернер, А. М. Мягкова та ін.) [8, 9, 11].

Природнича освіта, як відомо, закладає основне світоглядне підґрунтя для подальшого розвитку особистості майбутнього фахівця. Тож, є необхідність побачити єдину універсальну «матрицю», яка б могла не тільки запропонувати нові шляхи світоглядної інтеграції змісту природничих дисциплін, але й забезпечити важливу функцію формування світогляду самої особистості.

Оскільки ми розглядаємо *універсальну освітню систему*, як багаторівневу сукупність впорядкованих освітніх елементів, об'єднаних ієрархічними та синергетичними зв'язками, для поетапного формування системно-логічного мислення культурно-креативної особистості, варто визначити її системний комплекс, що складається з основних трьох складових – пізнавальної («підсистема»), інтеграційна («система»), управляючої («надсистеми»).

Пізнавальний компонент – досліджуваний об'єкт, що пізнає та виконує загальні цілі всього системного комплексу (наприклад, суб'єкти педагогічного процесу та інші елементи освітньої системи). Інтеграційний компонент – об'єкт, що адаптує цілі та програму надсистеми з метою підтримання рівноваги

та різнорівневої взаємодії систем. Управляючий компонент – той, що задає стратегію (програму) розвитку об'єкту, що досліджується.

Управляючим компонентом в універсальній освітній системі стає образ світу, що ґрунтується на ідеалах людства та виступає стратегічною програмою виховання людини. *Пізнавальний компонент* – зміст освіти, що формується в міждисциплінарності зв'язків на основі синтезу наук в УНКС, орієнтований на формування моделі креативної особистості на всіх рівнях взаємодії зі світом (психофізичний, емоційно-чуттєвий, ментально-когнітивний, соціально адаптивний, колективно-перетворювальний, ціннісно-ієрархічний та світоглядний рівні), що складає структуру самої універсальної моделі освіти в УНКС. Процесуальний алгоритм функціонування універсальної освітньої системи складає *інтеграційний компонент* її і дає можливість постійно виходити за межі пізнаного, перетворюючи та збагачуючи людину досвідом. Через інтеграційний компонент відбувається поєднання пізнавального та управляючого компонентів універсальної освітньої системи.

Згідно концепції єдності К.Ясперса, систему необхідно розглядати в контексті її призначення, де вона стає такою лише через єднання загального та індивідуального. Якщо ж єдність створюється відповідно мети, до якої рухається будь-яка система, то функціональні якості системи можуть виступати у вигляді внутрішнього її смислу. Отже, ми виділяємо дванадцять основних функцій відповідно основним цілям, які реалізуються в процесі формування універсальної наукової картини світу [6].

1. *Концептуальна (світоглядна) функція*. Характеризує ідею – процес зародження системи, її актуальність у відповідності з розвитком управляючого компоненту – цілісної природної системи.

2. *Соціокультурна функція (міжсистемна інтеграція)*. Характеризує ієрархію міжсистемних ресурсів, цінностей, досвіду суспільства, необхідного для функціонування систем життя, які створюються.

3. *Комунікативна функція*. Характеризує багаторівневу систему взаємодії об'єкту, необхідну для становлення системи, що зароджується.

4. *Методологічна функція.* Характеризує адаптацію ідеї до інтеграційного компоненту, який зв'язаний з розробкою універсальних принципів та методів діяльності самої системи.

5. *Організаційно-пізнавальна функція.* Характеризує процес активного пізнання та управління внутрішньосистемними зв'язками на основі врахування можливостей пізнавального компоненту.

6. *Прогностична функція.* Характеризує теперішній стан пізнавального компоненту, процес удосконалення його елементів, необхідних для реалізації ідеї, а також дозволяє прогнозувати та моделювати процес розвитку.

7. *Логічна функція.* Характеризує процес узгодження результатів пізнавального компоненту з вимогами управляючого компоненту, а також вибір найбільш ефективного шляху розвитку.

8. *Інтеграційно-регулятивна функція.* Характеризує процес моральної регламентації поведінки, формування та підтримання моральних норм, самоконтролю в пізнавальному компоненті.

9. *Освітньо-розвиваюча функція.* Характеризує перспективи розвитку пізнавальної підсистеми в інтеграційній підсистемі на основі процесу управління розвитком колективної стратегії. Зв'язана з розвитком індивідуальності, творчим ростом людини в колективній взаємодії.

10. *Соціально-статусна функція.* Характеризує систематизацію отриманих результатів розвитку пізнавального компоненту, відповідність суб'єктів освіти ідеалу культурно-креативної особистості, наявність динаміки творчого росту, прояв соціально-активної життєвої позиції, суспільних пріоритетів у всіх суб'єктів пізнавального компоненту.

11. *Соціально-практична функція.* Характеризує розповсюдження результатів діяльності інтеграційного компоненту в метасистемі. Що сприяє підвищенню рівня культури соціально-економічних відносин у суспільстві.

12. *Синтезуюча функція.* Характеризує процес оцінювання досягнутих результатів метасистемою. Дозволяє побачити нові перспективи розвитку освітньої системи в циклі розвитку метасистеми.

Ми пропонуємо *природовідповідну комплементарну модель освіти*, що розкриває суть неперервної освіти. Оскільки кожна з природничих дисциплін має свій понятійний апарат та свою методологічну базу в дослідженні, уникатимемо еkleктичних комбінацій в термінології, щоб сукупність підсистем давала розуміння цілісної системи не в механічному поєднанні їх, але у змістовному осмисленні взаємозв'язків. Тому будемо користуватися загальноприйнятим методологічним апаратом науки, але з доцільним використанням біологічного понятійного апарату. Біологія є наукою про життя, тож, за законами природи маємо будувати і природовідповідну модель освіти.

Пропонуємо поняття *«компліментарність» в освітній моделі*, в такому його значенні, яке б розкривало тісний і глибокий інтеграційний зв'язок між базовою світоглядною позицією, якістю, незамінної складової моделі та іншими професійними якостями та складовими, що зумовлені специфікою конкретних природничих дисциплін, що в свою чергу, слугуватиме «матрицею» для побудови освітніх курсів та забезпечить неперервність процесу в природовідповідному її значенні. Досліджень із застосуванням комплементарного причинно-системного підходу до створення освітньої системи в її неперервності зокрема в природничих науках не було.

Ми розглядаємо неперервність в освіті не як процес постійного пізнання світу від народження людини до його смерті, а як системний процес аналітико-синтетичного розвитку, коли кожен виток базується на універсальних і непорушних етапах циклу, які обумовлюють світоглядну стійку позицію, а значить – народжують глибину пізнання світу і його взаємозв'язків. Комплементарність – це принцип доповнення, або сполучення. Але сполучення, що спричиняється доцільністю входження один в один елементарних знань за прикладом як «ключ до замка». У такому випадку в нашому «генному апараті» безперервної освіти з'являється другий ланцюг, комплементарний на всіх етапах циклу першому, універсально-світоглядному, ланцюг, що супроводжує перший на кожному його витку, але при цьому дає своєчасні знання, що

системно входять на світоглядну матрицю по різних напрямках науки й діяльності людства.

Інтегрованість в освіті використовувалась здебільшого у споріднених науках, зокрема досить великий розвиток інтегрована освіта досягла в природничому напрямку, оскільки досить ґрунтовно провела синергію взаємозв'язків на міжпредметному рівні. Але без розуміння ієрархічності взаємозв'язку, що обумовлює чітку структуру й постійний рух в неперервності освіти, модель не стане живою.

Відповідно до означених принципів побудови УНКС [2, 3] виділяємо наступні *провідні ідеї сучасної природничо-наукової картини світу*, які екстраполюються на загальну УНКС і складають основу неперервної освіти на прикладі природничо-наукової її складової: матеріальна єдність Всесвіту; природа як система; узгоджений розвиток та вдосконалення систем життя, взаємообумовлений розвиток; динаміка форм руху матерії, флуктуації; стійкість та адаптація природних систем; нескінченність процесів та їх результативність; різноманітність форм життя та види їх взаємодій, самопідтримання. Ми складаємо з них ієрархічний порядок у вигляді *методологічної світоглядної вісі*, на яку «нанизані» ті поняття, що формують дидактичне ядро моделі формування УНКС в змісті природничої освіти, як загальноосвітньої ланки освіти в цілому (Рис. 1).

Сім рівнів змісту неперервної природовідповідної освіти, доповнені нами вище за методологією УНКС, реалізуються за 12-ма етапами освітнього процесу. З однієї сторони 12 етапів освітнього процесу забезпечують змістовне міждисциплінарне поєднання між основами наук в суміжних сферах наукового пошуку, що може стати основою дидактичного єднання основ наук в змісті освіти, з іншої – стає алгоритмом методичного впровадження міждисциплінарності в освітній процес, що забезпечує чіткі етапи побудови змісту навчальних дисциплін інтегрованого характеру. Освітній цикл, таким чином, стає в змістовному і в методичному смислі *комплементарним* один до одного, являючи подвійність його. А прийнята до уваги циклічність в розвитку

відповідних вікових етапів – становить неперервність в освіті. Неперервність набуває в цьому смислі не хаотичну постійність навчання, а освіту відповідно призначення людини за її віковими етапами розвитку. Освітній комплементарний цикл набуває геометрії спірального поступу в розвитку людини розкриває динаміку моделі формування УНКС та розкриває суть принципу синергії, на основі якого проявлена.

Рис. 1. Методологічна світоглядна вісь провідних ідей УНКС у змісті природничої освіти й основні світоглядні поняття в моделі неперервної природо відповідної освіти

Розглядаємо синергію як взаємопосилення різних складових цілісного явища, або процесу, що розглядається в міждисциплінарному поєднанні частин одного цілого, а це дає можливість побачити нову якість його (цілого) функціональному стані. Принцип синергії в розгляді змісту освіти на основі моделі формування УНКС – взаємопосилення та співдія в процесах об'єднання, синтезу розрізнених складових як змістовних, так і методичних в розгляді явищ та процесів природи, що призводить до якісно нового стану світорозуміння.

Зв'язки в горизонталі (синергія) на кожному з рівнів організації матерії, приводять до нового ієрархічного рівня при проходженні всіх етапів циклу кожного рівня. Синергія втілюється в динамічній складовій моделі, враховуючи ієрархічність організації матерії. Таким чином пояснюється *спіральне сходження змісту в системі освіти* за моделлю УНКС: горизонталь витка (синергія) дає ієрархічний приріст світоглядного розуміння образу світу та природи на новому рівні пізнання (ієрархія).

Етапи реалізації інтегрованого змісту відповідають аналітико-синтетичному циклу в конструюванні методичного апарату формування УНКС (Рис. 2). Моделювання педагогічної системи та початкові цілі (1-а детермінанта) відповідно мають бути зорієнтовані на концептуальні відносини особистості студента, його світоглядну позицію та перспективи, які дають смисл інтеграції змісту самого навчання. Добір змісту (2-а детермінанта) та його інтеграція відбувається відповідно до ієрархічних відносин людини зі світом, природою, суспільством, враховуючи впорядкованість рівнів організації матерії. Процес конструювання змісту має включати аксіологічний аспект формування ціннісних пріоритетів майбутнього спеціаліста, тож по завершенню навчального циклу – розкрити перспективи та здійснити моніторинг (12-та детермінанта) подальших можливостей розвитку пріоритетних напрямків навчальних та наукових досліджень. Планування навчальної діяльності (3-я детермінанта) має враховувати колективно-перетворювальну діяльність, що надасть можливість впровадження результатів проектної, дослідницької, навчальної діяльності в соціальній сфері (11-та детермінанта), що стає справжнім критерієм успішності засвоєння та практичного застосування відповідного навчального матеріалу.

Педагогічні технології, форми, методи та засоби навчання (4-та детермінанта) мають підводити до колективного результату проектної навчальної та дослідницької діяльності (10-та детермінанта), формуючи культуру міжособистісних відносин, толерантність. Безпосередньо освітній процес в системі «викладач-студент», «вчитель-учень», враховуючи

індивідуальну ініціативу в навчанні (5-та детермінанта) націлений на створення колективного дослідницького проекту (9-та детермінанта), стимулюючи пізнавальну активність, в тому числі й планування навчальних дій.

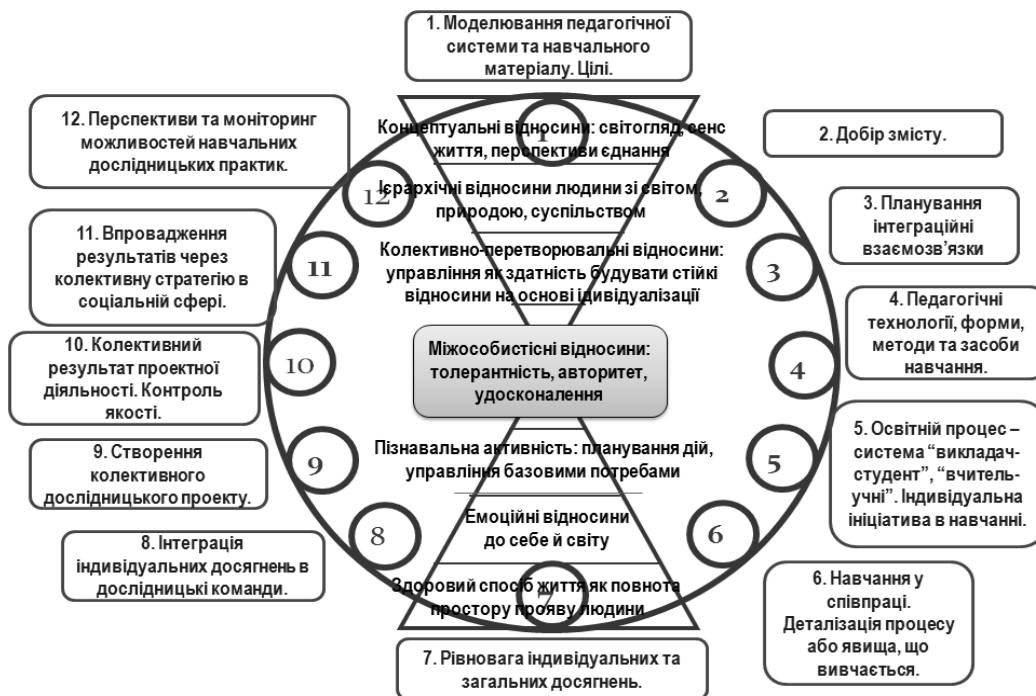

Рис. 2. Етапи реалізації інтегрованого змісту освіти у формуванні універсальної наукової картини світу

Навчання в співпраці (6-та детермінанта), в ході якого відбувається деталізація процесу або явища, що вивчається, ініціює інтеграцію індивідуальних досягнень в дослідницькій команді (8-ма детермінанта), складає умови до гармонійності створення взаємозв'язків та взаємовідносин між усіма учасниками освітнього процесу. Досягається відносна рівновага індивідуальних та загальних досягнень, що знаходяться у взаємостимулі один до одного, так формуючи повноту простору прояву людини. Комплементарність двох освітніх циклів – змістовного та методичного – являє собою зразок природовідповідності в розгляді побудови змісту та методичного забезпечення до нього.

Висновки. Представлена міждисциплінарна модель системи неперервної освіти на основі причинно-системного підходу та принципу синергії в процесі формування універсальної наукової картини світу розкриває суть гносеологічного релятивізму, як методу наукового пізнання. УНКС в системному викладі може дати безсумнівно важливі переваги для освіти в цілому, такі як орієнтир на майбутнє, тобто - призначення людини; узгодження природоорієнтованих ієрархічних і синергетичних зв'язків в освітніх системах; світоглядний аспект, що враховує причинність явищ; природовідповідна інтеграція – інтегрально-кардинальна освіта; справжній зміст безперервності в освіті, що ґрунтується на актуальних цілях і завданнях століття, а не на постулаті «навчання заради самого навчання», як постійного процесу; колективна стратегія, як основа розвитку людини; система громадського самоврядування (що дозволяє організувати навчання життям) й система неперервної освіти, як два взаємопроникних процеси; універсальне моделювання освітнього процесу відповідно до загальних універсальних законів розвитку. Тоді очевидним стане розуміння, навіщо освіта майбутнього повинна носити системний характер, що корелює з порядком світобудови, завчасно розкриваючи суть самого феномена людини в його значимості для природи й всесвіту.

Література:

1. Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., Ільченко О. Г. та ін. Теоретичні та методичні засади інтеграції природничо-наукової освіти основної школи: посіб. К.: Видавничий дім «Сам», 2017. 320 с.
2. Колесник М. О. Методологія формування універсальної природничо-наукової картини світу у студентів природничих спеціальностей. *Збірник наукових праць «Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах»*. Класичний приватний університет. Запоріжжя. № 64. 2019. С. 41-46.
3. Колесник М. О., Поляков В. А. Моделювання наукової картини світу на основі універсального алгоритму всезагальних законів природи. *Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, ліцею, гімназії» – Спеціальний тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*. № 4. Кн. 2. Том III (85). К.: Гнозис. 2019. С. 405-422.
4. Концепція педагогічної освіти України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-konserciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> (дата звернення 05. 01. 2019).
5. Національна доктрина розвитку освіти України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (дата звернення 05. 01. 2019).

6. Поляков В. А., Колесник М. О., Жиденко А. О., Жара Г. І., Лісогор Т. М. Концепція універсальної освіти України: базові положення та методологічні орієнтири (проект). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: педагогічні науки. Вип. 152. У 2-х томах. Том 2.* Чернігів: ЧНПУ. 2018. С. 203-214
7. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. 192 с.
8. Верзилин Н. М., Корсунская В. М. Общая методика преподавания биологии. 3-е изд. М.: Просвещение, 1976. 383 с.
9. Зверев И. Д., Мягкова А. Н. Общая методика преподавания биологии. Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1985. 191 с.
10. Коджаспирова, Г. М, Коджаспиров, А. Ю. Словарь по педагогике. М.: ИКЦ «МарТ»; Рн/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. 448 с.
11. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика, 1981. 186 с.
12. Поляков В. А. Моделирование психологической системы. Формирование креативной личности в акмеологии. Мн.: Вэвэр, 2000. 124 с.

2.8. Strategic diagnostics of suppliers' enterprises in the conditions of the new energy market model

Стратегічна діагностика підприємств постачальників в умовах нової моделі енергоринку

Підприємства постачальники на енергетичному ринку є сполучною ланкою між власниками енергоресурсів та кінцевими споживачами. Рівність умов конкуренції між постачальниками, незалежність від інших суб'єктів – запорука прозорості енергоринку, демонополізації, збереження економічної свободи споживача. Постачальники знаходяться у складному становищі: з одного боку, на них тисне конкуренція з боку інших підприємств; з другого боку, їх економічна поведінка залежить від регуляторних обмежень. По суті, все, що може запропонувати незалежний постачальник клієнтові – це кращий, ніж у конкурентів, сервіс. Але прагнення постачальників його розвивати гальмується регуляторною невизначеністю. Так, в надії на «відкриття» побутового сегменту постачальники інвестували у маркетинг і продажні сервіси, але проголошеної нормативно-правовими актами лібералізації цін так і не відбулося [9].

Як виживають за цих умов незалежні постачальники та чи доб'ються вони ринкового успіху залежить від двох умов. По-перше, від того, наскільки точно і повно оцінено фактори, що впливають на їх діяльність. По-друге, від готовності внутрішньої структури підприємства протидіяти негативним факторам та перетворити позитивні фактори на резерви розвитку. Це актуалізує питання про напрями і форми стратегічної діагностики підприємства.

Стратегічна діагностика – важливий напрям економічних досліджень [2; 9]. Вважається, що її завданням є визначення факторів, що можуть вплинути на подальший розвиток підприємства, та уточнення на цій основі стратегічних цілей. Підприємства постачальники є об'єктами діагностики у багатьох наукових публікаціях. Так, Г. Хемптон, Е. Фолей,

Д. Ферцифер Дел Ріо, Д. Лаверті, Б. Сміт, Б. Колфілд вважають, що визначальним фактором розвитку цієї групи підприємств є клієнтські потреби, прагнучи задовольнити які постачальники розвивають цифрові моделі продажу [11]. Аналізується також вплив факторів зовнішнього середовища: анбандлінгу (А. Осмолівська [4]), покладення спеціальних обов'язків (Н. Гутаревич [1]). О. Овсієнко вказує на ризики для постачальників, пов'язані з недосконалістю регуляторного середовища [3].

Попри чималу кількість публікацій, фактори розвитку підприємств постачальників досліджуються фрагментарно, отже цілісне уявлення про систему діагностики цих підприємств все ще відсутнє. Зокрема, недостатньо уваги приділяється аналізу бізнес-процесів, які здатні нівелювати ризики і загрози зовнішнього середовища. З практичної точки зору існує необхідність регулярної оцінки внутрішніх ресурсів розвитку підприємств.

Метою дослідження є визначення доцільних напрямів стратегічної діагностики підприємств постачальників енергоресурсів на енергетичному ринку України, обґрунтування системи показників для оцінки внутрішніх ресурсів розвитку підприємства та його здатності протистояти стратегічним загрозам.

Залежно від цілей дослідження можна використовувати різні види діагностики (SWOT-аналіз, PEST-аналіз, етіологічна та симптоматична діагностика та інш.). З позицій нашого дослідження доцільним способом діагностики є етіологічна діагностика, яка дозволяє сформулювати уявлення про майбутній стан підприємства [2, с. 4]. Основними етапами діагностики є:

- визначення факторів зовнішнього середовища, які впливають на діяльність постачальників. Спеціального розгляду при цьому потребують регуляторні зміни;
- оцінка здатності внутрішнього середовища протистояти зовнішнім загрозам і забезпечувати стійкий розвиток підприємства;
- визначення та уточнення цільових орієнтирів стратегії розвитку.

Серед факторів зовнішнього середовища, що впливають на розвиток бізнесу у сфері енергопостачання, на нашу думку, можна виділити такі:

- рівень ділової активності в національній економіці, від якого залежать обсяги закупівлі енергоресурсів, кількість непобутових споживачів енергоринку, а також наявні доходи населення (опосередковано впливають на попит у побутовому сегменті енергоринку);

- чисельність населення, яка обумовлює кількість побутових споживачів та обсяги закупівель у цьому сегменті ринку;

- рівень технологічного розвитку, що визначає ефективність енергоспоживання;

- обсяг видобутку, генерації, імпорту енергоресурсів, від яких залежить, чи буде доступний постачальнику фізично необхідний йому обсяг енергоресурсів.

Проте вплив цих факторів є опосередкованим та залежить в основному від того, як структуровано клієнтський портфель. Так, якщо постачальник обслуговує клієнтів, кінцевий попит на продукцію яких є низькоеластичним (монополісти, виробники продуктів харчування тощо), обсяг продажу енергоресурсів таким клієнтам не буде помітно залежати від рівня ділової активності.

До факторів-джокерів зовнішнього середовища, які буду тиснути на постачальників і можуть погіршувати їх фінансовий стан, віднесемо введення мораторію на стягнення заборгованості. Так, постачальникам забороняється під час воєнного стану та шість місяців поспіль після його скасування примушувати споживача до сплати боргу (подавати позови до суду, припиняти опостачання, проводити стягнення заборгованості в примусовому порядку) [8]. На нашу думку, це знизить і без того невисоку платіжну дисципліну домогосподарств, а також негативно позначиться на сприйнятті населенням реформ у сфері лібералізації енергоринку.

Більш помітний вплив на діяльність постачальників спричиняють зміни у регулюванні енергоринку. У Табл. 1 показано, як принципи роботи

енергетичних ринків, задекларовані у Третньому енергетичному пакеті ЄС, втілені у вітчизняні норми регулювання, а також розкрито механізм їх впливу на діяльність постачальників.

Таблиця 1. Вплив регуляторного середовища на розвиток бізнесу у сфері енергопостачання (складено автором)

Принципи Третього енергопакету ЄС	Зміст норм українського законодавства, спрямованих на реалізацію принципу	Вплив регуляторних норм на діяльність постачальників
Рівні умови доступу до мереж	Відокремлення діяльності у сфері постачання від виробництва і видобутку	Поява постачальників з «успадкованою» клієнтською базою, які спираються на підтримку власних материнських структур – концентрація ринку – спотворення конкуренції.
Прозорість та відкритість	Закріплення вимог до оприлюднення важливої для споживача інформації	Удосконалення комунікацій зі споживачем, полегшення зміни постачальника, розвиток цифрових сервісів – активізація нецінової конкуренції.
Захист вразливих категорій споживачів	Покладення спеціальних обов'язків (постачання за регульованими цінами)	Позбавлення постачальників доступу до ресурсу національного видобутку / виробництва, відсутність конкуренції у побутовому сегменті – монополізація ринку, дискредитація енергетичних реформ.
Гарантії постачання	Покладення спеціальних обов'язків (визначення ПОН)	Тиск на незалежних постачальників з боку ПОН при визначенні фінансових та технічних умов співробітництва – спотворення умов конкуренції, монополізація ринку.

Ризиковими факторами слід вважати зміни у правилах розрахунків на ринку під час воєнного стану [6]. З 1 травня 2022 р. до 30 квітня 2023 р. включно постачальники зобов'язані надати ТОВ «Газопостачальна компанія «Нафтогаз Трейдинг» банківську гарантію на суму, що дорівнює вартості пікового місячного споживання природного газу побутовими споживачами, які отримують його за регульованою ціною. У разі неналежного виконання фінансових вимог та гарантій «Нафтогаз» припиняє постачальнику продаж природного газу для споживачів з регульованим тарифом. Обговорюється також проєкт рішення НКРЕКП, згідно з яким банківські гарантії мають надаватися виключно через банки, визнані НБУ системними [7]. На думку

учасників ринку, це може завершитися встановленням державою монопольного контролю над ринком [5].

Вплив регуляторного середовища на постачальників залежить від того, у якому сегменті працює підприємство. У побутовому сегменті регуляторне середовище енергоринку сприяє його монополізації, штучно створює нерівні умови конкуренції у сфері постачання енергоресурсів, дискримінує незалежних постачальників, знищує економічну мотивацію для постачання енергоресурсів населенню. Навпаки, у непобутовому сегменті, регулювання спричиняє позитивні зрушення. Підвищення вимог до прозорості та відкритості, підтримки діалогу зі споживачем позитивно позначається на розвитку бізнесу в сфері енергопостачання, сприяє встановленню високого рівня довіри між постачальником і клієнтом, мотивує до покращення якості продажних сервісів.

Макроекономічні і регуляторні ризики можна знизити, якщо правильно структурувати бізнес-процеси у внутрішньому середовищі. Показовим в цьому плані є досвід одного з найбільших в Україні постачальників – компанії ETG.ua (контролює 10% ринку природного газу у сегменті B2B). Оскільки ETG.ua є незалежною компанією, яка утворилася не в результаті анбандлінгу, свою клієнтську базу компанія збирала самостійно, орієнтуючись на споживачів малого та середнього бізнесу. Компанія зробила акцент на впровадженні зручної моделі продаж (регіональна мережа) та цифрових сервісах. Наразі ETG.ua запустила систему цифрового управління відносинами з клієнтами: усі процеси відбуваються онлайн (укладання договорів, управління лімітами споживання, моніторинг енергоспоживання, придбання енергоресурсів, виставлення рахунків, оплата, документообіг). Це дозволило успішно конкурувати з постачальниками, які спираються на державну підтримку або мають «успадкованих» клієнтів. Попри несприятливі зміни регуляторного середовища, які заважають вести діяльність у побутовому сегменті ринку, компанія продовжує залишатися універсальним постачальником та продавати енергоресурси населенню.

Готовність внутрішнього середовища нівелювати ризики доцільно оцінити за такими напрямками: клієнтський портфель, модель продаж, персонал, супутні

продукти, участь у балансуючих групах, моніторинг клієнтського енергоспоживання, фінансовий стан. Показники, які пропонується використовувати для оцінки, наведено у Табл. 2.

Таблиця 2. Система показників стратегічної діагностики постачальників
(авторська розробка)

Напрямок моніторингу	Показники	Зміст показника (що відображує)
Портфель клієнтів (виявлення переваг клієнтів)	Питома вага клієнтської групи у закупівлях.	Значущість певної клієнтської групи для постачальника.
	Питома вага найбільших клієнтів у закупівлях.	Ступінь концентрації портфеля (ступінь залежності постачальника).
	Кількість нових / розірваних договорів.	Перспективи розширення ринку компанії.
	Середня тривалість контрактних відносин.	Ступінь лояльності клієнтів.
Модель продаж	Рівень охоплення клієнтів цифровими сервісами; можливості сервісів (перелік опцій).	Наявність та зручність цифрових сервісів.
	Кількість регіональних представництв.	Близькість до кінцевого споживача, зручність продаж, відкритість компанії до співпраці.
	Витрати на залучення клієнта у різних моделях продажу.	Порівняльна ефективність моделей продажу.
Персонал	Кількість договорів, що обслуговується 1 працівником.	Навантаження на працівників.
	Бальна оцінка персоналу клієнтами.	Задоволеність клієнтів продажним сервісом.
Супутні продукти	Питома вага клієнтів, які користуються продуктами.	Перспективи поглиблення присутності на ринку.
Просування	Кількість учасників груп у соцмережах, месенджерах.	Перспективи розширення ринків збуту.
	Кількість відвідувань сайту, переглядів аналітичних, інформаційних, рекламних роликів компанії.	Можливості використання «лідів» для просування продукції. Ефективність цифрових каналів комунікацій.
Участь у балансуючих групах	Кількість клієнтів у балансуючій групі.	Можливості запровадження гнучкої цінової політики (знижки, толеранс).
	Величина небалансу	
Моніторинг енергопостачання	Питома вага клієнтів, охоплених білінговими системами.	Зниження небалансів, перспективи покращення фінансового стану.
Фінансовий стан	Величина та динаміка дебіторської заборгованості.	Платіжна дисципліна клієнтів.
	Співвідношення активів та зобов'язань.	Рівень фінансової стійкості підприємства.
	Показники ліквідності, рентабельності	Фінансовий стан підприємства

Запропонована система показників дозволяє виділити найбільш значущі для постачальника бізнес-процеси, від яких залежать подальші перспективи його діяльності. Завдяки цим бізнес-процесам можливо зменшити негативний вплив зовнішніх факторів та зосередитися на реалізації внутрішнього потенціалу підприємства.

Стратегічна діагностика підприємств, які виконують функції постачальників на енергетичних ринках, спрямована на виявлення майбутнього стану підприємства. Основними напрямками стратегічної діагностики є визначення факторів, які на нього впливають, а також оцінка здатності внутрішнього середовища протистояти зовнішнім загрозам і забезпечувати стійкий розвиток підприємства. Вплив макрофакторів на діяльність постачальників є переважно опосередкованим та залежить від принципів структуризації клієнтського портфелю. При цьому значним ризиком для постачальників, які працюють у побутовому сегменті ринку, є регуляторні процедури, зокрема, відмова від ідеї лібералізації на невизначений термін. Це ускладнює роботу у сегменті, знижує його привабливість для інвесторів.

Негативний вплив макроекономічних факторів можна подолати, якщо внутрішнє середовище постачальника орієнтоване на інноваційну модель розвитку, в основі якої – нові моделі продажу, цифрові сервіси та адекватний комплекс маркетингу. Для визначення готовності внутрішнього середовища нівелювати зовнішні загрози розроблено систему показників стратегічного моніторингу, яка дозволяє оцінити діяльність постачальника за такими напрямками: клієнтський портфель, модель продаж, персонал, супутні продукти, участь у балансуючих групах, моніторинг клієнтського енергоспоживання, фінансовий стан. Результати моніторингу дають можливість зосередитися на тих бізнес-процесах, які спрямовані на вивільнення внутрішнього потенціалу розвитку підприємства.

Література:

1. Гутаревич, Н. (2020, 14 липня). Спецобов'язки для учасників ринку електроенергії: що змінилося. Юридична газета. <https://jur-gazeta.com/publications/practice/energetichne-pravo/shcho-take-specobovuzki-na-rinku-elektrichnoyi-energiyi.html>.
2. Кривов'язюк, І. В. (2019). Симптоматична діагностика підприємства: сутнісне наповнення та особливості здійснення. Ефективна економіка, (5). <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.5.55>.
3. Овсієнко, О. В. (2022). Підприємства-постачальники на енергетичному ринку України: нові виклики регуляторного середовища. Ефективна економіка, (10). <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.10.18>.
4. Осмолівська, А. (2020, 20 листопада). Анбандлінг ГТС приніс українцям \$7 млрд, а неповноцінний анбандлінг облгазів – збитки. Інтерфакс-Україна. <https://interfax.com.ua/news/blog/704774.html>.
5. Постачальників електроенергії планують обмежити у виборі банків для фінгарантії: Звернення Асоціації постачальників енергоресурсів до НКРЕКП від 08. 08. 2022. (2022, 8 серпня). esa.org.ua. <https://esa.org.ua/tpost/yjkmjl731-postachalnikv-elektroenerg-planuyut-obme>.
6. Про затвердження Положення про покладення спеціальних обов'язків на суб'єктів ринку природного газу для забезпечення загальносуспільних інтересів у процесі функціонування ринку природного газу, Постанова Кабінету Міністрів України № 222 (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-2022-p#Text>.
7. Про оприлюднення проекту, що має ознаки регуляторного акта, – постанови НКРЕКП «Про внесення зміни до Кодексу газотранспортної системи», Повідомлення (2022). <https://www.nerc.gov.ua/news/oprilyudnyuyetsya-projekt-postanovi-shcho-maye-oznaki-regulyatornogo-akta-zmina-do-kodeksu-gazotransportnoyi-sistemi>.
8. Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування, Закон України № 2479-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-20#Text>.
9. Шведкий, В. (2021, 25 січня). В одні ворота: як фіксовані ціни ризикують поховати ринок газу в Україні. Mind. <https://mind.ua/openmind/20221238-v-odni-vorota-yak-fiksovani-cini-rizikuuyut-pohovati-rinok-gazu-v-ukrayin/>.
10. Chuhrii, H. (2020). Essence and role of strategic analysis in the enterprise management system. Scientific Notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series: Economy and Management, 70 (2). <https://doi.org/10.32838/2523-4803/70-2-48>.
11. Hampton, H., Foley, A., Del Rio, D. F., Smyth, B., Laverty, D., & Caulfield, B. (2022). Customer engagement strategies in retail electricity markets: A comprehensive and comparative review. Energy Research & Social Science, 90, 102611. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2022.102611>.

2.9. The role of the physical therapist in the medical rehabilitation of patients with myocardial infarction without ST segment elevation

Роль фізичного терапевта при медичній реабілітації хворих на інфаркт міокарда без елевації сегмента ST

Вступ. Ішемічна хвороба серця (ІХС) є найпоширенішою причиною смерті у всьому світі. Однак із зниженням рівня смертності від ІХС зростає кількість людей, які живуть з ІХС, і може потребувати підтримки для лікування симптомів і прогнозу. Кардіологічна реабілітація (КР) [8] на основі фізичних вправ спрямована на покращення здоров'я та результатів пацієнтів із ІХС. Оновлений Кокранівський огляд підтверджує висновки попередньої версії про те, що КР на основі фізичних вправ забезпечує важливі переваги для людей із ІХС, включаючи зниження ризику інфаркту міокарда (ІМ), зниження смертності від усіх причин та значне зниження кількості госпіталізацій із усіх причин і покращення якості життя людини протягом 12 місяців спостереження. При довготривалому спостереженні переваги можуть включати зниження смертності від серцево-судинних захворювань та ІМ. В останнє десятиліття випробування частіше включали жінок і проводилися в країнах з низьким і середнім рівнем доходів, що підвищило можливість узагальнення результатів. КР має наступні цілі підвищення функціональної можливості; зменшення проявів ангінальних симптомів, збільшення фізичної активності, модифікація факторів ризику, покращення якості життя, покращання соціального функціонування, зменшення частоти госпіталізацій, зниження частоти повторних серцево-судинних подій, покращення виживаності [5].

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати використання кардіореабілітації у пацієнтів з інфарктом міокарда без елевації сегмента ST.

Матеріал і методи дослідження – теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел.

Основна частина. Відомо, що вчасна діагностика гострого коронарного синдрому (ГКС) дає можливість провести адекватне медикаментозне лікування, при потребі, інвазивне втручання та розпочати КР пацієнтів на гострому та підгострому етапах реабілітації. Регулярна фізична активність та навантажувальні тренування, що складають програму КР, позитивно впливають на різні фактори ризику: зростання фібринолітичної та зниження коагулянтної активності, протизапальні ефекти, покращення автономної функції, попередження та відновлення залежного від віку зниження ендотелій-залежної вазодилатації. Користь від фізичного тренування полягає у сповільненні прогресування коронарної хвороби серця.

Наявність симптомів, які вказують на ГКС, потребують негайної госпіталізації хворого у спеціалізований заклад для надання відповідної допомоги. Пацієнтам з тяжкою стенокардією, клінічним профілем високого ризику, а також при виявленні зони ішемії >10% міокарда проводиться інвазивна коронароангіографія незалежно від попередніх досліджень та лікування. В подальшому пацієнтам ІМ без елевації сегмента ST проводиться медикаментозне і немедикаментозне лікування. Медична реабілітація таких хворих має бути обов'язково індивідуальною, оскільки фізичне навантаження повинно в кожному випадку підбиратись дозовано залежно від періоду кожного захворювання з проведенням терапевтичних вправ фізичним терапевтом. Такого пацієнта оглядають спеціалісти мультидисциплінарної реабілітаційної команди (МДК) для встановлення реабілітаційного діагнозу за Міжнародною класифікацією функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ), визначення реабілітаційного прогнозу, складання індивідуальної програми реабілітації, оцінювання стану та можливості пацієнта отримувати послугу з медичної реабілітації на амбулаторному або стаціонарному рівні, оцінка стану та можливості переходу на інший етап реабілітації з використанням міжнародних стандартизованих інструментів обстеження та

оцінки, організації навчання пацієнтів та родини особливостям догляду, запобіганню імовірних ускладнень та дотриманню рекомендацій [2, 6].

Про позитивний вплив КР вказаний в дослідженнях [12]. Деякі дослідники виявили [9], що після 15 місяців серцево-легеневої реабілітації у пацієнта збільшилась фракція викиду лівого шлуночка (ФВ ЛШ; від 20% до 40%), систолічний тиск у легеневій артерії (від 55 до 40 мм рт. ст.) і максимальне поглинання кисню (від 23,9 до 29,1 мл/кг/хв). У цього пацієнта програма серцево-легеневої реанімації покращила роботу серця та фізичну працездатність. За даними досліджень з 1-річним спостереженням [7] вказано, що 18 сеансів комплексної амбулаторної КР на основі фізичних вправ впливають на якість життя пацієнтів, які проходять реабілітацію після ГКС.

За даними досліджень [10] у тих, хто пережив ІМ, спостерігався нижчий HRQoL у сферах загального здоров'я, фізичного здоров'я, щоденної активності та психічного здоров'я порівняно із загальною популяцією. Ті, хто вижив, частіше повідомляли про погане фізичне здоров'я >15 днів на місяць (AOR = 1,63, 95% ДІ: 1,46-1,83) і погане психічне здоров'я >15 днів на місяць (AOR = 1,25, 95% ДІ: 1,07-1,46) порівняно з відповідними контролями. Не було різниці в тих, хто вижив, порівняно з контрольною групою за рівнем емоційної підтримки (рідко / ніколи: AOR = 0,75, 95% ДІ: 0,48-1,18; іноді: AOR=0,73, 95% ДІ: 0,41-1,28), годинах рекомендованого сну (AOR = 1,14, 95% ДІ: 0,94-1,38), або задоволеність життям (AOR = 1,62, 95% ДІ: 0,99-2,63).

При необхідності для суб'єктивної оцінки важкості фізичних навантажень використовується шкала суб'єктивної оцінки фізичного навантаження – Rating of Perceived Exertion Scale (RPE), шкала Борга при виборі активності і до якої слід звертатись в міру збільшення фізичного навантаження. За її допомогою хворі оцінюють своє суб'єктивне відчуття під час і після виконання різного роду вправ, включаючи задишку та втому, за шкалою від 6 (повна відсутність навантажень) до 20 (максимальна напруга). Легкі за інтенсивністю вправи еквівалентні кількості балів до 11, коли людина відчуває мінімальне навантаження і здатна вести повноцінну розмову. Така діяльність може

включати домашні справи та роботу в саду, спокійну повільну ходьбу та вправи на рівновагу або йогу. Також можуть бути включені дихальні вправи, розтяжка та легкі вправи на загальне зміцнення. Рекомендується протягом перших сім днів (етап I) виконувати надзвичайно легку активність (RPE 6-8), включаючи гнучкість та дихальні вправи, після чого наступні сім днів (етап II) включати активність легкої інтенсивності (RPE 6-11), таку як ходьба та легка йога, з поступовим збільшенням на 10-15 хв на день при задовільній переносимості. Перехід до більш складних рухових навантажень на етапах III-IV має здійснюватись залежно від здатності пацієнтів. Вправи можуть включати два 5-хвилинні блоки активності, такі як швидка ходьба, підйом і спуск по сходах, біг підтюпцем, плавання або їзда на велосипеді, розділені блоком відновлення. Людина не повинна відчувати, що вправа є “важкою”, пропонується працювати до RPE 12-14 (помірна інтенсивність, задишка відсутня, можливо підтримувати розмову). Після завершення етапу IV люди повинні почуватись здатними повернутися до свого базового рівня активності [3].

При неускладненому перебігу ГІМ фізичний терапевт (ФТ) займається з пацієнтом і на наступний день після інвазивного втручання пацієнт може сидіти по 10-15 хв., в подальшому 20-30 хв. Далі пацієнтів з ГІМ без елевації сегмента ST ФТ веде за програмою ліжкового та розширеного ліжкового режимів під контролем електрокардіограми. Пацієнту проводиться 6 хвилинний тест згідно протокола і за його результатами коригується фізичне навантаження.

При збереженій фізичній здатності без клінічних симптомів пацієнт під контролем ФТ може відновити звичайну фізичну активність тривалістю 30-60 хв. (швидка хода), доповнюючи збільшенням денної активності (такі як прискорення ходьби на роботі, у саду чи домашня робота), в інших випадках пацієнт може відновлювати фізичну активність на рівні 50% від максимальної фізичної здатності з поступовим зростанням. Фізична активність полягає у ходьбі, підйомі сходинками та їзді на велосипеді. При неускладненому NSTEMI та після нестабільної стенокардії до виписки освоюється підйом на східчастий проліт в 22 сходинки та дистанційна ходьба на 1000 метрів за один етап. При

активізації пацієнта, ФТ контролює ЧСС, АТ та ЕКГ (реєстрація до і після дистанційної ходьби не рідше 1 разу на тиждень, а також до і після освоєння сходів). ФТ слідкує за П І АТ: допускається збільшення частоти серцевого ритму на 20 ударів за хв порівняно зі спокоєм, але не більше ніж до 100-105 уд за хв за абсолютним значенням, а підйом систолічного АТ не може перевищувати 20 мм рт.ст., а діастолічного 10 мм рт.ст., при зниженні вказаної величини порівняно зі станом спокою на 10 мм рт.ст. для систолічного АТ і 5 мм рт.ст. для діастолічного АТ. При цьому абсолютні величини АТ не повинні перевищувати 140/90 мм рт.ст. Пацієнти, яким в гострому періоді проведена ревазуляризація міокарда за рахунок ангіопластики чи стентування, переважно входять до І групи (неускладнений перебіг). У випадках ускладненого перебігу ІМ (ІІ група) і захворювань, які призводять до тяжкого фізичного стану пацієнта, ті ж результати активізації досягаються пізніше, завдяки чому затримується розширення рухового режиму та підсилюється медикаментозне лікування. У частини пацієнтів (ІІІ група) не вдається досягти вказаного рівня активізації в стаціонарі. До кінця перебування в стаціонарі у пацієнтів ІІ і ІІІ групи слід визначити рівень подальшого ризику перебігу захворювання, з урахуванням наявності хоча б одного з факторів ризику [6].

В дослідженнях [11] доведено, що використання фізичних вправ може стимулювати кардіоміогенез, хоча не даний час не відомі механізми цієї здатності. В дослідях на тваринах показано, що біг впродовж 8 тижнів збільшує кількість кардіоміоцитів у дорослих мишей у 4,6 разів. При ІМ реакція кардіоміоцитів особливо виражена у перинфарктній зоні. Ці результати демонструють, що кардіоміогенез може бути активований фізичними вправами в нормальному та пошкоджену серці дорослої миші.

За результатами відкритого рандомізованого контрольованого дослідження з 1-річним спостереженням був оцінений додатковий вплив кардіологічної реабілітації після ГКС на вартість і якість життя пацієнтів [7]. Пацієнти отримали 18 сеансів комплексної амбулаторної КР на основі фізичних вправ або традиційного лікування за призначенням лікуючого лікаря. Висновки вказують

на вагомий вплив на якість життя за рахунок КР, яку проходять пацієнти з ГКС після виписки зі стаціонару. Більшість пацієнтів виписуються із стаціонару до 12-14 дня і продовжують реабілітаційну програму на амбулаторному етапі. Індивідуалізована реабілітаційна програма дає можливість суттєво знизити частоту виникнення життєвонебезпечних ускладнень [4], підвищити толерантність до фізичного навантаження і фізичну працездатність [1].

Висновки. Кардіореабілітація хворих на ГІМ без елевації сегмента ST залежить від клінічного перебігу хвороби та інтервенційних втручань і за активної участі фізичного терапевта у складі мультидисциплінарної команди підвищує ефективність реабілітаційних послуг, попереджує розвиток ускладнень, покращує якість життя пацієнтів.

Література:

1. Абрамов В. В., & Смирнова О. Л. (Ред.) (2014). Фізична реабілітація, спортивна медицина. Журфонд.
2. Біла Книга з Фізичної та Реабілітаційної Медицини (ФРМ) в Європі. (2018). *Український журнал фізичної та реабілітаційної медицини*, 2(2), 113-144. <http://www.whitebookprm.eu/wp-content/uploads/2019/03/WB-2018-3rd-Edition-UA-fin.pdf>.
3. Григус І. М., & Брега Л. Б. (Ред.) (2018). Фізична терапія в кардіології. Рівне. НУВГП. 268 с.
4. Клапчук В. В., & Полянська О. С. (Ред.) (2011). Основи реабілітації, лікувальної фізичної культури, фізіотерапії, масажу. Чернівці, Прут.
5. Мухін В. М. Фізична реабілітація (2005). К. Олімпійська Література. <http://librarium.freehostia.com/human/medicine/09/muhin-fizychna-reabilitacija.html>.
6. Уніфікований клінічний протокол екстреної, первинної, вторинної (спеціалізованої), третинної, (високоспеціалізованої) медичної допомоги та кардіореабілітації «Гострий коронарний синдром без елевації сегмента ST» Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15 вересня 2021 року № 1957. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1957282-21#Text>.
7. Briffa, T, Eckermann, S, Griffiths, A, Harris, P., Heath, M., Freedman, S., ... & Keech A. (2005). Cost-effectiveness of rehabilitation after an acute coronary event: a randomised controlled trial. *Medical Journal of Australia*, 183 (9), 450-5. doi: 10.5694/j.1326-5377.2005.tb07121.x.
8. Dibben, G., Faulkner, J, Oldridge, N., Rees, K, Thompson, D., Zwisler, A-D., & Taylor R. (2021). Exercise-based cardiac rehabilitation for coronary heart disease. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 11 (11). doi: 10.1002/14651858.CD001800.pub4.
9. Mazzucco, G., Pilon, L., Escalante, J., Chichizola, N., & Torres-Castro, R. (2021). Cardiac Rehabilitation in a Patient With Severe Heart Failure and Ventricular Septal Defect Secondary to Acute Myocardial Infarction. *Cureus Journal of Medical Science*. 13 (11). 19901. doi: 10.7759/cureus.19901. eCollection 2021 Nov.
10. Mollon, L., & Bhattacharjee, S. (2017). Health related quality of life among myocardial infarction survivors in the United States: a propensity score matched analysis. *Health Qual Life Outcomes*, 15 (1), 235. doi:10.1186/s12955-017-0809-3.

11. Vujic, A., Lerchenmüller, C., Wu, T-D., Guillermier, C., Rabolli, C., Gonzalez, E., ... & Rosenzweig A. (2018). Exercise induces new cardiomyocyte generation in the adult mammalian heart. *Nature Communications*, 9 (1). 1659. doi: 10.1038/s41467-018-04083-1.
12. Zullo, M., Dolansky, M., Josephson, R., & Cheruvu, V. (2018). Older Adult Attendance in Cardiac Rehabilitation: Impact of functional status and postacute care after acute myocardial infarction in 63 092 medicare beneficiaries. *Journal of Cardiopulmonary Rehabilitation and Prevention*, 38 (1).17-23. doi: 10.1097/HCR.0000000000000264.

2.10. Potential for the development of automobile tourism in the mind of globalization

Потенціал розвитку автомобільного туризму в умовах глобалізації

Туризм – активна і невимушена форма спілкування людей. Розширення і поглиблення туристських зв'язків між країнами – важливе питання сучасних відносин в глобальному масштабі. Проблеми розвитку туризму, його політичний, економічний і культурний впливи на світове господарство та міжнародні зв'язки активно обговорюються в політичних, ділових та наукових колах.

Процеси глобалізації на туристичному ринку характеризуються зміною технологій, інтернаціоналізацією ділової активності, модернізацією транспортної інфраструктури, створенням сучасного механізму регулювання.

Під глобалізацією розуміється процес всесвітнього економічного, політичного і культурного взаємного зближення і утворення взаємозв'язків. Глобалізація викликала появу нових тенденцій розвитку світового ринку міжнародних туристичних послуг, які сьогодні впливають на розвиток автотуризму:

По-перше, не зважаючи на макроекономічну нестабільність та існування кризових явищ в світовій економіці, міжнародний туризм є найдинамічнішим сектором світового ринку.

По-друге, значно покращилась якість туристичних послуг. Зросли потоки туристів в країни з високими стандартами обслуговування, такими, як країни Західної Європи, Північної Америки, Японія. Разом з тим, за короткий термін часу вражаючих успіхів в розвитку індустрії туризму досягли Польща, Туреччина, Індія.

По-третє, в туристичній індустрії посилилась діяльність транснаціональних корпорацій (комп'ютерні мережі для замовлення

туристичних пакетів, розвиток готельних мереж через франчайзинг, союзи авіаперевізників).

По-четверте, змінилася структура туристичних послуг: збільшилася питома вага пізнавального туризму, активних видів туризму, спеціалізованого туризму (спортивного, екологічного, оздоровчого), ділового.

По-п'яте, особливе значення в розвитку міжнародного туризму набула проблема безпеки в зв'язку з міжнародним тероризмом.

По-шосте, міжнародний туризм посилив вплив як на світову економіку в цілому, так і на національні економіки за напрямками: розширення можливостей для економічного зростання і зайнятості населення; розвиток транспорту та будівництва; стимулювання науково-технологічного прогресу, розвиток засобів інформації і зв'язку; удосконалення сфери банківських і страхових послуг.

Туризм як сфера послуг – є однією з найважливіших і швидкозростаючих складових світової економіки. Переміщення є найбільш характерною межею туризму, а транспорт, що забезпечує це переміщення – є найважливішою галуззю, що надає послуги туристського типу. Без транспорту немає туризму, якщо не говорити про інші екскурсії та походи, обмежені як числом туристів, так і відстанню. На сучасному етапі найбільша питома вага у світовому експорті послуг припадає на транспортні послуги та туризм, приблизно 25% світової торгівлі послугами.

Транспортні послуги – є багатогалузевою сферою, яка включає транспортування пасажирів і багажу різними видами транспорту (повітряний, автомобільний, залізничний, водний, морський, міський електричний, тощо).

Міжнародна практика показує, що недостатній розвиток транспортних систем на національному рівні приводить до невиправдано завищених витрат у сфері виробництва і надання послуг, забороні розвитку практично всіх галузей господарської діяльності, обмеженню соціальних гарантій громадян. Раціональне ж використання транзитно-транспортних можливостей стимулює прискорений розвиток зв'язаних галузей і сфер економіки. Іншими словами,

вибір транспортної стратегії, нове розуміння ролі транспорту в промисловому комплексі країни багато в чому зумовлює ефективність соціально-економічних досягнень держави. Модернізація технічної бази повинна забезпечувати безпеку перевізного процесу і зниження негативної дії транспорту на навколишнє середовище до рівня, відповідного міжнародним стандартам.

Автомобільний туризм під впливом процесів глобалізації та інтеграції набув найдинамічнішого розвитку та став одним із впливових чинників, від яких залежить зростання економіки, підвищення конкурентоспроможності країни на світових ринках, покращення добробуту населення.

Автомобільний туризм із самого початку свого виникнення перебуває в авангарді глобальних тенденцій – як вид діяльності він припускає обов'язкове залучення у виробничий процес факторів різної державної приналежності, вимагає створення єдиного інформаційного, правового, культурного поля.

Варто розглянути питання, щодо перевезення туристів саме автомобільним транспортом, адже цей вид транспорту, на даний час, є найпоширенішим видом перевезень.

Розвиток автомобільного транспорту зумовив зростання ролі автобусного сполучення в організації туристичних подорожей.

Автомобільний транспорт як один з видів наземного транспорту отримав найбільше поширення і займає провідне становище в перевезеннях пасажирів. При цьому з транспортом пов'язане саме виникнення організованого туризму як окремої сфери людської діяльності.

Автомобільний транспорт при перевезеннях туристів виконує дві основні функції:

- самостійний засіб пересування та екскурсій;
- допоміжний (трансферний) транспорт.

Переваги автомобільного транспорту: мобільність, невисокі тарифи, можливість транспортування багажу, можливість зупинок в дорозі, широкий обзір, невисокі питомі капітальні затрати та ін.

Недоліки даного виду транспорту: невисока пасажиромісткість і експлуатаційна швидкість, забруднення довкілля продуктами згоряння палива, невисокий рівень комфортного життєзабезпечення під час тривалих подорожей, висока аварійність та ін.

Автомобільний туризм – це система підприємств, що забезпечують туристів, які подорожують на власному або орендованому автомобільному транспорті.

Автомобільний вид туризму з'явився майже одночасно з появою першого автомобіля, який на зорі його створення називали «машиною або візком для туризму». Але широкий розвиток автотуризму в світі починається після другої світової війни. Саме в цей період почався справжній автомобільний бум і як наслідок розвиток практики туристських автопоїздок.

На світовий ринок автомобільні компанії одна за одною пропонували сучасні, причому постійно оновлюванні, моделі автомобілів. Поряд з будівництвом сучасних вельмипротяжних, в тому числі і трансконтинентальних, автострад подорожі на автомобілях ставали досить зручними і комфортабельними.

Протягом ХХ ст. будувалися автомобільні дороги різного рівня та призначення, сформувалася ціла сервісна культура заправок станцій, сервісне обслуговування автомобілів, стоянки, паркінги. Вздовж автомобільних доріг вишикувалися закусочні, оскільки подорожуючи на автомобілі туристи виявилися головними споживачами американського винаходи ХХ в. – Fast-food і одноразового посуду. Для автомандрівників відкривалися кемпінги та мотелі, де поєднувався сервіс для подорожуючих і сервіс для їх автомобіля.

У середині ХХ ст. близько 60 млн. американців скористалися автомобілем, щоб провести відпустку поза домом. Виокремилися головні автомобільні маршрути: гірські річки північних штатів, риболовля у Канаді та на озерах, пляжі Флориди і Каліфорнії, екзотичні місця Мексики і Південної Америки. Обожені американцями пікніки на природі також стали загальнодоступним видом короткого відпочинку. Склалася нова структура інформаційного

забезпечення туризму, в якій важливе місце стали займати мапи автомобільних доріг і путівники для автомобілістів.

Автомобільний туризм (автомобілотуризм, мототуризм, туризм на власному автомобілі, караванінг-туризм, автобусний туризм, автосафарі-туризм) – це подорожі туристів до країн або місцевостей, що відмінні від їхнього постійного місця проживання, в яких основним засобом пересування виступає приватний, транспорт від фірми або орендований автомобілотранспорт.

До характерних техніко-економічних особливостей автомобільного транспорту з метою обслуговування туристів відносять:

- здійснення групових та індивідуальних перевезень туристів на короткі і середні відстані;
- транспортне обслуговування різних видів туризму як у внутрішньому, так і в міжнародному сполученнях;
- здійснення туристичних подорожей в автономному режимі (автобусні круїзи) або у комбінації з іншими видами туристичного транспорту;
- організація трансферу: доставка туристів від місця прибуття, розташованого в країні перебування (аеропорт, гавань, залізнична станція), до місця розміщення (готель), де вони проживатимуть, й назад.

Останні два десятиліття у світі спостерігається тенденція поширення електричного автотранспорту, вказуючи на перспективи інноваційного використання електричних автобусів для перевезення туристів. Цьому сприяють кілька факторів: посилення обмежень шкідливих викидів транспорту; поширення зон, вільних від двигунів внутрішнього згоряння; підвищення комфортності транспорту з електричними двигунами; зниження шумового забруднення; порівняно невеликі витрати на експлуатацію.

Усе це робить вигідним впровадження електричних автобусів на туристичних маршрутах, однак деякі аспекти все ще не дозволяють їм повністю замінити дизельні аналоги: невелика дальність ходу; тривалий час заряджання; потреба у відповідній інфраструктурі та навчанні персоналу; зниження ефективності у холодний період.

При цьому, вагомим чинником у використанні електробусів – є фактор престижу, що впливає на сприйняття компанії, як відповідної до сучасних тенденцій часу. Електрифікація автотранспорту, зокрема пасажирських перевезень – є світовою тенденцією, особливо вираженою у розвинених країнах. Найбільше електробусів випускають китайські підприємства, і найбільшим покупцем також є Китай, де проблема задимлення густонаселених мегаполісів стояла надзвичайно гостро. Також електробуси активно впроваджуються у Західній Європі – Франції, Німеччині, Нідерландах, та в Україні, перші громадські електробуси вітчизняного виробництва вийшли на маршрути у Львові.

Роль електробуса у туристичному обслуговуванні доволі різноманітна, і диктується їхніми технічними особливостями: висока маневреність, низька залежність від інфраструктури, порівняно низька ціна перевезення, високий рівень контакту з навколишнім середовищем.

Однак, до функціональних переваг сучасного класичного електробуса з акумуляторними батареями можна віднести:

- знижений об'єм шкідливих викидів;
- значно менша кількість рухомих деталей силової установки та трансмісії, знижене навантаження на гальма через рекуперацію;
- кращий шумовий та вібраційний комфорт пасажирів та оточення; менші витрати на кілометр руху;
- кращі динамічні характеристики через рівномірний розподіл крутного моменту та можливість рекуперативного гальмування;
- вільний в'їзд до особливих екологічних зон у європейських містах;
- атрактивність та престиж.

При цьому, електробус має і недоліки: погана автономність (запас ходу не більше 400 км), вища закупівельна ціна, вищий центр ваги, більша суха маса, тривалий час зарядки акумулятора (4-8 годин).

Однозначно перспективним напрямком роботи електробусів – є обслуговування екскурсій. Наразі усе більше історичних центрів міст у Європі

перетворюють на зони, вільні від ДВЗ, або з платним в'їздом традиційних авто, тому лише група на електробусі зможе дістатися найбільш цікавих історичних районів без додаткових витрат. Такі зони діють у Великобританії, Франції, Бельгії та Німеччині. До того ж, високий шумовий та вібраційний комфорт електричного руху створює ідеальні умови для відпочинку пасажирів та отримання насолоди від краєвидів за вікном.

Електричні дорожні лайнери є вдалим рішенням як для міських, так і для заміських екскурсій. Їм зазвичай вистачає заряду акумулятора та повністю розкриваються переваги – підвищений комфорт, відсутність шкідливих викидів, відсутність шумового навантаження на екскурсійні об'єкти, висока надійність та низька вартість обслуговування.

У якості екскурсійного транспорту електробуси використовуються принаймні у двох європейських столицях – Берліні та Лондоні (Рис. 1). Це традиційні «дабл-декери» з відкритим дахом для кращого огляду верхніх частин будівель, у Великобританії закупають нові транспортні засоби – двоповерхові ZAwheel із запасом енергії на 150 км. і місткістю 75 осіб, а в Німеччині модернізують старі дизельні автобуси шляхом встановлення у них необхідного електрообладнання місцевого виробництва. Подібна практика через свою простоту поширена у багатьох країнах, у тому числі в Україні.

Рис. 1. Лондонський та берлінський екскурсійні електробуси

У першу чергу, звісно, програми переходу на електричний громадський транспорт стосуються внутрішніх міських перевезень, адже саме у містах

проблема шкідливих викидів транспорту стоїть найбільш гостро. За прогнозами Bloomberg NEF, до 2030 р. буде електрифіковано 58% міських автобусів у світі, а до 2040 р. – 67%. Зараз, загалом, у світі налічується близько 3 млн. автобусів.

Очевидно, цей захід збільшить привабливість даних населених пунктів для туристів. Усі переміщення стануть відчутно комфортнішими, хоча це потребуватиме значних інвестицій у рухомий склад та енергетичну інфраструктуру.

Окрім міських екскурсій, електробуси також доцільно застосовувати у поїздках до рекреаційних зон (пляжів, лісопарків, баз відпочинку) або природних заповідників, адже рух такого транспортного засобу нікому не заважатиме і не шкодитиме враженню від дикої природи. Запасу енергії на 300 км. цілком вистачить для обслуговування екскурсій з населених пунктів, що знаходяться достатньо близько до природної дестинації.

Для таких цілей ідеально підходять автобуси з відкидним дахом типу лондонського ZAwheel (у коротких поїздках містом), або звичайні міські автобуси підвищеного комфорту з нічним зарядженням та панорамним вікном, на прикладі німецьких Ebusco 2.2 із запасом енергії на 350 км.

Не слід забувати і про психологічний аспект, адже рекреація передбачає отримання туристами задоволення від нових вражень. Зараз електричні автобуси – є новим словом у транспортному обслуговуванні, і в поєднанні з багатим технічним оснащенням вони можуть стати повноцінним атрактивним фактором для клієнтів дестинації або компанії, де ці машини використовуються.

Нарешті, останнім способом використання електробуса є його переобладнання у мобільний кемпінг, або готель на колесах. Така практика зі звичайними автобусами поширена в США та Німеччині. Дійсно, такий Rotel Tours може переміщуватись між дестинаціями вночі, а вдень ставати на зарядній станції, поки туристи насолоджуються перебуванням у новому місці (Рис. 2).

Рис. 2. Готель на колесах німецького туроператора Rotel Tours

Отже, використання електричних автобусів в автотуризмі наразі є найбільш ефективним там, де не потрібно долати великі відстані за день, а натомість пріоритетом є комфорт для туристів та послаблення впливу на навколишнє середовище.

В основі глобалізаційних процесів, що впливають на сферу автомобільного туризму лежать об'єктивні радикальні зміни.

Автотуризм сьогодні – одне із важливих напрямлень внутрішнього туризму, яке завжди користується попитом серед туристів. Сучасні обставини пов'язані із наслідками Covid-19 дозволили поглянути на автотуризм по новому, оцінивши його якість та перспективи, впроваджуючи інноваційну модифікацію автомобіля для подорожей.

Автотуризм – не тільки один із найбільш доступних та мобільних засобів подорожей, але й найбільш безпечний в контексті пандемії корона вірусу, даючи можливість туристу соціально дистанціюватися, що значно легше зробити на власному авто. Для цього зручно використовувати сучасні автобудинки на колесах.

Нещодавно справжній інноваційний будинок з підйомним дахом на колесах для подорожей, представила китайська компанія SAIC, в якому є навіть ліфт, балкон і чайна кімната. Особлива модифікація фургона Maxus V90

отримала барвисту назву Life Home V90 Villa Edition. І цей кемпер воістину розкішний! Він забезпечений спеціальними висувними секціями, що дозволяють «надбудувати» другий поверх, збільшивши житловий простір до 20 кв. метрів.

На першому рівні розміщено кухню з раковиною, плитою і холодильником, а також великий сенсорний дисплей мультимедійної системи. Блокові меблі та комфортні дивани. У задній частині автомобіля – ванна кімната з душем.

Над дахом кабіни – справжня чайна кімната з висувним балконом, навс на якому обладнаний підсвічуванням. Переміщатися між поверхами можна за допомогою невеликого ліфта. Крім того, вікна кемпера здатні змінювати ступінь прозорості на випадок, якщо мешканці цього житла під час подорожі захочуть усамітнитися (Рис. 3).

Рис. 3. Кемпер для подорожей «Life Home V90 Villa Edition»

Загалом, ідеальний будинок на колесах, якби не ціна – бажаючим придбати цей автомобіль доведеться заплатити близько 413.000 \$.

Отже, автотуризм як глобальний продукт охопив увесь світ, адже сьогодні третина населення Землі щорічно бере участь у внутрішніх і міжнародних туристичних подорожах. Він дійсно є новим соціальним феноменом, властивим для епохи глобалізації й інформаційно-комунікаційної революції, який сьогодні неможливий без взаємодії людини з автотранспортом.

Література:

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 2001. 395 с.
2. Веб-сайт автовиробника MCI Coach – Режим доступу: <https://www.mcicoach.com/literature/Assets/J4500e/2/>.
3. Веб-сайт видання Автоцентр – стаття – Режим доступу: <https://www.autocentre.ua/kommercheskie/novinka-kommercheskie/elektrobusy-vyhodyat-na-mezhdugorodnye-marshruty-evropy>.
4. Веб-сайт Bloomberg NEF – стаття Electric Vehicle Outlook 2020 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://about.bnef.com/electric-vehicle-outlook/?sf122680186=1>.
5. Волошановський А. Автомобільна подорож. Особливості організації / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrtourism.com>.
6. Герасименко В. Г. Організація транспортних подорожей і перевезень туристів: навч. посібник. / В. Г. Герасименко, А. В. Замкова. – Харків: «Бурун Книга», 2011. 116 с.
7. Гетьман В. І. Автотуризм чи автомобільний туризм: теорія і реальність. – К.: 2011. 185 с.
8. Дармостук І. Дорожній бум // Дзеркало тижня. 2006. – № 29. С. 17-18.
9. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. – К.: Знання, 2011. 334 с.
10. Кузик С. П. Географія туризму: навч. посіб. / С. П. Кузик. – К.: Знання, 2011. 271 с.
11. Мальська М. П., Худо В. В. Туристичний бізнес: теорія та практика: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2013. 424 с.
12. Марценюк Л. В. Основні засади розвитку транспортного туризму в Україні / Л. В. Марценюк // Вісн. Дніпропетр. нац. ун-ту залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. – Д., 2013. – Вип. 47. С. 24-32.
13. Масляк П. О. Рекреаційна географія: навч. посіб. / П. О. Масляк. – К.: Знання, 2008. 343 с.
14. Правила надання послуг пасажирських автомобільного транспорту / Витяг // Законодавство. 2007. – № 30.
15. Прейгер Д., Малярчук І. Розвиток іноземного туризму в Україні в контексті розбудови міжнародних транспортних коридорів // Економіка України. 2001. – № 6. С. 20-28.
16. Про автомобільний транспорт: Закон України. – К.: Парламентських видавництво. 2013. 23 с.
17. Про туризм: Закон України від 15.09.95 № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 31. – Ст. 241. С. 705-717.
18. Справжній будинок на колесах представила китайська компанія SAIC / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uzr.com.ua/novosti/skoro-letto-dvuhetazhnyj-kemper-na-20-kv-metrov-s-balkonom/>.
19. Фастовець О. О. Організація транспортних подорожей і перевезень: Навчальний посібник. – К.: Музична Україна. 2012. 190 с.
20. Федорченко В. К., Костюков О. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2004. 166 с.
21. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Правове регулювання перевезень в Україні: Навчальний посібник. – Х.: Одиссей, 2006. 560 с.
22. Ципко В. В. Автомобільний туризм. Інновації в туристичному бізнесі: Навчальний посібник (за заг. ред. Ципко В. В.) – К.:НТУ, 2021. С. 5-32.
23. Ципко В. В. Розвиток туристичної галузі України в контексті євроінтеграційних трансформацій. Стратегічні пріоритети туристичної галузі України в умовах євроінтеграції: історико-культурний та соціально-економічний аспекти: Монографія / За загальною редакцією В. В. Ципко. – К.: «Видавництво Людмила», 2018. С. 9-22.
24. Trends in the development of international tourism in the current context of globalization. Editors: Jadwiga Ratajczak, Victoriia Tsytko. Collective Scientific Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020, p. 34.

Part 3. THE INFLUENCE OF MEANS AND CHANNELS OF COMMUNICATION ON THE LIFE QUALITY IN TURBULENT CONDITIONS

3.1 Peculiarities of intercultural communication: value-cognitive basics

Culture, the general context for any communication, undoubtedly influences people and institutions. However, unfortunately, specific difficulties arise in communication between people, even those united by a common cultural context, because the context of intercultural communication is potentially a source of mutual misunderstanding and, as a result, conflicts.

Speech communication is complex in its structure. Linguists, psychologists, sociologists, and philosophers seek to know its essence, the nature of human communication. There are such areas as psycholinguistics, paralinguistics, sociolinguistics, and ethnolinguistics at the intersection of sciences. Undoubtedly, the basis of all of them is the theory of communication.

The essence of the concept of communication is that it is a specific form of interaction between people in the process of their cognitive and labor activity. Speech communication is the communication of people and interaction to exchange and transmit certain information. The mechanical and activity-based approaches to solving the problem of "what is communication" coincide in their fundamental principles. Within the mechanical approach, communication is understood as a unidirectional process of encoding and transmitting information from the source and receiving information by the message's recipient. The mechanical approach is characterized by considering a person as a mechanism whose actions can be described by specific rules; the external environment is considered as noise, a hindrance. In the activity approach, communication is understood as a joint activity of communication participants (communicators), during which a common view

of things and actions with them is developed. This approach is characterized by processuality and contextuality.

Many works of Ukrainian and foreign linguists are devoted to studying linguistic and socioethical aspects of intercultural interaction between representatives of different language societies. They consider the increased interest in communication problems in the modern world and the importance of sociocultural information. It has a unique practical significance for communication. The works of such British publicists and linguists as A. Goodrum [4], K. Fox [3], and E. Pennycook [8] should be noted among particularly significant studies of the problems of intercultural interaction.

Among the variety of foreign works devoted to the problems of cultural communication, we would especially like to note the research of Milton Bennett, who developed a model of learning a foreign culture, which involves six stages, including:

- denial of intercultural differences;
- rejection of intercultural differences;
- minimization of intercultural differences;
- recognition of intercultural differences;
- adaptation to intercultural differences;
- integration of intercultural differences.

Intercultural interaction issues are closely related to the problems of sociolinguistics as it exists "at the junction of linguistics, sociology, social psychology and ethnography. Sociolinguistics studies a wide range of problems related to the social nature of language, its social functions, the mechanism of influence of social factors on language, and the role played by language in society. The linguistic implementation of intercultural communication is based on recognizing the existence of so-called cultural universals, behavioral and other models common to all cultures. All people in the world have common biological parameters and needs. Therefore the existing "cultural differences" in the world are nothing more than different ways of achieving the same whole, presented, for example, as the top of the "pyramid" [6].

Thanks to cultural universals common to all cultures, it is possible to standardize the parameters related to the basis of human nature. In the act of communication, presented both orally, in the form of discourse, and in the form of a micro text, the same main task is set: to ensure understanding, that is, to use strategies aimed at reducing barriers that make it challenging to implement a kind of "deal" – to achieve adequate understanding, which leads to successful communication with a communication partner.

In each case of intercultural interaction, representatives of different ethnic societies face specific difficulties in rejecting or accepting one or another behavioral norm adopted in one ethnic society and approved or condemned in another ethnic society. The linguistic content of the informational message is a direct source of knowledge transfer about the cultural and ethical norms that exist in a foreign-language society. That is why it is vital to consider the socio-cultural behavior patterns of representatives of foreign-speaking ethnic groups in the form of a linguistic analysis of their statements and take into account the specifics of the communication situation, age, and ethnic and social characteristics of the individual.

Traditional attention to the study of modern intercultural communication was caused by the need to solve practical problems, which particularly faced commercial companies with a network of international offices. Intercultural communication has become one of the key approaches to understanding and ultimately adapting to people whose lives have been accompanied by more active movements worldwide.

Overcoming communication barriers was associated with identifying and overcoming stereotypes, prejudices, and discrimination. Culturally determined perception of authority, attitude to social and gender roles – all this turned out to be the focus of attention for achieving practical results – management of international teams, negotiations, conflict resolution. Thus, intercultural communication became indispensable in solving practical tasks and achieving results.

The approach and the toolkit of intercultural communication are widely discussed concerning international – voluntary, and population-forced migration.

The movement of a large number of people characterizes the global world. According to the UN, the number of international migrants totaled 281 million worldwide [9], equating to 3.6 percent of the global population. It should be noted that not only the fact of living in a new country can cause specific changes in a person's lifestyle. The phenomenon is determined by legislation, infrastructure development, and the visitor's status. Thus, the moving process can significantly affect the health of the migrant and his or her health status condition.

Undoubtedly, injuries or illnesses can accompany moving, a high level of stress, as well as living or working conditions in a new country – this is a partial list of factors that involve interaction with the institutions of the health care system. However, it is far from always carried out or occurs with a long delay, which affects the quality of a person's life, safety, working capacity, and life expectancy.

Studies devoted to intercultural communication traditionally distinguish the following categories of migrating people based on the reasons, goals, and length of stay in the host country: tourists, students, representatives of the business community, immigrants, and refugees [11]. The rules of interaction with the health care system are regulated by the visitor's status: from the insurance coverage mechanism of providing medical care to obtaining access to the health care system on an equal basis with residents.

Among the problems that arise in the intercultural interaction of representatives of different ethnic cultures, a special place is occupied by the problems of adequate perception and acceptability of norms adopted among one or another cultural society. These cultural-ethical and socio-cultural paradigms are determined by the degree of acceptance or non-acceptance of certain cultural behavior norms. They are accepted among the people living in the territory of the language-speaker country and representatives of ethnic groups for whom the foreign language culture is alien, contrasting with the norms of cultural-ethical perception accepted in his society.

In turn, the socioethical problems of intercultural interaction are closely related to the linguistic content of information communication. It happens with the help of the interaction of multilingual societies representatives. The linguistic content

of the text and the cultural-ethical message is a single whole from which direct communication takes place, and an assessment of the norm of the behavior of a representative of one or another society arises. A further conclusion is made about the acceptability or unacceptability of a particular act of intercultural interaction.

Thus, people are constantly exchanging this or that information with each other. A *similar process* is a communication, which is divided into different types, that is, methods used by people when interacting with each other. Furthermore, as a result, facts (thoughts) are transmitted at the level of exchange of attitudes and feelings, ideas and opinions, and views and ideas by non-verbal and verbal means.

Types of communication include:

- organizational, external and internal, informal and formal, and horizontal.
- interpersonal, which are suggestive and persuasive, cognitive and expressive, and ritual.

All these types of communication differ in what information people exchange, what goals they pursue, and who chooses roles.

It is not easy to become a good conversationalist in today's society. After all, each person has his worldview and opinion. Each personality sets its own rules of life and expresses different expectations from others. That is why we often face views that do not coincide with those observed in the people around us. Also, sometimes one has to overcome the aggression of the interlocutor, which he expresses in defense of his opinion.

Therefore, it is crucial to understand the basic concepts of communicative studies as a scientific direction. Moreover, this essential basic concept is the concept of context. From the point of view of personal communication, the focus is on relationships, beliefs, values, and evaluations regarding concepts, texts, and messages related to various spheres of life.

Interpersonal communication is logically represented by communication in any field where certain (specific) concepts become essential, such as communication

with representatives of social services, communication between patients and organizers of medical care, family members, colleagues, and friends, etc.

Organizational communication focuses on hierarchies, information flows, and relations between employees and employers.

The intercultural aspect of communication highlights and studies the unique role of culture. This phenomenon imprints on what people understand in a given context. It also studies intercultural characteristics that affect relationships. This aspect of communication plays a unique role in solving the problems of the globalized world with numerous movements of people.

The following context of communication is the social one, which involves special attention to the social impact of communication within the framework of understanding how messages are formed, understanding the relationships between people, with social institutions and organizations, spread through communication campaigns that can positively influence and improve behavior and mutual understanding of the largest possible population groups.

Another essential context for studying communication is the mass media's role in forming a specific world picture. In the conditions of the development of new information dissemination technologies, and what is essential, its speed, the context of communication also involves identifying the role and degree of their influence on the dissemination of information in a particular area of society and the development of relationships between communication participants.

Different communicative levels represent the context of communication between speakers of different cultures.

First, the interaction occurs between a particular institution and the client. This level is characterized by various culturally determined forms of participation, for example, the requirement to know the local language or have access to the Internet, where all the necessary information and documents are available.

Technical equipment and computer literacy are significant barriers to communication by migrants from less developed countries or with a lower level of education.

It is noteworthy that the host country language knowledge that is obvious to the newcomer in new conditions is a significant complication due to changes in migration patterns. A migrant rarely plans to stay in the host country for a very long time and, with a high probability, will move when more favorable conditions arise.

Cultural competence is understood as the ability of a particular institution, organization, and professionals employed in this field to identify culturally mediated views, values, attitudes, traditions, language preferences, and established practices, as well as the ability to direct this amount of knowledge to improve results [7].

Cultural competence should include such culturally determined parameters as ethnicity (characterized by beliefs, values, relationships, and traditions); level of education; socioeconomic and gender characteristics; age; practitioners in the field of health care.

Secondly, it is necessary to distinguish the level of direct interaction between the specialist and the client. This multifaceted phenomenon includes many areas, including the type of communication accepted in the professional standard, a basic understanding of the main terms, language or cultural barriers, explanations of specific processes, etc.

Traditional models of interaction include the following ones:

- informative (dispassionate specialist, completely independent client),
- interpretive (persuasive specialist),
- advisory (trust and mutual agreement),
- paternalistic (guardian specialist).

Thirdly, the level of culturally determined assessment of one's condition and understanding of the situation is a significant indicator, taking into account such determinants as the level of education and gender, which in turn contribute to the assessment of the quality and satisfaction with the functioning of a particular system in general.

Fourth, the level of client communication in the client community.

It is also essential to understand that values are important when it comes to communication. Speaking about values as a regulator of verbal communication in this term, it is appropriate to note that values are always a standard of what is proper, an ideal, a source of motivation for individual behavior, assessments of reality, and orientation.

Studies of values show that values are included in the deep cognitive layer of the linguistic personality of the communicator, unfolding and unfolding at the moment of linguistic activity. The value factor plays a significant role in the construction of language communication: the values characteristic of communicators determine the semantics of dialogue replicas, the choice of speech strategy and tactics, the peculiarities of the use of vocabulary, and syntax.

Based on dialogue interactivity, we believe norms and values are essential elements of languages. Their significance includes the addressee factor (speech behavior is determined by the norms and values of the speaker, but it is also determined by the norms and values provided by the interlocutor).

Valuable determination of dialogue replicas is provided at the cognitive level of the linguistic personality by appropriate mental resources – value-motivated cognitive units. Such units get the form of a concept, prototype, scheme, script, or scenario.

In all cultural phenomena, as G. Rickert [10] notes in his book "Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft", we will always find the embodiment of some value recognized by man, for the sake of which these phenomena were either created or, if they already existed before, nurtured by man; and vice versa, everything that arose and grew by itself can be considered outside of any relation to values.

In the perspective of understanding the cognitive dimension of language communication in the light of the problem of values, we note that the concept, since it is also a unit of culture, must necessarily include a value component, which is possible and qualitatively distinguishes the concept from other mental units (frame, scenario, conceptual category, because the concept is a value-motivated cognitive unit.

In addition to the value component, the structure of a value-motivated cognitive unit includes conceptual and figurative elements. A concept results from the knowledge of an object or a phenomenon. Furthermore, unlike other elements of the cognitive unit, the conceptual component is always reflected by the carrier of culture.

The figurative component of the cognitive unit is related to the way of knowing reality, historically preceding the conceptual one. Unlike the conceptual one, it is always fully subject to reflection. Visual cognition creates a visual sensory representation (thought, sound, image). The figurative element of a cognitive unit includes all naive ideas fixed in language, internal forms of words that serve to realize this unit, and stable mental images.

From the point of view of the study of the communication process, cognitive units in the collective consciousness are of great interest because they form what is referred to in modern linguistics as common knowledge, mutual knowledge, or common ground.

A common basis is indispensable for any joint human activity. Common grounds include specific values relevant to this communicative act, all knowledge, beliefs, images, assumptions, and expectations shared by the participants of communication, i.e., their standard cognitive units, which are the "value context" in this communication.

Communal common grounds are related to the cultural community to which the communicators belong; common personal grounds are based on the personal acquaintance of the participants of communication and their personal shared experience [2].

In addition to value, conceptual and figurative components, the structure of a cognitive unit also includes attitudes and stereotyped skills of practical use of cognitive units in the communication process. Etiquette, a socially established order of behavior, regulates communication between people in typical situations and prevents conflicts.

It should be noted that the success of communication depends on the shared values of the communication participants. To be a full-fledged member of any culture means to learn a sense of information (a sense of information) shared by the carriers of this culture. The participants of the communication of the communicative act need to know the partner's non-verbal association systems to identify the communicator's values.

The key to successful communication is the communicator's ability to consciously or unconsciously choose adequate verbal means to activate cognitive units in the addressee's mind, which will provide the desired beneficial effect [5, p. 59, 68].

The process of communication in axiological cognition can be considered a set of appeals to collective cultural cognitive units. However, the fundamental difference between the cultural concept and other conventional mental units used in modern science is that the concept, despite all its multidimensionality, is characterized by the primacy of the value attitude to the displayed object. Therefore, the study of the concept enables the synthesis of the sciences of culture, consciousness, and language.

A set of values and preferences in the consciousness of a particular communicator is a cognitive layer, and it is appropriate to say that the knowledge recorded in value-motivated cognitive units has the nature of archetypes of the "collective unconscious". The study of these archetypes' influence on language communication organization allows for establishing the forms in which the influence of value-cognitive units on language resources is carried out.

References:

1. Bennet M. (1998). *Basic concepts of intercultural communication. Selected Readings*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
2. Clark H., Clark E. (1977). *Psychology and language. An Introduction to Psycholinguistics*. – N.Y.
3. Fox K. (2014). *Watching the English*. – Hodder and Stoughton Ltd., – London. – 584 p.
4. Goodrum A. (2005). *The National Fabric: fashion, Britishness, Globalisation*. – Oxford, Berg Publishers. – 256 p.
5. Hirsch E.D. (1988). *The Theory Behind the Dictionary of Cultural Literacy // The Dictionary of Cultural Literacy*. – Boston.

6. Maslow A. H. (1987) *Motivation and Personality*. 3-rd Ed-n, Longman.
7. McKinney J., Kurtz-Rossi S. (2000). *Culture, Health and Literacy: A Guide to Health Education Materials for Adults With Limited English Skills*. – Boston, MA: World Education.
8. Pennycook A. D. (2016). *The Cultural Politics of English as an International Language*. – London, Routledge. – 365 p.
9. Population Facts. United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division. *Trends in International Migration*, 2020. № 2020/4. C. 1.
URL: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/populationfacts/docs/MigrationPopFacts20154.pdf>.
10. Rickert H. (1921). *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Tub., 1921, S. 60 f.
11. Ward Colleen, Bochner Stephen, Furnham Adrian (2005). *The Psychology of Culture Shock*. Taylor & Francis e-Library.

3.2. PR and advertising in marketing communications of tourism business enterprises

The success of the tourism business, like any other business, largely depends on the effectiveness of communication between the producer of tourism services and the consumer. Therefore, in modern conditions it is impossible to imagine the work of any travel agency without well-established communication: advertising and company promotion system. At the same time, modern realities make it possible to introduce innovative methods into marketing that make promotion not only more effective, but also less costly.

Today, according to the marketing company Forrester Research, customers make from 66 to 90% of the consumer choice of a tourist product on their own, using the resources of the global network. According to Google, users look at an average of 10.4 publications before making a purchase. And only after the end of this process, they turn to a travel company for clarification of the details. Thus, work on attracting a client should begin much earlier than the client calls the firm by phone or comes to the office for a meeting.

According to the Global Web Index, the average consumer has 5,8 social media accounts and actively uses 2,8 accounts. Therefore, it is necessary to offer the audience quality content on social networks in order to help potential customers make the right consumer decisions. The presence in the global network of information about the organization's tourism products, active blogging with useful information for the consumer increases the chances of the organization to choose the consumer [2].

The use of social networks is becoming more and more popular every year. To date, users of various social networks are about one hundred million people only aged 20 to 50 years. It is this age that is characterized by active purchasing power, including in the field of tourism services. In this connection, the target audience for the sale of tourism products completely coincides with the target audience for product promotion in social networks. That allows us to talk about the high

potential for the effectiveness of promotion in social networks of travel agencies and tourism products.

Advertising is information disseminated in any way, in any form and using any means, addressed to an indefinite circle of people and aimed at drawing attention to the object of advertising, generating or maintaining interest in it and promoting it on the market. First of all, advertising carries information that is usually presented in a concise, artistically expressed form, emotionally colored and brings to the consciousness and attention of potential buyers the most important facts and information about goods and services. Advertising, on the one hand, brings to consumers the information necessary for the purchase and use of goods, on the other hand, combining its information content with persuasiveness and suggestion, it has an emotional and mental impact on a person.

Promotional materials serve different purposes, depending on the point of view from which the subject is viewed [1, p. 75]. In practice, advertising rarely pursues only one goal, as a rule, goals intersect in one promotional event: to attract the attention of a potential buyer; provide the buyer with benefits for him from the acquisition of goods (services); provide the buyer with opportunities for additional study of the goods; form the consumer a certain level of knowledge about the product or service itself; create a favorable image (image) of the manufacturer or seller, as well as a trade or industrial brand among consumers and business partners; to form needs for this product, service; encourage a potential buyer to purchase this particular product from this company, and not from competitors; remind the consumer about the company and its products.

The choice of the type of advertising directly depends on the objectives of advertising: advertising new goods and services for the client; advertising of goods and services already known to the client – “supporting” advertising; advertising of a certain hero – “image” advertising; demonstration of advertising skills. Advertising has an impact on certain people and society as a whole [7, p. 24]. All the variety of its functions and factors of influence can be summarized in five groups: marketing, communication, educational, economic and social.

Marketing function of advertising. The marketing combination includes a set of elements commonly known as the four “P” (product (product), price (price), place (place), promotion (promotion)).

Advertising falls into the promotion category. The communicative function of advertising. In any form of advertising, a message is transmitted to a group of people, that is, communication is carried out.

Educational function of advertising. Through advertising, consumers learn about the products offered to them and discover new opportunities and ways to meet their needs. Advertising, in its educational aspect, accelerates the adaptation of the new and untested, thereby promoting technological progress at an accelerated pace.

The economic function of advertising. From an economic point of view, advertising is a set of means of non-price promotion of sales of products and the formation of demand for it.

The social function of advertising. With the help of advertising, public opinion is formed, non-profit organizations use advertising to disseminate information about socially significant events, receiving income from financing advertising projects, the media gain independence from state support, receiving an additional incentive for freedom of speech.

When organizing the advertising activities of the media, one should take into account the basic principles of advertising, without which the effectiveness of advertising is sharply reduced in a short time.

Truthfulness. This principle obliges the organizer of the promotional event to provide information about the goods, their quality, merits and benefits that correspond to reality. The golden rule of business – “do not promise what you cannot deliver” – is violated by many advertising services, as a result of which the company often loses the trust of its customers and, as a result, revenue [5].

Concreteness. This principle is expressed in convincing arguments and digital data used in the text of the advertising medium; in advertising graphics, the observance of this principle eliminates unjustified formalism and techniques that are incomprehensible to a wide audience.

Purposefulness. The main subjects of advertising are the advertised goods and market conditions, its object is the consumer.

Targeting. When choosing the form and constructing the content of an advertising message, it is important to know exactly who the advertisement is intended for, what habits and the most likely level of training of the addressee, what radio and television programs he watches. Advertising targeting involves choosing the exact addressee of advertising and choosing the best medium and time of circulation, which guarantees a reduction in advertising costs and an increase in its effectiveness.

Reasoning and originality. Convincing arguments increase the sale of goods and services by 12-50%, and originality stops attention three times more often. The choice of an idea for advertising can be made on the basis of an analysis of competitor materials, visits to exhibitions, expertise, and comparative analysis. But the rule must be observed: never copy completely someone else's ideas and design techniques. Other people's ideas can only be used to feed their own.

Competence. Advertising should be based on the latest achievements of various sciences and technical progress (art, sociology, psychology, medicine, design, etc.).

Humanity. Commercial advertising should contribute to the harmonious development of the individual, the spiritual growth of a person, the promotion of health, and the improvement of the aesthetics of everyday life and production.

Thus, an organization's use of advertising is subject to several prerequisites that contribute to a more efficient advertising process [3, p. 9]. So, an advertising campaign is relevant if: a new company appears; a product is offered that is not yet known to the buyer; the market is saturated with the same type of goods, and the purpose of advertising is to draw attention to your product; the volume of sales falls, and the purpose of advertising is to stimulate demand; the goal is to increase sales, conquer new market territories, attract new customers. In other cases, the use of advertising is not the most effective way to promote goods and services.

After determining the basic data of the promotion and taking into account the general principles of product advertising, it becomes necessary to select the type

of advertising to be used and the method of advertising. Advertising in the press is one of the most commonly used ways to convey advertising messages. According to experts, 90% of travel agencies place their advertisements in the print media: advertisements and review publications [6, p. 189].

Radio advertising. Radio is the second most used radio by various advertisers. The value of this type of communication lies in the fact that it can accompany a person constantly, without requiring his entire attention. Television advertising is the most massive and expensive form of advertising. It is one of the most spectacular and memorable advertising media. TV advertisements may show goods and services that propose to make the viewer a "participant" in a tourist trip. For a full-fledged advertising effect, advertising is usually shown simultaneously on many channels. In addition to television commercials, many travel agencies use specially prepared promotional videos or short promotional films lasting 10-15 minutes to demonstrate to office and exhibition visitors, in trading floors, through street showcases, before the start of films in cinemas.

Outdoor advertising. This type of advertising is a fairly effective tool for disseminating information about tourism enterprises and their services, since it is designed to cover the general population. Outdoor advertising includes various advertising banners, illuminated signs, electronic displays and screens, roof installations, pillars, etc. Outdoor advertising is placed in crowded places.

Transport advertising. Advertising on transport includes the placement of advertising tablets inside the passenger compartments of buses, subway trains, etc., as well as inscriptions on means of transport. The main requirement for advertising on transport is that advertising must be visible and recognizable in traffic conditions, this condition must be met both in outdoor and indoor transport advertising.

Fantasy advertisement. This is a wide range of appeals that are created by attracting non-traditional advertising media. It includes advertising on balloons, balloons during carnival processions, through game appeals, etc.

Direct mail advertising (direct mail). Among travel agencies, it is a popular and effective channel for the dissemination of advertising information. Today, direct mail

includes not only traditional mail, but also the transmission of information by fax, telephone and e-mail. When using direct mail tools, it is important to maintain a balance of distribution and not descend to the level of spam. Direct mail is often an extension of the main company.

Internet advertising. In recent years, computer advertising has significantly replaced traditional advertising media. Its main advantages are: huge coverage of the target audience, interactivity, availability at any time of the day, relatively low cost of placement, high information content.

Own Internet resource. Currently, one of the most common types of advertising is the creation of an organization's own Web-representation (pages on social networks, website, business card, corporate website, online store). At the same time, the information placed on the pages of the site becomes available to every Internet user. The content posted on the site (subject to a sufficient level of its uniqueness) contributes to the popularization of sites not only among users of the global network, but also among robots that organize the issuance of links when a user enters a search query.

Banner advertising is another way to use the Internet to promote a travel agency and its product. A banner is a graphic static or animated image that can be placed directly on any site, through banner exchange networks or specialized advertising agencies. The banner contains a click-activated link to the advertised resource.

Promotion of an Internet resource on the network. The presence of its own Internet representation in the global network allows you to expand the advertising campaign by disseminating information on the Internet not only about the tour operator, but also about its website [4, p. 128]. This technique is carried out by publishing data about the site (registration) on larger resources:

- in the tourist sections of resource directories;
- on thematic portals and sites for a wide range of users. Portals can be considered as online advertising platforms designed to promote the sales of services of advertisers – tour operators and travel agencies. On the platform of these resources, both banner advertising and paid placement of information about travel

agencies and their offers, as well as real orders from consumers from the server, are possible;

- on-line conferences (forums) of tourist sites and portals. In them, any web user can express their opinion about the work of a particular travel agency, advise others where it is better to relax, ask the audience how best to act in a given situation when choosing a tour, resort, travel agency, etc.;

- review portals. Similar to the previous point, an organization aimed at a customer-oriented business should apply for recall portals. Reviews on such resources both form feedback with the consumer and participate in the process of creating an image and advertising a travel agency, but this method must be used with caution: since according to Austrian travel agencies, positive tourist information is distributed with an efficiency coefficient of 7, and negative – with by a factor of 22. Thus, any customer complaints are distributed three times faster than positive reviews;

- on portals for travel business professionals. This type of portals is designed to increase the professional level of participants and create a kind of communication environment for tourism workers;

- posting ads on internet boards. This method is not effective, but is often used when promoting low-budget startups. Any statement about a resource in the global network has its own audience, while the possibility of paid (but at the same time quite budgetary) and free placement makes this method a democratic promotion option. When using this method, it is necessary to remove obsolete information about services in a timely manner so as not to worsen the reputation of the travel agency.

Thus, each of the presented methods of advertising goods and services of a travel agency has its own target audience with a certain age, social status and earnings. All this affects the individual choice of the type of advertising for each travel agency.

Advertising in tourism is one of the most important means of communication between the producer and consumer of travel services. The optimal features

of advertising in the tourism industry are determined by the specifics of the industry and its product – tourism services.

The main features of tourism services are:

- intangible nature: a service, unlike a product, cannot be touched, its properties cannot be fully studied before the end of receipt. The intangible nature of tourism services determines the mandatory formation of a trusting relationship between the buyer and the seller. Therefore, advertising in the tourism business bears a great responsibility for the truth and accuracy of the promoted information. There is a need to use visual, visual means, as a result – cinema and photographic materials are often used in advertising;

- complexity: the impression of the consumer formed after receiving the service depends on many factors. It is important to make as many transitions as possible between advertising and the direct provision of services (the ability to switch from advertising text to an order, branded maps, memos and guides included in the package of tour documents, distribution of travel agency souvenirs as part of the ordered tour, corporate style of company representatives, premises and transport);

- inconsistency and inconsistency. Tourism services, which, unlike traditional goods, do not have a constant quality, taste and usefulness, need the priority development of such advertising functions as information and propaganda.

Thus, the tourist product is a pronounced combination of all tangible and intangible elements. It cannot be pre-prepared for the client, perceived and evaluated for him [8, p. 305]. Consequently, tourism enterprises have the informal task of selling “hospitality”. This makes it difficult to sell his services to potential clients and at the same time increases the role of advertising.

Many firms with sufficient funds prefer complex advertising, believing that it is most effective on the eve of the tourist seasons [9]. The sphere of Internet advertising of tourist services is a new and not yet fully mastered way of PR and promotion. Despite the possible benefits, not many travel agencies are willing to abandon traditional advertising methods in favor of innovative ones. In this

connection, it is necessary to make the transition as less painful as possible and as efficient as possible.

References:

1. Azizov, O., Zaika, O., & Mandych, O. (2020). Analysis and forecast of marketing strategies and PR in the conditions of the coronavirus pandemic. *University Scientific Notes*, (3-4), 75-76.
2. Babko, N., & Kviatko, T. (2020). Section 2 financial and economic issues of society development in the turbulence conditions. *Topical issues of society development in the turbulence conditions*, 138.
3. Ihnatenko, M., Romaniuk, I., & Yatsenko, Y. (2021). Support of projects and strategies for the development of rural green tourism enterprises by local communities and the state. *University Economic Bulletin*, (51), 7-13.
4. Kovalchuk, S. V., & Lazebnyk, M. R. (2016). Marketing communications market of Ukraine: review and development trends. *Bulletin of the Khmelnytskyi National University. Series "Economic Sciences"*, 5 (2), 126-136.
5. Mandych, O. V., Sevidova, I. O., Babko, N. M., & Kvyatko, T. M. (2020). Advertising management: education. manual. Kharkiv: KhNTUSG.
6. Romaniuk, I. A. (2019). Elements and features of marketing strategies for the development of enterprises in the field of tourism. *Scientific support of economic development, legal regulation and management in the agro-industrial complex: Mater. International science and practice conference* (Vol. 29, pp. 189-190).
7. Romankin, O. V., & Davydova, O. G. (2017). Features of marketing communications in the tourism sector: international experience. *Black Sea Economic Studies*, 13-1, 22-26.
8. Romaniuk, I. A. (2017). Development of rural green tourism in the conditions of necessity of diversification of rural economy. *Stratehichni napryamy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrayiny*, 299-307.
9. Savytska, N. L., Sinitsyna, G. A., & Olinichenko, K. S. (2015). Advertising management. Education manual.

3.3. Projects in the field of 5G network construction

Przedsięwzięcia w zakresie budowy sieci 5G

Wstęp. Rozwój nowych technologii cyfrowych w ogóle, a w szczególności rozwój sieci komunikacji bezprzewodowej piątej generacji (5G) jest priorytetem polskiego rządu, który postrzega go jako koło zamachowe polskiej gospodarki. Jak podają źródła, skuteczne wdrożenie takiej sieci może przynieść polskiej gospodarce do 2028 r. korzyści w wysokości 17 mld USD [19]. Opracowanie niniejsze bazuje na wybranych i zaimplementowanych fragmentach, wykonanej pod kierunkiem autora, pracy magisterskiej [15]. *Narodowy Plan Szerokopasmowy*, przyjęty przez polski rząd w 2020 r., dostosowuje polskie plany rozwoju sieci łączności elektronicznej do celów wyznaczonych przez Komisję Europejską, w zakresie zapewnienia dostępu do nowoczesnych usług łączności elektronicznej. Zgodnie z tym planem, do 2025 roku Polacy będą mieli powszechny dostęp do Internetu o przepustowości minimum 100 Mb/s lub wyższej. Ponadto Internet o przepustowości minimum 1 Gb/s będzie dostępny w wybranych obszarach, postrzeganych jako siła napędowa rozwoju społeczno-gospodarczego, takich jak szkoły i uczelnie, węzły komunikacyjne, obszary o dużym popycie na e-usługi publiczne, a także firmy intensywnie wykorzystujące Internet w swojej działalności. Program przewiduje również objęcie sieciami generacji 5G wszystkich głównych dróg i linii kolejowych oraz głównych miast w naszym kraju.

Polska planuje oprzeć sieci generacji 5G na wylicytowanej częstotliwości 3,4-3,8 GHz, częstotliwości 26 GHz, a także na paśmie 700 Mhz. We wrześniu 2019 r. wiceprezydent Pence i premier Morawiecki podpisali wspólną amerykańsko-polską deklarację o bezpieczeństwie 5G i przyszłej współpracy w tym obszarze. Polska podąża za *EU 5G Security Toolbox* opublikowanym 29 stycznia 2020 r. Nie planując wykluczania żadnych dostawców i deklarując dywersyfikację sprzętu Polska stoi na stanowisku, że ograniczy zagrożenie bezpieczeństwa poprzez zastosowanie surowszych kryteriów do podstawowych elementów przyszłej sieci 5G. W ciągu

ostatnich kilku lat Polska poczyniła znaczne postępy w zapewnianiu dostępu do Internetu. Znajduje to odzwierciedlenie w ponadprzeciętnym dla UE zapewnieniu bardzo szybkiego dostępu do Internetu (co najmniej 100 Mb/s) oraz dostępu do szerokopasmowego Internetu mobilnego. W niniejszym opracowaniu przedstawiono po krótko aktualną sytuację związaną z wdrożeniem 5G w Polsce.

Spółeczeństwo informacyjne. Spółeczeństwo jest skutkiem ludzkich działań, a ludzkie działanie jest procesem. Skutkiem tego są określone interakcje, które stanowią podstawę tworzenia się relacji międzyludzkich. Te w konsekwencji warunkują istnienie spółeczeństwa [25, s. 21]. Tradycyjnie termin „*spółeczeństwo*” służy do określania zamieszkującej określone terytorium zbiorowości, która posiada wspólną kulturę, tożsamość, sieć wzajemnych stosunków i relacji społecznych oraz własne instytucje, które pozwalają jej na funkcjonowanie w określonej formie organizacyjnej jako państwo lub naród. Spółeczeństwo to wielowymiarowy twór, składa się bowiem z wiele grup, społeczności, kręgów oraz wspólnot, kategorii społecznych mieszcząc się jednocześnie się w pewnej całości narodowej, państwowej czy chociażby terytorialnej [9, s. 54].

Natomiast informacja jest czymś, co towarzyszy człowiekowi od zawsze. Jej znaczenie jeszcze bardziej wzrosło, odkąd w latach siedemdziesiątych XX wieku zaliczono ją – obok ziemi, środków finansowych oraz pracy – do zasobów [23, s. 960]. Cały wiek XXI opiera się na informacji, a także na środkach jej przetwarzania i przesyłania. Informacja należy do zasadniczych kwestii w dziejach człowieka. Człowiek zawsze związany był z informacją, co wynika z niezbędności informacji w utrzymaniu egzystencji ludzkiej. To właśnie informacja jest jednym z istotnych składników otaczającej rzeczywistości, a rozwinięte cywilizacje mają na nią coraz większe zapotrzebowanie. Obecnie informacja – ale także szerzej – wiedza stały się źródłem strategii rozwoju społeczeństw i państw. Przy czym informacja jest terminem bardzo wieloznacznym, równie często używanym, co nadużywany, nierzadko bez pełnego i należytego zrozumienia. Termin ten ma naukowe i jednocześnie potoczne znaczenie. Stosowany do nazywania wielu rzeczy, zjawisk i procesów, funkcjonuje zarówno w ścisłych definicjach, jak

i w metaforach czy sloganach [20, s. V-VIII]. Trwała obecność informacji jako problemu intelektualnego wynika z kilku powodów, które są nie tylko czysto teoretyczne, ale też praktyczne, a problem ten przyjmuje wiele postaci. Występuje w postaci ścisłych definicji zbudowanych i utrwalonych w fizyce i matematyce. Ma też zastosowanie w technikach i technologiach komunikacyjnych [10, s. 97]. Rozpatrując więc informację od strony ogólnej, można jej przypisać co najmniej trzy cechy [13, s. 72]: fizyczność, relacyjność i dynamiczność, fluktuacja, czyli zmiany, którym może podlegać. Pierwsza z cech łączy się z określonym położeniem przedmiotowym. Druga z kolei wskazuje na aktywną stronę funkcjonowania informacji. Trzecia natomiast mówi o możliwości zanikania informacji.

Termin „*społeczeństwo informacyjne*” służy do określenia społeczności znajdującej się na odpowiednio wysokim poziomie rozwoju technologicznego, dla której informacja jest najcenniejszym i powszechnie wymienianym dobrem. Społeczeństwo informacyjne posiada bogate środki komunikacji i przetwarzania informacji, które stanowią podstawę tworzenia większości dochodu narodowego. Dla jego uczestników komputer, Internet i wszelkie techniki cyfrowe stają się jednym z najważniejszych aspektów życia i pracy [25, s. 22]. Biorąc pod uwagę ich stały rozwój, stosowane technologie informacyjne będą sposobem naturalny przekształcały dotychczasowe systemy gospodarowania, zarządzania, organizacji pracy oraz zatrudnienia. Następuje stopniowe wprowadzanie nowych wzorców kulturowych i cywilizacyjnych charakterystycznych dla społeczeństwa informacyjnego. Wiele osób starszych jest pośrednio uzależnionych od rozwiązań informacyjnych w codziennym życiu, poprzez korzystanie z systemów emerytalnych, zdrowotnych, bankowych, handlowych i innych. Aby rozwój społeczeństwa informacyjnego był możliwy, niezbędna jest szeroko rozumiana struktura techniczna, która umożliwia zbieranie, przetwarzanie i upowszechnianie „*info-masy*”. W jej skład wchodzi hardware, komputerowe programy środowiskowo-sieciowo-operacyjne, Internet, telematyka, telefonia przenośna, nanotechnika teleinformatyczna, wewnętrzne i zewnętrzne sieci informatyczne dla organizacji. W latach 90. powstały pierwsze przeglądarki graficzne stron WWW. Z upływem czasu nastąpił dynamiczny rozwój

Internetu, którego skutkiem są aktualnie wielorakie i wszechstronne następujące możliwości jego wykorzystania bez względu na wiek użytkowników [2, s. 44-48].

Szacuje się, że około 20% użytkowników komputera uzależnia się od sieci, dlatego też kwestią czasu jest oficjalne zaklasyfikowanie uzależnienia od Internetu jako jednostki chorobowej. Jednocześnie trzeba pamiętać, że oprócz osób uzależnionych istnieje bardzo duża grupa użytkowników korzystających z Internetu bądź z samego komputera w sposób szkodliwy dla zdrowia zarówno w sensie fizycznym, społecznym czy psychicznym. Mimo zagrożeń wynikających z rozwoju nowoczesnych rozwiązań technicznych, nie ma jednak wątpliwości, że stały się one nieodłączną częścią życia każdego człowieka i to niezależnie od jego wieku oraz każdego społeczeństwa, modyfikując szeroko rozumiane dziedziny naszego funkcjonowania.

Przestrzeń objęta technologią informacyjno-komunikacyjnych (TIK). TIK jest określany jako technologie informacyjno-telekomunikacyjne, teleinformatyczne lub techniki informacyjne. Dotyczy on wszelkich działań, jakie wiążą się z produkcją i wykorzystaniem urządzeń informatycznych i telekomunikacyjnych oraz wszelkimi usługami, które tej produkcji i wykorzystaniu towarzyszą [14, s. 32]. Uogólniając, technologie informacyjno-komunikacyjne to rodzina technologii, które gromadzą, przetwarzają i przesyłają informacje w formie elektronicznej [24, s. 13]. Do TIK zalicza się zarówno narzędzia związane z poszukiwaniem, zbieraniem, zapisywaniem i przechowywaniem informacji, jak również te służące ich przetwarzaniu, przesyłaniu, odtwarzaniu, prezentacji i likwidacji. Równoległy rozwój dwóch technologii – informatycznych (IT) i telekomunikacyjnych – doprowadził do efektu synergii. Odpowiednio zaprojektowany system stron internetowych, czyli sieci WWW, pozwala na korzystanie z multimedialnych zasobów informacji, udostępnianych przez wszystkich użytkowników sieci, w tym instytucje i osoby prywatne. Internet, z którego dzisiaj korzystamy, czyli sieć sieci komputerowych oparta na zestawie protokołów *Transmission Control Protocol (TCP) / Internet Protocol (IP)* jest obecnie stosunkowo starą technologią. Komunikacja bezprzewodowa opiera się na ograniczonym zasobie – a mianowicie stanie widma

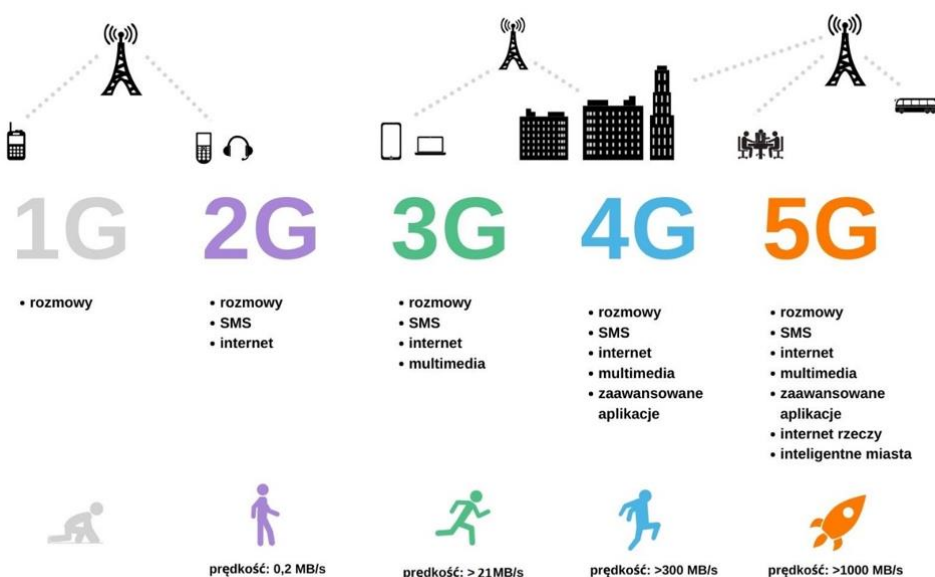
radiowego. Wykorzystanie widma do komunikacji bezprzewodowej wymagało opracowania kluczowych technologii, które pozwoliły na bardziej efektywne wykorzystanie wyższych częstotliwości. Wreszcie, ze względu na jego szczególny charakter, efektywne wykorzystanie widma wymagało skoordynowanego opracowywania odpowiednich norm. Interesującą analizę w tym zakresie spotykamy w raporcie „5G. Szanse, zagrożenia, wezwania” opracowanym przez Instytut Kościuszki [22].

W 1980 roku rozpoczęła się era telefonii komórkowej i od tego czasu komunikacja komórkowa przeszła znaczące zmiany i doświadczyła ogromnego rozwoju [7]. Systemy mobilne pierwszej generacji (1G) wykorzystywały transmisję analogową dla usług głosowych. W 1979 roku, w Tokio w Japonii, powstał pierwszy system komórkowy na świecie – *Nippon Telephone and Telegraph* (NTT). Dwa lata później epoka komórkowa dotarła do Europy. Dwa najpopularniejsze systemy analogowe to *Nordic MobileTelephones* (NMT) i *Total Access Communication Systems* (TACS). Oprócz NMT i TACS, w latach 80. w całej Europie wprowadzono także inne systemy analogowe [8]. Wszystkie oferowały możliwości przekazywania i roamingu, ale sieci komórkowe nie były w stanie współpracować między krajami. Była to jedna z nieuniknionych wad sieci komórkowych pierwszej generacji. System AMPS (*Advanced Mobile Phone Service*) był modulowany częstotliwościowo i wykorzystywał wielokrotny dostęp z podziałem częstotliwości (FDMA) o przepustowości kanału 30 KHz i paśmie częstotliwości 824-894 MHz. Poglądowo zakres funkcjonalności sieci mobilnych generacji 1G-5G pokazuje Rysunek 1.

W oparciu o transmisję cyfrową, pod koniec lat 80. XX w. wprowadzono sieć komórkową 2G (*Digital System*), w której do transmisji głosu wykorzystano sygnały cyfrowe. Technologia ta skupiała się głównie na sygnałach cyfrowych i świadczeniu usług dostarczania wiadomości tekstowych i obrazkowych z niską prędkością (w kb/s).

3G odnosi się do trzeciej generacji telefonii komórkowej. Pierwsza generacja (1G) rozpoczęła się na początku lat 80-tych od komercyjnego wdrożenia sieci komórkowych *Advanced Mobile Phone Service* (AMPS). Wczesne sieci AMPS

wykorzystywały dostęp zwielokrotniający z podziałem częstotliwości do przenoszenia głosu przez kanały analogowe w paśmie częstotliwości 800 MHz.

Źródło: Opracowanie na podstawie – <https://www.orange.pl/poradnik/wp-content/uploads/2020/09/1G-5G-1024x652.jpg>.

Rys. 1. Rozwój sieci mobilnych

Technologie 3G umożliwiają operatorom sieci oferowanie użytkownikom szerszego zakresu bardziej zaawansowanych usług przy jednoczesnym osiągnięciu większej przepustowości sieci dzięki ulepszonemu widmu radiowemu. Usługi obejmują rozległą bezprzewodową telefonię głosową, połączenia wideo oraz szerokopasmowe bezprzewodowe przesyłanie danych, a wszystko to w środowisku mobilnym. Dodatkowe funkcje obejmują również możliwości transmisji danych HSPA (*High Speed Packet Access*), które zapewniają dużą prędkość. Wydajność widmowa – radiowa odnosi się do ilości informacji, które można przesłać w danej szerokości pasma w określonym systemie komunikacji cyfrowej. Szybki dostęp do pakietów HSPA to zbiór protokołów telefonii komórkowej, które rozszerzają i poprawiają wydajność istniejących protokołów UMTS (*Universal Mobile Telecommunications System*). Natomiast 4G odnosi się do czwartej generacji bezprzewodowych standardów komórkowych. Jest to w zasadzie rozszerzenie technologii 3G z większą przepustowością i ofertami usług w 3G. Oczekiwaniem dla

technologii 4G jest w zasadzie wysokiej jakości przesyłanie strumieniowe audio / wideo przez protokół internetowy. Niektóre kraje rozwinięte, takie jak Wielka Brytania, przedstawiły plan sprzedaży na aukcji częstotliwości bezprzewodowych 4G kilka lat temu [21].

Trzeba nadmienić, że określenie 5G odnosi się do piątej generacji technologii telekomunikacji bezprzewodowej, która będzie miała zasadniczy wpływ na wiele aspektów życia. Ruch w sieci komórkowej nadal rośnie w bardzo szybkim tempie dzięki nowym technologiom mobilnym, takim jak; aplikacje rzeczywistości wirtualnej, strumieniowanie wideo w wysokiej rozdzielczości i gry w chmurze. Za kilka lat usługi 4G z pewnością nie sprostają tempu wzrostu ruchu, a także oczekiwany wymaganiami nowych technologii naukowych, takich jak bezzałogowe statki powietrzne (UAV), rzeczywistość wirtualna i pojazdy autonomiczne [1]. Systemy 5G będą wykorzystywać rozwijające się popularne technologie, takie jak wirtualizacja funkcji sieciowych (NFV) i sieci definiowane programowo (SDN). 5G znacznie przewyższy obecną sieć pod względem szybkości transmisji, bowiem zapewni transmisję danych z szybkością do 10 Gbps, czyli od 10 do 100 razy wyższą niż 4G i 4G-LTE. Oczekuje się, że ona przekroczy sieci ultraszerokopasmowe i połączy istniejące technologie, takie jak Internet rzeczy (IoT), chmura, big data, sztuczna inteligencja i *blockchain*, aby wspierać tworzenie innowacyjnych usług. Oprócz poprawy szybkości, kolejną istotną cechą 5G jest jej mniejsze opóźnienie.

Założenia funkcjonalno-sprzętowe sieci mobilnych. W centrum każdej generacji technologii mobilnej znajduje się tak zwany „*interfejs radiowy*”, który umożliwia urządzeniu użytkownika końcowego łączenie się z resztą sieci bezprzewodowo. W Europie i Stanach Zjednoczonych operatorzy komórkowi rozmieścili setki tysięcy stacji bazowych – zwykle prostokątnych pudełek, umieszczonych na wieżach komórkowych lub na dachach budynków. Te stacje bazowe wykorzystują fale radiowe do wysyłania sygnałów zakodowanych informacji do smartfonów lub innych urządzeń bezprzewodowych. Jednak sieci tzw. bezprzewodowe są w rzeczywistości w większości przewodowe, a bezprzewodowo

działają tylko na ostatnich kilkuset lub tysiącach metrów. W przypadku generacji 4G technologia interfejsu radiowego nosi nazwę *Long Term Evolution* – LTE [16].

Ważnym osiągnięciem w komunikacji bezprzewodowej jest zastosowanie wielu anten na każdym końcu łącza bezprzewodowego. Przesyłanie i odbieranie danych przez wiele anten, znanych jako *Multiple-Input Multiple-Output* (MIMO), zwiększa przepustowość łącza, dodaje nadmiarowości i poprawia wydajność wszędzie tam, gdzie sygnały radiowe są odbijane od budynków. Rozmiar anteny jest generalnie proporcjonalny do długości fali używanego widma (fali radiowej), więc widmo o wyższej częstotliwości pozwala na zastosowanie mniejszych anten. Korzystanie z widma o wyższej częstotliwości pozwala urządzeniom pomieścić setki małych anten, znacznie zwiększając wydajność [12]. Operatorzy sieci dostępowych szybko adaptują technologie, aby przenieść aspekty sieci tradycyjnie wykonywanej przez sprzęt na bardziej elastyczne środowiska programowe. W ciągu ostatnich kilku lat nastąpił ogromny wzrost wykorzystania technik sieci definiowanych programowo (SDN). W tradycyjnym podejściu do sieci mobilnych sieć szkieletowa obejmuje różne urządzenia sprzętowe zaprojektowane do określonych funkcji. Urządzenia te obejmują na przykład routery, zapory sieciowe, translatory adresów sieciowych, kontrolery granic sesji, bramy i systemy równoważenia obciążenia. Te elementy sprzętu są z konieczności fragmentaryczne i specjalnie skonstruowane, przy czym każde indywidualne urządzenie wymaga fizycznej instalacji, konfiguracji i zasilania [4]. Nowa, oparta na oprogramowaniu kontrola nad sieciami umożliwia dzielenie sieci, co daje kontrolę nad logicznie oddzielnymi przepływami danych i umożliwia sieci dostosowywanie określonych wymagań technicznych do różnych przypadków użycia. Zamiast wyspecjalizowanego, zintegrowanego sprzętu pozyskiwanego i utrzymywanego od jednego dostawcy, system vRAN może obejmować szerszą gamę firm specjalizujących się w oprogramowaniu obsługującym funkcje komórek oraz ogólny sprzęt podobny do wysokowydajnych serwerów [17].

Dodam, że dzięki przyspieszeniu rozwoju generacji sieci 5G, Chiny widzą możliwość stania się wiodącym innowatorem technologicznym po odejściu od globalnych norm sieciowych w technologiach mobilnych 3G i 4G. Rosnące

wpływy w globalnej technologii 5G Chin, rozszerzają ich wpływ na proces ustanawiania standardów 5G. W grupie opracowującej standardy uczestniczą operatorzy i dostawcy technologii, zarówno chińscy jak i międzynarodowi [5]. W Chinach opracowano wytyczne w zakresie rozwoju 5G, którego celem końcowym jest uczynienie z tej generacji sieci ważnej infrastruktury dla rozwoju gospodarczego i społecznego Chin. Kraj ten jest jednym z pionierów badań i rozwoju w zakresie 5G, w którym rząd kieruje i planuje pierwszy na świecie test 5G. Kraj rozpoczął już trzeci etap badań i rozwoju technologii 5G, do których do prób terenowych przystąpiły zarówno firmy krajowe, jak i międzynarodowe, mające na celu przygotowanie przedkomercyjnych produktów 5G, gdyż pierwsza wersja standardów 5G pojawiła się w połowie 2018. Omawiany kraj jest dobrze przygotowany do 5G, dzięki takim czynnikom jak powszechna dostępność światłowodów, wdrożenia małych komórek, dojrzałość 4G i wspierające działania rządu.

Szerszy zestaw usług technologii informacyjno-komunikacyjnej (ICT) będzie oferowany za pomocą nowych terminali w postaci inteligentnych maszyn obsługujących 5G, robotów oraz dronów. Tak więc wraz z rozwojem sieci i nowych usług, upowszechnienie 5G będzie się coraz szersze. Przekształcenie zamierzonej koncepcyjnie, szeroko rozumianej sieci generacji 5G o dużej wydajności, w rzeczywisty wdrożony sprzęt i infrastrukturę będzie ogromnym przedsięwzięciem. Poprzednie generacje technologii mobilnej wymagały kosztów przejścia, ale w większości zmiany były minimalne. Sprzęt wymagał wymiany w stacjach bazowych i centrali, ale niewiele więcej zostało zrobione. Natomiast wirtualizacja funkcji sieci będzie wymagała dużych aktualizacji serwerów podstawowych w celu kontrolowania sieci. Zmiany będą musiały zostać wprowadzone na każdej stacji bazowej w celu dostosowania do przetwarzania w chmurze i sterowania wieżami. Być może najbardziej kosztowne będą dodatkowe wdrożenia małych komórek. Jeśli te sieci będą musiały obsługiwać 4G, 3G i możliwe wcześniejsze generacje, wpłynie to na sposób, w jaki system 5G zostanie zaprojektowany tak, aby nadal mógł komunikować się ze starszymi technologiami, a jednocześnie nadal spełniać cele nowej generacji 5G.

Stan istniejący wdrożenia instalacji sieci. Niniejsze opracowanie bazuje na: <https://thelawreviews.co.uk/title/the-technology-media-and-telecommunications-review/poland>. Zgodnie ze strategią Prezesa Urzędu Komunikacji Elektronicznej (UKE) na lata 2017-2021, jednym z kluczowych obszarów działalności było udostępnianie częstotliwości z pasma 700 MHz dla systemów szerokopasmowych. UKE pracuje dalej nad wsparciem rozwiązań prawnych, poprawiających efektywność gospodarowania widmem radiowym. W tym zakresie, na Światowej Konferencji Radiokomunikacyjnej, wprowadzono działania takie jak: usprawnienie procedury wyboru, określenie sposobu przydziału pasma i przygotowanie procedury wyboru oraz aktualizacja *Krajowej Tabeli Przeznaczeń Częstotliwości* pod kątem zmian. Podjęto również działania mające na celu wdrożenie technologii 5G w Polsce. Oprócz nowelizacji ustawy wspierającej rozwój usług i sieci telekomunikacyjnych, prezes UKE podejmuje także inne działania, mające na celu zwiększenie efektywności wykorzystania częstotliwości poprzez opracowanie koncepcji wdrożeniowych, refarmację i optymalizację zasobów częstotliwości.

Warto zaznaczyć, że w 2020 roku trwały już zaawansowane prace nad aukcjami pasm 5G, które zostały przerwane z powodu wybuchu epidemii Covid-19 i zmian legislacyjnych wprowadzonych w celu zwalczania pandemii. W czerwcu 2020 r. zakończył się proces przełączania cyfrowych kanałów naziemnej telewizji, co uwolniło częstotliwości niezbędne do rozwoju technologii 5G w Polsce. UKE wybrał już sposób dystrybucji pierwszych częstotliwości dla sieci 5G. Pod koniec 2018 roku uchwalono Europejski Kodeks Komunikacji Elektronicznej (EECC). Dyrektywa ma swoje odbicie w Polsce w postaci ustawy *Prawo o łączności elektronicznej* (PPE).

Perspektywa korzystania z technologii 5G. Nadchodząca technologia sieci bezprzewodowej 5G zapowiada się szybko i wydajnie. Firmy w większości przypadków zostały zmuszone do modernizacji swoich sieci, aby zachować konkurencyjność, mimo że nadal nie wszystkie są przekonane co do korzystania z tej nowoczesnej technologii. Jak już wspomniano, w ramach 5G będzie możliwość upowszechnienia urządzeń tzw. *Internetu Rzeczy* (IoT), rozumianych jako prosta

technologia z małą jednostką komputerową, pamięcią oraz opcją odczytu / wyświetlania komunikacji i zasilania. Stosowany na dużą skalę *Internet Rzeczy* może uprościć operacje, poprawić bezpieczeństwo ludzi, umożliwić bardziej efektywne wykorzystanie energii, a nawet śledzić ich stan zdrowia. Fabryki od dziesięcioleci wykorzystują czujniki temperatury, liczenia i monitorowania produkcji oraz zapewniania jakości. Dopiero od niedawna czujniki są podłączone do przewodów, aby zapewnić większą elastyczność we wdrażaniu, monitorowaniu i proaktywnej konserwacji. Operatorzy podkreślają wagę łączności telefonów, tabletów i innych urządzeń, ale łączenie i zarządzanie coraz większą liczbą samochodów, liczników, czujników maszyn i elektroniki użytkowej będzie z czasem wymagać innowacyjnych modeli biznesowych [3].

Ericsson współpracuje już z ponad 27 wiodącymi operatorami komórkowymi na całym świecie w zakresie sieci 5G i zastosowań, w tym testów terenowych tej sieci. Deutsche Telecom stworzyła *IoT Solution Optimizer*, skalowalne narzędzie online, które zapewnia usługi doradztwa technicznego. Umożliwia to firmom na całym świecie modelowanie i optymalizowanie wydajności aplikacji IoT w takich branżach jak inteligentne usługi miejskie, bezpieczeństwo czy śledzenie zasobów. Optymalizator rozwiązań *Internetu Rzeczy* jest obecnie dostępny dla aplikacji opartych na technologii mobilnej NB-IoT (*NarutoBand IoT*). Te rozwiązania mogą być analizowane i optymalizowane dla ośmiu rynków z sieciami Deutsche Telekom, a mianowicie w Austrii, Chorwacji, Czechach, Niemczech, Holandii, Polsce, Słowacji i na Węgrzech [11].

Podobnie jak komunikacja między urządzeniami (D2D) oczekuje się, że komunikacja maszyna-maszyna (M2M) będzie obsługiwana przez sieć bezprzewodową 5G. Główne cechy komunikacji M2M obejmują automatyczne generowanie, przetwarzanie, przesyłanie i wymianę danych między inteligentnymi maszynami, przy minimalnej interwencji człowieka [26, s. 11]. *Internet Rzeczy* dla operatorów i branż to podatny grunt dla innowacji i nowych sposobów angażowania klientów końcowych. Kluczowymi czynnikami sukcesu będzie możliwość wprowadzenia na rynek nowych usług krótkoterminowych od pomysłu do oferty

komercyjnej w połączeniu z odpowiednimi modelami biznesowymi oraz dostępem do bogatej oferty komplementarnych propozycji partnerów ekosystemu [6]. Oprócz IOT istnieje nieuniknione funkcjonalne połączenie z *Big Data*, *Cloud* i SDN w *5G Mobile Broadband Services* (5G MBS).

W opublikowanym na początku roku 2022 roku specjalnym raporcie, Europejski Trybunał Obrachunkowy (ETO) wzywa do nadania nowego impulsu do przyspieszenia rozwoju 5G, nowego globalnego standardu bezprzewodowego dla sieci komórkowych w UE [27]. Między innymi z powodu pandemii Covid-19 państwa członkowskie doświadczyły znacznych opóźnień we wdrażaniu swoich sieci 5G, Zagraża to osiągnięciu zaplanowanych celów UE w zakresie dostępu i zasięgu. Równolegle potrzebne są dalsze wysiłki w celu rozwiązania problemów bezpieczeństwa we wdrażaniu tej generacji sieci w spójny i skoordynowany sposób. Jednak usługi 5G są konieczne dla szerokiej gamy zastosowań, które przyniosą korzyści wielu sektorom gospodarki krajów UE. W swoim planie działania na rok 2016 Komisja Europejska wyznaczyła do 2025 roku termin wdrożenia 5G na wszystkich obszarach miejskich i wszystkich głównych szlakach transportowych. W marcu 2021 roku wyznaczyła kolejny cel, jakim jest osiągnięcie zasięgu 5G w całej UE do roku 2030. Komisja wspierała państwa członkowskie w osiąganiu tych celów poprzez różne inicjatywy, wytyczne i finansowanie. Trzeba dodać, że w całej UE do 2025 roku na rozwój sieci 5G zostanie wydanych do 400 miliardów euro, aby wspierać przyszły wzrost gospodarczy i konkurencyjność.

Wskazane dalsze obszary komunikacji online. Pandemia COVID-19 spowodowała gwałtowny wzrost zapotrzebowania na nowe sposoby umożliwiające ludziom przestrzeganie zasad dystansu społecznego. Wzrosło również zainteresowanie technologiami cyfrowymi i ich efektywniejszym wykorzystaniem. Przykładowo, w 2019 roku z *Profilu Zaufanego* korzystało 4 mln osób, a do końca 2020 roku konta posiadało ponad 8 mln użytkowników. Serwisowi tego profilu zajęło tylko 7 kolejnych miesięcy, aby dotrzeć do 12 milionów użytkowników. Według raportu GUS „*Spółeczeństwo informacyjne w Polsce 2020*”, udział kupujących w Internecie wzrósł o 7% w latach 2019-2020 (<https://stat.gov.pl/obszary->

tematyczne/nauka-i-technika-społeczeństwo-informacyjne/społeczeństwo-informacyjne/społeczeństwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,1,14.htm).

Raport Europejskiego Banku Inwestycyjnego (EBI) pt. *Cyfryzacja w Europie 2020-2021* sytuuje Polskę poniżej średniej unijnej pod względem cyfryzacji w czterech obszarach: produkcja, budownictwo, usługi i infrastruktura (<https://www.eib.org/en/publications/digitalisation-in-europe-2020-2021>).

W szczególności w infrastrukturze Polska wdraża znacznie mniej narzędzi cyfrowych w porównaniu z innymi członkami UE. Analiza poszczególnych gałęzi technologii zawartych we wspomnianym raporcie EBI pokazuje, że jedynym obszarem, w którym Polska zbliża się do średniej unijnej, jest robotyka. Inne branże np. druk 3D, IoT, BigData/AI, wirtualna rzeczywistość, platformy i drony, pozostają poniżej poziomu wyżej rozwiniętych krajów Unii Europejskiej. Siłą gospodarki Polski jest przemysł, stąd też wiele przedsiębiorstw z tego sektora zaczęło podejmować działania na rzecz cyfrowej transformacji. Kolejną kwestią, na której nasz kraj powinien się skoncentrować, jest zdolność do tworzenia innowacyjnych rozwiązań. W raportach Instytutu Sobieskiego „*Polska (prawdziwie) cyfrowa po-Covid-19*” oraz „*IoT i AI w Polsce*” proponuje się kilka wskaźników oceny innowacyjności. Porównując ich wartości z najnowszymi danymi innych krajów, można uzyskać pogląd odnośnie poziomu cyfryzacji. Natomiast w odniesieniu do wskaźnika gotowości sieci (NRI), wśród krajów o wysokich dochodach Polska przesunęła się z 36. na 33. miejsce w rankingu PIB.

Identyfikacja przeszkód uniemożliwiających wprowadzanie nowych technologii w przedsiębiorstwie jest wciąż przedmiotem badań. Według Instytutu Humanistycznego barierami transformacji cyfrowej są wysokie koszty i konieczność szkolenia pracowników. Dane Eurostatu sugerują, że już w 2020 roku 18% polskich firm zapewniło swoim pracownikom szkolenia z zakresu technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT), podczas gdy średnia unijna wynosi 20%. Ten odsetek wymaga poprawy gdyż szkolenia z tego zakresu są ważne nie tylko dla przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu na rynku pracy, ale także dla rozwoju polskich przedsiębiorstw. Transformację cyfrową utrudnia również słabo

zdigitalizowana infrastruktura. Z raportu Europejskiego Banku Inwestycyjnego wynika, że prawie 50% polskich firm boryka się z tym problemem. Nadzieją jest jednak istniejąca infrastruktura teleinformatyczna, a także dobrze wyszkoleni inżynierowie i programiści.

Wdrożenie technologii 5G to złożony proces ekonomiczny, społeczny i technologiczny. Po raz pierwszy oczekuje się, że nowy standard telekomunikacyjny będzie miał większe znaczenie dla zastosowań przemysłowych i komunikacji M2M niż dla komunikacji między samymi ludźmi. Wcześniejsze, a nawet dzisiejsze technologie mobilne, sprowadzały się przede wszystkim do łączenia osób korzystających z telefonów komórkowych i smartfonów. Technologia 5G będzie wykorzystywana przede wszystkim w obszarze w IoT, czyli *Internetu rzeczy*, a także w zautomatyzowanych systemach, które wymagają małych opóźnień danych. W Polsce dominują dwa nurty w dyskusji na temat modelu wdrażania nowej generacji sieci 5G, a mianowicie model publiczny i model komercyjny. Komercyjny model budowy niezależnych sieci został sprawdzony podczas wdrażania sieci komórkowych GSM, UMTS, HSPA, *LTE/LTE Advanced*. Takie podejście lepiej odpowiada na potrzeby użytkowników końcowych określonych branż. Zaletą jest również możliwość wykorzystania już istniejącej infrastruktury, która jest obecnie wykorzystywana do świadczenia usług w poprzednich generacjach sieci, a więc 3G i 4G (<https://www.opensignal.com/reports/2021/11/poland/mobile-network-experience-5g>). Jest jeszcze idea budowy publicznej jednej sieci handlowej, ze względu na konieczność współpracy między różnymi podmiotami usługowymi. Jednak zrealizowanie takiej wielopoziomowej sieci, biorąc pod uwagę dotychczasowe doświadczenia na polskim rynku telefonii komórkowej jest raczej, jak na razie, niemożliwy do wdrożenia. Ugruntowało się przekonanie, że współdzielenie sieci należy pozostawić w gestii operatorów komercyjnych i nie powinno być takiej ingerencji na szczeblu administracji centralnej.

Trzeba zaznaczyć, że wszyscy polscy operatorzy komórkowi uruchomili swoje komercyjne sieci 5G w ciągu pierwszych kilku miesięcy 2020 roku. Orange, Play i T-Mobile wykorzystali pasmo 2100 MHz do wprowadzenia 5G, a Plus zdecydował

się na pasmo 2,6 GHz. Wybór tych pasm na wdrożenie 5G jest podyktowany koniecznością, ponieważ polscy operatorzy nie mogli w tym okresie korzystać jeszcze z pasm 700 MHz lub 3,5 GHz do wdrażania 5G. T-Mobile uruchomił prawie 3000 stacji bazowych 5G i objął zasięgiem 5G 25% populacji Polski we wrześniu 2021 roku. Tymczasem Plus zwiększył zasięg 5G do ponad 40% populacji w sierpniu 2021 r. W ciągu najbliższych 10 lat firma Cellnex planuje uruchomić 1500 nowych lokalizacji, głównie dla usług 5G, w ramach transakcji sprzedaży infrastruktury wieżowej.

5G umożliwi także małym i średnim przedsiębiorstwom (MŚP) bardziej aktywne uczestnictwo w ekosystemie komunikacyjnym, ponieważ komunikacja w przyszłości 5G będzie oznaczać coraz ważniejszą rolę oprogramowania w porównaniu ze sprzętem. Funkcjonalności sieciowe, które tradycyjnie były wdrażane za pomocą dedykowanego sprzętu, będą w przyszłości wdrażane poprzez modyfikacje oprogramowania. Umożliwi to częste aktualizacje i natychmiastowe wdrażanie określonych funkcjonalności w tych częściach sieci, w których są one potrzebne. Niższe nakłady inwestycyjne związane z wdrażaniem funkcjonalności za pomocą oprogramowania, a nie sprzętu, zwiększają szanse MŚP na opracowywanie nowych rozwiązań. Zapisywanie danych w chmurze umożliwi operatorom sieci ograniczenie ilości danych przesyłanych przez sieć komórkową, przy czym dane będą przesyłane z z tzw. *chmury* bezpośrednio do urządzeń. Przewiduje się, że ożywienie gospodarcze, które spowoduje 5G przełoży się na różne branże, stanowiąc do 3,0% dodatkowej sprzedaży.

* * *

Zbudowanie w pełni infrastruktury piątej generacji sieci teleinformatycznej 5G przyniesie wiele korzyści, które są wspólne dla przedsiębiorstw i konsumentów we wszystkich branżach. Najważniejsze z nich to zdolność firm do skutecznego wykorzystywania uzupełniających się technologii, takich jak *chmura* i *przetwarzanie brzegowe*. Ta ulepszona łączność napędza również analizy, skutecznie ułatwia powiązanie w ramach odmiennych zestawów danych zarządzanych przez różnych interesariuszy. Aby sprostać tym zadaniom powstaną nowe modele biznesowe,

tworząc w ten sposób nowe miejsca pracy we wszystkich branżach (https://www.accenture.com/_acnmedia/PDF-144/Accenture-5G-WP-EU-Feb26.pdf). Jednak w porównaniu z poprzednimi generacjami technologii bezprzewodowej wdrożenie 5G jest bardzo złożone. Zwłaszcza w pasmach widma wyższych częstotliwości sieci 5G co wymaga od 10 do 100 razy więcej anten niż sieci 4G, ze względu na krótszy zasięg wyższych pasm fal radiowych.

Bibliografia:

1. Alliance N., *5G White Paper*, Tech. Rep., February 2015, <https://www.ngmn.org/work-programme/5g-white-paper.html>.
2. Antczak Z., Listwan T., *Współczesne determinanty zarządzania kadrami w organizacjach* [w:], *Zarządzanie kadrami*, red. Listwan T., C. H. Beck, Warszawa 2010.
3. Babić A., Vlačić E., Sokolić D., *Strategic Positioning of Emerging 5G Technology – Barriers and Perspectives*, 2019, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/196090/1/ofel-2019-p332-345.pdf>.
4. Brake D., *Amerykańska krajowa strategia dotycząca 5G i przyszłych innowacji bezprzewodowych*, Information Technology & Innovation Foundation, 2020, <https://itif.org/publications/2020/04/27/us-national-strategy-5g-and-future-wireless-innovation>.
5. *China is poised to win the 5G race. Key steps extending global leadership*, 2018, https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_cn/topics/tmt/ey-china-is-poised-to-win-the-5g-race-en.pdf?download.
6. Colella P. 2017. 5G and IoT: Ushering in a new era, Ericsson, Available at: <https://www.ericsson.com/en/about-us/india/authored-articles/5g-and-iot-ushering-in-anew-era>.
7. Erik G., Larsson E. G., Edfors O., Tufvesson F., Marzetta T. L., 2014, *Massive MIMO for next generation wireless systems*, <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:708723/FULLTEXT01.pdf>.
8. *Evolution of Cellular Network: From 1G to 5G*, International Journal of Engineering and Techniques – Volume 3 Issue 5, Sep – Oct 2017.
9. Golka M., *Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
10. Hetmański M., *Epistemologia informacji*, Copernicus Center Press, Kraków 2013.
11. Kirchhof N., *Deutsche Telekom launches the IoT Solution Optimizer – the world's most advanced IoT solutions shelf*, 2019, <https://www.telekom.com/en/media/mediainformation/archive/iot-solution-optimizer-563474>.
12. Krumbein A., *Understanding the Basics of MIMO Communication Technology, Southwest Antennas*, 2016, <https://www.rfmw.com/data/swa-mimo-basics.pdf>.
13. Lubański M., *Informacja – system*, [w:] *Zagadnienia filozoficzne współczesnej nauki. Wstęp do filozofii przyrody*, red. M. Heller, L. Lubański, S. Ślaga, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 1992, s. 72.
14. Maciejewski O., Gnatek J., Olender K., *ICT. Wykorzystanie w rolnictwie*, „Technika rolnicza”, nr 3/2008.
15. Mika S., *Tendencje w zakresie budowy sieci piątej generacji 5G w Polsce*, praca magisterska, WSZiA Opole, 2022.
16. *National Strategy to Secure 5G of the United States of America*, The White House (March 2020), <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2020/03/National-Strategy-5G-Final.pdf>.

17. O-RAN Alliance, “*O-RAN: Towards an Open and Smart RAN White paper*” (October, 2018), <https://static1.squarespace.com/static/5ad774cce74940d7115044b0/t/5bc79b371905f4197055e8c6/1539808057078/O-RAN+WP+FIInal+181017.pdf>.
18. Pachociński R., *Oświata XXI wieku. Kierunki przeobrażeń*, Wydawnictwo Instytutu Badań Edukacyjnych, Warszawa 1999.
19. *Polskie ramy prawne 5G*, International Trade Administration, Warszawa 2020, <https://www.trade.gov/market-intelligence/poland-5g-legal-framework>.
20. Pomorski J. M., *Spółeczeństwo informacyjne czy społeczeństwo komunikujące się?* [w:] A. Mattelart, *Spółeczeństwo informacji*, Wydawnictwo UNIVERSITAS, Kraków 2004.
21. *Review Paper on Development of Mobile Wireless Technologies (1G to 5G)*, <https://ijcsmc.com/docs/papers/May2018/V7I5201815.pdf>.
22. Siudak R., (red.), *Raport „5G szanse zagrożenia wyzwania”*, Instytut Kościuszki, Fundacja Digital Poland, Kraków 2020, https://ik.org.pl/wp-content/uploads/raport_5g_szanse_wyzwania_zagrozenia.pdf.
23. *Słownik języka polskiego*, t. 3, PWN, Warszawa 1981.
24. *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2008-2012*, Warszawa 2012, https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5497/1/6/5/spolecz_inform_w_polsce_2008-2012.pdf.
25. Szewczyk A., *Spółeczeństwo informacyjne – nowa jakość życia społecznego* [w:] A. Szewczyk, *Spółeczeństwo informacyjne – problemy rozwoju*, Difin, Warszawa 2007.
26. Zhang Y., Yu R., Nekovee M., Liu Y., Xie S., Gjessing S., 2012, *Cognitive machine-to-machine communications: Visions and potentials for the smart grid*, IEEE Netw., vol. 26, no. 3.
27. *5G in the EU needs a booster*, European Court of Auditors, Luxembourg 2022, https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/INSR22_03/INSR_Security-5G-networks_EN.pdf.

3.4. Social journalism in the media space of Ukraine

Соціальна журналістика в медіапросторі України

Сучасний український медіапростір позначений достатньо активною увагою до такого виду журналістської діяльності, як соціальна журналістика. Особливо це стало відчутно останніми роками. «Соціальна журналістика як окремий напрям є доволі новим для України. Однак його виокремлення є цілком обґрунтованим і відповідає суспільним запитам» [8, с. 37]. Актуалізація цього процесу зумовлена намаганням України долучитися до того соціального досвіду, який мають демократичні країни.

Одним із надважливих принципів функціонування демократично орієнтованих країн є знання та дотримання прав людини, курс на соціальну відповідальність. Цінним у цьому плані є досвід країн Європейського Союзу, де вже давно випрацювані механізми захисту та реалізації прав різних прошарків населення. Наполегливі спроби України вступити до Євросоюзу потребують вивчення та запровадження європейського досвіду. Особливо нагальною є ця проблема в медіасфері, оскільки саме засоби масової інформації покликані формувати ціннісні орієнтири громадськості. «Соціально відповідальна журналістика є найдорожчим демократичним надбанням ХХ століття, вона склалася в державах з розвиненими традиціями народовладдя й парламентаризму» [6, с. 393].

У світовій медіапрактиці основи соціально відповідальної журналістики були закладені ще всередині ХХ ст.: «Вперше її засади були сформульовані в Комісії з питань свободи преси, створеної в 1942 році на пропозицію власника великого американського журнального концерну Г. Люса, який виділив на фінансування її досліджень 200 тис. ам. дол. Комісія висунула тезу про відповідальність преси перед суспільством і зробила висновок про необхідність державного регулювання такої важливої справи, як журналістика. Вона мусить бути використана для забезпечення гармонійного розвитку суспільства, зняття

напруженості, розв'язання конфліктних ситуацій» [6, с. 393]. Тож світові медіа вже давно реалізують засади соціальної журналістики в той чи інший спосіб. В українському медіапросторі вона є відносно новим медійним явищем: «На відміну від зарубіжних демократій, соціальна медіа політика в Україні є ще занадто юною. В неї ще відсутні пріоритети та не сформовано стратегічні цілі» [10, с. 132].

На жаль, часи тоталітаризму в Україні були позначені нівеляцією людського життя. Яскраво цей процес відбиває тогочасна медіасистема: «Радянська журналістика була націлена на деперсоналізацію і нівелювання особистості; в ті роки людина була лише фоном, а центром – науково-технічний або промисловий прогрес» [1, с. 88]. Те, що було прописано в радянській концепції прав людини, насправді було фікцією, формальністю. Як зазначає С. Кульчицький, «за тоталітарних часів Радянський лад із реальним соціалізмом мав не більше спільних рис, ніж свиня з морською свинкою» [4].

Однією з передумов, чому постала нагальна увага до соціальних медіапрактик, – проникнення світових соціальних практик, утвердження демократичних стандартів після набуття Україною незалежності. Ось як це окреслив К. Шендеровський: «Поштовхом до розвитку, на наш погляд, соціальної журналістики стали не тільки успіхи в практиці соціальної роботи, але й кризові фактори в системах соціально-політико-економічного буття, увесь жах ХХ ст., поширення цинічного, дегуманізованого техніко-операційного розуму, тоталітарних режимів з репресіями та катуваннями, системою доносів, концтаборами і психологічним терором, геноцидом цілих народів, голодоморами та рабством» [10, с. 130].

В українському медіазнавстві вже були намагання окреслити характеристики, сутність, проблематику соціальної журналістики, розмежувати цей різновид масмедійної діяльності із суміжними тощо. Різні аспекти соціально відповідальної журналістики досліджували В. Бабенко, О. Гондюл, О. Лаврик, Т. Прокопишин та Р. Савчинський, Т. Сашук, Б. Синчак, Т. Слотюк, К. Соколова, К. Шендеровський.

На сьогодні соціальна журналістика не має єдиного визначення. Як зазначає К. Шендеровський, «соціальна журналістика не є однорідним явищем» [10, с. 128]. Це пов'язано з гетерогенністю підходів до її розуміння, складністю самого поняття, тих процесів, що вона охоплює. З іншого боку, науковець вказує на її тотожність із тематичним спрямуванням [10, с. 128]. Проте все ж таки, на його думку, соціальна журналістика – «особлива професійна ідеологія, що сформувалась на стику журналістики та соціальної роботи» [10, с. 128].

«Побутує думка, – зазначає Б. Синчак, – що вся журналістика є соціальною, адже працює з людьми. Проте у межах професії ми бачимо поділ на економічну, політичну, спортивну та інші тематичні спрямування журналістики. Серед них є й соціальна журналістика, яка спрямована на висвітлення та сприяння вирішенню проблемної ситуації окремої людини з метою допомогти їй» [8, с. 37]. Як бачимо, науковець, говорячи про цю модель масмедійної діяльності, мислить її як окреме тематичне спрямування. Він визначає соціальну журналістику як «сукупність суспільних проблем, кожна з яких досліджується журналістами індивідуально» [8, с. 43].

К. Соколова так визначає соціальну журналістику: «Соціальна журналістика – це спеціалізований вид журналістики, скерований на вирішення, запобігання та відображення соціальних проблем у суспільстві» [9, с. 81].

Як бачимо, українські науковці сходяться в думці, що головною ознакою соціальної журналістики є звернення уваги на соціальні проблеми.

Основою цього виду журналістики, що відрізняє її від інших медіапрактик, є співучасть (взаємодія). У цьому випадку взаємодія йде від журналіста, який намагається за допомогою матеріалів допомогти суспільству й окремим її представникам змінити ситуацію. «"Соціальне" у соціальній журналістиці можна визначити так: усвідомлення власного становища в суспільстві та становища іншого суб'єкта, усвідомлення можливостей щодо поліпшення,

виправлення, корекції цього становища за допомогою медіа продуктів» [9, с. 82].

Українські медіадослідники відстоюють думку, що соціальну журналістику не можна ідентифікувати з соціальними медіа. Так, наприклад, Б. Синчак зазначає: «В українських реаліях важливо не плутати журналістику про соціальні мережі із соціальною журналістикою. Позаяк перша націлена на висвітлення «новин про те, що відбувається у соціальних медіа», а друга – на висвітлення та сприяння процесу вирішення конкретних соціальних проблем» [8, с. 43]. Аналогічну точку зору представлено й у працях К. Соколової [9, с. 81]. Хоча науковці не відкидають ролі соціальних мереж у розвитку соціальної журналістики: «...соціальна журналістика – це результат активного розвитку соціальних мереж на базі сучасних інтернет-ресурсів» [10, с. 128].

Проте актуалізаторами соціальної журналістики є не лише соціальні мережі. «Основними інформаційними майданчиками з широким колом аудиторії, яка має змогу і персоналізовано, і масово реагувати на соціальні інформаційні сюжети, в яких часто діє соціальна журналістика, є нові медіа та соціальні мережі» [8, с. 44]. В українському медіапросторі виник окремий прошарок засобів масової комунікації, які належать до групи нових медіа й спеціалізуються винятково на соціальній проблематиці. Це професійні онлайн-видання. Можемо говорити, що в Україні формується новий пласт так званих соціально орієнтованих (соціально маркованих) онлайн-медіа.

Наразі в українському журналістикознавстві й медіапросторі ще не виділений як окремий пласт, такий різновид, як соціально орієнтовані (соціально марковані) медіа, не окреслені їхні типологічні риси. Це, швидше за все, пов'язано з тим, що такі видання є ще достатньо новим медійним явищем. Натомість у світовому медіаполі такий різновид функціонує давно. Так, наприклад, розглядаючи альтернативну періодику Німеччини, Ю. Бондаренко виділяє в її системі соціально марковані видання. Науковця порівнює функціонування вищезазначеного типу медіа в українському та німецькому

медіаполях та зазначає, що їх представлення значно різняться. На жаль, в Україні, говорить дослідниця, вони майже не представлені. А отже, «в українському медіадискурсі не досить активно використовується поняття «соціальні видання» («соціально марковані видання»), зокрема «соціальні газети» («соціально марковані газети»), «соціальні журнали» («соціально марковані журнали»), немає також однозначного розуміння вищезазначеної дефініції» [2, с. 111].

Ю. Бондаренко пропонує таке визначення соціально маркованих видань: «...під соціальними (соціально маркованими) виданнями пропонуємо розуміти ті друковані медіа, які ретранслюють та актуалізують соціальні проблеми окремих суспільних груп» [2, с. 111]. Отже, до соціально маркованих (соціально орієнтованих) відносимо ті видання, що спрямовані на висвітлення соціальних питань та соціальну взаємодію.

В українському медіадискурсі й досі, говорячи про видання, що актуалізують увагу на соціальних питаннях, використовують дефініцію «соціальні медіа». Так, наприклад, К. Шендеровський подає такі визначення поняття «соціальні видання»:

- Соціальні видання – видання на основні соціальні теми або для вразливих соціальних груп.
- Соціальні видання – видання соціальної журналістики.
- Соціальні видання – видання з цільовою функцією впливу на нормалізацію процесів в соціальній сфері.
- Соціальні видання – видання інститутів допомоги людям.
- Соціальні видання – видання соціальної (неформальної) освіти.
- Соціальні видання – це соціально значущі медіапродукти телебачення, радіо, друковані та в Інтернеті [3, с. 5].

Зазначимо, що ми не ототожнюємо ці поняття, говорячи про соціально орієнтовані медіа, не маємо на увазі соціальні медіа (соціальні мережі, блоги тощо).

Соціально орієнтовані видання належать до того сегмента, що має, на відміну від традиційних ЗМІ, альтернативне «звучання», оскільки в них порушуються не загальні питання, які цікавлять широкі прошарки, а соціальна тематика.

«Альтернативна преса – це друковані засоби масової інформації, які мають здебільшого некомерційний характер, сформовані за принципом кооперативних редакційних колективів та продукують контент для суспільних формацій, що підтримують різні громадські ініціативи, мають маргінальні, часто протилежні від загальноприйнятих у суспільстві точки зору й не можуть висловити їх на загал у традиційних медіа», – зазначає дослідниця альтернативної німецької періодики Ю. Бондаренко [2, с. 28]. Науковця говорить про те, що це унікальний тип медіа, який відрізняється від мейнстримних видань тим, що його контент абсолютно демократично орієнтований та спрямований на актуалізацію соціально значущих проблем.

Ще одна дослідниця альтернативної періодики, О. Мельникова-Курганова, так окреслює ознаки альтернативної періодики: «Альтернативні медіа мають основною метою соціальну та політичну дію, адже транслюють ідеї справедливого соціального, культурного та економічного цілого, в якому особа не зводиться до об'єкта» [5, с. 135-136]. На її думку, функція альтернативних видань полягає в тому, щоб формувати «альтернативну громадську свідомість та альтернативну суспільно-політичну практику» [5, с. 137].

В українському медіапросторі соціально орієнтовані видання з'являються поступово. На сьогодні сектор соціально значущих медіа в Україні представлений незначною кількістю. Проте можемо констатувати, що він все-таки зростає, попри всі труднощі, а це насамперед труднощі економічного характеру, оскільки розглядуваний нами пласт видань не належить до комерційної ланки масмедіа, він обмежений у фінансуванні, розрахований на достатньо локальні аудиторні групи.

Як і будь-які медіа, соціально марковані видання також мають власну типологічну лінійку. Так, наприклад, Ю. Бондаренко за проблемно-тематичним

спрямуванням виділяє універсальні та спеціалізовані альтернативні медіа [2, с. 111].

Найширший пласт в українському масмедійному просторі становить група універсальних соціально орієнтованих медіа, що орієнтована на достатньо широкі кола читачів. Це, наприклад, такі онлайн-видання, як «Свої.City» (<https://svoi.city/>), «Gwara media» (<https://gwaramedia.com/>), «Маяк» (<https://mayak.org.ua/>), «Заборона» (<https://zaborona.com/>) тощо.

Майже не представлені в Україні соціально марковані видання для окремих груп – спеціалізовані медіа.

До таких, наприклад, можна віднести онлайн-медіа «Грати». Як зазначає редакція, контент видання – «це історії про те, як влаштовано судову систему та правоохоронні органи, що відбувається в колоніях, СІЗО та залах судових засідань» (<https://graty.me/authors/>). До речі, вищезазначене медіа стало можливим завдяки донату «чеської правозахисної організації People in Need і існує за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Чеської республіки (в рамках Transition Promotion Program), «Національного фонду демократії» (США) та правозахисної організації People in Need» (<https://graty.me/authors/>). Наразі це видання вийшло за межі правозахисного контенту, у ньому дуже широко представлені ті матеріали, які стосуються війни, яку розв'язала росія в Україні.

Окремий пласт становлять ЛГБТ-ЗМІ. Це, наприклад, газета «Stonewall» та журнал «Gayd!». Окрім того, свої вебпортали мають ВОО «Гей-альянс Україна» (<https://uropau.org/>) та Національний ЛГБТ-портал України (<https://web.archive.org/web/20140719084157/http://lgbt.org.ua/ua/>).

У країнах Європи цей процес має зворотний характер. Список групи соціально маркованих альтернативних медіа Німеччини, що призначені окремим соціальним групам, який подає Ю. Бондаренко, просто вражає. Це й «соціально-правознавчі, екологічні, соціально-педагогічні, медичні, економічні, антиядерні, антирасистські, антимілітаристські, антифашистські видання, а також друковані медіа, що висвітлюють теми безробіття, міграційних процесів,

біженців, безхатченків, людей з обмеженими можливостями, в'язнів, сексуальних меншин, профспілкові питання, гендерні проблеми» [2, с. 111].

Говорячи про альтернативні видання Німеччини за територією розповсюдження Ю. Бондаренко пропонує виділяти такі різновиди, як надрегіональні / загальнонаціональні видання та регіональні (у цій групі науковця виділяє власне регіональні та локально-регіональні) [2, с. 104-105]. Аналогічну групу можемо виділити й у межах соціально орієнтованих видань, що представлені в Україні. Причому помічаємо доволі тенденцію: на локальному рівні з'являється все більше й більше вищезазначених медіа. Яскравим зразком локальних соціально орієнтованих медіа є онлайн-видання «Трибуна» (<https://tribuna.sumy.ua/>).

Складовими «соціальної журналістики», на нашу думку, також є такі напрямки, як журналістика рішень, конструктивна журналістика, журналістика спільнот, оскільки їх єднає спільний контекст – увага до соціальної проблематики. Т. Прокопишин та Р. Савчинський дають таке визначення журналістики рішень: «Журналістика рішень (Solution journalism) продукує матеріали про наявні соціальні проблеми й виклики, але не з позиції цікавості їх як інформаційного приводу, а, перш за все, з позиції потенційних рішень» [7, с. 114]. Тож журналістика рішень пропонує матеріали, що містять рішення певних соціальних проблем. «Мета таких матеріалів – описати дії, які допоможуть вирішити суспільну проблему або посприяти позитивним змінам» [7, с. 114].

До видань, що продукують вищезазначену медійну практику, належать «The Devochki» (<https://www.thedevochki.com/talk/>), «Рубрика» (<https://rubryka.com/>), «БЖ» (<https://bzh.life/>) та ін.

Ще одним напрямком соціальної медійної практики, на нашу думку, є конструктивна журналістика. «Конструктивна журналістика (Constructive journalism) – форма журналістики, яка передбачає застосування прийомів позитивної психології задля створення контенту, який ангажує не залишатися осторонь від новини.

Конструктивна журналістика схожа до журналістики рішень, але на відміну від останньої робить акцент не лише на пропозиціях впливу й рекомендаціях змін, а й на позитивних темах та емоціях – мудрості, справедливості, гуманності та інших» [7, с. 115]. Як бачимо, основною ознакою конструктивної журналістики є акцентуація уваги на тих темах, героях, які мали позитивний досвід розв'язання проблеми. Вищезазначений тип журналістської діяльності спрямований на те, щоб «залучати громадян до процесу вирішення суспільних проблем, підвищувати рівень соціальної участі», а також «підвищувати рівень суспільного оптимізму» [7, с. 115].

На сьогодні це один із найпоширеніших типів масмедійної діяльності в українському медіапросторі. До таких видань належать, наприклад, «The Ukrainians» (<https://theukrainians.org/>), «Reporters» (<https://reporters.media/>), Creatives (<https://creatives.media/>), «Медіа великих історій» (<https://media.zagoriy.foundation/>) та ін.

Ще одним різновидом соціально орієнтованої медіапрактики можемо вважати журналістику спільнот (Community journalism) – «професійний журналістський підхід, цільовою аудиторією якого є мешканці малих спільнот (сіл, кварталів, невеликих міст)» [7, с. 116]. Варто зазначити, що останнім часом такий різновид стає все більше популярним в українському медіапросторі. Він представлений як виданнями міжміськими («Район.in.ua» – <https://rayon.in.ua/>), великих міст («Хмарочос» – <https://hmarochos.kiev.ua/>, «ЦУКР» – <https://cukr.city/>, «Куфер» – <https://kufer.media/>), так і містечок (Конотоп. City – <https://konotop.city/>, «Рахів.City» – <https://rakhiv.city/>).

Отже, соціальна журналістика – це окремий вид медіапрактики, який набуває все більшої затребуваності в українському суспільстві, а отже, поширеності в медіапросторі. Про це свідчать ті медіа, які культивують розглядуваний напрямок. Наразі й досі немає однозначності щодо трактування поняття «соціальна журналістика». Проте більшість медіадослідників сходяться на тому, що це окреме тематичне спрямування, ознакою якого є звернення уваги на соціальні проблеми. Варто розрізняти соціальну журналістику та

соціальні медіа. Останні можуть бути складовою соціальної журналістики, оскільки актуалізують соціальну тематику. До соціальних медіа належать соціальні мережі. Соціальна журналістика може бути представлена як на платформах соціальних мереж, так і в нових медіа – професійних інтернет-виданнях. Останні пропонуємо номінувати як «соціально орієнтовані» («соціально марковані») медіа. Соціально орієнтовані медіа продукують, на відміну від традиційних ЗМІ, альтернативний контент, який спрямований не на широкі, а вузькі прошарки населення. Вони являють собою не комерційний медіасегмент. Соціально орієнтовані медіа умовно можна розділити на окремі групи – загальнонаціональні та локальні видання; для відносно широких кіл та окремих соціальних груп. Складовою соціальної журналістики також можна вважати, наприклад, журналістику рішень, конструктивну журналістику, журналістику спільнот, оскільки всі ці форми медіапрактик є соціально орієнтованими. Наразі український медіапростір представлений значною кількістю видань різних спрямувань.

Література:

1. Бабенко, В. (2015). Актуалізатори телевізійного соціоцентричного тексту. Теле- та радіожурналістика, 14, 87-93.
2. Бондаренко, Ю. С. (2017). Альтернативна преса сучасної Німеччини (особливості функціонування, редакційна політика, місце в національній системі медіа): дис. ... спец. 27.00.04 – теорія та історія журналістики. Львів. Відтворено з https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/aref_bondarenko.pdf.
3. Видання на соціальну тематику (2014): навч. програма / укл.: К. С. Шендеровський. Відтворено з <https://issuu.com/-4050/docs/vydannia-na-soc-tematyku>.
4. Кульчицький, С. Людина в радянському державо суспільстві. Відтворено з <https://tyzhden.ua/liudyna-v-radianskomu-derzhavosuspilstvi/>.
5. Мельникова-Курганова, О. С. (2021). Альтернативні соціальні медіа: локальний вимір. Образ, Сумський державний університет, 1 (35), 133-141.
6. Михайлин, І. Л. (2011). Основи журналістики. Київ: Центр учбової літератури.
7. Прокопишин, Т. Д., Сачинський, Р. О. (2018). Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 12, 111-119.
8. Синчак, Б. А. (2021). Антропоцентризм у соціальній журналістиці України. Наукові записки Інституту журналістики, 2 (79), 38-51.
9. Соколова, К. О. (2016). Компонент «соціального» у сучасній журналістиці: соціальна журналістика. Наукові записки Інституту журналістики, 3 (64), 81-82.
10. Шендеровський, К. С. (2011), Передумови інституалізації соціально значущих медіа. Ученые записки Тавр. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Филология. Социальные коммуникации», 24, 121-134.

3.5. Literary criticism as a component of the emigration media space of the twenty years of the interwar period (on the example of the magazine "Our Culture", Warsaw, 1935-1937)

Літературна критика як складова еміграційного медіапростору міжвоєнного двадцятиріччя (на прикладі часопису «Наша культура», Варшава, 1935-1937)

Літературна еміграція, що розпочалася після встановлення більшовицької влади і трагічних наслідків Української революції, стала для мільйонів українців справжньою катастрофою. Перші спроби поставити завдання перед еміграцією були зроблені самими вигнанцями (Д. Донцов, А. Животко, С. Петлюра та ін.). Поштовх до студіювання «неосвоєного материка» (М. Ільницький) еміграційної літератури розпочався в 1990-ті рр. ХХ ст. і став кульмінаційною точкою початку складної, але важливої роботи з вивчення українського зарубіжжя, яке довгий час лишалося terra incognita [5, с. 14]. Однак повноту літературного процесу міжвоєнної доби «неможливо збагнути без його самоусвідомлення – літературної критики» [6, с. 4]. Подоланню «білих плям» сприяли роботи як літературознавців М. Ільницького, Г. Грабовича, М. Гнатюка, М. Гніздицької, М. Комариці та ін., так і дослідників масмедійної галузі (О. Денека, М. Лецкін, Н. Сидоренко, О. Вовк та ін.). На думку Т. Шестопалової, «досить обмеженими є наші знання про літературно-критичні здобутки української еміграції та діаспори, не розроблено якісного сполучення українських еміграційно-діаспорних та автохтонних критичних рефлексій українського літературного процесу» [14, с. 123], до того ж увага дослідників «не сягає журнально-газетних публікацій» [7, с. 1]. Звідси *актуальність* нашої розвідки.

Мета роботи – визначити особливості літературної критики на сторінках еміграційного часопису «Наша культура» (1935-1937) (видавець і редактор Іван Огієнко). Для її здійснення ставимо такі *завдання*: проаналізувати літературну

критику як складову еміграційного медіапростору; визначити основні форми літературної критики; окреслити тематичні горизонти публікацій; «відкрити» нові імена літературних критиків.

М. Тимошик писав, що «Наша культура» – «перше і єдине видання, присвячене науковому висвітленню питань духовної та матеріальної культури українців крізь призму різних гуманітарних наук, зокрема історико-філологічних і дотичних до них» [11]. На межі 1934-1935 рр. у багатьох виданнях світу вміщувалося рекламне повідомлення про новий часопис, гаслом якого були слова: «Сила нації – в силі її культури», а серед шести пунктів програми значилося: «Критичні огляди наукових і літературних творів». Редакційна стаття повідомляла про наукову й об'єктивну оцінку літературних новин. (1935, № 1).

До цього часу залишилась непоміченою праця журналіста Володимира Барагури (1910-2000) «Суть і завдання літературної критики», що була надрукована на сторінках «Нашої культури» (1935, № 7). Автор вважає, що «критика має, з одного боку, не тільки пережити, відтворити й відчутти літературний твір, але також створити побіч авторової власну його концепцію, з другого ж боку, має цей твір розслідити, вияснити й оцінити. З природи речі належить літературна критика до двох царин: мистецтва й науки» [1, с. 3].

Р. Гром'як зауважував, що «з погляду внутрішньої єдності літературознавчих рефлексій важливішим є те, що тоді <...> панувала тенденція до цілісного культурологічного осягнення духовного життя, і в тому числі системи мистецтв». Науковець зазначав, що ми маємо різні інтерпретаційні стратегії історика літературної критики, зануреного в журнально-газетні подробиці, та історика літератури, що простежує панораму літературознавчої історіографії і динаміку літературознавчих шкіл» [4, с. 13, 15], тому з такої точки зору стануть цікавими щодо відтворення логіки і дискурсивних практик літературознавців міжвоєнного періоду деякі літературно-критичні статті, широко представлені на сторінках «Нашої культури».

До числа поважних літературних критиків видання належав Леонід Білецький (1882-1955). Вивчаючи його теоретичну спадщину, М. Ільницький зазначав, що той «залишився людиною радше дев'ятнадцятого, аніж двадцятого століття, орієнтованою на високі гуманістичні ідеали й естетичні вартості мистецтва» [6, с. 45]. С. Хороб підкреслював: «...стає зрозумілим вибір історико-літературних явищ для їх аналізу Л. Білецьким: передовсім твори й постаті класичного національного письменства» [13, с. 29]. Справді, на сторінках часопису вміщено немало літературно-критичних статей Л. Білецького, присвячених творчості Кобзаря. Одна з них – «Молодий Шевченко перед власним судом своїм на кінці життя. Історія повісти «Художник» (1936, № 5; 1936, № 7, 12). Представники діаспори зазвичай долучалися до духовної спадщини Шевченка, яка слугувала їм символом нескореності й національним оберегом. Слова творів українського поета надихали на боротьбу за звільнення України й діяли на кшталт молитви [5, с. 158]. Шевченкові присвячена й літературознавча праця «Мандрівна легенда в творчості Т. Г. Шевченка» (1937, № 12). Спираючись на психолінгвістичні теорії О. Потебні, Л. Білецький дотримувався принципів міфологічності, історизму й компаративізму, які виклав у своїх «Основах української літературно-наукової критики» (1925). Зацікавлення Шевченком, на думку дослідників, ніяк не означає, що літературознавець не цікавився модерними віяннями, наприклад, у творчості Лесі Українки, Павла Тичини, Олександра Олеся, Ольги Кобилянської [13, с. 29]. Дійсно, у «Нашій культурі» є статті Білецького «На полі крові» Лесі Українки» (1936, № 4), «С. Черкасенко і його творчість» (1937, № 2), які цілком відповідали ідейно-естетичній платформі часопису як науково-літературній.

Літературна критика, як відомо, перш за все орієнтується переважно на твори сучасних письменників, однак може «звертатися до текстів, написаних у минулому; так трапляється тоді, коли давній твір у нові часи став актуальним з естетичного погляду чи за відтвореними у ньому ідеями, проблемами» [12]. Цим пояснюється наша увага до залучення літературно-критичних і

теоретичних статей часопису, які торкалися творчих здобутків письменників минулих століть, що актуалізували питання з прицілом на сучасність.

Важкі умови майже не-існування літературної критики в Україні 30-х років спричинили висновок, до якого прийшов Ярослав Гординський (1906-1993), говорячи, що літературознавство і критика потрапляють у «глибоку кризу, а «вільна, об'єктивна думка підпорядковується партійним наказам; критика переходить одверто на партійного жандарма» [3, с. 107]. М. Наєнко теж зауважував, що «помітних літературно-критичних праць наприкінці 30-х років майже не з'являлося. Історико-теоретичні дослідження ставали теж рідкістю». Він писав: «руїнницькі ідеї пропагувала наприкінці 30-х років і літературознавча періодика, яка й сама в цей час переживала період саморуйнування» [8, с. 200].

Натомість на шпальтах еміграційних часописів, у т.ч. «Нашої культури», їх було чимало. Вже перший номер видання, що з'явився у квітні 1935 р, містив літературно-наукові статті, що друкувалися з продовженням у наступних номерах, ок-от: Л. Білецький «Критичні моменти в ранній творчості Шевченка», «М. Грушевський як історик української літератури»; І. Свенціцький «Етапи творчості Миколи Гоголя», І. Огієнко «Сучасна українська літературна мова. Мова М. Рильського». У наступних числах видання з'явилися потужні розвідки літературознавців щодо творчості Івана Франка. Кирило Студинський (1868-1941) написав «Із редакційної теки Івана Франка» (1935, 1936), Дмитро Козій (1894-1978) – «Франкові моралістичні поезії на старій основі». Останній зокрема зауважує: «сила справжнього мораліста – в його вольовій диспозиції, в енергії відчуття, в змаганні за означені правди, що стали правдами його життя. А такий мораліст був Франко». Схвильований яскравою творчістю митця, Козій завершує працю так: «Поет-борець, поет-прометеїст, що попалив чимало мостів за собою з одчайдушною відвагою оспіваних ним «конкістадорів», не зірвав, проте, зв'язків із традицією; навпаки, він будував нові мости, що нерозривно сполучують сучасне з минулим» (1936, № 4). М. Гнатюк писав, що національна

специфіка мистецького твору – один із ключових аспектів його оцінювання [2, с. 52]. Вважаємо таку думку дотичною й до літературно-наукової критики еміграції. Звернувся Д. Козій і до студіювання творчості відомої української поетеси у статті «Класичні образи і сюжети в творчості Лесі Українки». Певним натяком на актуальність її поем є слова: «Тільки така одухотвореність дає Антеєві зрозуміння «краси змагання, хоч і без надії» (1936, № 10, 11; 1937, № 2). Названі літературно-критичні статті свідчили про загальну націєцентричну політику часопису. Підсилює таку його спрямованість анонс щодо передплати місячника «Рідна мова» із супроводжуючим гаслом «Всі навчаймося своєї літературної мови!». Певним маркером уваги до національного питання є й обкладинка журналу, про задум якої писав її автор, поет і графік М. Бутович (1895-1961): «Емблема скомбінована з винограду (традиційна українська символіка) й терену. На видавничому знаку я дав частину тернової галузки, а вгорі – традиційний запорізький хрест на півмісяці: думаю, що це може символізувати шлях, що ним ішов розвиток нашої культури» (1935, № 2).

Літературна критика еміграції мала усі умови писати на заборонені в радянській Україні теми. Майже незнайоме на той час ім'я одного із представників «розстріляного відродження» поета Д. Фальківського, творчість якого «являється сама в собі багатою книгою його життя», стала об'єктом уваги Олександри Чернової. «В мене серце на дві половині. Дмитро Фальківський» (1936, № 6) – так назвала вона своє літературне есе. Б. Антоненку-Давидовичу присвятила літературний портрет (1936, № 3), провідна думка якого – Україна, її минуле, сучасне й майбутнє. Зазначимо, що письменниця, журналістка Животко Олександра (1894-1973, дівоче прізвище – Чернова) у 1924 р. емігрувала до Чехословаччини, здобула педагогічну освіту в Карловому університеті у Празі, брала активну участь у культурному житті міжвоєнного періоду [9, с. 162]. У статті-огляді, що тяжіє до есеїстики, О. Чернова звернулася ще до одного сучасника – Юрія Дарагана. Розкриваючи особливості

його творчості, авторка дійшла висновку, що «життєвий шлях його – типовий шлях бійця-вояка за ідею української державності» (1937, № 1).

У полі зору О. Чернової була і література радянської України. У критичному огляді «Драматична творчість у Східній Україні» (1936, № 10, 11) вона констатувала, що в Україні все діється «за відомими директивами й затвердженим планом». Дослідниця згадала тих, хто «пішов за Курбасом» (О. Досвітній, М. Куліш), детально зупинилася на новій генерації драматургів (О. Корнійчук, І. Кочерга, Л. Первомайський, А. Любченко та ін.). Її тішить, що, незважаючи на штучну систему плекання талантів, звинувачення в «національному ухилі», все ж молоді митці працюють, ростуть, шукають простору для виявлення свого дійсного таланту.

Оригінальна есеїстична образність притаманна «Поетичній творчості у Східній Україні» О. Чернової. Робота друкувалася майже протягом усього 1937 р. Дослідниця зауважує, що якість поезії вимірюється силою вражень, але коли у виборі мотиву настає обмеженість, то «процесу творчості «випадає найголовніше, випадає творча індивідуальність поета. Поет, що на даний мотив не відгукнувся безпосередньо, не дасть творові душі». Авторка знаходить влучні характеристики майже для кожного поета: «незрівнянного майстра лірики» М. Рильського, «співця революції з початку до кінця» П. Тичини, «найбільшого поета нашої доби» М. Бажана, «безразковості поета» М. Семенка, «в першу чергу лірика» В. Сосюри, «одного із старших» М. Доленги, «окремого явища в сов. українській творчості» І. Кулика, «найкращого агітаційного поета» М. Терещенка, а також Л. Первомайського, який «починає групу тих, «що гралися шматками кулеметної стрічки»; не забула й про поетів «східського патріотизму». Такий естетико-функціональний підхід дав можливість уникнути поверхового судження про поетів радянської України. Детально аналізуючи, цитуючи їх вірші, О. Чернова знайшла влучні художні засоби до характеристики кожного, щоб привернути до них увагу читачів.

Особливості повісті дослідив Я. Гординський у статті «Повість у радянській Україні» (1937, № 10, 11). Автор наголошує, що розглядатиме і роман, і повість, зауважує на несприятливих умовах, що «відбилися некорисно на всьому письменстві Радянської України». Критик знаходить яскраве порівняння того 17-річного письменства, яке вже пройшло шлях, «устелений самогубствами, розстрілами, тюрмами, засланнями, шпигунством, кровожадними викликами, покайнними заявами, ламанням характерів, наказаними перебірками творів – нахабним устряванням не тільки в процес творчості, а й у найглибші закутини письменникової душі». Водночас ці випробування виявили силу їх талантів у такій мірі, що майбутній історик схилить голову перед таким явищем, зрозумілим хіба для «глибокого знавця українського духа».

Жанр балади (літературно-критична стаття «Українська романтична балада») привернув увагу Миколи Гнатишака (1902-1940). Побудило його до цієї праці своєрідне відкриття: «увійшло в звичай займатися при історичних розборах тільки найвартіснішими творами даного роду, що мають повсякчасну, а саму історично-літературну вартість». Дослідник зауважує, що ранні романтичні балади Шевченка «відбилися широкою луною в українській літературі», і майже усі українські поети писали балади під їх впливом, тому й аналізує балади дошевченківського періоду (1936, № 4; 1936, № 7, 12).

Критики еміграції виявляли цікавість до відомих постатей української та світової літератур. Євген Грицак (1890-1944) – автор праці «Горацій в українській літературі», написаній з нагоди 2 тис. років від дня народження античного митця (1936, № 6). Виявляється, на знаменну дату відгукнувся лише один журнал, бо у нас, як він пише, ніколи не було великого захоплення античними літературами, то «саме Горацій становить щасливий виняток». До 100-річчя «Русалки Дністрової» Є. Грицак написав працю «Маріан Шашкевич на основі власних листів» (1937, № 11). Проаналізувавши й осмисливши вісім листів, критик зауважив, що «мова листів поетична й гарна, різноманітна,

оживлена й прикрашена різноманітними поетичними висловами й порівняннями, епітетами, а головним чином суттєва».

Статтю-огляд «Пушкін і Україна» І. Свенціцький (1876-1956) приурочив до 100-річного ювілею поета. Автор вирішив дослідити, «чим Пушкін може бути важний для українців». Однак почав здаля: розповів про життя і творчість російського поета, а вже на початку статті наступного номера (витримавши паузу і давши читачам самим подумати) зазначив, що українська тематика, і взагалі суто національна тематика з якоюсь патріотичною закваскою в Пушкіна не існує. Далі розвиває тему, називаючи твори, у яких присутні українські мотиви, у т.ч. поему «Мазепа», у якій «образи природи України <...> так міцно збудовані, що в них годі шукати якихось чужих зразків; вони наскрізь пушкінські». Цікавою є думка автора, що Пушкін показав образ Мазепи з рисами демонізму: «у світовій літературі немає досі твору з такими мистецькими образами надії й очікування волі України, як саме в цій поемі» (1937, № 10).

У часописі висвітлювалися й окремі аспекти творчості письменників ХІХ ст. з акцентом на сучасність. Літературно-критична стаття «Україна у байках Глібова» Євгена Пеленського (1908-1956) звертає увагу на патріотизм Глібова. Перероблена байка з Крилова має такий вигляд: «Хтось мухам набрехав, що на чужині краще жити». У ній підкреслено ставлення автора до батьківщини і вигнання. Якщо у байці Крилова Вовк збирається до містичної країни, то у Глібова відсутні всі класичні місця – золотий вік, Аркадія. Байкар показує єдино щасливий край у світі – Україну, а якщо трапляються часом в Україні лихі люди, то це саме такі Вовки, що прийшли з чужини й принесли з собою свої «вовчі нориви» (1936, № 11).

Михайло Мочульський (1875-1940) проаналізував літературну паралель «Гоцинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини» (1936, № 8-9, 10; 1937, № 12). Ретельно опрацювавши джерела, автор приходять до висновку: «Гоцинський та Шевченко остерігали Польщу перед новою Коліївщиною, а з

творів Словацького («Sen srebrny Salomei») і Шевченка («Гайдамаки») проблискує ідеал вільної України, у Словацького в союзі з Польщею».

У збірках «Нашої культури» був поширений жанр літературного портрету, хоча він і тоді «залишається розмитим» [2, с. 42]. М. Мочульський присвятив статтю Федорові Вовку, додавши підзаголовок «жмут спогадів» (1936, № 4). Поєднання елементів літературного портрету і теоретичної праці містить «Духове обличчя Ольги Кобилянської» Д. Козія (1937, № 10, 11).

Досліджуючи літературну критику «Нашої культури», варто окрему увагу звернути на літературно-критичну спадщину її видавця, редактора Івана Огієнка. Як вихованець школи В. Перетца, він був автором багатьох філологічних праць, «володів інструментарієм критики – об'єктивної, незаангажованої політично, естетично наповненої та глибокої» [10, с. 246].

Просвітницькі рецензії І. Огієнка містяться майже у всіх номерах журналу і торкаються різних галузей: історії («Москва й іногородці. Матеріали з історії СРСР під заг. ред. М. Н. Покровського» (1936, № 4), педагогіки («о. Юліан Дзерович. Педагогіка» (1937, № 10), мовознавчих питань («З чеського мовознавства», 1937, № 10), але найбільше відгуків-анонсів отримали художні твори.

Свої відгуки Огієнко зазвичай вміщував під рубрикою «Рецензії й огляди». Якщо вважав книгу достойною уваги, приділяв їй більше місця і друкував окремо. Такою є публікація під назвою «Книга людських страждань» (1937, № 12), присвячена збірці нарисів Софії Парфанович «Ціна життя», що вийшла у Львові 1937 р. Критик зробив акцент на небуденності зовнішньої форми оповідань, поетичності мови, а головне, що одержало його схвалення – многогранність книги письменниці-лікарки.

Зазвичай увагу Огієнка привертали малознайомі імена, що свідчило про бажання редактора «відкривати» нові національні таланти. На книгу віршів Мирослава Ічнянського «Ліра емігранта», видану в Вінніпезі 1936 р. Огієнко відгукнувся рецензією «Поет душевної туги» (1937, № 6-7). Критик зазначав, що це «правдивий поет, поет з Божої ласки, цебто поет, що говорить правдивою

поетичною мовою». Головний мотив поезії Ічнянського – ностальгія, вболівання за Україною, за матір'ю. Детально аналізував Огієнко поезію, яка «зросла на тлі погвалтованої України», і побіжно інформував про невідомого до цих пір автора: це емігрант із Чернігівщини, з міста Ічні, справжнє ім'я – Іван А. Кмета-Єфимович. Зараз перебуває у Канаді, де 1929 р. видав «Записки розстріляного», а раніше, у 1924 р. в Києві вийшла його перша книга віршів – «Арфа».

Ще одне канадське видання зацікавило Огієнка – «Голос землі, коротка повість із життя в Канаді» (Вінніпег, 1937), що написав О. Івах, редактор журналу «Український голос». Книга була свідченням уваги до еміграції, яка на американському континенті відігравала все більшу роль у політичному й культурному житті українського народу (1937, № 10). Цінність повісті, як зазначив критик, що вона у короткій формі показує життя українських вигнанців на противагу виданій раніше великій «Пропам'ятній книзі», що «відкрила нам очі на життя великої нашої еміграції в Америці й Канаді».

Рецензію на збірку «Настрої» Ірини Наріжної (Прага, 1936) вміщено у № 5 (1936). І свій відгук Огієнко починає досить оригінально, майже в такт поетесі. Критик підкреслює, що Наріжна свої «живі, правдиві, шляхетні» настрої «уміє глибоко й поетично перелити, ніби перемалювати їх у вірші». Такі настрої, на думку критика, легко передаються читачеві, запалюючи йому душу своєю правдивою поезією. Критик щедро ділиться кращими поезіями, окреслює їхні тематично-стильові домінанти, наголошує на її чистій літературній мові.

Підрубрика «Новини нашої літератури» вміщує рецензії Івана Огієнка на кілька нових збірок: М. Мочульський «Опалена мряка», М. Рішко «Гірські вітри. Поезії», Г. Гренджа-Донський «Тобі, рідний краю», Г. Гренджа-Донський «Ілько Липей», Р. Леонтович «Звенислава». Про дві останні подає лапідарні рецензії, бо твори не справили на нього ніякого враження. Більше уваги приділив першим збіркам. Мочульський уміє психологічно точно підійти до аналізу характерів героїв, вдало використовує форму новели. З радістю вітає

Огієнко правдивого поета Рішка з Закарпаття, вірші якого – здебільшого патріотичні (1937, № 2). Рецензуючи нову історичну повість Г. Гренджі-Донського «Петро Петрович» (Ужгород, 1937), Огієнко зауважує, що українська література «ще така квола», що читач з радістю вітає кожен новий твір. Однак нова повість письменника має невеликі ознаки літературного твору, тому тактовно радить авторові «пильно і глибоко досліджувати будову літературного твору взагалі, а історичного зокрема», уникати деяких непорозумінь у повісті (1937, № 11).

Характерно, що рубрика «Рецензій й огляди» 1935 р. майже не включає відгуків на художні твори. Натомість заслуговує на увагу т.зв. жанр «критика на критику». Таким є матеріал І. Коровицького на роботу Є. Пеленського «Сучасне західноукраїнське письменство» (1936, № 1-3), у якому зроблено огляд літератури за 1930-1935 роки. Зауважимо, що поет, літературознавець Іван Коровицький (1907-1991) навчався на богословському факультеті Варшавського університету, після закінчення (з 1929) читав лекції з церковнослов'янської мови та історії православної церкви у цьому ж університеті, був асистентом І. Огієнка [9, с. 231]. З перших рядків згаданої рецензії критик розчарований, що нібито обіцяне нове трактування літератури насправді виявилось звичайним поділом поетів за їх ідеологію і поділом поетів за жанровою належністю. Критик хотів зорієнтувати колегу на протидію соціалістичним доктринам, що активно приживалися у радянській Україні.

Часто дописувачами рубрики «Рецензії й огляди» виступали історики. Домет Оляничин (1891-1970) як автор жанру «рецензія в рецензії» вів підрубрику «Україніка з німецьких журналів». Зупинившись на відгуку О. Бурггардта на твір Д. Чижевського «Філософія Г. С. Сковороди», власному відгуку щодо спорідненості думок Сковороди і Вайгеля і рецензії на статтю Р. Ступперіха «Київ – другий Єрусалим», наголошує: якщо Р. Ступперіх спирається на застарілих джерелах, то він «наївний і поверховий», але «якщо має зле на думці, то з наукою не має нічого спільного», бо «кожному сумлінному вченому відомо, що ідею Києва, як другого Єрусалима, без знання

української політичної і церковної історії не можна з'ясувати» (1936, № 4). У підрубриці «Україніка з чеських журналів (1937, № 1) Д. Оляничин дає потужний перелік рецензій на художні й наукові твори українських авторів, представлених у чеському журналі «Slavia», починаючи з 1923 року і до цього часу.

«Твори Гр. Сковороди і московська цензура» – назва наступного матеріалу Д. Оляничина (1936, № 10) свідчить про обмеження, які зазнавала творчість українського філософа. Автор звернувся до статті Д. Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» (Харків, 1926), що, на його думку, має бути доповнена і роз'яснена, бо той обмежився стосовно цензурних утисків загальним висловом. Натомість критик називає працю А.Котовича «Духовная цензура в России (1799-1855)», Спб, 1909, у якій наведені цікаві дані. Використовуючи згаданий твір, зізнання Філарета, Долянич з'ясовує, чому так мало було видано творів Сковороди у ХІХ ст.

У жанрі рецензії працювала і згадувана вже О. Чернова. У журналі № 4 (1937) вміщений її відгук-анонс на твір волинянки Марії Кремінярівської «Оповідання про Надюшу» (Крем'янець, 1936). Авторка наголошує на гарному стилі, психологізмові твору і висловлює надію на очікування її наступної книги.

У якості рецензентів виступали й нові автори. Володимир Безушко (1894-1980) навчався в Українському вільному університеті, здобув ступені доктора філософії й педагогіки, воював у складі австрійської армії в роки першої світової війни, потім у складі корпусу Українських січових стрільців [9, с. 26]. У підрубриці «Новини нашої літератури» Безушко вмістив рецензії-перекази на кілька книг: Ірина Вільде «Метелики на шпальтах», «Химерне серце»; Катря Гриневичева «Шестикрилець»; Н. Королева «1313», «Во дні они». Критик об'єднав кращі зразки жіночої прози і, спираючись на естетичні критерії, дав загалом позитивну характеристику кожній збірці – як талановитим у стильовому і тематичному наповненні творам різних жанрів – новел, фейлетонів, повістей, що стосуються сучасності (І. Вільде), та

історичних обріїв (К. Гриневичева, Н. Королева) (1936, № 8-9). Сава Криlach (справжнє ім'я Людвіг Сідлецький) був старшиною армії УНР, працював у концерні Івана Тиктора у Львові [9, с. 252]. У рецензії на книгу К. Гриневичевої «Шестикрилець» він відзначив «небуденний змістом і формою твір», наголосив на ряді високо поетичних майстерних картин, яскравих художніх образах, особливостях мови письменниці.

Отже, літературна критика часопису «Наша культура» (1935-1937) розвивалася у підході до оцінки художніх творів у русі продовження драгоманівської традиції. Критика видання представлена різножанрово, відчувається тенденція до синтезу художніх форм. Літературно-критичні статті розкривали головні тенденції розвитку сучасної літератури, торкаючись як процесів, що відбувалися в радянській Україні, так і звертаючись до класиків, переосмислюючи й інтерпретуючи їхню спадщину з огляду на сьогодення. Усі три роки свого існування журнал дотримувався принципу україноцентричності, водночас наближаючись до європейського рівня. Ставлячись до митців з повагою, літературна критика еміграційного часопису згуртовувала націю.

Література:

1. Барагура В. (1935). *Суть і завдання літературної критики*. Варшава: Друкарня Синодальна.
2. Гнатюк М. І. (2011). *Іван Франко і проблеми теорії літератури*. «Академія».
3. Гординський Я. (1939). *Літературна критика підсоветської України*. Львів-Київ: Українська могилянсько-мазепинська академія наук.
4. Гром'як Р. (1989). Українське літературознавство в контекст світової культури ХХ століття: тенденції розвитку, проблеми функціонування, дискурсалізація. *Література і критика в час перебудови*. Київ. 9-40.
5. Жиленко І. Р. (2018). *Малі жанри в українській та російській еміграційній прозі міжвоєнного двадцятиліття: компаративний дискурс*. Суми.
6. Ільницький М. (1998). *Критики і критерії: Літературно-критична думка в Західній Україні 20-30-х рр. ХХ ст.* Львів.
7. Кучма Н.З. (1999). *Стан і функціонування літературної критики в Західній Україні 20-30-х рр. ХХ ст.* [Автореф. канд. філолог. наук, Львів].
8. Наєнко М. К. (2001). *Історія українського літературознавства*. Київ: Видавничий центр «Академія».
9. Просалова В. А. (Ред.). (2012). *Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості*. Донецьк: Східний видавничий дім.
10. Сохацька Є. І. (2014). Іван Огієнко (митрополит Іларіон) – літературознавець і літературний критик за сторінками «Віри й Культури» (1953-1967 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 21. 344-369.

11. Тимошик М. *«Наша культура» – місячник української культури й науки в екзилі*. <https://chytomo.com/ekzempliary-xx/nasha-kultura-misiachnyk-ukrainskoi-kultury-j-nauky-v-ekzyli/>.
12. Фізер І. М., & Наєнко М. К. (2014). Критика літературна. *Енциклопедія Сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-195>.
13. Хороб С. (2019). Леонід Білецький – історик української літератури. *Слово і Час*. № 6. 19-30.
14. Шестопалова Т. (2014). Літературна критика та історія української літературної критики в наукових сенсах та дослідницьких перспективах. *Літературний процес: методологія, імена, традиції. Філологічні науки*. № 3. 120-124.

3.6. Information requirements of young Ukrainian refugees

Інформаційні потреби молодих українських біженців

Геополітичні події, що відбуваються наразі у світі, загострили проблему виїзду населення з території України у різні країни, які наразі взяли відповідальність за формуванні системи фінансової, соціальної та психологічної допомоги українцям, які вимушені перебувати на їх територіях [2].

Адаптація у вимушених переселенців відбувається на самих різних рівнях [4]. На думку Федоренко О. [8], досить часто проблеми вимушених переселенців збільшуються внаслідок переживання культурного шоку та кризи ідентичності, що, у свою чергу, пов'язане з трансформацією наявної картини світу та необхідності вибудовування нового соціокультурного образу. Стефаненко Т. Г. [6], описуючи етапи пристосування біженців до життя у іншій країні («медовий місяць», «туристична фаза», «орієнтаційна фаза»), зазначає, що саме на третій фазі формується система раціональних оцінок ситуації – людина починає знайомитись з різноманітними аспектами нового соціуму – політичними, культурними, правовими, психологічними тощо.

Це означає, що внаслідок вимушеної міграції активується соціально-психологічна адаптація людини: у іншому соціо-культурному середовищі біженець орієнтований на входження до іншої культури, яка може знаходитись у певному протиріччі з його попереднім досвідом [5]. Ця ситуація, у свою чергу, може сформувати низку проблем, з якими зустрічається біженець: матеріальні негаразди [7], проблеми у пошуках необхідної роботи, психологічні та емоційні проблеми, погіршення фізичного здоров'я [9]. Зазначені проблеми дуже часто пов'язані з відсутністю необхідної інформації щодо соціо-культурних особливостей країни [11]. Все це може приводити до підвищення дезадаптованості у різних сферах – від соціо-економічного статусу до психо-емоційного здоров'я [10].

Як зазначає Блінова О. Є. [1], одним з чинників, який може зробити процес адаптації більш результативним, є правильно вибудована інформаційна політика, що може допомогти біженцям отримати необхідні знання як щодо особливостей країни перебування, так і задовольнити цілу низку інших потреб – психологічних, комунікативних, культурних тощо. Виходячи з того, що частка молоді серед переміщених осіб є досить значною, особливої уваги потребує інтеграція даної соціальної групи у систему нових соціальних реалій [3].

Мета дослідження – вивчення інформаційних потреб, очікувань та інтересів молоді, яка внаслідок воєнних дій вимушена була покинути Україну і наразі намагається адаптуватись до життя у інших країнах.

Метод опитування – комбінований: face-to-face та заповнення Гугл-форми. Face-to-face дослідження проводилось за місцем компактного проживання респондентів, а також під час деяких заходів (тренінги, майстер-класи). Гугл-форма розповсюджувалась у тематичних групах і соціальних мережах та через месенджери (Facebook, Telegram). Анкета пропонувалась респондентам на двох мовах – українській та англійській.

Обробка результатів здійснювалась з використанням пакету SPSS.

Всього опитано 347 респондентів. Розподіл респондентів за статтю був наступним: респонденти жіночої статі – 248 осіб (71,47%), респонденти чоловічої статі – 94 особи (27,09%), 5 респондентів (1,44%) не зазначили статеву належність. Вікові та статеві особливості респондентів наведені на Рис. 1.

Серед опитаних виявилась досить значна кількість осіб у віці 15-24 роки (63,9%), крім того, мають місце гендерні відмінності вікового розподілу: у віковій групі 15-19 років більше респондентів чоловічої статі, а у групі 20-35 років – жіночої.

Наразі ми бачимо широку географічну представленість респондентів: опитані проживають у тридцять одній країні. Переважна кількість респондентів

була з наступних країн: Іспанія (82 особи), Польща (61 особа), Німеччина (35 осіб).

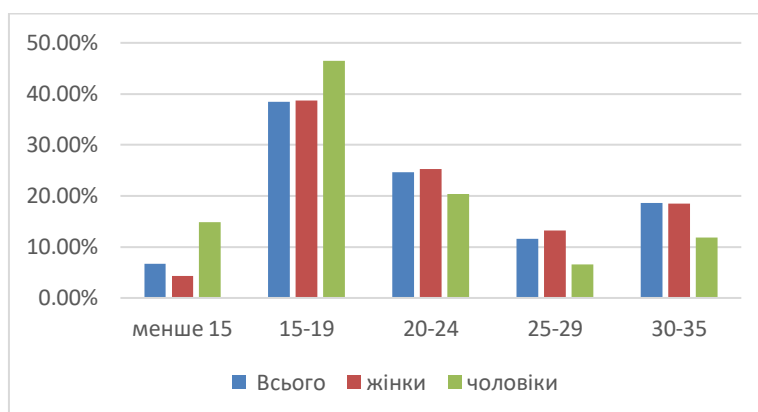

Рис. 1. Розподіл респондентів за віком та статтю

Основними джерелами інформації, на які орієнтовані більше 50% респондентів, є соціальні мережі, а також поради друзів або знайомих. Зазначені джерела можна охарактеризувати як такі, що орієнтуються на неформальну комунікацію. Іншими словами, значна частка опитаних (від 51,3% до 82,4%) орієнтується на опосередковане отримання інформації, використовуючи найближче соціальне оточення. Самостійно займаються пошуком інформації 37,8% респондентів. Менше третини опитаних важливу для себе інформацію отримують від місцевих органів влади (30,0%), а також через різноманітні громадські організації (25,4%). Традиційні медіа та молодіжні інформаційні служби у якості основних джерел інформації розглядаються 12% опитаних. Такі джерела інформації як Червоний Хрест, волонтери, миттєві повідомлення, Телеграм канали користуються набагато меншою увагою респондентів (про їх використання зазначили менше ніж 5% опитаних).

Відповідно, найпопулярнішими каналами інформації були соціальні мережі (82,1%), на другому місці – веб-сайти (64,3%), приблизно третина респондентів (32,7%) зазначили, що найважливішим для них є спілкування віч-на-віч. Серед менш популярних каналів інформації виявилось електронне

листування (22,7% опитаних), а також текстові повідомлення (14,9% респондентів).

Більшість опитаних (50,5%) для отримання необхідної інформації використовують 1-2 джерела, 41,7% респондентів віддають перевагу 3-4 джерелам, а п'ять та більше джерел використовують 7,8% респондентів. Респонденти, які використовують 1-2 джерела інформації, переважною мірою орієнтуються на соціальні мережі. Для користувачів 3-4 джерел характерною є комбінована тактика, сутність якої полягає у використанні джерел інформації, що мають різний зміст та спрямування – формалізовані (пошукові системи), напівформалізовані (соціальні мережі) та неформальні контакти (друзі та знайомі).

Найбільш актуальною для опитаних є інформація про освіту та навчання (53,4%), що є досить зрозумілим, якщо враховувати вік опитуваної групи. Досить значна частка респондентів має потребу більше дізнатись про різноманітні форми проведення вільного часу (43,4%), а також про медичне забезпечення (42,7%) та можливості працевлаштування (40,5%).

Незважаючи на те, що представлене опитування дійсно орієнтувалось на молодь, тобто воно відображає потреби саме зазначеної вікової групи, досить широкий віковий діапазон (14-35 років) дозволяє припустити існування певної поведінково-ціннісної неоднорідності у межах опитаної групи.

З метою виділення груп з орієнтацією на конкретну інформацію додатково був проведений кореляційний аналіз, який дійсно надав можливість виокремити групи з потребою у інформації певної якості. Виявилось, що питання, пов'язані освітою та навчанням, особливо є важливими для респондентів 15-19 років ($r = 0,17$; $p \leq 0,01$). З іншого боку, опитані 30-35 років частіше мали бажання отримувати більше інформації щодо медичного забезпечення ($r = 0,14$; $p \leq 0,01$), трудових прав і працевлаштування ($r = 0,17$; $p \leq 0,01$) та різноманітних адміністративних питань ($r = 0,18$; $p \leq 0,01$).

Досить несподіваною виявилась група у віці 20-29 років, щодо якої не було виявлено значимих кореляцій з переліченими вище потребами.

З метою розуміння структури цінностей зазначеної вікової групи був проведений кластерний аналіз (Табл. 1).

Таблиця 1. Потреби респондентів у віці 20-29 років

Група 1	
<i>Потреба</i>	<i>Distance</i>
Психологічна підтримка	0,366
Участь у житті громади та волонтерство	0,391
Юридична реєстрація та адміністративні питання	0,379

Група 2	
<i>Потреба</i>	<i>Distance</i>
Освіта і навчання	0,332
Дозвілля	0,332

Група 3	
<i>Потреба</i>	<i>Distance</i>
Притулок і житло	0,364
Трудові права та зайнятість	0,385
Медичне забезпечення	0,416
Фінансова допомога	0,408

Примітка. Підгрупи виділені на основі кластерного аналізу

На основі отриманих результатів можна зробити наступні висновки:

1. Групи респондентів у віці 20-24 роки та 25-29 років, з одного боку, не мали суттєвих відмінностей, тому по факту їх можна об'єднати в одну групу.

2. В межах зазначеної вікової групи були виділені окремі підгрупи, які мали досить відмінні потреби та характеристики. До найбільш типової групи увійшли респонденти з наступними потребами: бажання приймати участь у житті громади, потреба у юридичній інформації, з одного боку, та потреба у психологічній допомозі – з іншого. Зазначені потреби були більш характерними для респондентів чоловічої статі.

3. Друга за кількістю група мала орієнтацією на навчання, освіту та цікавилась формами проведення дозвілля.

4. Третя група у першу чергу хотіла б мати можливість отримати роботу, притулок, медичне забезпечення та фінансову допомогу.

На потребу в інформації різного спрямування впливають не тільки вікові особливості, але й загальна орієнтація опитаних на часовий проміжок щодо періоду знаходження у певній країні. Респонденти, що планують на досить довгий час залишитись у країні перебування у порівнянні с опитуваними, що збирались найближчим часом повернутись до України, найчастіше потребували інформації щодо освіти та навчання (57,8% проти 35,0%), фінансової допомоги (40,6% проти 35,0%), юридичній реєстрації та адміністративних питаннях (26,1% проти 11,7%). З іншого боку, респонденти, що планували повернутись в Україну найближчим часом, значно частіше зазначали власну потребу у психологічній підтримці (30,0% проти 18,5%).

Питання «Які в тебе перешкоди для доступу до надійної інформації» було відкритим, тому отримані відповіді були проаналізовані з використання контент-аналізу.

Перш ніж перейти до аналізу перешкод, слід зазначити, що майже половина опитаних (47,9%) відповіли, що проблем або перешкод у доступі до необхідної інформації вони не мають.

Респонденти, які стикаються з певними перешкодами при отриманні інформації, найчастіше писали, що їм важко оцінити якість та достовірність інформації (26,1%), тобто, при наявності доступу до різноманітного спектру новин, ця група опитаних потребує експертної допомоги для того, щоб виокремити найбільш актуальні, важливі та об'єктивні факти. Ще 14,7% респондентів вважають, що у них недостатній або поганий рівень знання мови (англійської, а також мови країни перебування), що утруднює як розуміння важливої / необхідної інформації, так і її пошук. 13% опитаних не мають необхідних навичок у роботі з інформацією, якої їм не вистачає, не знають, на яких сайтах або в групах у соціальних мережах вона може бути представлена. Для 4,9% респондентів на заваді стає надмірно великий об'єм інформації, внаслідок чого вони не можуть знайти матеріал, який для них є актуальним на певний момент.

Таким чином, зазначені чинники свідчать про те, що респонденти наразі мають потребу у певних посередниках (експертах, помічниках), які б могли полегшити аналіз великих об'ємів інформації, допомогли б перекласти необхідні матеріали українською мовою або пояснити певні факти, правила, закони, події тощо.

Виходячи з того, що значна частка опитаних планує на певний час залишитись у країні перебування, респондентам було запропоновано відповісти на наступне питання: «Яка інформація тобі потрібна, щоб відчувати себе більш залученою / залученим (чи активною / активним) до спільноти / країни, яка тебе зараз приймає?». Питання було відкритим, тому при його аналізі використовувався деякі методи контент-аналізу.

21,2% опитаних не відповіли на дане питання, ще 13,8% зазначили, що не потребують додаткової інформації.

Серед тих, хто надав відповідь на зазначений пункт анкети, зустрічались наступні типи відповідей.

1. *Залученість через українську спільноту та відчуття єдності.* Цей фактор можна було зафіксувати у відповідях 39,2% опитаних. Сюди були віднесені відповіді, у яких респонденти зазначали, що вони воліли б активно займатись волонтерською діяльністю (20,6%), а також приймати участь у інших формах соціальної активності (мітинги, благодійні проекти тощо), які направлені на підтримку України та українців (18,6%).

2. *Активне занурення в соціальне та культурне життя країни перебування* – 30,7% опитаних.

Сюди були віднесені дві групи відповідей:

- Знайомство з культурою та соціальним життям країни / спільноти, у якій перебувають респонденти (18,1%). Приклади відповідей:

«маю потребу дізнатись про культуру, проблеми та табу», «не знаю нічого про іспанські молодіжні організації. Вони взагалі є?», «цікавить інформація про події у місті», «хотілось би піти на концерти, зустрічі чи екскурсії з місцевими», «потрібна інформація про мову, менталітет та традиції», «хотілось

би дізнатись про те як живе молодь в цій країні і де можливо долучитися до неї, щоб краще адаптуватися».

- Вивчення мови країни перебування – 12,6% відповідей.

3. *Суспільно-політична та правова інформація* – 21,9% опитаних. Сюди були віднесені такі групи відповідей:

- 12,1% респондентів зазначали, що їх цікавить будь-яка офіційна актуальна інформація, а також така, що розкриває можливості кращої адаптації українців у певній країні та можливості, які їм надаються.

- 9% респондентів вказали, що мають потребу у консультаціях спеціалістів щодо особливостей законодавства у країні перебування, в інформації про права, пільги, страхування, допомозі у підготовці різноманітних документів тощо.

4. *Інформація щодо умов подальшої інтеграції у країні перебування* – 20,7% респондентів, з них 10,6% хотіли б отримати інформацію щодо навчання у країні перебування, а 10,1% – потребують інформації щодо працевлаштування.

5. 4% мають *потребу у неформальному спілкуванні з однолітками*, розширенні контактів, хотіли б дізнатись про місця, де можна поспілкуватись з молоддю тощо.

6. 3,5% мають *потребу покращити умови життя*. Зокрема, 2,0% опитаних зазначили, що вони потребують сприяння у зміні житлових умов, 1,5% хотіли б додаткової допомоги у доступі до медичних послуг.

Проведене дослідження висвітлило наявність комплексу питань та потреб, які виникають у молоді, що вимушена була покинути свою країну внаслідок воєнних дій. Перш ніж перейти до аналізу проблем, слід зазначити, що група респондентів, яка за демографічними показниками відноситься до молоді (вік учасників дослідження 14-35 років) є досить неоднорідною за цілим комплексом соціальних та ціннісних характеристик, які потрібно враховувати при організації роботи з вимушеними переселенцями.

Інформаційна робота з переселенцями повинна орієнтуватись, з одного боку, на закономірності адаптації у країні тимчасового перебування, з іншого – на певний бекграунд переміщеної людини (місце, умови та причини виїзду, рівень освіти, особливості очікувань тощо).

Виходячи з того, що значна кількість опитаних планує залишитись у країні перебування на певний час, необхідне стратегічне планування роботи відповідних інформаційних служб на досить довгий період з урахуванням закономірностей адаптації переселенців. При цьому стратегія та методи взаємодії повинні враховувати установки переміщених осіб: надання інформації щодо можливостей навчання та працевлаштування для тих, хто планує залишитись у країні перебування на довгий період, з одного боку, та орієнтація на психологічну підтримку тих, хто планує повернутись до України найближчим часом, з іншого боку.

Для більш ефективної інформаційної роботи необхідно передбачити наступні кроки:

1) Активізація селф-промоушн для того, щоб якомога більше потенційних споживачів інформаційних послуг могли б дізнатись про структури, служби та/або організації, які надають необхідну інформаційну підтримку.

2) Створення інформаційних сайтів (з загальною інформацією щодо особливостей перебування у країні, а також таких, що орієнтовані на потреби окремих соціальних груп) на яких у простій доступній формі буде представлена необхідна інформація, а також будуть відображатись актуальні новини.

3) Створення сервісу швидкої інформаційної служби, до якого з нагальними питаннями можуть звернутись переміщені особи.

При цьому, зважаючи на комплексність потреб та запитів, бажано робити активності, у межах яких молодь могла б одночасно задовольнити різноманітні інформаційні потреби (наприклад, зустрічі з однолітками з країни перебування, які можуть познайомити з культурними особливостями та традиціями конкретної країни; проведення ігрових занять для вивчення мови країни

перебування для мам з дітьми; он-лайн зустрічі з такими спеціалістами як психолог, юрист, лікар тощо).

4) При формування напрямків з інформаційно-консультативної роботи важливо враховувати потреби окремих соціально-демографічних груп. Наприклад, респонденти у віці до 19 років досить активно цікавляться способами проведення вільного часу, для 19-24-річних актуальними є питання навчання, для осіб 25-35 років – робота, житло, освіта та дозвілля дітей.

Як свідчать результати дослідження, для опитаної групи характерними є певні особливості роботи з інформацією:

По-перше, своєрідний спосіб отримання інформації, який можна назвати індивідуально-опосередкований, тобто більшість респондентів отримують інформацію не безпосередньо з офіційних джерел (закони, розпорядження та роз'яснення на офіційних сайтах), а через соціальні мережі та комунікації з близькими та знайомими.

По-друге, опитана група має певні складнощі при отриманні інформації, зокрема, досить часто респонденти не мають необхідних навичок для того, щоб виокремити потрібну інформацію, зафіксована недостатня компетентність при оцінці рівня об'єктивності та правдивості інформації.

Зазначені особливості та труднощі потрібно враховувати, орієнтуючи роботу відповідних інформаційних служб на більш безпосередню взаємодію з переміщеними особами, наприклад, через формування каналів зворотного зв'язку, а також на підготовку експертів, які б могли роз'яснити певні особливості, правила та закони країни перебування.

Однією з характерних особливостей опитаної групи є активна орієнтація на залученість до взаємодії українською громадою, що, безумовно, необхідно враховувати при плануванні різноманітних інформаційних подій. Сфера активностей тут може бути досить широкою: волонтерська діяльність переміщених осіб, культурне просвітництво у країні перебування, групи для дітей з вивчення української культури, організація гуртків та груп по інтересам, у яких будуть враховані особливості української культури тощо.

Література:

1. Блинова О. Є. (2016). Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України*. IX, 9, 122-128.
2. Вишньовський В. (2022). Психологічна адаптація вимушено переміщених осіб, жертв воєнних конфліктів. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки. II Міжнародна наукова конференція. (22-23 квітня 2021 р.)*. 318-320.
3. Локшина, О., Джурило, А., Максименко, О., & Шпарик, О. (2022). Підтримка ЄС інтеграції українських дітей і молоді в системи освіти держав-членів в умовах війни рф проти України: стратегічні орієнтири та успішні практики. *Український Педагогічний журнал*, (3), 6-19.
4. Мазіна Н. Е. (2016) Соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених осіб: підходи до виміру. *Вісник Маріупольського державного університету, Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 12. 131-138.
5. Путінцев А. В., Пащенко Ю. Є. (2018). Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*, 9, 110-121.
6. Стефаненко Т. Г. (2014) *Етнопсихологія*. Аспект Пресс.
7. Трубавіна І. (2022). Спектр проблем біженців в Україні в війні 2022 року: акценти і спостереження. *Збірник тез II Міжнародної наукової конференції «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки», 21-22 квітня*. 29-31.
8. Федоренко О. (2018). Соціально-психологічні механізми адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у громаду. *Humanitarium*. 41, 1, 135-143
9. Чуйко О., Голотенко А. (2017). Соціальна підтримка в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*. 1(6), 2 (7), 146-150.
10. Tribe, R. H., Sendt, K. V., & Tracy, D. K. (2017). A systematic review of psychosocial interventions for adult refugees and asylum seekers. *Journal of Mental Health*, 1-15.
11. Vrecer N. (2010). Living in Limbo: Integration of Forced Migrants from Bosnia and Herzegovina in Slovenia. *Journal of Refugee Studies*. 23, 4, 484-502.

3.7. The role of brand loyalty in business development

Роль лояльності бренду у розвитку бізнесу

Відповідно до принципу Парето, 80% виручки компанії формують лише 20% її споживачів (клієнтів). Це не є аксіомою, але найчастіше саме за цим принципом формуються прибутки суб'єктів економічних відносин. Однак, за однієї умови: у цих 20% покупців сформовано лояльність до бренду, і вони готові робити повторні покупки.

Лояльний споживач для будь-якої компанії відіграє вирішальну, навіть можна сказати, що стратегічну, роль у розвитку її справи та становить основну складову конкурентної переваги на ринку. Враховуючи останнє, маркетологи повинні активно використовувати різні маркетингові інструменти та методи для того щоб прихильність споживачів до їх бренду постійно зростала. Сьогодні успішність програм лояльності визначається відношенням покупців та їх поведінкою відносно пропонованих товарів компанією. Програми лояльності повинні бути направлені на формування тривалих відносин з цільовою аудиторією, адже саме це і впливає на ефективність її діяльності на певному сегменті цільового ринку. Проте, компанії варто завжди пам'ятати, що поведінка та уподобання споживача постійно перебувають в процесі змін.

У сучасних умовах функціонування саме лояльне ставлення клієнта до бренду є основною метою діяльності маркетологів. Адже саме лояльність сприяє збільшенню та стабільності обсягів продажів. Лояльність передбачає довгі стосунки з клієнтом, який обере бренд навіть за наявності альтернатив. Наприклад, якщо товар улюбленої марки відсутній у магазині, лояльний споживач знайде та замовить його в Інтернеті, а не купуватиме аналоги інших виробників. Крім того, лояльність споживачів до бренду підвищує обсяги продажів. Близько 56% клієнтів здійснюють повторні купівлі товарів, а при розширенні лояльної аудиторії кількість таких споживачів незмінно зростатиме.

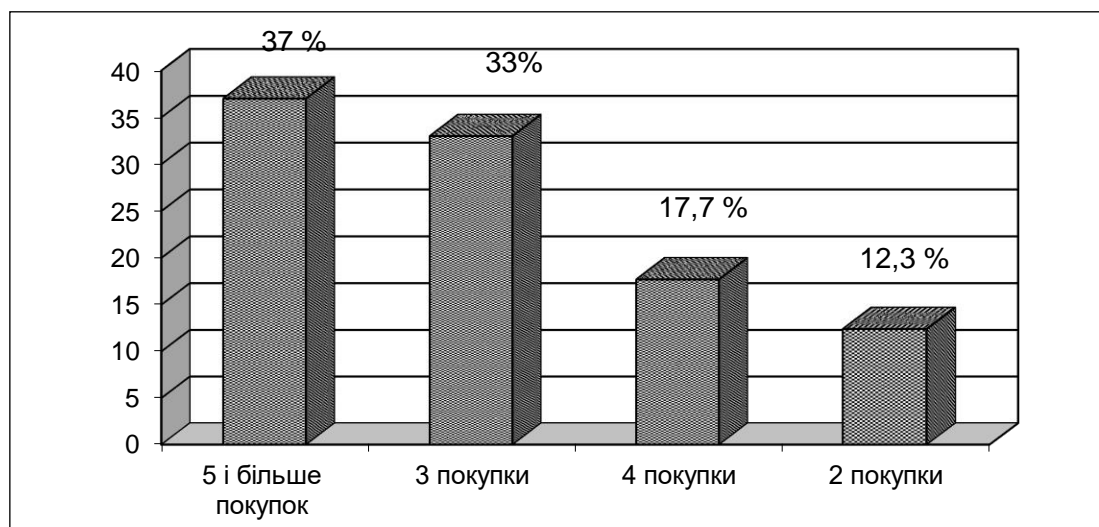
Сьогодні значний відсоток українських компаній не приділяє належної уваги питанням, які пов'язані з формуванням лояльного відношення споживача до їх продукції. Виробники вважають, що за даних умов економічного розвитку для ефективної діяльності достатньо контролювати якість пропонованої продукції, розширювати асортимент товарів (враховуючи сировинні можливості та потреби споживачів), впроваджувати нові технології у виробничий процес, налагоджувати систему логістики та запускати в маси рекламну кампанію. Однак зміни, що відбулися останнім часом в світі та в Україні призвели до проблемних питань, що були пов'язані з дефіцитом сировини та комплектуючих, логістичними колапсами тощо, актуалізували завдання щодо формування довгострокових взаємовідносин з покупцями.

Питаннями формування та управління лояльністю споживачів в українській економічній науці фахівці почали займатися відносно нещодавно (порівняно з іншими). Дана ситуація пояснюється тим, що маркетинг в Україні почав розвиватися лише після розпаду Радянського Союзу коли в інших країнах світу він був загальнообов'язковою складовою діяльності компанії. Питання лояльності споживачів є предметом досліджень вітчизняних фахівців та науковців, наприклад таких, як Науменко М. О., Гросул В. А., Каленік К. В., Тютюнік О. М., Дигун О., Сорокіна І. Е., Жданова В. В. та інші. Так, наприклад, О. Дигун вважає, що саме лояльність (прихильність) споживачів певному бренду є основою збереження стійкої ринкової позиції, що й визначається його конкурентною перевагою [3]. Гросул В. А. наголошує, що лояльність споживача визначається емоцією, яку викликає отримана послуга чи придбаний товар [2]. Пчелянська Г. О. дотримується позиції, що лояльність як концепція базується на теорії поведінки споживачів і є тим, як можуть проявляти споживачі своє ставлення до брендів, послуг або заходів. Часто лояльність клієнтів трактується на противагу лояльності до бренда, щоб підкреслити, що лояльність є особливістю людей, а не чимось притаманним брендам. Таким чином, лояльність споживачів залежатиме як від попереднього позитивного досвіду споживання, так і від прихильності до товарів бренду [5].

На сьогоднішній день в наукових колах тривають дискусії стосовно сутності категорії «лояльність». Так, наприклад, одні науковці вважають, що лояльність – це емоційний зв'язок клієнта, інші дотримуються думки, що лояльність – це те, скільки разів клієнт повернувся за товаром, треті – вважають лояльністю феномен рекомендацій послуг чи товару. Все ж таки більшість фахівців розглядає лояльність споживача (лояльність до бренду), як шкалу, якісну одиницю виміру ступеня підтримки споживачем певного бренду чи продукту [5]. Тобто це є результатом задоволеності покупців товарами обраного ними бренду, що впливає на зростання обсягів продажів цих товарів. Якщо говорити простою мовою, це взаємовідносини між виробником і споживачем, у яких обидві сторони задовольняють свої інтереси: споживач отримує якісний товар чи послугу, а виробник – відповідний обсяг доходу. Саме на зміцнення цих взаємовідносин і повинна бути направлена маркетингова діяльність будь якої компанії. Тобто необхідно створювати умови за яких споживач: по-перше, повинен щоразу повертатися до продукції однієї і тієї ж марки; по-друге, покупець має ігнорувати товари конкурентів та сприяти популяризації марки якою користується; по-третє, клієнт, зазвичай, використовує весь чи більшу частину представленого асортименту і відчуває до нього емоційну прив'язку. Довіра до бренду з боку споживачів вкрай важлива для будь якого виду бізнесу, адже лояльні клієнти перетворюються на «адвокатів» бренду, які просувають його за власним бажанням та без фінансових вкладень з боку товаровиробника. Для останнього продавати товари існуючим покупцям набагато простіше, ніж новим. Так за даними досліджень компанії Semrush, ймовірність продажу товару клієнту, який вже купував і залишився задоволений, становить 60-70%, тоді як новому лише 5-20%. При цьому 67% покупців, які залишилися задоволені товаром, розкажуть про нього іншим своїм знайомим, а 34% споживачів залишать в Інтернеті позитивний відгук. Крім того, 50% лояльних клієнтів роздрібних брендів особисто приходять за покупками своїх улюблених брендів, а 56% покупців перевіряють повідомлення на сайтах та електронній пошті від цих брендів принаймні раз на

тиждень [5]. Цілком зрозуміло, що якщо компанія зможе побудувати лояльність до бренду серед основного набору клієнтів, то вона може почувати себе в безпеці, маючи певне коло покупців, які з нетерпінням чекатимуть новин і купуватимуть товари компанії на постійній основі. Створити лояльність до бренду компанії – означає вселити у споживача впевненість у тому, що її продукція чи послуги – це те, що йому потрібно, щоб бути щасливим, те, що він повинен мати і без чого не зможе обійтись. Це сильний емоційний вплив на потенційного покупця.

Дане розуміння категорії «лояльність» (що було розглянуто вище), на наш погляд, відображає її якісну сторону. Також слід виокремлювати і кількісне визначення лояльності до бренду, яке може змінюватись в залежності від діяльності компанії, продуктів та поведінки аудиторії. Однак, згідно з одним опитуванням, 80% респондентів заявили, що для формування такої лояльності потрібно як мінімум три покупки, а 37% – п'ять (Рис. 1) [1].

Рис. 1. Кількість покупок (на думку респондентів), що формують лояльність до бренду

Сьогодні програми лояльності реалізують багато компаній, але не всім з них вдається досягти потрібного ефекту. На стандартні підходи аудиторія вже просто не реагує. Їй хочеться чогось більшого за промокод на знижку або додатковий бонус.

В українській науці виділяють такі критерії класифікації програм лояльності:

- за кількістю учасників (коаліційні, індивідуальні);
- за змістом вхідних бар'єрів та умов (відкриті, закриті);
- за умовами заохочення споживачів (прямі, непрямі);
- у залежності від наданої вигоди споживачу (цінові, нецінові);
- в залежності від характеристики цільової аудиторії (споживацькі, підприємницькі, посередницькі).

За своїм змістом критерії лояльності поділяються на основні та додаткові. Основні – вимірюють кількісне і якісне лояльне відношення споживачів до продукції підприємства, цього бренда та визначають рівень лояльності (високий / низький). Додаткові – визначаються ефективністю взаємовідносин зі споживачами і характеризують отримані додаткові доходи.

Початковим етапом розроблення програми лояльності є організаційно-управлінський. Першим кроком є формування команди та створення центру управління відповідальних за цей процес співробітників – виконавців і розробників. Подальші кроки: створення інформаційної бази (ефективніше використовувати автоматизовані CRM бази), визначення цілей та завдань. Оскільки в результаті дії програми зацікавлені всі працівники, у її розробку краще залучати представників всіх підрозділів і саме з них створити робочу групу. Завдання робочої групи полягає в тому щоб чітко визначити параметри, за якими буде можливо оцінити ефективність програми лояльності. Однак, перед тим, як починати формувати лояльність клієнта до бренду спочатку слід визначити цільову аудиторію товару. Для цього потрібно вивчити:

- існуючих клієнтів – саме вони допоможуть зрозуміти на яку аудиторію слід орієнтуватися, розробляючи методи підвищення лояльності до бренду;
- які потреби задовольняють споживачі, купуючи товари бренду;
- які цінності цільової аудиторії, адже покупці хочуть купувати товари, з якими вони себе ідентифікують. Навіть якщо продукт якісний, але рекламна кампанія чи висловлювання її представників у соціальних мережах неетичні,

частина цільової аудиторії відмовиться від покупок. Щоб цього не сталося, важливо розуміти цінності аудиторії та діяти відповідно до них [7].

Після того як маркетингова група проаналізує цільову аудиторію, то вона може починати розробку методів, які дадуть змогу підвищити лояльність споживачів до бренду. На нашу думку, до найбільш ефективних технологій у цьому напрямку слід віднести:

1. Запуск програми лояльності. Програма повинна передбачати здійснення покупок чи обслуговування постійних клієнтів на вигідних умовах. Зазвичай це знижки, накопичувальні карти, але доповненням може стати, наприклад, інформування електронною поштою про акції. У магазинах нараховуються бали за покупки на картки лояльності або видаються наклейки, які можна обмінювати на товари – все це приклади різних програм лояльності. Головна мета такої програми – стимулювання споживачів для здійснення повторної покупки. Так, наприклад, згідно з дослідженням, що були проведені консалтинговою компанією Accenture, 59% покупців найбільш лояльні до тих брендів, які супроводжують продаж товарів яким-небудь привілеєм для клієнта: відкривають для нього картку з персональною знижкою, пропонують подарункові картки за зниженою ціною або дають додаткові бонуси. Натомість 44% покупців обирають ті компанії, які вже раніше залучали їх до розробки свого нового продукту / послуги.

2. Персоналізація. Сьогодні споживачі, перевантажені технологіями та інформацією, вони хочуть, щоб бренди підкреслювали їхню індивідуальність та ексклюзивність, виділяли їх із загальної маси. Персоналізація на основі баз даних за допомогою штучного інтелекту – один із основних методів формування лояльності до бренду. Вона може виражатися у різних форматах. Інструмент залучення споживачів, які не відвідують сайт компанії чи соціальні мережі, – електронна пошта. Максимально персоналізовані розсилки формують залучення, підвищують значущість кожного клієнта. Наприклад, Netflix складає персональні списки новинок для кожного користувача, як і Amazon. За цим принципом працюють банери контекстної реклами. Також до інструменту

персоналізації можна віднести випуск унікальних продуктів. Так, наприклад, проект компанії Coca-Cola, коли на етикетках логотип було замінено різними чоловічими та жіночими іменами [6]. Одночасно було випущено програму, в якій користувачі могли створювати баночки напою з потрібним ім'ям та дарувати друзям і рідним.

3. Якісне сервісне обслуговування. Лояльність бренду компанії формується з урахуванням довіри. Клієнти хочуть отримувати швидкі відповіді на свої питання, тому оперативна робота служби підтримки – один із способів формування їхнього позитивного ставлення та бажання звертатися повторно. Наприклад, American Express має окремий акаунт в Твіттері – @AskAmex. Він повністю присвячений обслуговуванню клієнтів, які можуть звертатися з пропозиціями, ставити запитання та отримувати швидкі відповіді.

4. Робота з лідерами думок. До даної категорії слід відносити людей, які мають велику аудиторію в Інтернеті – блогери топових майданчиків та соціальних мереж. На своїх сторінках та каналах дані особи можуть рекламувати товари. Однак для формування лояльності бренду в такий спосіб потрібно враховувати наступне:

- товар, що рекламує блогер має бути справді якісним;
- аудиторія блогера та бренду має співпадати за основними критеріями;
- цінності, які транслює лідер думок, мають відповідати цінностям цільової аудиторії.

Сьогодні блогеру недостатньо бути просто відомим, він має бути також і харизматичним. Маркетологи небезпідставно вважають, що сучасні споживачі шукають спочатку емоції та натхнення, а лише потім товар, і завдання блогера полягає в тому щоб надати потенційним клієнтам бренду це натхнення. Згідно досліджень компанії Accenture для 46% відсотків споживачів у процесі формування лояльності до конкретного бренду вагоме значення має думка про товар чи компанію шанованих ними знаменитостей та блогерів [8].

5. Контент користувача. Залучення аудиторії до створення контенту формує у споживача відчуття причетності до розвитку бренду. Так, наприклад,

побачивши своє фото на сторінці улюбленої марки, користувач зазнає позитивних емоцій і обов'язково поділиться з друзями та знайомими – за рахунок цього зросте охоплення передплатників, підвищиться впізнаваність бренду. Активність передплатників та бажання ділитися контентом – це також показник довіри до бренду. Досить багато компаній активно користується цим технологічним інструментом. Наприклад, сервіс міжнародних платежів Travelex щомісяця додає до Instagram знімки користувачів з подорожей [9].

6. Робота з відгуками. Споживачі хочуть бачити не просто бренд чи продукт, а живий організм, з емоціями, здобутками та помилками. Якщо видаляти негативні відгуки в Інтернеті, швидко стане зрозуміло, що компанія не готова відповідати за свої помилки. І багато компаній допускає помилки, саме коли видаляє негативні відгуки чи некоректно відповідає на них. Набагато ефективніше підвищити довіру до бренду саме за рахунок правильної роботи з відгуками, у тому числі з негативними. Наявність відгуків про продукт чи компанію формує його позитивний імідж і збільшує кількість лояльних споживачів. Наприклад, бренд побутової техніки Веко побудував стратегію просування на тому, що зібрав понад 8000 відгуків від своїх клієнтів та розмістив їх на партнерських сайтах, що в подальшому допомогло компанії збільшити обсяги продаж та розширити лояльну аудиторію.

Методи формування лояльності залежать від того, як маркетологи компанії визначили цільову аудиторію. Для цього їм необхідно виділити тип і вид клієнта, на який вони будуть орієнтуватися. У подальшому, маркетологи зможуть визначити, на які складові вони будуть спиратися у процесі формування лояльності до свого бренду і завдяки яким методам це буде відбуватися. Однак, перш ніж почати використовувати методи формування лояльності, необхідно провести класифікацію клієнтської бази обов'язково враховуючи внутрішні потреби споживача, його реальні можливості та фінансовий дохід. Також компанія повинна розуміти з якою групою споживачів вона працює: впевнений споживач, невпевнений споживач, активний споживач. Впевнений споживач – той, хто самостійно визначає свій вибір. На його думку

маркетологам досить важко вплинути. Невпевнений споживач – той, хто залежить від громадської думки. Як правило його вибір дуже гнучкий і мінливий. Активний споживач – той, хто не тільки самостійно визначає свій вибір, але і готовий здійснити велику покупку.

Також, клієнтів класифікують за їх репутацією на три основні групи:

1. Пасивні клієнти – компанія не реалізує свій потенціал за рахунок даних клієнтів, стратегія поведінки з даним типом споживачів полягає в інвестуванні шляхів взаємодії з покупцем.

2. Багатообіцяючі клієнти – частина клієнтської бази з якою компанія постійно працює, ці споживачі знають про сильні сторони суб'єкта економічних відносин, але вони вкрай ненадійні та можуть перейти на сторону конкурентів. Стратегія роботи з такими клієнтами полягає в інвестуванні підвищення ступеня задоволеності покупців.

3. Надійні клієнти – це поєднання лояльності клієнта та високої якості послуг, які надає їм компанія. Стратегія роботи з такою групою споживачів полягає у встановленні довгострокових і взаємовигідних відносин.

Таким чином, отримавши повний портрет бажаного клієнта компанія може переходити до розроблення методик за рахунок яких вона і буде формувати лояльність бренду. На першому етапі маркетолог повинен сформувати образ компанії, орієнтований на цільову аудиторію, тобто клієнт повинен диференціювати компанію від конкурентів тим самим формуючи позитивне сприйняття (сприйняття клієнта і його обізнаність). Другий етап – RFM-аналіз (Recency Frequency Monetary давність, частота, гроші) – сегментація клієнтів в аналізі збуту по лояльності. При проведенні RFM-аналізу виділяються наступні категорії:

- Recency (давність) – давність угоди, чим менше часу пройшло з моменту останньої активності клієнта, тим більша ймовірність, що він повторить дію;

- Frequency (частота) – кількість угод, чим більше будь-яких дій зробить клієнт, тим більша ймовірність того, що він його повторить в майбутньому;

- Monetary (гроші) – сума угод, чим більше грошей було витрачено, тим більша ймовірність того, що він зробить замовлення.

RFM-аналіз дає можливість сегментувати споживачів, ґрунтуючись на їх досвіді, а також розробляти прогнози стосовно їх ринкової поведінки.

Для досягнення лояльності споживача існує ряд методів, які умовно можна розділити на емоційні і матеріальні. Емоційні спрямовані на досягнення емоційної прихильності, а матеріальні використовують матеріальне заохочення. Незважаючи на умовний поділ, на практиці ці методи перетинаються. До них відносяться: накопичувальні дисконтні програми, прості дисконтні програми, призиви, бонусні програми, а також програми лояльності.

В маркетинговій практиці існує велика кількість підходів щодо формування програм лояльності (від стандартних програм стимулювання попиту до впровадження сезонних знижок, надання бонусних привілеїв), але в процесі побудови даної програми маркетологи повинні завжди пам'ятати, що високої результативності можливо досягти лише в результаті використання системного підходу до її розробки та впровадження. Оцінку ефективності впровадження програми лояльності маркетологи здійснюють на основі показників представлених в Табл. 1.

Таблиця 1. Показники оцінки ефективності програми лояльності

Показник	Методика розрахунку
Індекс лояльності	Співвідношення споживачів, що здійснюють повторні покупки та загальної кількості споживачів
Частка продажів постійним клієнтам	Співвідношення покупок (у кількісному і вартісному виразі) на одного лояльного споживача
Індекс лояльних покупок	Співвідношення кількості і вартості повторних покупок до кількості і вартості покупок первинними клієнтами
Вартість лояльного споживача	Співвідношення загальної суми витрат у межах програми до загальної кількості лояльних споживачів
Кількість угод за період	Загальна кількість покупок за період дії програми
Кількість відмов від угоди	Кількість споживачів-учасників програми, що не прийняли в ній участь
Частка продажів новим клієнтам	Співвідношення покупок новим клієнтам до загальної суми (кількості) продажів
Прибутковість угоди	Співвідношення доходів від запровадження програми і витрат на її виконання

Відстежувати рівень лояльності можна на основі аналізу кількості відвідувачів сайту компанії та передплатників у соціальних мережах, числа власників бонусних карток або членів клубу, передплатників розсилки електронною поштою. Однак збільшення кількості лояльних споживачів залежить відбувається в результаті реалізації довгострокової стратегії, яка враховує всі фактори, що викликають довіру та цікавість до бренду.

Процес формування лояльності бренду є довгостроковим та потребує значних зусиль, в порівнянні від його втрати. Програма з формування лояльності бренду має бути частиною глобальної маркетингової стратегії компанії, яка органічно в неї вписується, адже лише лояльне відношення споживачів спроможне забезпечувати компанії її ефективний розвиток.

Література:

1. Бабко, Н. М., Мандич, О. В., Сєвідова, І. О., Романюк, І. А. (2020). Поведінка споживача: навчальний посібник. *Харків: ХНТУСГ*.
2. Гросул, В. А., Каленік, К. В. (2018). Лояльність споживачів як основний критерій формування конкурентних переваг підприємств ресторанного господарства. *Економіка і суспільство*, (15), 272-277.
3. Дигун, О. (2021). Управління лояльністю споживачів на прикладі програм лояльності. *Маркетинг в Україні*, (5 (128)), 32-36.
4. Пчелянська, Г. О. (2020). Теоретичні підходи до визначення лояльності споживачів на продовольчому ринку. *Проблеми системного підходу в економіці*. (2 (76)), 169-175.
5. Романюк, І. А., Мандич, О. В., Сєвідова, І. О., Бабко, Н. М., & Квятко, Т. М. (2020). Рекламний менеджмент: навч. посібник. *Харків: ХНТУСГ*.
6. Babko, N., & Kviatko, T. (2020). Section 2 financial and economic issues of society development in the turbulence conditions. *Topical issues of society development in the turbulence conditions*, 138.
7. Ihnatenko, M., Romaniuk, I., & Yatsenko, Y. (2021). Support of projects and strategies for the development of rural green tourism enterprises by local communities and the state. *University Economic Bulletin*, (51), 7-13.
8. Savytska, N., Chmil, H., Hrabylnikova, O., Pushkina, O., & Vakulich, M. (2019). Behavioral models for ensuring the security of functioning and organizational sustainability of the enterprise. *Journal of Security & Sustainability Issues*, 9 (1).
9. Shybaieva, N., & Azizov, O. (2021). Вектори реформування спільної аграрної політики ЄС на період 2021-2027 роки у міжнародному маркетинговому середовищі. *University Scientific Notes*, (1 (79)), 180-187.

3.8. The influence of quantitative units on quality of communication

Вплив квантитативних одиниць на якість комунікації

Слова не падають на нас із неба, не проростають вони із землі. Вони творяться у мові за притаманними їй моделями, нормою та лінгвістичними традиціями, значно впливають на якість комунікації. Стартовим корпусом для денумеративів є числівники, поверхнева та глибинна структура яких відкрита модифікаціям на епідигматичному рівні, як таких, що сприяють дієвості словотвору у мовній картині світу, появи нових квантитативних слів (об'єкт дослідження). Осмислення їх лінгво-когнітивних аспектів (предмет дослідження) є вельми актуальним з огляду на зростаючий інтерес лінгвістів до системно-функціонального буття мовних одиниць, з одного боку, та малодослідженістю лінгво-когнітивних аспектів денумеративів – з іншого. Універсальним у англійській мові є процес афіксації, якому передували словоскладання, композиція.

Словотвірні форманти композитів є омонімічними до вихідних форм – мотивуючих та активних. Афіксація позначена міжрівневим (лексичним та словотворчим) статусом. Релевантною є сага про числівникові морфеми англ. *-teen*, *-ty*, які генетично походять від лексеми *ten*. Пор. англ. *fourteen*, *thirty*, *forty*, в яких згодом один із етимологічних дублетів (*-teen*) ожив та лексикалізувався в одиницях типу *in her teens*, *teeny*. Цей синхронічний випадок інтегрує процеси граматикалізації (виникнення суфіксів) та лексикалізації (появи нових слів на базі похідних граматикалізованих формантів). Числівники за межами своєї оселі утворюють інновації – денумеративи. Але останні не забувають про свою самоорганізацію, про утворення нових – пізніх числівників, реалізуючи при цьому наявні матеріал, інформацію та енергію. У графічних образах англ. *million*, *milliard*, *billion*, *zillion* виокремлюються морфеми *mile-*, *-lion*, *-ard*, які семантизують квантитативне наповнення. У парадигмі метазнаків наукової картини знаходять своє місце слова живі афікси,

мотивуючі, нестерті, омонімічні, красномовні одиниці. Пор. англ. *twofold, thankful, homeful, lifelike, eatable, fasionable, homeword*. Суфіксами становляться активні вербалізатори результатів людського досвіду як такі, що зумовлені дією екстралінгвістичних та лінгвістичних чинників. Мода на такі морфеми об'єктивується категорією авторитетності, чинниками адресанта, соціальних та топікових преференцій. Секондарні новоутворення слугують базою для подальших ступенів вербокреації. Пор. англ. *mile* 'сто кроків' → *million* → *milliard* (→ *billion* → *billiard* → *zillion*). Лексикограматичний перехід прослідковується також у процесах конверсії, яка по-різному представлена у мовах гетерогенного ладу – аналітичного або синтетичного. Для англійської мови основним критерієм розпізнання конвертованих слів є синтаксичний фактор. Пор. англ.: *Dear students* (Adj); *don't dear me* (V); *it costs dear* (Adv); *my dears* (Noun); *Oh, dear me!* (Interjection); *don't but me* (V); *but me no buts* (Noun). Службові слова, невеликі за обсягом, є причетними до процесу граматикалізації (англ. *have / has, will, won't, shall, do, did*). Синтаксичне навантаження є вельми потенційним для розпізнання лінгвістичного статусу малих слів. Пор.: 1) англ. *under table, above table, about table*, укр. *під столом, над столом, про стіл*; 2) англ. *under fourty years, above fourty years, about fourty years*, укр. *менше сорока років, більше сорока років, біля сорока років*. Однакова модель з різним наповненням слугує розпізнанню службових (1) та повнозначних слів (2). Службові слова з їх незначним лексичним наповненням виступають важливими одиницями, як такі, що походять від повнозначних слів. Аналітичний лад англійської мови особливо «цінує» службові слова, їх реченневобудуючі потенції.

Службові слова виникають на шляху до інволюції, коли повнозначні слова, трансформуючись, слугують вихідною базою для граматичних категорій. Граматикалізація спрацьовує не лише на матеріалі малих слів, але й на полілексемних конструкціях типу англ. *to be going to, used to do, would do, have to do, to have something done*, в яких минула лексична вагомість поступається граматичному навантаженню омонімічних одиниць. Різний обсяг

інформативності реалізується корелюючими словами. Небагато «розповідають» прості слова, які загубили свої етимони, їх витoki не реєструються в словниках (мотивація спрацьовує лише із звуконаслідувальними одиницями). Діасинхронічний комплексний підхід до 3 похідних слів мотивував їх граматичне, семантичне та епідигматичне буття. Лексема *one* посідає специфічне місце в мовній системі. У словниках лексема *one* експлікується алонімами типу англ. *only, individual, unique, united, specified, certain, indefinite, identical, equal*. Вихідною у лексемі *one* була сема виокремлення одного предмету, що було релевантним для лічби предметів та виміру денотатів. Конструкція “*one of...*” реалізує виокремлюючу функцію, протиставляючи один референт із групи йому подібних. Ця конструкція входить до маргінальної групи неозначеного займенника. Числівник *one* та неозначений артикль *a (an)* є етимологічними дублетами. Обидві лексеми співвідносяться з дискретними референтами на позначення одиничності, виключності та опозиції з предметами у множині. Генетичні образи лексеми *one* простежуються у древніх формах мов індоєвропейської сім’ї. У грецькій мові *oinos* етимологізує значення ‘одне очко’. Ця форма має свої паралелі у лат. *unus*, гот. *ains*, нім. *ein*, слов. *инь*. У санскр. *ena* семантизує займенникове значення *вона*. Дослідники етимологічних витоків співвідносять одиницю з соматичними витокami вихідних форм. Сучасні лінгвісти зазначають у своїх працях, що двоїна та її маркери були передвісниками одиничності: двоїна генерувала одиничність [6; 7].

Релевантними та прозорими є нагадування про діади номінацій типу укр. день :: ніч, брат :: сестра, мати :: батько. Не дивлячись на те, що двоїна препарувала однину, фактичний матеріал свідчить про високу частотність лексеми *one* як у вільних, так і у стабільних словосполученнях, напр. англ. *one student, one revolution; one and all, one-horse (carriage), once-removed (brother)*. Вільні словосполучення абсорбують числівник *one* у стабільних паттернах на синтагматичному рівні при позначенні а) живих та неживих істот; б) артефактів; в) подій та явищ; г) дименціональних одиниць, напр.: англ.: а) *But there is one sister sitting down just behind you, who is very pretty and I dare say very*

agreeable; б) *Elizabeth looked archly, and turned away saying only one word*; в) *But that is one great difference between us*; г) *She wished she could do what one-year-old will do* (Jane Austen). У фразеологічних словосполученнях лексема *one* вживається на віртуальних просторах. Семантичне наповнення зазначеної лексеми детермінується фразеологічним контекстом, напр.: англ. *one too many* ‘зайвий’, *one of these days* ‘незабаром’, *one and all* ‘всі разом і кожен зокрема’, *one-horse* ‘невеличкий, незначний, невеликий’. Похідні від числівника *one* зберігають квантитативний шарм та отримують нові квалітативні ознаки, вони відкриті процесу десемантизації [3, с. 97].

Існують випадки повної втрати первинного квантитативного значення (деквантифікація), появи семантичного спустошення (десемантизація), що притаманне стабільним фразеологічним одиницям. Лексема *one* займає постпозицію при утворенні денумеративів-займенників типу англ. *someone, anyone, no one, none, everyone*, які (компоненти, композиції) матеріалізують синкретично семи нумеральності та предметності. *One* як суфікс використовується у назвах хімічних сполук, напр.: англ. *lactone, quinone*. Паралельними одиницями на позначення виокремлення, уніфікації є морфеми *mono-, uni-, single*. Похідним конструюванням від нумеральної одиниці *one* є лексема *once*, яка утворилась за допомогою словотвірного суфікса *-ce*, що семантизує значення ‘time’. У реченні лексема *once* виступає як субститут, ад’єктив, адверб та сполучник, напр.: англ. *once is enough; the once and future king; a once powerful nation; we go to a movie once a week; once you're finished, you can leave*.

Досліджувана лексема входить до складу фразеологічних словосполучень, напр.: англ. *once at a time, once and for all, once and again*, що свідчить про стабільні тенденції денумеративів стосовно їх самоорганізації. Значний інтерес викликає структурно-семантичне буття денумеральних слів *only* та *alone*. *Only* – це вторинне, секондарне відчислівникове конструювання від (*one-* + *-like*), що компресувалося у композиту. Це слово утворене від числівника *one* шляхом словоскладання (староанглійський варіант *anlic* від (*An* «one»+ *-lic* → *LY*)). У

слов'янських мовах лексема *один* є також стягненою формою на позначення «тільки один». Сема *один* відлунюється в ад'єктивах із 5 семантикою 'єдиний', 'виключний', напр.: англ. *an only child, the only answer, my one and only way*. В останньому прикладі значення одиничності омовлюється словами *one* та *only* надлишково: *one* семантизує 'один', а слово *only*, зберігаючи цю сему, адитивно актуалізує значення виключності, ексклюзивності. Лексема *only* (Adj.) є дериватом числівника *one*, утвореного шляхом основоскладання, в якому друга основа перетворилася у суфікс *-ly* по аналогії зі словами англ. *friendlike* → *friendly* (N → Adj.). Числівникова основа є вихідною для денумеративів. Пор.: англ. *four* → *fourth*, *one* → *only*. Похідні одиниці зазнають десемантизації. Вихідна нумеральна основа у секондарних утворюваннях змінюється формально та модифікує семантичне буття. Так, *fourth* вказує на порядок розташування, розміщення, а *only* – на виключність. У художньому дискурсі *only* може виступати у функціях таких частин мови як прикметник, прислівник та частка. Як прикметник *only* утворюється шляхом афіксації. Денумеративу *only* притаманна у сучасній англійській мові поліфункціональність, яка актуалізується у конверсивних транспозиціях: Adj. → Adv. → Particle. Частиномовна представленість лексеми *only* контекстуально детермінована. *Only* (Adv.) є секондарним утворенням по відношенню до *only* (Adj.). *Only* (Adv.) уточнює, інтенсифікує ознаку предметів, дій або ознаку ознак.

Семантична девіація лексеми *only* є очевидною із сполучувальності з корелюючими словами. Її омонімічність знімається віднесеністю до ад'єктивних або адвербіальних одиниць. Службовий характер цього слова об'єктивується можливістю його пропуску та при реалізації у статусі сполучника. Як і прислівник *only*, так і частка *only* утворюються шляхом конверсії, напр.: англ. *There was only one solution to the problem* (Barry Eisler). Для сучасної англійської мови характерна поліфункціональність мовних одиниць, які без морфологічної модифікації або при частковій зміні реалізуються у різних парадигматичних групах. Сучасна англійська мова позначена відсутністю категорії двоїни та спеціальних форм, що позначають

парність [3, с. 98]. Категоріальна омонімія одиниць *only*₁ (Adj.) та *only*₂ (Adv.) делакунізується (знімається, нівелюється) в умовах контексту (на синтагматичному рівні, валентісному рівні). *Only* (Adj.) та *only* (Adv.) притаманні різні синтаксичні ознаки, різні синтаксичні парадигми у ручищі семантичних, словотворчих, морфологічних та валентісних аспектів. Денумеративи об'єктивують своє вторинне конструювання у поверхневій структурі, яка стабільно включає числівникову морфему. На семантичному рівні денумеративи повторюють долю своїх вихідних форм, реалізуючи потенціал словотвірної системи номінацій мови [3, с. 101].

Денумеральні утворення етимологізують явище синкретизму, маніпулюючи представленістю сем предметності та нумеральності, та проходять процеси еволюції та інволюції. Серед денумеративів з лексемою *one* виокремлюється лексема *alone*, яка етимологізується у вихідній полілексемній одиниці *all but one*. *Alone* як прикметник вказує на ознаку, а як конвертована омонімічна форма (прислівник) – на ознаку ознаки. Лексема *alone* семантизує відповідно ад'єктивні та адвербіальні значення: а) 'одинокий', 'єдиний', 'один', 'одиначний', б) 'одинок', 'єдино'. Позбавлення числівниками числового змісту приводить до десемантизації, до втрати сем точної кількості, до їх залучення до поля невизначеної кількості [2, с. 66]. У радіальній вербокреації особливе місце посідає числівник *one*. Зберігаючи квантитативну сему, *one* підвладний семантичним зрушенням у процесах еволюції (збагачення слова повнозначними семами) та інволюції (семантичного спустошення, граматикалізації, появі службових слів). Денумеративи англійської мови підвладні процесам деквантифікації та десемантизації, пор.: *ells of sleep, bushels of girls, pounds of pardon* [1, с. 12].

Десемантизацію вбачаємо в появі новоявлених адитивних неквантитативних сем: у денумеральних іменниках – сем субстантивності, у денумеральних прикметниках – якісних ознак, ознак дискретних предметів, у денумеральних прислівниках – ознак ознак або дій. Квантитативні семи у денумеральних конструюваннях реалізуються синкретично із семами

новоутворених іменників / прикметників / прислівників. Семантична девіація денумеративів закінчується процесом інволюції, появою похідних інновацій іншого, неповнозначного буття на синтаксичних просторах реченнєкреації. Аналіз етимологічних витоків числівників свідчить про стабільність їх еволюційних модифікацій, про самореалізацію, самодобудову у структурносемантичній девіації на векторі від повнозначних до службових слів. Бівекторне дослідження (системно-функціональне) вихідних та похідних слів об'єктивує їх осмислення, ідентифікацію лінгвістичних феноменів на діасинхронічному рівні.

Фокусування уваги на мовленнєвому бутті квантитативних слів, їх реалізації у мовленні спростовує канонізовані положення про закритість числівникової системи, генерує думку про інволюційні процеси, про типологічні зрушення їх вплив на якість комунікації. Знайшла підтвердження гіпотеза, що слова із спільними семами проходять схожі шляхи становлення і функціонування. Здобуті результати лінгвістичного пошуку є валоративними для подальшого дослідження секторів лексико-семантичного поля кількості.

Література:

1. Швачко С. О. Квантитативні одиниці англійської мови. Режим доступу: <http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/6099/1/quantitative.pdf>.
2. Швачко, С. О. Лінгво-когнітивні аспекти квантитативних одиниць // Актуальні питання філології: Збірник наукових праць. Вип. 6. КиМУ, 2013. С. 15-22.
3. Шуменко О. А. Еволюційні тенденції англійських числівників малого рангу // Філологічні трактати. Том № 3, № 4'2011. Суми: СумДУ, 2011. С. 97-102.
4. Austin, Jane. *Pride and Prejudice*. London: Planet Three publishing network, 2003. 284 p.
5. Eisler, Barry. *Rain Fall*. London: Penguin books, 2002. – 392 p.
6. Kobyakova I., Anokhina T., Shvachko S. Testing tools for writing and publishing E-dictionaries. *COLINS-2021: 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems* (22-23 April 2021, Kharkiv, Ukraine). Volume 2870. P. 590-600. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2870>.
7. Омельченко Л. Ф. Продуктивные типы сложных слов в современном английском языке. Киев: Вища школа, 1981. 143 с.

3.9. University educational environment as a component of intercultural competence formation of higher education students in the IT field

Освітнє середовище університету як чинник формування міжкультурної компетентності у здобувачів вищої освіти галузі «Інформаційні технології»

Сучасне суспільство характеризується численними глобалізаційними процесами, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя. У зв'язку з розвитком економіки та останніми змінами, що відбулися в системі вищої освіти протягом останніх десятиріч, виникає необхідність трансформацій професійної підготовки майбутніх фахівців. Досягнення успіху в фаховій підготовці майбутніх фахівців вбачається в інтернаціоналізації навчальних планів та освітніх програм та їхній спрямованості на формування міжкультурної компетентності, як наслідок – якісної підготовки фахівців міжнародного класу. Відтак, серед багатьох компетентностей, сформованих на різних етапах фахової підготовки майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології», однією з найбільш значущих є міжкультурна компетентність, адже рівень її сформованості визначає характер міжособистісних відносин.

Потреба поглибленої уваги до формування у молодого покоління міжкультурної компетентності підтверджується даними щодо етнічного складу населення України. Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував, що в Україні проживають представники понад 130 народів. Це свідчить про те, що Україна є поліетнічною державою. Чисельність від 30 до 300 тисяч осіб мають кримські татари, поляки, молдовани, угорці, румуни, євреї, вірмени, греки, цигани, грузини, азербайджанці, німці тощо [11].

За даними Міністерства освіти і науки України, порівняно з 2011 роком кількість іноземних студентів в Україні постійно зростала. Станом на 1 січня 2021 року їхня кількість становила 75605. Серед них: 1805 студентів з Індії, 8832 – Марокко, 5322 – Туркменістану, 4628 – Азербайджану, 4227 – Нігерії,

4055 – Китаю, 3999 – Туреччини, 3048 – Єгипту, 2107 – Ізраїлю, 1585 – Узбекистану.

Отже, наведені дані свідчать про необхідність формування міжкультурної компетентності серед студентської молоді шляхом створення середовища, яке б стимулювало осмислення майбутніми фахівцями галузі «Інформаційні технології» міжкультурної компетентності, духовних цінностей, вчинків толерантності, відповідальності, милосердя та засвоєння означених моральних понять.

Зважаючи на те, що складником освітнього процесу будь-якого закладу вищої освіти є його освітнє середовище, вважаємо за доцільне розкрити сутнісні характеристики та зміст понять: «освітнє середовище», «освітнє середовище закладу вищої освіти», «інформаційно-освітнє середовище закладу вищої освіти».

За твердженням Л. Ващенко, головна місія освітнього середовища полягає в генеруванні інноваційних потоків і нарощуванні інноваційного потенціалу кожного закладу освіти і системи загалом, збереження локальних і адміністративних новацій. Науковець зазначає, що, як системне утворення, освітнє середовище має власну організаційно-функціональну структуру, головними складниками якого визначено такі: стратегію розвитку освіти, тактику формування інноваційних процесів, зміст інноваційного середовища, організаційне забезпечення, прогнозування розвитку освіти [2].

Дотичним до освітнього середовища є поняття «освітній процес», який у Законі України «Про вищу освіту» характеризується як інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, що проводиться у закладі вищої освіти (освітній установі) через систему науково-методичних і педагогічних заходів та спрямована на передачу, засвоєння, примноження й використання знань, умінь та інших компетентностей в осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості [8].

Крім зазначеного, варто взяти до уваги, що організація освітнього процесу в закладі вищої освіти здійснюється відповідно до Конституції України [10],

Закону України «Про освіту» [7], Закону України «Про вищу освіту» [8] та інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів України, державних стандартів освіти укладених в установленому законом порядку та інших актів законодавства України з питань освіти.

Згідно з науковими поглядами М. Братко, освітнє середовище закладу вищої освіти є комплексом умов (можливостей) та ресурсів (фінансових, особистісних, технологічних, організаційних, репутаційних) для освіти особистості в установі, яка виконує освітні функції щодо надання фахової освіти, відповідає певному рівню вищої освіти, забезпечує можливості для загальнокультурного та особистісного розвитку суб'єктів освітнього процесу. Такий підхід дозволяє розглядати в якості «фактору впливу» на суб'єкт освітнього процесу у закладі вищої освіти будь-яку з умов або будь-який ресурс освітнього середовища. Тому цілеспрямовано змінюючи їх, ми можемо здійснювати опосередкований вплив на всі складові освітнього процесу, зокрема на його результат – випускника-фахівця [1].

Зазначимо, що за основу трактування поняття «освітнє середовище закладу вищої освіти» нами взято визначення С. Совгіри, яка розглядає його, як сукупність спеціально створених умов, занурених в особливу соціокультурну атмосферу і спрямованих на особистісно-професійний розвиток майбутнього фахівця, внутрішня частина якого перетинається безпосередньо з процесом навчання, а зовнішня частина є інтеграцією освітньої діяльності закладу вищої освіти і соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, партнерських зв'язків університету з різними підприємствами і організаціями, які доповнюють його навчальну і виховну діяльність, спрямовану на вдосконалення особистісних і професійних якостей [12, с. 34-36].

Аналізуючи структурні компоненти освітнього середовища закладу вищої освіти звертаємось до праці І. Габи, яка виокремлює інформаційну, соціальну і технологічну складові. Інформаційна складова представлена професійно-освітніми ресурсами (освітні програми, навчальні плани, методичні розробки, візуалізована і текстова інформація, інформаційно-рекламні об'єкти, банери,

Інтернет-сайти, платформи дистанційного навчання, Е-середовище закладу вищої освіти тощо). Соціальна складова передбачає міжособистісну взаємодію всіх суб'єктів освітнього процесу у системі викладач-студенти, студенти-викладач і заснована на принципі діалогічності, партнерства та врахування традицій закладу вищої освіти. Технологічна складова охоплює освітню, квазіпрофесійну та освітньо-професійну діяльність студентів та професорсько-викладацького складу (цілі, зміст, форми, методи, засоби, стиль викладання і характер контролю, методи, технології тощо), забезпечує різні шляхи, способи набуття та застосування здобутих знань, професійних умінь та досвіду побудови міжособистісних відносин в освітньому середовищі закладу вищої освіти [4].

Підсумовуючи позиції низки науковців, зазначимо, що освітнє середовище закладу вищої освіти має гуманістичну складову, як чинник соціалізації студента та розвитку його творчої особистості, де вимоги принципу гуманізації мають реалізовуватися на всіх ділянках освітнього середовища закладу вищої освіти. Важливу роль при цьому відіграє адміністрація, психологічна служба закладу вищої освіти, діяльність всього педагогічного колективу і кожного педагога зокрема.

Зважаючи на те, що в площині нашого дослідження лежить формування міжкультурної компетентності саме у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології», важливо виокремлювати ключові характеристики інформаційно-освітнього середовища сучасного суспільства та системи освіти загалом, а саме: потреби особистості, знання, інформаційний простір, інформаційні ресурси й мережі, інформаційні продукти, інформаційні технології, інформаційні процеси, ІТ-підтримка різних процесів тощо.

Аналіз компонентної структури освітнього середовища закладу вищої освіти уможливорює розгляд особливостей формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» крізь призму окреслених складових. Так, інформаційна складова освітнього середовища закладу вищої освіти щодо формування міжкультурної

компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» реалізується не лише на заняттях, але й в процесі самостійної роботи студентів із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій.

У процесі формування міжкультурної компетентності майбутні фахівці оволодівають не лише знаннями відмінностей між культурами необхідними для подолання труднощів у процесі спілкування з іноземними колегами, але й знаннями, які здатні створити міцну основу для саморозвитку в рамках «взаємодії культур». Такі знання, безумовно, розвивають у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» готовність до відкритого плідного діалогу, здатність до переоцінки власної позиції, безперервного рефлексивного осягнення «чужої» та рідної культури в процесі міжкультурного спілкування, а також себе самого як її представника.

З метою формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» в освітньому середовищі університету доцільно використовувати такі інформаційно-комунікативні технології (ІКТ): Е-середовище, що розглядається нами як сукупність технічних і програмних засобів зберігання, передачі та обробки актуальної інформації, де містяться дані щодо подій, пов'язаних з освітньою, науковою та соціальною діяльністю вишу; високотехнологічні платформи дистанційного навчання: Moodle, Google Classroom, Мій клас, сервіси для побудови інфографіки, які забезпечують формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» та її діагностику в умовах інформаційного освітнього середовища університету [14; 15; 16; 17; 18]. Окреслені засоби дозволяють реалізовувати розподілений у просторі та часі процес вивчення дисциплін та долучати до курсу теоретичний матеріал, завдання до практичних, лабораторних робіт, для самостійної роботи, самоконтролю, підготовки до підсумкового оцінювання з метою формування міжкультурної компетентності.

З поміж ІКТ, що сприяють ефективному формуванню міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» в межах реалізації інформаційної складової освітнього середовища університету, слід

виокремити використання сервісів інформаційно-комунікаційних мереж (Telegram, Viber, WhatsApp, YouTube, TED Talks, Instagram, Facebook, Twitter), Smart технології, хостинги світових хмарних технологій (Google Drive, Dropbox, iCloud). На основі зазначених сервісів і технологій здійснюється формування освітніх інформаційних середовищ та впровадження в освітній процес засобів електронного, розподіленого та віртуального навчання.

Формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» в освітньому середовищі університету здійснюється також під час академічної мобільності та участі в міжнародних програмах обміну. На сьогодні однією з найбільш дієвих моделей реалізації академічної мобільності є освітня програма Європейського Союзу «Erasmus+», «Campus France», «Програми імені Фулбрайта в Україні», «Темпус ELITE – Education for Leadership, Intelligence and Talent Encouraging», які спрямовані на активізацію міжнародного співробітництва та підвищення мобільності серед студентів, викладачів, науковців європейських університетів та закладів вищої освіти на усіх континентах.

Слід зазначити, що ефективне засвоєння «іншої» культури можливе за умови належним чином сформованого критичного мислення, культури розумової праці, навичок самоосвіти, в нашому випадку шляхом пошуку, аналізу та обробки інформації в мережі Інтернет, зокрема, іноземною мовою.

На думку О. Зеліковської, використання окреслених ІКТ у фаховій підготовці майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» забезпечує наступність, варіативність педагогічного супроводу даного процесу, передбачає інтерпретацію комунікативної поведінки представників інших етнічних груп та задіює професійну сферу комунікативної поведінки, формує толерантне ставлення до полікультурного оточення, а також сприяє забезпеченню стійкого інтересу майбутніх фахівців до зазначеного процесу [9, с. 134].

Застосування ІКТ в освітньому процесі фахової підготовки майбутніх фахівців надає можливість створити умови для їхньої ефективної дослідницької діяльності, а також дозволяє технологізувати й активізувати її, сформувати

інформаційну компетентність, урізноманітнити форми і методи експериментальної роботи тощо [5].

До переваг використання інформаційних технологій у фаховій підготовці майбутніх фахівців С. Вітвицька відносить: варіативність їх застосування, краще сприйняття навчального матеріалу, індивідуалізацію навчання, більш оптимальне використання навчального часу, створення комфортного середовища навчання, активізацію навчальної діяльності, інтенсифікацію навчання та підвищення рівня мотивації, формування самооцінки студентів та створення умов для самостійної роботи [3].

Важливо зазначити, що в основі процесу формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» має бути закладений комплексний підхід, який передбачає співпрацю та зворотний зв'язок під час застосування активних та інтерактивних методів навчання з урахуванням цілей та завдань, що вирішується на кожному етапі навчання. Відповідно до цього, організація навчання щодо формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» в освітньому середовищі університету здійснюється крізь призму зміни поведінки особистості. Однією з найважливіших умов, яка є запорукою для набуття освітнім середовищем рис толерантності, є забезпечення сприятливого психологічного клімату між усіма суб'єктами освітнього процесу, тобто створення сприятливого середовища для успішної соціалізації і формування міжкультурної компетентності.

Варто наголосити на важливості дотримання етичних кодексів у процесі формування міжкультурної компетентності у студентів галузі «Інформаційні технології». Наприклад, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка діє «Етичний кодекс університетської спільноти» [6], у якому зазначено, що викладачі та студенти університету мають дотримуватися правил етичної поведінки один з одним; не допускати будь-якої дискримінації членів університетської спільноти; дотримуватися етичних норм спілкування та співпраці в університетському просторі та за його межами; забезпечувати

умови для утвердження та дотримання етичних принципів в університетському просторі. Наголошується на недопустимості випадків дискримінації та насильства над членами університетської спільноти за громадянством, кольором шкіри, національністю, мовою, походженням, віровизнанням та іншими особливостями.

Технологічна складова університету щодо формування міжкультурної компетентності й майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» втілюється через використання в освітньому процесі університету комплексу традиційних та інноваційних форм, методів та засобів: лекції-візуалізації, лекції-екскурсії, бінарні лекції, семінари-дискусії, практичні та лабораторні роботи, тренінги, проблемний і лабораторний методи, що засновані на принципах «навчання на практиці», метод групових пазлів, кейс-метод, вікторини, конкурси, проекти, рольові ігри, дискусії, клуби за уподобаннями [1], метод Brainstorm, флешмоби, майстер-класи, благодійні акції, ярмарки, інформаційні форуми, веб-квести, коучинги, стендапи, конкурси стартап-проектів, програми літнього стажування у країнах Європейського Союзу, відвідування гостьових лекцій з питань міжкультурної компетентності, толерантності; тематичні вечори, волонтерство, симпозіуми, налагодження телемостів з міжнародними країнами-партнерами університету, отримання наукових грантів на навчання за кордоном тощо.

Окреслені форми та методичне забезпечення освітнього процесу університету щодо формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» з використанням можливостей сучасних інноваційних технологій допомагають студентам оволодіти знаннями, уміннями та навичками міжкультурної взаємодії, що без сумніву сприятиме їхній успішній професійній діяльності.

Незаперечним є те, що формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» в освітньому середовищі університету – процес багатогранний, який вимагає врахування низки

специфічних чинників як рушійної сили формування та розвитку інтелекту професійно-спрямованої особистості.

Відтак, варто виокремити наступні фактори, що впливають на актуальність вивчення проблеми формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології», серед яких: соціальні, які відображають потреби суспільства у фахівцях високого рівня зі знанням культури міжетнічної взаємодії, толерантними установками; педагогічні, що включають діяльність викладача і студента при формуванні фахівця; психолого-педагогічні, пов'язані з інтелектуальною діяльністю щодо формування професійної мотивації, а також інформативність і актуальність змісту матеріалу, зв'язок із професією, усвідомлений підхід до вивчення предмету, індивідуальну роботу з кожним щодо формування професійної мотивації і професійного творчого мислення, розвиток професійної значущості та перспектив використання знань у майбутній професійній діяльності.

Формування міжкультурної компетентності у майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» – складний, але необхідний процес, оскільки це не лише готує майбутніх фахівців до реалій сучасного ринку праці, але й робить внесок у гуманізацію сучасної вищої освіти. Тому вибір етапів, на яких буде будуватися процес навчання, а також розробка методики навчання мають базуватися на досягненнях сучасної методологічної науки й враховувати існуючий позитивний досвід, накопичений попередніми поколіннями.

Як зазначає М. Якібчук, формування міжкультурної компетентності у студентів закладів вищої освіти відбувається на наступних етапах: інформаційно-переконувальний – є трансляцією інформації з питань міжкультурної компетентності особистості, переконання студентів, що міжкультурна компетентність має бути не лише однією з головних морально-етичних якостей, а й невід'ємним атрибутом їхньої майбутньої професійної діяльності; аналітико-самореалізаційний – передбачає аналітичну діяльність студентів під час аудиторних та позааудиторних занять стосовно реалізації принципів міжкультурної компетентності за рахунок засвоєння культурних

норм; практичний – має на меті удосконалення вмінь та навичок толерантної взаємодії студентів на основі розв’язання педагогічних ситуацій та проблемних завдань під час навчання; конструктивно-мультиплікаційний – полягає у примноженні проявів міжкультурної компетентності в процесі міжособистісної взаємодії [13].

Отже, реалізація навчання майбутніх фахівців галузі «Інформаційні технології» на засадах використання ІКТ призводить до зростання обсягу нових знань щодо культурних відмінностей та їх позитивному прийнятті, поліпшенні характеру взаємовідносин між студентами різних етнічних груп, розвитку здатності критичного аналізу, здобутої у процесі навчання інформації, а також налагодженню ефективної комунікації у віртуальній та реальній міжкультурній взаємодії, зростанню рівня емпатійності й толерантного ставлення до інших народів і культур.

Література:

1. Братко, М. В. (2015). Освітнє середовище вищого навчального закладу: функціональний аспект. *Педагогічний Процес: теорія і практика*, 1-2 (46-47), 11-17.
2. Ващенко, Л. (2012). Інноваційне середовище післядипломної педагогічної освіти. *Післядипломна освіта*, 1, 37-40.
3. Вітвицька, С. С. (2006). *Основи педагогіки вищої школи: підручник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури*. Київ: Центр навчальної літератури.
4. Габа, І. М. (2011). Вплив освітнього середовища ВНЗ на професійний розвиток особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*, 13 (6), 74-82.
5. Грігченко, А., & Кириленко, К. (2015). Формування інноваційних знань, інноваційного способу мислення та інноваційності особистості студента в інноваційно-діяльному середовищі вищого навчального закладу. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, 1, 100-109.
6. *Етичний кодекс університетської спільноти Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (2017). <https://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/ethical-code/Ethical-code-of-the-university-community.pdf>.
7. Закон України Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради*, 38-39. ст. 380. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
8. Закон України Про вищу освіту (2014). *Відомості Верховної Ради*, 37-38. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
9. Зеліковська, О. (2018). Формування міжкультурної компетентності студентів ІТ-спеціальностей: сучасний вимір. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Професійна педагогіка*, 15, 129-135.
10. Конституція України. (1996). *Відомості Верховної Ради*, 30. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

11. Позняк, О. В., & Шишкіна, Л. Я. (2006). Оцінка трансформацій етнічного складу населення та стану етнічних меншин як передумова формування етнодеографічної політики. *Курасівські читання-2005: Наукові записки. Серія: Політологія і етнологія*, 30 (1), 335-343.
12. Совгіра, С. (2018). Характеристика освітнього середовища закладів вищої освіти в контексті середовищного підходу. *FOLIA COMENIANA: Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського*. Умань: ВПЦ «Візаві», 33-36.
13. Якібчук, М. І. (2012). Толерантність як орієнтир сучасної освітньої політики. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 19 (1), 31-35.
14. Chiper, S. (2013). Teaching of Intercultural Communication: ICT Resources and Best Practices. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 93, 1641-1645.
15. Kampermann, A., Opdenakker, R., Heijden, B. V. d., & Bücker, J. (2021). Intercultural Competencies for Fostering Technology-Mediated Collaboration in Developing Countries. *Sustainability* 2021, 13, 7790. <https://doi.org/10.3390/su13147790>.
16. Marczak, M. (2013). *Communication and Information Technology in (Intercultural) Language Teaching*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
17. Martínez Sánchez, A. D. L. M., Hernández Fernández, A., & Esteban Moreno, R. M. (2022). Prospective of Intercultural Teaching Competencies in Relation to Technology and Neuroeducation. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 12 (4), e202239. <https://doi.org/10.30935/ojcm/12495>.
18. Trochowska, K., & Gawlik-Kobylińska, M. (2015). Information and communication technologies in intercultural competence training for the purpose of Ministry of National Defence. Introduction to cultural awareness course. *Journal of Science of the Gen. Tadeusz Korciuszko Military Academy of Land Forces*, 47 (2), 79-94.

3.10. Digital public services as a means of increasing the social security of citizens

Цифрові послуги як засіб підвищення соціальної безпеки громадян

Цифрові технології міцно вкорінилися в сучасній реальності багатьох держав світу, суттєво стимулюють розвиток відкритого інформаційного суспільства як одного з істотних факторів розвитку демократії в країні, продуктивності й економічного зростання, а також підвищення рівня та якості життя громадян. У 2011 році Організацією Об'єднаних Націй визнано вільний доступ до Інтернету, як глобального інформаційного середовища та знань, фундаментальним правом людини – цифровим правом.

Розвиток сервісної держави, цифрових індустрій та цифрового підприємництва, створення доступності для людей переваг та можливостей цифрового світу – сучасний тренд провідних країн. Нині інтенсивно відбувається розвиток цифрових технологій та електронних комунікацій в усіх сферах соціального буття українського суспільства. Пандемія та війна прискорила переведення різних адміністративних та соціальних послуг у цифровий формат. Такі сфери життєдіяльності як освіта, медицина, транспортні та комунальні послуги, система соціального захисту модернізуються завдяки цифровим технологіям, стають набагато ефективніші, мобільніші та мають переваги для реалізації життєво важливих соціальних інтересів і потреб особи, створюють нову цінність й якість і для держави, і для громадян. Цифрові державні послуги стають реальним та дієвим засобом підвищення соціальної безпеки громадян, змінюючи саму парадигму функціонування взаємовідносин «держава-споживач» з привнесенням філософії цінностей партнерства, оперативності та прозорості між користувачами соціальних сервісів та надавачами публічних послуг – державними службовцями, соціальними працівниками, банківськими співробітниками тощо.

Поняття «соціальна безпека» досить багатовимірне і мультисуб'єктне, що пов'язано зі складним комплексом внутрішніх і зовнішніх небезпек, які спричиняють загрози соціальній безпеці держави, суспільства, людини в Україні.

У контексті нашого дослідження розглядаємо сутність соціальної безпеки як стан розвитку держави та суспільства, при якому держава здатна забезпечити гідний рівень та якість життя громадян незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз на основі цифровізації всіх сфер суспільного життя.

Якість життя має управлінський вимір і передбачає наступні заходи публічної політики [6]:

- створення інклюзивного, інноваційного та освіченого суспільства, в якому громадяни мають рівні права та можливості для саморозвитку протягом життя;
- забезпечення рівних прав та можливості для кожного, інклюзії та безбар'єрності, високого рівня соціального захисту для гідного життя;
- підвищення рівня зайнятості жінок і чоловіків відповідних вікових груп та скорочення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків;
- забезпечення високого рівня здоров'я та високих показників тривалості життя і тривалості здорового життя;
- створення безпечного довкілля для населення.

Названі заходи корелюються з одним із принципів цифровізації України [7], яким визначено створення переваг у різноманітних сферах повсякденного життя. Цей принцип передбачає підвищення якості надання послуг з охорони здоров'я та отримання освіти, створення нових робочих місць, розвитку підприємництва, сільського господарства, транспорту, захисту навколишнього природного середовища і керування природними ресурсами, підвищення культури, сприяння подоланню бідності, запобігання катастрофам, гарантування громадської безпеки тощо.

Отже, можемо констатувати, що питання підвищення соціальної безпеки громадян засобами діджиталізації є іманентним, основоположним та

усвідомлюється владою як базис для побудови сервісної держави на основі цифрової трансформації.

Цифровізація послуг охоплює цілий спектр сфер діяльності. Зупинимося на деяких.

Освітня діяльність в умовах викликів пандемії та війни стала неможливою без дистанційного надання освітніх послуг для різних вікових груп (від школярів до літніх людей). Цифрові технології роблять процес навчання мобільним, диференційованим та індивідуальним, а в критичних умовах і практично єдино можливим. Спостерігається зростання освітніх послуг для індивідуального навчання осіб різним компетенціям, вмінням та навичкам у багатьох сферах (вивчення іноземних мов, підвищення професійної кваліфікації, підготовка до іспитів, опанування певних професій тощо) в дистанційному форматі. При цьому технології не замінюють вчителя, викладача, а доповнюють його. Цифрова освіта дозволяє оперативно забезпечувати зворотній зв'язок, підвищувати ефективність управління навчальним процесом та освітою в цілому. Оскільки освіта є причиною та наслідком соціальної безпеки та є її важливою складовою, то увага держави до розвитку освіти та освіченості громадян є пріоритетом та базисом усіх суспільних реформ, а в умовах розвитку цифрового суспільства комплекс «цифрових» навичок набуває особливого значення.

Сфера охорони здоров'я також зазнала цифровізації. Цифровізація медицини стає життєвою необхідністю її розвитку та ефективного надання медичних послуг. Цифрова медицина повинна забезпечувати взаємодію між пацієнтами, медичними працівниками та установами за допомогою інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій. Перехід медичного документообігу в електронний формат – одне з головних завдань цифрової медицини.

За задумом держави [7], створення повноцінної цифрової медичної платформи є важливим кроком до цифровізації медичних та супутніх послуг, а також взаємодії операторів цієї сфери. Цифрова медична платформа – це

динамічний набір систематизованих електронних даних про стан здоров'я окремого пацієнта, який за допомогою датчиків та сенсорів дозволяє здійснювати постійний моніторинг стану здоров'я людини, що забезпечує інформаційний обмін між учасниками процесу виробництва та споживання медичних послуг. Важливим елементом розбудови цифрової медицини вбачається впровадження телесистем для надання дистанційних медичних послуг громадянам та підтримки роботи лікарів, що особливо актуально для сільської місцевості.

Очікується, що така системна робота призведе до підвищення якості надання медичних послуг і позитивно позначиться на індивідуальній соціальній безпеці громадян та суспільства в цілому.

Складовою частиною соціальної безпеки є сфера екології [10]. Для суспільної соціальної безпеки важливо застосувати переваги та можливості цифровізації для сфери екології. Цифрові технології мають значний потенціал для поліпшення екологічної ситуації в Україні, скорочення промислових викидів та зменшення наслідків глобального потепління. Ще попереду створення національної системи та цифрового мобільного додатку, які б дозволяли громадянам, установам та організаціям в інтерактивному порядку здійснювати екологічне “патрулювання” природних ресурсів з можливістю оповіщення правоохоронних органів щодо протиправної діяльності (забруднення, браконьєрство, вирубка дерев, нелегальні сміттєзвалища тощо) [7].

Цифрова економіка та цифровізація послуг охопила більшість сфер професійної діяльності. Так, оплата онлайн комунальних та інших побутових послуг розширила спектр послуг поштової та банківської діяльності, стрімке зростання замовлень через Інтернет оперативно змінює організацію поштової та кур'єрської діяльності державних та приватних надавачів послуг (як відомо, значне масштабування послуги доставки спостерігалось під час пандемії 2020-2021 рр.), що значно економить час споживачів завдяки максимальному

наближенню послуг до замовника та спрямовує задоволення щоденних потреб через використання цифрових технологій.

Цифрова трансформація дозволяє значно покращити рівень та якість життя людей, створюючи сучасну систему соціальної захищеності. Застосування цифрових технологій та цифрових компетенцій розширює можливості швидкого пошуку роботи як в середині країни, так і за кордоном, пошуку спеціалістів різного профілю для виконання затребуваних видів робіт, прийняття оптимального рішення (ціна-якість) при купівлі товарів та послуг шляхом порівняння пропозицій, представлених на ринку, та безлічі інших можливостей, які прямо чи опосередковано впливають на соціальну безпеку громадян.

Пандемія і війна безповоротно змінили й усталене поняття «місця роботи» – з'явилося цифрове робоче місце, яке надзвичайно швидко поширилося й у бізнес-середовищі, й у державному секторі. Перевагами цифрових робочих місць є зменшення витрат на апаратне забезпечення, офісні приміщення, відрядження та гнучка зайнятість. Дослідження доводять, що цифрова реальність професійної діяльності позитивно сприймається переважною більшістю працівників, яким подобаються гнучкі способи роботи, можливість працювати вдома або з будь-якого іншого місця, що сприяє оперативності в методах виконання посадових обов'язків, стимулює спільну роботу та взаємодію, підтримує децентралізовані та мобільні робочі середовища, передбачає вибір технологій для роботи тощо. Критично важливими виявилися цифрові навички в умовах війни. Можливість виконувати роботу навіть з закордону, маючи лише доступ до інтернету, дозволило значній частині громадян України продовжувати працювати й отримувати заробітну плату, що в умовах війни гарантувало базовий рівень соціальної безпеки.

Таким чином, можна стверджувати, що саме оцифровані державні та недержавні послуги створюють інноваційну та доступну цифрову платформу управління різноманітними соціально важливими програмами для задоволення

індивідуальних вимог і специфіки споживачів на рівнях держави/регіону/міста, що активно сприяє підвищенню рівня особистісної та публічної соціальної безпеки.

Цифровізація створює швидку, безпечну та конфіденційну електронну взаємодію громадян з органами та установами державного і публічного секторів, розвиває комплексну уніфіковану систему взаємодії соціальних служб, відомств, недержавних організацій, постачальників послуг для координації та спільних погоджених дій щодо забезпечення потреб і очікувань громадян, а також вироблення оптимальних шляхів розв'язання актуальних соціальних проблем.

Доступність для кожної людини автоматизованих, персоналізованих державних послуг 24/7 у будь-якому місці дозволяє не витратити час в органах державної влади, а отримувати необхідну послугу за допомогою свого гаджета, а це суттєве зменшення витрат часу та зниження адміністративних витрат у порівнянні з традиційним методом взаємодії у державному управлінні. За рахунок автоматизації та цифровізації процесів стало реальним отримати державні послуги без корупційної складової, що створює базис для зростання рівня довіри громадян до органів публічної влади. При цьому цифрова реальність дозволяє оперативно і без зайвих затрат отримувати зворотній зв'язок від споживачів послуг щодо оцінки ефективності наданих послуг та їх коригувати з метою покращення.

Прикладом надання державних послуг онлайн є портал «Дія», який здобув міжнародне визнання [2] та має важливі для споживачів переваги цифрової моделі здійснення адміністративної діяльності. Через «Дію» надаються адміністративні послуги для громадян та бізнесу за багатьма напрямками, серед яких: пільги та допомога; е-робота; здоров'я, у тому числі ковідний сертифікат; довідки та витяги; ліцензії та дозволи; безпека та правопорядок; транспорт; земля, будівництво, нерухомість; навколишнє середовище; документи та громадянство; підприємництво. Оптимізовано послуги, пов'язані з народженням дитини (є-Малюк – це комплексна послуга лише за однією

заявою, яка містить до 10 державних послуг, пов'язаних з народженням дитини (zareєструвати народження дитини, її місце проживання, оформити фінансову допомогу тощо); пенсією (є-Пенсія – проект електронної взаємодії з державними реєстрами для призначення, перерахунку пенсії, доплат, компенсацій); усиновленням дитини (можливість подати онлайн заявку на консультацію та заявку на усиновлення, дізнатися про подальші кроки, необхідні документи, типові запитання тощо).

Застосунок дає змогу зберігати водійське посвідчення, внутрішній і закордонний паспорти й інші документи в смартфоні, а також передавати їхні копії при отриманні банківських чи поштових послуг, заселенні в готель і в інших життєвих ситуаціях.

Додатком і порталом користується майже половина громадян України (понад 17 млн людей). На порталі доступно вже 72 послуги, а у застосунку – 9 послуг та 15 цифрових документів [11]. Перетворення усіх державних послуг на зручні онлайн-сервіси та переведення 100% державних послуг у «Дію» планується здійснити до 2024 року [5].

Крім цього, 289 державних послуг можна отримати через Центри надання адміністративних послуг [12]. До адміністративних послуг у режимі онлайн належать послуги, які запроваджені:

- Міністерством юстиції України (реєстрація юридичної особи або фізичної особи-підприємця, державний реєстр речових прав на нерухоме майно, державний реєстр актів цивільного стану, єдиний реєстр підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство, система електронної звітності арбітражних керуючих, електронний суд);

- Державною міграційною службою України (перевірка стану оформлення паспорта для виїзду за кордон);

- Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру (замовлення витягу з Державного земельного кадастру про земельну ділянку, замовлення витягу з технічної документації про нормативну грошову оцінку земельної ділянки);

- Державною інспекцією архітектури та містобудування України (онлайн послуги у сфері будівництва та архітектури);

- єДекларація (декларування про провадження господарської діяльності під час воєнного стану).

Говорячи про вплив цифровізації на соціальну безпеку як стан життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується соціальною захищеністю та стійкістю до впливу чинників, які підвищують соціальний ризик [8], доцільно зупинитися власне на факторах, які стримують формування належного рівня соціальної безпеки в українському суспільстві.

До соціальних ризиків відносять ризики, пов'язані безпосередньо з трудовою діяльністю громадян, які мінімізуються через систему загальнообов'язкового державного соціального страхування. Це ризик втрати роботи, тимчасової втрати працездатності, нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, пенсійне та медичне страхування. Також соціальним ризиком вважається неможливість особі чи сім'ї підтримувати рівень та якість життя, які притаманні конкретному суспільству в конкретний період часу, з об'єктивних обставин через малозабезпеченість, бідність, стан здоров'я (інвалідність) тощо [9], що обумовлює призначення та виплату державної соціальної допомоги, пільг та компенсацій.

В умовах функціонування та розвитку цифрового суспільства до соціальних ризиків варто додати ризики, пов'язані з цифровою нерівністю різних категорій громадян та соціально-демографічних груп.

Цифрова нерівність (або цифровий розрив) – це нерівність у доступі до можливостей в економічній, соціальній, культурній, освітній галузях, які існують або поглиблюються в результаті неповного, нерівномірного або недостатнього доступу до комп'ютерних, телекомунікаційних та цифрових технологій [7].

Цифрова нерівність тісно взаємопов'язана з цифровими правами, цифровою доступністю та цифровою компетентністю.

Як зазначено вище, цифрове право визнано основоположним правом людини і передбачає вільний доступ до Інтернету, як глобального інформаційного середовища та знань. Цифрові права забезпечуються через цифрову інфраструктуру країни, наявність доступу до інтернету, придбання смартфона, комп'ютера, можливість отримати ІТ-освіту тощо.

В Україні доступність широкопasmового доступу до мережі Інтернет поки що суттєво відрізняється у великих містах та невеликих містечках і селах. Так, майже 60% користувачів фіксованого широкопasmового доступу до мережі Інтернет проживають у Києві та Київській, Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Львівській і Харківській областях [1]. Отже, залишається актуальним питання широкопasmового доступу до Інтернету для значної частини територій, громад, домоволодінь та соціальної інфраструктури (насамперед, заклади освіти, медицини, культури).

Особлива увага щодо широкопasmового доступу до Інтернету повинна приділятися сільським територіям, підключення яких надасть нових переваг (навчання дітей, отримання сучасних послуг з медичного обслуговування, здійснення електронної комерції) та дасть реальну змогу перенести переваги міста у село. Інтернет створює для сільських громад нові можливості соціально-економічного розвитку. Реалізація комплексної політики цифровізації, спільні зусилля держави та бізнесу у напрямі розвитку інфраструктури підключення до широкопasmового доступу до Інтернету дозволять подолати цифровий розрив та нададуть додатковий поштовх для розвитку і благополуччя сільських мешканців. Цифровізація сіл також підтримає розвиток сільського господарства, створить робочі місця, зменшить міграцію сільських мешканців до міст, що позитивно позначиться на соціальній безпеці громадян, держави та суспільства [6].

Цифрова доступність передбачає цифрову інклюзію, тобто забезпечення того, щоб усі люди, а особливо соціально вразливі групи, подолали соціальну ізоляцію, були реально «включені» у процес діджиталізації, мали доступ до нових технологій для поліпшення якості життя та свого добробуту. Нині

актуальною для українського суспільства є доступність електронних послуг та адаптація сучасних цифрових технологій до потреб різних верств населення, зокрема пристосування цифрових послуг до потреб людей, які не мають доступу до інтернету чи технологій, для маломобільних осіб, для людей з фізичними та когнітивними порушеннями, для економічно неактивних, людей літнього віку, для тих, що живуть за межею бідності, також це стосується людей різного віку, яким потрібно досягти доступності цифрових послуг на рівні користування та на рівні навичок.

Цифрова компетентність особи також значно впливає на соціальну безпеку людини, суспільства, держави, адже вона пов'язана, перш за все, з професійним та оперативним виконанням службових обов'язків практично в будь-якій сфері діяльності. Володіння цифровою компетентністю дозволяє людині набувати нові конкурентні переваги на ринку праці, сприяє кар'єрному зростанню та підвищенню добробуту.

У цьому зв'язку наведемо приклад розвитку цифрової компетентності публічних службовців, який є типовим для більшості професій. Результати опитування 2022 року [4] засвідчили про швидке опанування цифрових навичок більшістю працівників у період пандемії та війни. Так, якщо під час пандемії системи електронного документообігу застосовували 45,5% службовців, то під час воєнного стану цей показник збільшився майже вдвічі та становить 85,6%. Істотно підвищився показник проведення нарад в онлайн-форматі: під час пандемії було 30,2% учасників, а під час воєнного стану – 85,2%. Роботу у спільних хмарних сховищах, наприклад Google Docs, під час карантину застосовували 39,1%, а під час воєнного стану – 61,6% працівників.

Отже, цифрова грамотність та цифрова компетентність стають важливими професійними навичками та чи не основною вимогою до персоналу в сучасних умовах.

Цифрові права включають також належний захист персональних даних і кібербезпеку. На нинішньому етапі розвитку цифрового суспільства в Україні залишається актуальним недоторканість приватного життя та етика, фіксується

порушення цифрових прав громадян, що проявляється в неналежному захисті персональних даних, у їх недостовірності. Для нових цифрових і віртуальних реалій стали буденними такі явища як шахрайство з даними та злочинність (кіберінцидент, кіберзлочин, кібератака, кібершахраї, кібертероризм тощо).

Потрібно усвідомити, що технології містять істотні ризики, пов'язані зі збором, обробкою та зберіганням персональних даних, тому вирішення проблеми конфіденційності і кібербезпеки повинно стати пріоритетом у розвитку та управлінні цифровою державою. Відсутність належним чином унормованих загальних принципів, політик і правил, які регулюють конфіденційність, етику та захист персональних даних, призводить до того, що люди все більше турбуються про витік особистих даних і про неправомірне або невинуватене використання персональних даних. Зазначений ризик не втрачає своєї актуальності для українського суспільства, хоча прийнято Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [3].

У цьому зв'язку виникає достатньо великий обсяг проблемних питань, наприклад, як співвідносяться сучасні цифрові технології з цінностями, моральними настановами та нормативно-правовими документами, які мають формувати соціальну безпеку країни. Іншими словами, чи не стає людина заручником сучасних цифрових технологій? Як захистити особисту інформацію та персональні дані? Як захиститися від негативних інформаційних впливів, від маніпулювання свідомістю та від недостовірної (фейкової) інформації?

Оскільки подальший розвиток суспільства, техніки та технологій буде тільки збільшувати рівень цифрового та віртуального просторів, тому соціальна безпека людини в умовах цифровізації суспільства та держави неможлива без:

- конкретно-практичного розрізнення права та закону, громадянських прав і державних законів;
- цінностей демократичного суспільства за умови надійного захисту прав, свобод людини і громадянина;
- рівного доступу кожної особи до послуг, інформації та знань, що надаються на основі інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій;

- взаємовідповідальності громадян і держави, що зумовлена правовими законами цифрової безпеки;
- верховенства закону і рівності усіх громадян перед ним, незалежно від їхнього соціального статусу, будь-яких інших ознак, неможливість відомчого диктату над законами тощо;
- формування доступності е-платформ цифрових послуг для різних категорій громадян та соціально-демографічних груп, тобто головна мета державної політики цифрової трансформації та розвитку цифрових інфраструктур у контексті соціальної безпеки полягає в тому, щоб усі громадяни України без обмежень та труднощів технічного, організаційного, ментального та фінансового характеру могли скористатися цифровими можливостями незалежно від свого місцезнаходження та інших обставин;
- підвищення рівня довіри і безпеки, тобто інформаційна безпека, кібербезпека, захист персональних даних, недоторканність особистого життя та прав користувачів цифрових технологій, зміцнення та захист довіри у кіберпросторі є передумовами одночасного цифрового розвитку та попередження, усунення та управління супутніми ризиками;
- набуття навичок з питань кібергігієни та кіберзахисту як громадян, так і спеціалістів, які працюють з базами даних корпоративних інформаційних систем, локальних обчислювальних мереж та інформаційно-комунікаційних систем державного сектору.

Підсумовуючи, констатуємо, що розвиток цифрових послуг на визначених ціннісно-правових та організаційно-технологічних засадах стане дієвим засобом підвищення соціальної безпеки громадян, сприятиме створенню безбар'єрного цифрового середовища та подоланню цифрового виключення, а шляхом підвищення ефективності, продуктивності та конкурентоздатності від використання цифрових технологій досягне підвищення рівня добробуту українського суспільства.

Література:

1. Будівництво мережі 4G в селах зможе пришвидшитись майже вдвічі URL: <https://thedigital.gov.ua/news/budivnitstvo-merezhi-4g-v-selakh-zmozhe-prishvidshitis-mayzhe-vidvichi-zakonoproekt-ukhvaleno-v-pershomu-chitanni>.
2. «Дія» отримала золоту нагороду від Eurobest https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_technology-ukr/full/1312-diya-otrimala-zolotu-nagorodu-vid-eurobest.
3. Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (2017) від 05. 10. 2017 № 2163-VIII (Редакція станом на 17. 08. 2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
4. Національне агентство України з питань державної служби. (2022). Результати опитування "Організація роботи державних службовців та оплата праці в умовах воєнного стану". URL: <https://nads.gov.ua/oplata-praci-derzhavnih-sluzhbovciv/rezultati-opituvannya-organizaciya-roboti-derzhavnih-sluzhbovcivta-oplata-praci-v-umovah-voennogo-stanu>.
5. Питання Міністерства цифрової трансформації. (2019). Постанова Кабінету міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856 URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919>.
6. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. (2021). Постанова Кабінету міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-p#Text>.
7. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. (2018). Розпорядження Кабінету міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#n13>.
8. Скуратівський В., Линдюк О. Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення. Вісник Національної академії державного управління. 2011. № 3. С. 194-204.
9. Соціальна і гуманітарна політика: підручник [авт. кол.: В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, М. В. Кравченко та ін.]; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. – К.: НАДУ, 2016. 792 с.
10. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки: монографія (2018) / О. Новікова, О. Сидорчук, О. Панькова та ін. / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України; Інститут економіки промисловості. – К.; Львів: ЛПІДУ НАДУ, 2018. – 184 с.
11. Україна у стилі digital. URL: <https://yurgazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/ukrayina-u-stili-digital.html>.
12. Центр надання адміністративних послуг URL: <https://www.cnapriv.gov.ua/>.

Part 4. THE IMPORTANCE OF EDUCATION IN IMPROVING THE LIFE QUALITY IN TURBULENT CONDITIONS

4.1. Foreign students' speech competence forming in the process of learning the Ukrainian as a foreign language

It's indisputable that learning the Ukrainian language as foreign (ULF) belongs to the topical issues of modern education. Process of its practical implementation needs the urgent development of the educational and methodological support such as textbooks, training manuals, dictionaries, workbooks, etc. Thus, due to the State Standard of the Ukrainian language as foreign [7], Unified model curriculum on the subject "Ukrainian language as foreign" for the students-foreigners of the main faculties of the non-philological profile of the Ukrainian higher education institutions of III-IV levels of accreditation [4] the Department of Language Training for Foreign Citizens has developed the educational and methodical complex of the Ukrainian language for foreigners.

Structure and content of the guides is relevant to the demands of State Standard [7]. However, we suppose that the content of the communicative topics represented in the project of this state document needs certain refinement. Therefore, on the basis of our experience of working with the foreign students, we decided to complete the educational and methodical complex (EMC) with necessary, communicatively substantiated grammar patterns. The main task of the EMC is foreign students' communicative competence forming. Special attention is paid to the interconnected development of all types of speech activity: listening, speaking, reading and writing. Way of the theoretical and practical material presenting ensures the principles of the personal orientation of learning, communicative and activity-based approach, sequence and prospects adhesion. EMC of the Ukrainian language

as foreign is built due to the concentric principle. It gives the possibility to the foreigners to improve their speech skills on the further levels.

Training manual “Ukrainian language for foreigners. Level A 1” is provided for the Ukrainian language as foreign studying on the elementary level (due to the European recommendations on language teaching – level A1) [5]. It’s addressed to the people who aren’t Ukrainian native speakers. According to the Standard this level provides partial acquaintance with structure and system of the Ukrainian language and the possibility of the limited communication in the predicted standard situations [7]. To achieve this goal the didactic material of the study guide is targeted at foreigners’ oral and written speech skills forming. We suppose active usage of the basic grammar units in the frequency communicative structures of the Ukrainian language to be the main learning objective. Training manual is targeted at foreign students’ teaching of the Ukrainian phonetical, lexical and grammar basis. Such target determines its structure and content. Clear structure of the training manual is achieved through its division into the units due to the thematic principle. Each unit consists of the theoretical and practical part, communicative chapter, close-tests and thematic dictionary. First two units include information about the system of vowels and consonants in the Ukrainian language as well as about the basic intonational constructions. Further units are aimed at the students’ vocabulary and basic grammar categories enrichment as well as at phonetic and accentological habits improvement. New language material presenting is accompanied with the bilingual (Ukrainian-English) lexical and grammar commentary. Such approach together with grammar tables usage gives the possibility to the foreign students to learn the material at home. In the grammatical tables information about the basic morphological (content words) and syntactic notions in the Ukrainian language is given. Structure of the tables is consistent with the logic of the representation of grammar material in the training manual. In order to develop reading and listening skills short adopted texts are foreseen. During reading and listening to such texts foreign students are introduced to the most commonly used vocabulary of modern Ukrainian literary

language in its real functioning. Character and content of the texts represented in the manual is due to the program demands to the lexical minimum of the level analyzed (A 1). Such approach corresponds to the practical communicative needs of foreigners in new lingual environment. Each unit contains complex of the exercises aimed at the communicative skills of grammar forms usage in the oral and written speech forming and developing. Written exercises give to the foreign students the opportunity to improve their written habits. Working with dialogues and conversational topics in the communicative situations close to the real-life foreigners develop their skills in monological and dialogical speech. Last circumstance makes possible the successful language barrier overcoming. As far as starter level of language proficiency needs intermediary language usage, assignment formulating is translated into English. It also helps foreigners to work independently at home.

Training manual “Ukrainian language for foreigners. Level A 2” is a continuation of the training package “Ukrainian language for foreigners”. Relevance of this training manual working out is driven by the necessity of the methodological basis improvement for the maintaining of the process of the Ukrainian language as foreign learning on the basic level. The aim of the manual is further language, speech and country study competences forming as components of the communicative competence. This training manual is designed to everyone who studies the Ukrainian language as foreign on the second certification level (A 2). According to the Standard of the Ukrainian language as foreign basic level of the Ukrainian language proficiency allows the selective communication in the predicted standard situations [7]. Study material of the manual is divided into the units according to the thematic principle. Learning the topics students deepen their knowledge gained at the starter level. As a result, they don’t only master lexical and grammar minimum but also get acquainted with life in modern Ukraine, national traditions and customs, culture and everyday life. Learning the materials of the training manual foreign students continue to study the Ukrainian language through the conversational topics “My country”, “Nature of the Ukraine”, “Health”,

“Character. Appearance”, “Work”, “Shopping”, “Everyday objects”, “Travelling”, “Service”, “Hotel”, “Free time”, “Holidays. Customs. Traditions”. Lexical and grammar material is given according to the thematic principle. To our mind, it enables stages in the Ukrainian grammar learning. System of the exercises represented in the manual enables the habits of language units use forming – both in the everyday and professional communication. It makes possible further studying of the scientific style and provides the interdisciplinary connections realization. One of the peculiarities of the assignments given in the manual is their variety enabling not only to present the language material but also to intensify students’ speech and mental activity. Talking about the students’ activity intensification we mean their ability to identify language units, understand their meaning and communicative purpose, analyze foreign verbal signals, systematize lexical and grammar units as well as syntactic structures, compare them with the equivalents in the native language, synthesize their meaning, define the sequence of speech and intellectual operations during the communicative task realization and, if necessary, correct the messages of their own. The authors of the manual tried to use different grammar tables, materials for the inquisitive students, dialogues, close-tests as widely as possible to make process of learning the Ukrainian language easier, more interesting and creative. Ukrainian-English vocabularies presented in the manual after each unit are also aimed at facilitation of learning process. We’d like to explain about lack of English lexical and grammar commentary in the manual. The authors decided to avoid it because they used the other ways of the new word’s explanation on the starter level such as original photos and pictures and Ukrainian-English dictionary (to translate meaning of the abstract nominations).

Finally, training manual “Ukrainian language for foreigners. Level B 1” is intended for the foreign citizens, stateless persons and persons for whom the Ukrainian language isn’t native who wants to prepare for the certificate exam in Ukrainian on the intermediate level (according to the European guidelines on language education – level B 1) [5]. This level achievement ensures the sufficient basis for the unfolded communication with native speakers in the social, domestic

and cultural spheres, including communicative situations with elements of unpredictability. Moreover, speaking the Ukrainian language on the intermediate level is a necessary condition for foreign students to study in the Ukrainian higher educational institutions if the Ukrainian language is language of instruction.

Training manual recommended for the intermediate level of proficiency in Ukrainian is focused on further study of the Ukrainian grammar. Such difficult grammar issues as degrees of comparison of adjectives and adverbs, participle and gerund forming, verbs of movement are presented in it. Basic grammar topics are succinctly observed in the theoretical and practical aspects. To develop grammar skills in writing a large number of exercises is presented. In the process of studying grammar material principle of consistency is supposed to be dominant one.

Training manual is aimed at sufficient linguistic, communicative and country study competencies, in particular skills and habits of units of different levels of language system usage for certain tactics of speech behavior realization in basic communicative activities. Together with the compactness training manual is informative enough: it includes basic lexical and grammar material, communicative content, necessary regional historical studies. Study material is divided into 15 units each of them is devoted to the certain topic (“State Ukraine”, “Education in the Ukraine”, “Hobby. Free time”, “Amazing Ukraine”, “Seven wonders of Ukraine”, “Traditions, customs, holidays”, “Health”, “Holiday planning”, etc.). The authors of the manual tried to introduce the Ukraine, its nature, culture, economy, state structure, traditions and customs of the Ukrainian nation, educational system and peculiarities of employment to the foreigners. Some topics are closely connected with everyday life situations such as trade and shopping, food service, rental housing, household services, holiday planning and organization, leisure activities, etc.

Each unit has the following structure: new words; short text introducing the topic to be observed in this unit; language assignment alternating with grammar theory; basic text; post-text and control assignments; exercises designed for the independent work. Before the grammar material presentation, the phonetic

warm-up is foreseen. Phonetic workout is aimed at orthoepic norms forming and improving as well as basic cases of vowels and consonants alternation during word formation learning. Lexical exercises are focused on foreigners' vocabulary enrichment and their skills to recognize the systemic relations between the words developing. Special attention is paid to the assignments focused on word formation and cognates work-out. Grammar tasks are aimed at such skills development as finding the morphological forms and syntactic constructions connected with the certain topic in the texts and their use in speech. Such activity provides the possibility for further development of monological and dialogical speech. Thus, exercises presented in the manual are focused on different kinds of speech activity development and cover the different levels of language system.

It is noteworthy that during the proposed complex of exercises doing students improve their skills of words usage not only in the everyday speech but also in the situations of the professional communication. Written exercises doing provides an opportunity to develop written speech skills. Texts introducing foreigners to language in its real functioning are of unconditional interest. Text material based on the lingual material of the manual includes necessary minimum of new words that responds to the communicative needs of foreigners. Besides the basic text, each unit contains smaller texts of a similar topic. They may be used for the listening habits forming (during classwork under teacher's control), grammar habits in writing developing and improving. There are many dialogues in manual, including the dialogues with the creative task, that facilitates dialogic speech skills forming. We find it useful to propose a list of words and word combinations connected with the communicative topic at the beginning of each unit. Various adverts, greeting cards, fragments of menu, assignments belonging to the cross-cutting rubric "Life situation", exercises on the independent search of necessary information in the Internet are also of great communicative value for foreigners learning the Ukrainian language.

We'd like to illustrate the provisions indicated above on the example of the topic "Ukrainian nature" realization. In the training manual "Ukrainian language

for foreigners. Level A 1” this topic is a component of wider communicative topic “Temporal dimensions: calendar, time, weather”. Its main content is revealed in the text “Seasons”. Keywords of the topic are names of months and seasons. Grammatically its’s realized on basis of the prepositional case in the time meaning as well as adjectives *winter, spring, summer, autumn; cold, warm, hot* and adverbs *in winter, in spring, in summer, in autumn; it’s cold, it’s warm, it’s hot* usage. Considering the starter level of language proficiency and in order to maintain the foreign students’ motivation bright illustrations and pictograms denoting seasons and precipitations are widely used in the text of the unit. As a result of the communicative topic learning students become able to reveal its contents answering the questions and taking part in the elementary dialogues. For the most inquisitive the Ukrainian proverbs about nature and weather with their English equivalents are given.

In the next part of the educational and methodical complex such as training manual “Ukrainian language for foreigners. Level A 2” a separate chapter “Ukrainian nature” is devoted to the communicative topic analyzed. Communicative content is realized through the lexemes of the eponymous lexical-semantic field functioning within grammar structures of the Accusative case of nouns, adjectives, ordinal numbers as well as possessive and demonstrative pronouns. Foreigners can appreciate the beauty of the Ukrainian landscapes during the numerous illustrations’ observation. Different kinds of national landscape, representatives of the Ukrainian plant and animal world are depicted there. During the communicative topic revealing authors also provide for the possibility of discussion connected with the problems of environmental protection. Such discussion is revolved through the students’ participation in the simple dialogical units, for example:

– Олено, про що ти думаєш після екскурсії?		(Helen, what are you thinking about after the tour?)
– Я думаю про охорону природи.		(I’m thinking about the protection of nature.)

<p>– Де охороняють рідкісні рослини і тварин? (Where are the rare species of plants and animals protected?)</p>	<p>– Їх охороняють у заповідниках. (They are protected in the reserves.)</p>
---	--

Lexical and grammar material of the topic is accumulated in the text “Ukrainian nature” (partially adapted). While reading this text including 300 words foreign students are introduced to the basic information about the Ukrainian landscape variety, its climate, flora and fauna. Basic syntax constructions are frame for such country study information. Reading the Ukrainian proverbs and sayings about the plants and animals foreigners get acquainted with peculiarities of the Ukrainian national worldview.

Further development of the topic observed is presented in the unit 13 “Amazing Ukrainian nature” given in the training manual “Ukrainian language for foreigners. Level B 1”. According to the specifics of the intermediate level of language proficiency and due to the concentric principle of the educational and methodological complex structure this topic is realized in the process of much more difficult grammar material learning (Genitive case meaning feature subject, subject and object of action and feature carrier; degrees of comparison of adjectives and adverbs; case forms of nouns in the quantitative word combinations of nouns and numbers in the Nominative case, homogenous parts of a sentence, etc.). We’d like to note that on such stage of language proficiency number of exercises and assignments increases and their structure becomes more complicated, that is caused by the large amount of language material to be learnt. In addition, foreign students gain practical understanding of such phonetic feature of the Ukrainian language as consonants [к], [х], [г] alternation with [ц’], [с’], [з’] in the Prepositional case in singular.

Popular scientific text “Amazing Ukrainian nature” consisting of 600 words presented in the topic is a complicated non-adopted version of a text has been learnt before by the students in the manual of A 2 level. Text has complicated structure and is divided depending on the semantic content on such structural-semantic parts as “Mountains”, “Bodies of water”, “Forests”, “Steppe” and “Animal world

of the Ukraine”. To master it foreign students read smaller texts on the pretext stage and fulfil post-text lingual exercises. Basic level of language proficiency gained by foreign students at the present stage makes possible to organize the discussion on the topic “Environmental protection” through the large dialogical conversation. As a final result of the basic text learning, students are able to present to the audience monological speech of at least 25 sentences. To overcome difficulties connected with specificity of monological speech as one of the most difficult types of speech activity the authors of the manual worked out post-text exercises such as answering the questions and describing the nature of home country according to the plan given. Dictionary work also facilitates gradual linguistic and country study competencies of foreign students forming. Such work is carried out in relation to the verses by the Ukrainian poetesses Lina Kostenko and Hanna Cherin reading.

To support motivation to study language, to facilitate lexical work-out and to overcome difficulties connected with further complication of language material authors decided to add colorful illustrations depicting plants, animals and birds as well as picturesque Ukrainian landscapes to the structure of units. Special attention deserves the bright printing design of the educational and methodological complex. Texts presented in the manuals are illustrated with large number of pictures, photos, tables and schemes. Such colorful design not only promotes the successful speech skills mastering but also has a positive psychological effect for the foreign students’ learning process.

Teaching material selection and working out, communicative approach is consistent with the main objective of the educational and methodical complex (EMC) – practical mastering the Ukrainian language as means of communicating. Training manuals of the EMC analysed may be used as for the classwork under teacher’s guidance as for student’s independent work. Targeting of grammar course which is wide enough, set of speech structures proposed, communicative orientation of the content enable everyone to master the Ukrainian language for studying in the higher educational institutions in Ukraine. Summarizing all of the above, we would express the hope that educational and methodical complex “Ukrainian

language for foreigners” will contribute to the increase in interest and encourage foreign citizens to learn the Ukrainian language.

References:

1. Bidenko L. V., Klipatska Y. O., Sylka A. A. and others. Ukrainian language as foreign (Level B1): training manual for foreign citizens. Sumy: Universytetska knyha. 2019. 390 p. (in Ukrainian).
2. Dehtiarova T. O., Diadchenko H. V., Koniok O. P. and others. Ukrainian language as foreign (Level A1): training manual for foreign citizens. Sumy: Universytetska knyha. 2019. 288 p. (in Ukrainian).
3. Dehtiarova T. O., Diadchenko H. V., Koniok O. P. and others. Ukrainian language as foreign (Level A2): training manual for foreign citizens. Sumy: Universytetska knyha. 2019. 200 p. (in Ukrainian)
4. Dziubenko L. I., Filipchuk S. S. Unified model curriculum for the Ukrainian language for students-foreigners of main faculties of non-philological profile of higher educational institutions of the Ukraine III-IV levels of accreditation. Kyiv. 2008. (in Ukrainian).
5. European recommendations on language teaching: learning, teaching, assessment / Scientific editor of the Ukrainian edition Doctor of Pedagogical Sciences, professor S. Y. Nikolayeva. K.: Lenvit. 2003. 273 p. (in Ukrainian).
6. State Standard of the Ukrainian language as foreign (draft). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-derzhavnij-standart-z-ukrayinskoyi-movi-yak-inozemnoyi> (Accessed 10. 05. 2019). (in Ukrainian).

4.2. Development of hardiness of students in the educational environment of the university

The modern world is characterized by globalization challenges, crisis phenomena, wars that affect the quality of human life. In order to adjust and adapt to difficult and contradictory conditions, challenges of time, conflicts, and for the sake of successful implementation, each individual needs to develop skills that would allow to adapt to modern living conditions and maintain effective life and professional activities, make balanced decisions and build an individual development trajectory. The hardiness plays an important role in a person's resistance to stressful situations.

For the first time, the term 'hardiness' was used by Susanne Kobasa, but the main studies of hardiness belong to the American psychologist Salvatore Maddi. It is hardiness that determines the individual's ability to withstand stress. After conducting a number of studies, S. Maddi and colleagues identified personal characteristics that are the main protection against stress and its negative consequences.

S. Maddi singled out three components of hardiness. The scientist noted that the more these components are present in a person's life, the lower the probability that a person will develop negative somatic or psychological symptoms in a situation of severe stress.

The first component is commitment, which implies the activity of the individual and points to the fact that being in the center of events is always more useful than being a passive observer, especially in terms of resistance to stress. A person who acts and is determined to be active is better protected from stress than someone who is in a state of constant waiting.

The second component is control, which involves the constant evaluation of any individual actions. Otherwise, by giving up trying to control anything, a person can get into unpredictable life situations.

The third component of hardiness is 'challenge'. It is a willingness to act without a guarantee of success. It is worth taking into account that people who do not dare to act, without full guarantees that everything will be fine, are much more vulnerable to stress than those who are ready to start acting, accepting uncertainty. All these traits are stable personal characteristics that can be formed and developed throughout life.

It is worth emphasizing the fact that in modern socio-pedagogical activity there is a sufficient number of effective practices that contain appropriate psycho-diagnostic methods, in particular, trainings of vitality, which enable the determination of personal characteristics and their improvement.

In the conditions of socio-cultural, economic and political transformations today, the conditions for the formation of a sustainable generation are expanding. The relevance of the study of hardiness becomes important, since modern society needs to have the main determinants of the development of individual sustainability, to create mechanisms for overcoming difficulties, to form the readiness of each individual and the entire society to build strategies for future development, to ensure self-realization, success in the era of globalization and modern challenges.

The requirements of society determine hardiness of personality as an important component of his self-realization. The main aspects of hardiness of personality in the modern socio-cultural space are focused, first of all, on professional activity, involvement in a healthy lifestyle, the ability to overcome stress in today's changing conditions, and motivation for lifelong education. In modern science, there is a constant renewal and expansion of the categories of hardiness. However, it should be recognized that macro- and micro-social factors, personal characteristics of hardiness, resource and potential possibilities of its formation have not been sufficiently investigated.

The individual's readiness to live, function, fully develop in society, be competitive, socially mature in dynamically changing living conditions.

Consider the fact that in the theories of existentialists, hardiness is associated with individuality, activity, the individual's focus on creative activity, purposefulness

in projecting future self-development, awareness of the meaning of existence in social society. Philosophers of irrationalism consider a person's desire for self-affirmation by strength of spirit, success in life.

Domestic philosophers complement foreign authors and talk about the need for cognitive activity of an individual, which leads to self-development, motivation to achieve a set goal, appeal to will, consciousness, individualization, which opens up new directions for the study of the phenomenon of the vitality of an individual [6].

It should be noted that foreign and domestic representatives of the humanistic direction are united in their views on the problem of hardiness, which is manifested in a person's desire for perfection, self-determination of behavior, self-actualization, the theory of 'self', social interaction, etc. [4].

Hardiness refers to a special class of abilities called 'spiritual', determines the appropriate behavior of an individual, which includes the meaning of life, integrity, adherence to the principles of faith, optimism, love, creativity [4].

The inclusion of the individual in the 'system of social relations' expands the space and contributes to hardiness of personality. Hardiness is subject to the meaning of an individual's life, relies on the emotional and volitional sphere, supports and gives the subject the maximum disclosure of his life resource [6].

Constructively transforming hardiness strategies are characterized by the presence in modern people of an optimistic outlook, positive self-esteem, a realistic approach to life, and motivation to achieve goals. Accordingly, people who avoid difficult situations are often pessimists, prone to of 'social comparisons', they often perceive the world as a source of danger, have low self-esteem, often resort to psychological defense mechanisms.

In connection with social challenges, socio-economic processes, and social transformations, there is a need for the sustainable development of the qualities of hardiness of the modern personality, its inclusion in the socio-cultural space, which prompts scientists to actively engage in the study of self-development of integral individuality, self-actualization of personal activity [4].

Educational institutions of Ukraine require special attention under war conditions. The subject of our research is the issue of the development of hardiness of higher education students in the educational environment of the university. The state of research on the hardiness of higher education students in the educational environment of the university shows that for this social group, a complete system of socio-cultural interaction, integrated characteristics, which are and should be prioritized in the process of professional training of specialists in any field of society, is extremely necessary.

Having familiarized ourselves with research on the problem of hardiness, we formulated the purpose of the study: to determine the potential for the development of hardiness of higher education students in the educational environment of the university and its structural components.

The relevance of the problem we are investigating lies in the fact that the education system of Ukraine is currently at the stage of modernization and revision of the main provisions, the construction of a new national education system oriented to world standards is underway, the requirements for the professional training of competitive graduates of higher education institutions, mobile and ready for any social changes and innovations, able to fully realize themselves in educational and professional life, to be actively included in the innovative educational environment. Hardiness of higher education students is an undeniably necessary personal quality in the construction of their individual development trajectory, which is especially acutely actualized under the conditions of martial law in Ukrainian society.

Hardiness is represented by transformational coping, life-sustainable attitudes, life-sustainable attitude towards others and is an indicator of psychosomatic health, motivates higher education students to transform stressful life events.

Scientists study the development of hardiness of students of higher education in the educational environment of the university from different positions:

- as an integral ability in the format of the theory of activity and abilities [3];

- as a personal state that influences, develops and enriches all spheres of his psyche [7];

- as an integral characteristic of resistance to the negative effects of the environment, overcoming life difficulties, transforming situations of the development of higher education students in the educational environment of the university.

Based on this, hardiness of higher education students in the educational environment of the university contributes to the development of their readiness to participate, control, manage extreme situations, perceive negative events as experience and successfully cope with them [5].

The identified approaches to the interpretation of the essence of hardiness of higher education students in the educational environment of the university show a connection with the ways of behavior, guidelines, where resilience, as a personal quality, allows you to productively overcome life's difficulties in the direction of the formation of hardiness, personal growth, interaction in the socio-cultural space.

Researchers are interested in the dynamics of the choice and use of tested active behavioral strategies at different age stages, which help, if necessary, to adjust the hardiness of students of higher education in the educational environment of the university or to develop it.

Personality development in youth, as the most favorable for the formation of hardiness to overcome stress, is associated with the growth of the level of self-awareness, requirements for others, for oneself, and the formation of a stable image of 'I'. The necessary level of social maturity contributes to the preservation of psychosomatic health, trans the internal position of an adult, self-determination in the socio-cultural space of society.

In the structure of the hardiness, transformational coping explains the adequate attitude of higher education seekers to problems and the choice of ways to solve them, effective use of acquired experience, action based on formed attitudes in the socio-cultural space. The subjective model of transformation is associated with emotional, intellectual types of response, motivational attitude to one's condition,

change in behavior, lifestyle. The determinant of the process of personal transformation is the self-change of the personal sphere, the measure of one's own responsibility for changes.

The development of personal hardiness of students of higher education in the educational environment of the university becomes the basis of the transformation of obstacles and stresses.

Having familiarized ourselves with research on the problem of hardiness, we formulated the purpose of the study: to determine the potential for the development of hardiness of higher education students in the educational environment of a university and its structural components.

The education system is at the stage of modernization and revision of the main provisions. Currently, the construction of a new system oriented to global standards is underway. There are growing demands for the professional training of a competitive specialist, mobile and ready for any changes and innovations, able to realize himself to the full extent in educational and professional life, to be actively included in the innovative educational environment.

One of the qualities that allows students of higher education to respond to changes and develop, i.e., to be more effective under the modern conditions of higher education is sustainable. The applied aspect of the studying of hardiness is due to the fact that it contributes to the hardiness of students of higher education to stressful situations. The formed hardiness in higher education students also contributes to reducing the risk of diseases arising due to psychological reasons of adaptation, meets the needs of young people to occupy.

Theoretical problems of hardiness have recently been actively studied by both foreign (S. Kobasa, S. Maddi, D. Khoshaba-Maddi, etc.) and domestic scientists (O. Halus, V. N. Nichkalo, T. Tytarenko).

The correct position is that the phenomenology of the hardiness of personality as an adaptive resource of the organism is most comprehensively substantiated by S. Maddi [2]. The scientific work of both foreign and domestic authors is devoted

to the definition of its components, mechanisms and forms of manifestation (T. Tytarenko, O. Kochubeinyk, K. Cheremnykh).

Scientific works by L. Karamushka, N. Chernukha, etc., in which the foundations of the formation and development of hardiness of personality, in particular, and those of higher education students, have become an important reference point in our research.

The theoretical provisions regarding the essence and definition of the concept of 'hardiness' proposed in foreign (La Greca, S. Maddi, J. Charlie) and domestic (T. Larina, T. Tytarenko) studies became interesting and valuable for our research. It should be noted that domestic scientists consider this phenomenon as the ability to effectively exist despite life obstacles and difficulties.

The most thoroughly phenomenological nature of hardiness was revealed by S. Maddi, according to whose theory resilience is a catalyst of behavior that allows you to transform stressors into activation, and negative impressions into new opportunities. Hardiness is a system of beliefs about oneself, the world, and attitudes toward the world that includes three autonomous components: involvement, control, and risk-taking.

The analysis of studies devoted to the problem of psychological, socio-pedagogical conditions for the development of the potential of hardiness of personality in the student age makes it possible to make certain generalizations. First, studies of the development of hardiness in the student age are mostly devoted to the connection of hardiness with individual personal characteristics, in particular, with tolerance to uncertainty, with behavioral strategies and socio-pedagogical conditions of adaptation and development of hardiness of personality as a whole and, in particular, of higher education students. Secondly, while researching the psychological and socio-pedagogical conditions for the development of hardiness of students of higher education, the authors consider individual personal characteristics, the role of each of which in the development of vitality is beyond doubt. However, works devoted to the study of systems of psychological and socio-pedagogical conditions are practically absent.

It should be noted that the study of the system of conditions for the development of the hardiness of personality at the stage of mastering the future profession is relevant for optimizing and increasing the effectiveness of the process of learning and education in higher education, for increasing the activity of those who acquire higher education in both educational and educational activities.

Under war conditions in Ukraine, the hardiness of every person needs significant updating. In addition to the components of the formation and development of hardiness of personality, the study of the theory and practice of the mechanisms of hardiness is undeniably in demand at the moment.

It is appropriate to take into account that, according to S. Maddi, the mechanism of action of hardiness evolves the influence of attitudes on the assessment of the current life situation and the readiness of a person to actively act for the benefit of the future. According to S. Maddi, one of the main reasons of hardiness is the trait of activity, as opposed to passivity, which prevents the emergence of internal tension in stressful situations [1]. S. Maddi's study on hardiness is consistent with his theory of personality, which he defines as activation theory, a variant of the consistency model (S. Maddi's activation theory, D. Fiske), which describes the consistency or inconsistency between the usual and actually necessary levels of activation for a given situation or tension of the human psyche. At the same time, the concept of activation means the level of energy, which includes both a psychological and a neuropsychological component. This theory emphasizes the importance of information and emotional experience that a person receives as a result of interaction with the surrounding world [1].

In his research, S. Maddi describes five main mechanisms through which the impact of hardiness is manifested:

- assessment of life changes as less stressful;
- creation of motivation for transformational work;
- strengthening of the immune response;
- increasing responsibility for health practices;
- search for active social support [1].

At the student age, life-sustainable beliefs are determined by life orientations, internal control, competence, the direction vector of the individual, self-actualizing values of the individual, the ability to act in various circumstances and perceive the surrounding world holistically.

Personality traits that determine life-sustainable beliefs and are associated with the success of self-determination of higher education students in choosing a goal, with the implementation of purposeful activities are the main mechanisms through which hardiness contributes to effective self-regulation in student age. The development of personal qualities that contribute to increasing the hardiness of students of higher education is a basic condition for the development of active forms of self-organization and self-development that ensure the success of life and professional self-realization.

Therefore, the conducted theoretical analysis of the hardiness of higher education students made it possible to reveal a number of contradictions: between the existing scientific potential regarding the conditions for the development of hardiness of higher education students and the need to substantiate the system of psychological and socio-pedagogical conditions for its development at the student age; between the need to develop the sustainability of modern higher education students and the insufficient theoretical and practical development of the system of conditions for the development of hardiness in student age.

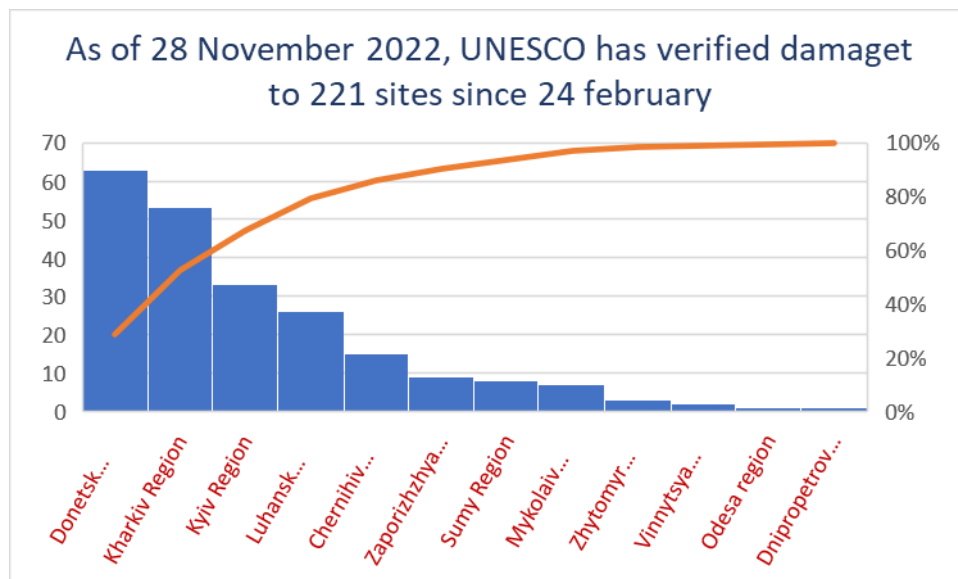
Hardiness is a complex integrated, structured, multifactorial psychological construct, the influence of which extends to many personal characteristics and human behavior; on life orientations; self-attitudes, stylistic characteristics of behavior, directed to a greater extent to support the activity aspect of a person, and to a lesser extent to support the activity of consciousness and is defined as the desire and value of life, the ability to successfully build an individual development trajectory.

References:

1. Maddi, S. R. (1968). *Personality theories: a comparative analysis*. Homewood, Ill: Dorsey Press.
2. Maddi, S. R., Khoshaba, D. M. (2005). *Resilience at work: How to succeed no matter what life throws at you*. AMACOM Div American Mgmt Assn.
3. Титаренко Т. М. (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Київ: Міленіум.
4. Титаренко Т. М. (2016). *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі*. Київ: Міленіум.
5. Титаренко Т. М. (2012) *Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистістю* Кіровоград: Імекс-ЛТД.
6. Чиханцова О. (2021). *Психологічні основи життєстійкості особистості*. Київ: Талком.
7. Шиловська О. М. (2003). *Психологічні особливості породження наративу як засобу саморозвитку особистості*. (Дис. канд. психол. наук). Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Київ.

4.3. Integration of museums of educational institutions of Ukraine into the digital information space: trends, problems and challenges during the period of military hostilities in Ukraine

The cultural heritage of Ukraine suffers from Russian aggression. According to UNESCO data as of November 28, since the beginning of the Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022, 221 objects of cultural heritage have been damaged during bombings, including 98 religious objects, 17 museums, 78 buildings of historical or art interest, 18 monuments, 10 libraries [2] (Pic. 1).

Pic. 1. The number of damaged cultural heritage objects in Ukraine since the beginning of the Russian invasion of Ukraine during bombings, according to UNESCO data as of November 28, 2022

The is the danger that the number of cultural sites affected in Ukraine will increase as fighting in the country intensifies, and in other regions where the shelling has stopped, access to heritage sites may not be available due to robbery of collections by occupants or landmines. Therefore, the problem of digitizing cultural values is more urgent than ever. It is necessary to create a digital infrastructure through the joint efforts of specialists from different countries

at the international level, due to which even small regional and educational museums could create backup copies of their data without much effort and for free.

The relevance of the topic is associated with the rapid development of interactive museums in the world. Accordingly, the museum business receives new opportunities and prospects in Ukraine for the preservation of cultural heritage and the development of museum pedagogy during the period of military hostilities in Ukraine. The continuous development of technologies and new approaches to the education of children, pupils and students poses rather difficult challenges for us, which we must overcome together. World experience shows that the integration of museum funds into a digital format opens up unique perspectives that create space for online, virtual and interactive museums and gain particular popularity among children, youth and adults.

Also, the topic of the study is determined by a number of contradictions in solving the problems of education of pupils and students in the conditions of military hostilities on the territory of Ukraine and socio-cultural changes. The active pedagogical community is searching for new ways of updating the content of educational programs and organizing the educational process in educational institutions. This issue is especially relevant for educational institutions that work in hard-to-reach localities in view of access to regional and world cultural heritage.

The intensive development and modernization of education have necessitated new approaches to understanding and evaluating the vast cultural heritage accumulated by mankind. In this context, the importance and role of museum collections in the activities of educational institutions, in the life of the new generation and the society of the state is increasing. Modern education has a scientific direction and is based on experience-oriented learning and provides the acquisition of competencies necessary for further professional growth. Scientific education is not only the research and study of specialized subjects, but, first of all, the cultural, spiritual, scientific and educational development of a person who will be able to perceive the value potential of the human world.

One of the ways to solve this task is the creation of cultural, scientific and educational virtual museum-type complexes, which will perform not only the traditional functions of preserving and popularizing the history of the development of science, the scientific culture of mankind, and scientific and technological progress, but will also function as innovative development centers, in which children and adults, scientists and students will be able to better understand the role of science and culture and its achievements in the civilized world, establish a dialogue between scientists and students in various fields for the best coverage and use of the latest achievements of science in educational practice. Also, these innovative development centers will further contribute to the integration of the student community of Ukraine with new scientific achievements into the European and world scientific and educational space.

Relying on significant foreign experience, Ukraine is taking the first important steps towards the formation of updated museum pedagogy in its own scientific and educational space. Since pedagogy is focused on the active educational and cognitive activity of the individual, its promising and relevant direction in modern conditions is the design and creation of special interactive exhibitions using game and information technologies, the implementation of scientific, educational and cultural programs in new modern museums, that would use all achievements of the world experience in this field and took into account the traditions of domestic science and education, especially language, culture, worldview

At the time when the new educational Concept for the implementation of state policy in the field of reforming general secondary education “New Ukrainian School” [7] is being implemented, ideas of humanization and humanitarianization of education, broad involvement of the contemporary generation in the heritage of authentic and world culture, national history, universal spiritual and moral values found their development in the direction of museum pedagogy. Thus, modern museum pedagogy reaches a broader level of study and development of methods, forms, techniques intended not only for the student audience, but also for all other categories of the museum audience. Also, the primary task of modern Ukrainian

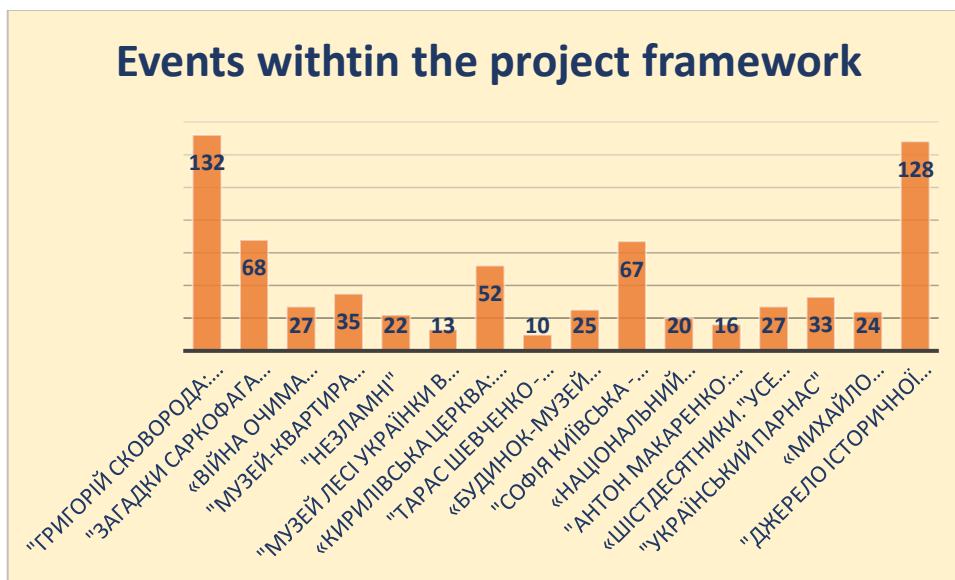
society is the formation of a patriot student with an active position, who will act in accordance with moral, spiritual and moral principles, is able to develop competencies and hard and soft skills, make responsible decisions, respect human dignity and rights.

The main principles of “child-centrism” is the pedagogy of partnership of all participants in the educational process: student, teacher, parents, public organizations. To improve the process of education and enhance the acquisition of key competencies for children and students, it is necessary to develop general cultural literacy for the successful self-realization of the individual.

“Minor Academy of Sciences of Ukraine” for students and youth scientist in Ukraine is both a model of an out-of-school institution of the 21st century and an environment for both the development of the intellectual youth of Ukraine and the formation of the national consciousness of the younger generation and constitutes an educational platform, which involves the integration of innovative pedagogical technologies and museum practices into the cognitive educational cluster of out-of-school education for the creative development and education of the individual. The Minor Academy in cooperation with the National Union of Local Historians of Ukraine is the initiator of the educational and cultural project “Museum Pedagogy in the Educational and Cultural Space of Kiev: Experience, Problems, Prospects” (hereinafter the project “Museum Pedagogy”), which is carried out within the framework of the City Comprehensive Target Program "Kyiv Education 2019-2023” [8]. The goal of the project is the implementation of the scientific and pedagogical potential of museums in the educational space, the development of search and research activities of young students, the formation of the younger generation's need for “museum communication”, the formation of a single educational and museum space in Ukraine for the research work of student youth.

To achieve the goal of the “Museum Pedagogy” project, the “Museum Marathon – 2022” was organized by R. Mankovskaya, the Deputy Chairman of the National Union of Local Historians of Ukraine and L. Karchin, the Head

of the Department of Educational Work of the “Small Academy”. Within the Department of Educational Work of the “Small Academy” online lectures were held in school museums (Pic. 2) [1].

Pic. 2. Events within the educational and cultural project “Museum pedagogy in the educational and cultural space of Kyiv: experience, problems, prospects”

One of these events is the online lecture “Source of historical memory: Mykhailo Maksymovych, table calendar”, which is timed to the Days of Science in Ukraine and was held during the military hostilities in Ukraine. The event, which was organized in cooperation with Inna Otamas, the Head of the Scientific Department of the State Educational Institution “University of Education Management” of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, was held with the participation of T. Moskalenko, the director of the Bohuslavetsk educational body “General education school of I-III levels – preschool educational institution” named after M. O. Maksymovich of the Voznesensk Village Council of the Zolotonsky District of the Cherkasy Region and the Mykhailo Maksymovich Literary Museum [5]. The purpose of the online lecture: a) to bring together students, educators, teachers, scientists, local historians, museum experts, and monument experts to preserve the cultural values laid down in the works of M. Maksymovych,

which are extremely relevant for the unity of the Ukrainian people in wartime conditions; b) study of the scientific activity of M. Maksimovich, an outstanding scientist of Ukraine, who throughout his life studied, promoted the historical and cultural heritage of the Ukrainian people.

During the online lecture, the director T. Moskalenko presented and reviewed in detail the Wall calendar “Our M. Maksymovich” [3]. The Mykhailo Maksymovich Literary Museum was also presented online. Now the “New Ukrainian School” is based on several principles, in particular, it is an activity approach as well as a value approach. Thus, thanks to the activities of M. Maksimovich, each page of the calendar helps teachers to implement a value approach. Every true Ukrainian should contribute to the revival of names, to the preservation of the historical memory of famous Ukrainian scientists, as they do it in the school museum of the outstanding Ukrainian M. Maksymovich. As T. Moskalenko noted in her report at the event, “In modern conditions, we must be able to handle our own memory ... which means, I am convinced, to remember means to resist ...”.

Regarding the online lectures, L. Tkachenko, the Head of the Sector of Scientific and Analytical Processing and Dissemination of Information of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Ph.D. ped. Sci., Senior Researcher, noted that, from the point of view of museum pedagogy, this, of course, is the application of objective and subjective approaches, which are now beginning to be widely used in schools: “Reach the unreachable and put it into the mind and heart of the child so that they live with it”. Finally, we have reached the time when no one can be afraid to express subjective opinion, to reveal the personality not in general terms, smoothed over, but like L. Tkachenko expressed her point of view in a narrow circle.

Also, an online lecture “Hryhorii Skovoroda: the Kovrai period of life creativity” within the framework of the “Museum Marathon – 2022”, timed to “The 300th anniversary of the birth of Hryhorii Skovoroda” occurred during the period of military hostilities in Ukraine, which was held jointly with the Kovrai educational complex “General Education school of I-III degrees – preschool

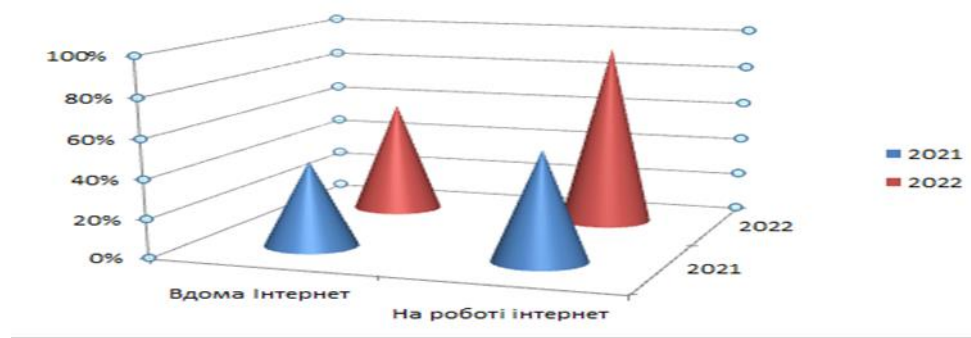
educational institution named after H. S. Skovoroda” of the Helmyazuz village council of the Zolotonskyi district of the Cherkasy region and by the Literary Museum of famous Ukrainian philosopher Hryhorii Skovoroda¹. In the course of the online lecture L. Ripper, Director of the Literary Museum of Hryhorii Skovoroda presented and reviewed in detail the interactive tourist and local history route “Kovrai region world of Hryhorii Skovoroda”, and also presented the online Literary Museum of Hryhorii Skovoroda. L. Ripper emphasized that H. Skovoroda was a very good teacher for his students. He cited H. Skovoroda: “Whoever thinks about science loves it, and whoever loves it never stops learning.” Currently, the “New Ukrainian School” is based on several fundamental principles, in particular on the principles of H. Skovoroda, a conceptual component – the idea of self-knowledge. Pupils in the museum are provided with integrated classes and conditions for the formation of practical life skills (hard work, patience, the ability to bring things to the end).

These are just two online lectures, which were held within the framework of the “Museum Marathon – 2022” organized by pedagogical and scientific-pedagogical workers of Ukraine. But the most important thing is that pupils were able to take part in these events. During the organization of events, pupils were involved in creativity and historical events, they researched the relevant stages of the life of the famous historical personalities they were presenting. During the preparation of videos, knowledge of digital technologies and a sense of nature and spirituality were combined to highlight research and literary works and even poetry of famous scientists and philosophers of Ukraine. The online form of the event made it possible to involve both pupils and pedagogical workers in the eventa. The recording of the eventa and presentation of the museums on the YouTube channel gives pupils, students, teachers and scientific and pedagogical workers the opportunity to get acquainted with the events and information at a convenient and safe time, when there are no shelling and air raids. Also, recording such events in museums and publishing them in social networks provides an opportunity not only to save information in digital format, but also to convey it to researchers and stakeholders.

This proves that the type of educational activity of pupils and students in a museum is significantly different from the type of activity at a lecture or seminar, since it does not involve memorizing large amounts of theoretical information, but searching for information in the course of research or performing specific tasks. During the lesson, students are involved in research activities by means of a museum exhibition, their research skills and creative judgments and assessments, critical thinking skills, and active knowledge of the world around are developed.

The intensive development and modernization of domestic education have necessitated new approaches to understanding and evaluating the vast cultural heritage accumulated by mankind. In this context, the importance and role of museum heritage in the activities of educational institutions, as well as in the life of a person and society as a whole, is enhanced.

In 2021-2022 research was conducted and anonymous responses were collected from 259 respondents and 338 respondents. When asked about the availability of access to the Internet, the answers of respondents were distributed as follows (2021-2022). (Pic. 3) [6, 9].

Pic. 3. Availability of access to the Internet in 2021-2022

Most institutions and organizations face challenges when it comes to transitioning to modern technologies. This becomes more evident when the change is initiated without analyzing the actual needs of the institution and the organization, as well as the needs of the people. Therefore, it is worth investigating the possibility of users to use virtual museums and online digital information.

Currently, the year 2022 has become a turning point for the people of Ukraine, during which the protection of the state and cultural heritage takes place. Ukrainians are trying to protect their cultural heritage pieces by covering them with sandbags, hiding exhibits in underground bunkers and raising funds for special storage cabinets, etc., digitization specialists and volunteers are creating projects that can urgently save cultural heritage from the threat of destruction during the war. But there are small school museums in which powerful research and interactive corners have been created for students. But there are small school museums that have interactive research corners for pupils and students. Such museums also need to preserve their collections along with the preservation of the cultural heritage of the respective settlement or region. Pedagogical and scientific-pedagogical workers together with students of educational institutions are involved in solving these problems so far as possible.

References:

1. Activities within the scope of the project «Museum pedagogy in the educational and cultural space of Kyiv: problems, present, prospects». (2022). URL: https://kman.org.ua/ua/Muzeina_pedahohika_2022?PRINT.
2. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. (2022, 29 November). URL: <http://surl.li/bylhd>.
3. Moskalenko, T. (2022). Wall calendar «Our M. Maksymovich». URL: <http://surl.li/dydou>.
4. Online lecture on the topic: «Gryhoriy Skovoroda: Kovrai period of creativity». (2022, 12 July). URL: <http://surl.li/dydov>.
5. Online lecture on the topic: «Source of historical memory: Mykhailo Maksimovich, desktop calendar». (2022, 20 May). URL: <http://surl.li/dydoz>.
6. Otych, O.; Otamas, I.; Ostrianska, O.; Bryn, L. The Use of Digital Tools for Training and Retraining of Education Professionals in the Context of the COVID-19 Pandemic 17th International Conference on ICT in Education, Research and Industrial Applications. Integration, Harmonization and Knowledge Transfer. Volume I: Main Conference, PhD Symposium, and Posters, ICTERI 2021; 3013:226-238, 2021. URL: <http://surl.li/dabsc>.
7. The concept of a new Ukrainian school. (2016). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Book-ENG.pdf>.
8. The National Union of Local Historians of Ukraine in the Development of the research filed «Museum Pedagogy». (2019, 26 April). URL: <https://nsku.org.ua/?p=13458#more-13458>.
9. IV Naukovo-praktychnyi seminar iz mizhnarodnoiu uchastiu «Orhanizatsiia elektronnoho dokumentoobihu v zakladakh osvity ta orhanakh derzhavnoi vlady». (2022, 26 May). URL: <http://surl.li/dydpb>.

4.4. Development of life skills in pupils of residential institutions by using Learning by Doing approach in education

Формування життєвих компетентностей у вихованців закладів інтернатного типу шляхом використання діяльнісного підходу у вихованні

Державний стандарт базової середньої освіти зазначає, що «метою освіти є розвиток природних здібностей, інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу [1].

Вважаємо, що саме діяльнісний підхід у вихованні сприяє формуванню компетентностей у вихованців закладів інтернатного типу.

Діяльнісний підхід у навчанні та вихованні це не просто діяльність учнів, а це процес, через який відбувається розвиток особистості. Дитина в процесі діяльності вибирає ті шляхи, форми, методи вирішення тих чи інших завдань, які притаманні саме її характеру, темпу роботи тощо.

У свій час В. О. Сухомлинський говорив: «Ми виховуємо учня не як носія знань, а як людину, яка має жити в суспільстві та приносити йому користь» [5]. Й. В. Гете, німецький поет, прозаїк, філософ XIX століття, сказав, що «недостатньо лише отримати знання, треба й ще їх уміти застосувати». У цьому контексті ми говоримо про те, як важливо вчитися використовувати в житті всі ті знання, які ми маємо.

Ми акцентуємо на тому, що саме через діяльність відбувається становлення та розвиток дитини. Таким чином, використовуючи у виховній роботі різні форми, методи й прийоми діяльнісного підходу, ми сприяємо

становленню такої людини, яка сама може вибирати, як їй діяти для того, щоб досягти успіху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, про те, що питанню вивчення діяльнісного підходу у вихованні приділяли увагу О. М. Леонтєв та С. Л. Рубінштейн. Американські вчені Д. Дьюї, В. Кілпатрик, Е. Коллінгс вивчали принцип навчання за допомогою дій. Завдяки дослідженням науковців Ю. К. Бабанського, І. І. Ільєсова, Л. В. Занкова, І. Я. Лернер, М. І. Махмутова, М. Н. Скаткіна та ін. ми знайомі з умовами ефективного впровадження діяльнісного підходу у навчально-виховний процес школи.

Авторитетними для нас є результати дослідження, які були проведені під керівництвом Центру з питань творчості, гри й навчання «LEGO Foundation». Вони дійшли висновку, що «навчання та виховання через гру, тобто діяльність, має позитивний вплив на розвиток дитини». Авторами цього звіту є: пані Рейчел Паркер (Rachel Parker), старший науковий співробітник Австралійської ради досліджень у галузі освіти (Australian Council for Educational Research – Рада «ACER») і доктор Бо Ст'єрне Томсен (Bo Stjerne Thomsen), керівник із питань досліджень «LEGO Foundation» [8].

Метою статті є – проаналізувати існуючі форми та методи діяльнісного підходу у вихованні та їх вплив на формування життєвих компетентностей у вихованців закладів інтернатного типу.

Діяльнісний підхід – це спрямованість освітнього процесу на розвиток ключових компетентностей та наскрізних умінь особистості; застосування теоретичних знань на практиці; формування здібностей до самоосвіти й командної роботи; успішна інтеграція в соціумі та професійна самореалізація. Отже, діяльнісний підхід в освіті – це не сукупність окремих освітніх технологій чи методичних прийомів. Це методологічний базис, на якому будуються різні системи навчання зі своїми конкретними технологіями, прийомами та теоретичними особливостями. Діяльнісний підхід є альтернативним методу трансляції знань і їх пасивного засвоєння, дозволяє досягти освітні цілі, що втілюють потреби суспільства і держави [9].

Ми глибоко переконані, що діяльнісний підхід у навчанні та вихованні сприяє формуванню життєвих компетентностей в учнів.

У «Концептуальних засадах реформування середньої освіти «Нова українська школа» компетентність визначається, як «динамічна комбінація знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» [3]. Поділяємо позицію Т. І. Єрмакова, який визначав, що життєва компетентність це «специфічна здатність, яка дає змогу ефективно розв'язувати проблеми, що виникають в реальних ситуаціях життя» [2, с. 106].

Наголошуємо на важливості та необхідності формування життєвих компетентностей у вихованців закладів інтернатного типу. Звертаємо увагу на те, що у процесі формування життєвих компетентностей у вихованців треба обов'язково враховувати стан їхнього здоров'я, особливості розвитку, причини, через які діти навчаються в закладі освіти, а також особливості інтернатного життя.

Соціалізація вихованців у закладах інтернатного типу має свою специфіку. Школа для них стає прикладом побудови стосунків між людьми, поведінкових проявів, середовищем, у якому формуються практичні навички поведінки в життєвих ситуаціях.

Виникає актуальне питання про те, якими ж якостями повинен володіти випускник закладу освіти інтернатного типу для того, щоб ми могли говорити про сформованість його життєвих компетентностей.

Зазначимо лише орієнтовно такі якості:

- Вміти встановлювати контакти, впливати, переконувати й мотивувати.
- Бути мобільним, конкурентоспроможним.
- Використовувати знання для роз'язання життєвих проблем.
- Вміти приймати нестандартні рішення, брати відповідальність за їх вирішення.

- Вміти працювати в команді, розв'язувати конфлікти на основі толерантності.

- Вміти відстоювати свою позицію.

Звертаємо увагу на те, що сформованість цих та інших якостей допоможе дитині безболісно увійти у доросле життя, соціалізуватися в ньому. Існує необхідність переходу від знаннєвої до компетентнісної парадигми у навчанні та вихованні. Це актуалізує необхідність здійснення виховної роботи на засадах діяльнісного підходу. Суть виховання з точки зору діяльнісного підходу полягає в тому, що в центрі уваги стоїть не просто діяльність, а спільна діяльність дітей і дорослих з реалізації разом розроблених цілей і завдань.

Цілком підтримуємо твердження Алфі Кон: «Дозволяти людям приймати рішення стосовно себе – природніше, ніж контролювати їх. Це більше відповідає основним цінностям, які більшість з нас декларативно підтримує. Крім навичок, які будуть корисними для учнів у майбутньому, вони повинні мати можливість обирати вже сьогодні. Зрештою, діти – це лише дорослі у становленні. Вони є людьми, чиї нагальні потреби, права й досвід вимагають серйозного ставлення. Скажімо так: учнів потрібно не лише навчати жити у демократії, вони повинні мати цю можливість вже сьогодні» [4, с. 46].

У цьому контексті нова українська школа потребує нових підходів до навчання та виховання, які ґрунтуються на засадах педагогіки партнерства, співпраці між учнями та вчительством, відходу від авторитарної моделі комунікації, що вимагає переосмислення ролі педагога та учня [7].

Зауважимо, що діяльність це є засіб як становлення так і розвиток особистості. При такому підході, ми виховуємо людину, яка буде не тільки діяти згідно з інструкціями, вказівками тощо, а особистість, яка здатна оцінювати, аналізувати, вибирати та моделювати різні види діяльності. І саме це задовольнить потреби в саморозвитку й самореалізації.

Зважаючи на це, пропонуємо інтегровані технології, які розроблені на засадах діяльнісного ігрового підходу (Табл. 1).

Таблиця 1. Інтегровані технології на основі діяльнісного підходу

Назва	Зміст	Форми роботи
Активне навчання	Навчання через активне залучення всіх вихованців	Обговорення, картки відгуків, «правда – неправда», голосування, прес-конференція, акваріум, навчальні партнери тощо
Навчання на основі запитів дітей	Процес конструювання вихованцями знань шляхом формулювання власних запитань та пошуку відповідей на них	Дослідження, пошук, обговорення, презентація
Кооперативне навчання	Позитивна соціальна взаємодія вихованців	Навчаємось разом, навчання в команді, командна підтримка, метод «Пилка»
Навчання через відкриття	Навчання на основі поданої інформації	Пошукова робота, дослідження, аналіз інформації
Педагогіка Монтессорі	Позитивне особистісно-орієнтоване навчання	Вчитися вільно, без примусу, зовнішнього втручання і критики
Емпіричне навчання	Навчання на основі досвіду	Дослідження, спостереження, активне застосування
Проблемне активне навчання	Навчання через роз'язання конкретної проблеми	Порівняння, узагальнення, аналіз ситуацій, співставлення фактів
Проектне навчання	Навчання через створення проекту	Дослідження, пошук, планування, створення «продукту», презентація

Ми поділяємо висновки дослідження Рейчел Паркер (Rachel Parker) і Бо Ст'єрне Томсен (Bo Stjerne Thomsen) щодо того, що «діяльнісний підхід сприяє мовленнєвому та логічно-математичному розвитку під час застосування інтегрованих педагогік, а також одночасно стимулює розвиток соціальних, емоційних, фізичних і творчих вмінь у дітей» [6].

Формування життєвих компетентностей на засадах діяльнісного підходу повністю відповідає Стандарту загальної середньої освіти, який визначає, що при такому підході відповідальність за процес навчання та виховання розподіляється між вихователями, які створюють ефективне і безпечне освітнє середовище, і вихованцями, які навчаються на своєму досвіді, від своїх ровесників, через командні завдання, групову взаємодію, навчально-дослідницькі проекти.

Виховний процес в аспекті діяльнісного підходу зумовлений необхідністю проектування, конструювання і створення ситуацій виховуючої діяльності.

Діяльнісний підхід у вихованні реалізується в руслі ключової ідеї сучасної педагогіки про необхідність перетворення вихованця із переважно об'єкта виховного процесу в його суб'єкт. Виховання при цьому розуміють як «сходження до суб'єктності».

У центрі освітнього процесу мають бути не формули та правила, а дитина, яка у сприятливому освітньому середовищі, створеному педагогом на конкретному уроці та поза ним, розвиває свої риси – відвагу, наполегливість, працьовитість, стійкість, оптимізм, рефлексивне ставлення до помилок, толерантність тощо.

Висновки. Формування життєвих компетентностей на засадах діяльнісного підходу є найбільш виваженим шляхом у виховній роботі з вихованцями закладів інтернатного типу. Визначальною є роль педагога, який розуміє сутність діяльнісного підходу та допомагає вихованцям застосовувати отримані знання на практиці для розв'язання різноманітних життєвих завдань. Педагогу потрібно глибоко усвідомлювати ключові принципи діяльнісного підходу, які полягають в тому, що вихованці отримують знання не в готовому вигляді, як це було в освіті продовж багатьох років, а шляхом пошуку, дослідження, активного включення, експерименту, спілкуванні та взаємодії, комунікації та вміння аргументувати думку. А використання діяльнісного ігрового підходу у виховній роботі в закладах загальної середньої освіти з інтернатами (пансіонами) зможе сприяти формуванню життєвих компетентностей у вихованців.

Література:

1. Вікіпедія. Діяльнісний підхід [Інтернет]. Українська Вікіпедія https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D1%96%D0%B4 (дата звернення: 10. 10. 2022).
2. Державний стандарт базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30. 09. 2020 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 30. 05. 2022).
3. Життєва компетентність особистості: Науково-методичний посібник / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен – К.: Богдана, 2003. – 520 с.
4. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL:

- <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=a3BudS5IZHUudWF8a3JpdmVuamtlfGd4OjY5NDM4YTQwMTM1MDI1NjE> (дата звернення: 26. 10. 2022).
5. Навчання через гру та діяльнісний підхід: огляд доказів. Біла книга. The LEGO Foundation, 2017. URL: <https://www.legofoundation.com/>.
  6. Нова українська школа: основи Стандарту освіти. Львів, 2016. 64 с.
  7. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. N. M. Bibik. Kyiv: Litera LTD, 2018. 160 с.
  8. Паркер Р., Томсон Б. С. Діяльнісний підхід у школі. 2019. URL: https://drive.google.com/file/d/1ZcgBNOcKxlmj0qdLzw10S_Q1l9bYrOe/view?usp=sharing (дата звернення: 30. 10. 2022).
  9. Сухомлинський В. О.: Вибрані твори в 5-ти т. К.: Радянська школа, 1977. 670 с.

4.5. Education as a key factor of improving the life quality in the knowledge economy

Освіта як ключовий фактор підвищення якості життя в умовах економіки знань

В економіці найважливішим видом взаємодії вважається конкуренція, тому більшість країн постійно прагнуть до підвищення своєї конкурентоспроможності. Якщо раніше конкурентна боротьба зосереджувалася переважно навколо ресурсів і ринків, то за сучасних умов до ресурсів та ринків додалися сфери науки, технологій та освіти, яким в умовах розвитку економіки знань відводиться провідна роль. У зв'язку з цим, життєздатність національної економіки в значній мірі буде залежати від якості і масштабів використання науки і техніки, що не можливо без ефективної системи освіти. У період глобальних змін, які супроводжуються технологічними проривами, високими темпами розвитку науки та техніки, динамічними процесами виробництва і оновлення знань, вища освіта поступово нарощує роль первинного сектору економіки, оскільки саме вона забезпечує революційний багаж для інших галузей – нові знання та інновації.

Відповідно до Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ) до 2015 р., затверджених «Декларацією тисячоліття» ООН, прийнятою у 2000 році 189-ма країнами на Саміті тисячоліття ООН, серед восьми цілей сталого розвитку другою було визначено забезпечення освітою. Це було зумовлено пріоритетністю формування людського капіталу як потужного ресурсу національної економічної системи. У наступній декларації Цілей розвитку тисячоліття 2016-2030 рр. ставляться складні завдання саме у сфері вищої освіти. В Україні вони перейшли з площини забезпечення відповідності освітньої підготовки вимогам ринку праці в бік забезпечення принципу відповідності освіти потребам суспільного розвитку [5], вимогам нових викликів. Реалізацію даного принципу планується здійснювати шляхом досягнення цілі забезпечення

всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх [1].

На сучасному етапі роль вищої освіти в глобальній системі все більше посилюється, від її розвитку значною мірою залежать виробництво та просування знань, інформації, ідей, формування інтелектуального потенціалу. Унаслідок глобалізації відкриваються кордони для вільного пересування товарів, капіталів, людей, що сприяє розширенню можливостей розвитку, масштабів діяльності та процесів обміну, які супроводжуються посиленням інтенсивності придбання та використання знань, швидкою появою нових знань. Перетворенню знань та освіти в основну рушійну силу економічного зростання, інструмент забезпечення індивідуального та суспільного добробуту також сприяє революційний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій. Вища освіта у глобалізованому світі набуває нового значення, вона стає виробником нових знань, їхнього перетворення в інновації та на цій основі сприяє створенню додаткових ресурсів і можливостей для індивідуального успіху людини, суспільного розвитку, економічного зростання в цілому.

Підтвердженням зростаючої ролі вищої освіти в сучасному глобалізованому середовищі є виділення окремого блоку «Вища освіта і професійна підготовка» серед 12 груп контрольних показників індексу глобальної конкурентоспроможності за методикою Всесвітнього економічного форуму. Результати щорічних досліджень рейтингу країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності [7] вказують на те, що країни, які входять у ТОП-20 за рівнем глобальної конкурентоспроможності, мають високі індекси та лідируючі позиції за індексом вищої освіти і професійної підготовки (а саме Сінгапур, Фінляндія, США, Швейцарія, Нідерланди, Данія, Нова Зеландія, Норвегія). Це доводить вагому роль вищої освіти в забезпеченні глобальної конкурентоспроможності країни.

Освіта визначена найважливішою складовою показника «якість життя». Показник індексу освіти враховується при визначенні рівня економічного розвитку країни, який є ключовим критерієм ранжирування країн на розвинені,

що розвиваються та найменш розвинуті. Простежується пряма залежність між лідерством країн за рівнем розвитку освіти і досягненнями в інноваційній сфері, забезпеченням високого рівня якості життя (Табл. 1). Відповідно до наведених рейтингів країни з ТОП-10 за рівнем індексу рівня освіти [6] Німеччина, Норвегія, Ірландія, Ісландія, Данія, Швеція, Австралія посідають лідируючі позиції у ТОП-10 країн за рівнем індексу якості життя [9]. Саме ці країни належать до групи розвинених країн, їх соціально-економічні досягнення, і як наслідок належний рівень життя, багато в чому зумовлені високим рівнем людського капіталу, що є необхідною умовою для інноваційного розвитку, модернізації суспільства та економічного зростання.

Таблиця 1. Рейтинги країн за індексами рівня освіти, якості життя, інноваційності у 2020 р. *

ТОП-10 країн за індексом рівня освіти		ТОП-10 країн за індексом якості життя		ТОП-10 країн за індексом інноваційності	
Країна	Індекс	Країна	Індекс	Країна	Індекс
Німеччина	0,943	Норвегія	0,957	Швейцарія	66,08
Норвегія	0,930	Ірландія	0,955	Швеція	62,47
Великобританія	0,928	Швейцарія	0,955	США	60,56
Фінляндія	0,927	Гонг-Конг	0,949	Великобританія	59,78
Ісландія	0,926	Ісландія	0,949	Нідерланди	58,76
Нова Зеландія	0,926	Німеччина	0,947	Данія	57,53
Австралія	0,924	Швеція	0,945	Фінляндія	57,02
Ірландія	0,922	Австралія	0,944	Сінгапур	56,61
Данія	0,920	Нідерланди	0,944	Німеччина	56,55
Швеція	0,918	Данія	0,94	Корея	56,11

* *Countries by education index; Standard of Living by Country; Global Innovation Index;*

Освіта є четвертою найбільшою статтею видатків в країнах ЄС після соціального захисту, охорони здоров'я та надання державних послуг [3], її розвитку та трансформації відповідно до нових викликів приділяється значна увага. У провідних країнах за рівнем та якістю освіти склалися різні системи. Найбільш прогресивними вважаються системи освіти США, Великобританії, Канади, Німеччини, Австралії, Швейцарії, Китаю, Нідерландів, Швеції, Франції. Узагальнюючи ключові особливості підходів до її розвитку та

підтримки, слід відзначити наступні чинники успіху [3]: належне фінансування та державна підтримка, постійна адаптація освіти до нових вимог, орієнтація на дослідження процесів і технологій, практична спрямованість, що проявляється в формування навичок розуміння життєвих ситуацій, керування ними та вирішення їх; базування на історії та багатій культурі; пріоритезація принципу командної роботи та співробітництва, що значно покращує можливості взаємодії та комунікації у процесі навчання; постійне впровадження інноваційних програм та зручностей в організацію та здійснення навчального процесу; акцентування на актуальності навичок, дослідженнях та цифрових технологіях. У цілому освіта у провідних країнах спрямована на підготовку студентів до особистісного зростання та застосування знань на благо суспільства та економіки. В умовах сучасних трансформацій важливо, щоб система освіти удосконалювалася відповідно до нових вимог та викликів.

Інноваційні методи та технології навчання, що спрямовані на розвиток підприємницьких навичок та дослідницьких компетентностей; вмінь шукати, збирати, аналізувати та опрацьовувати значні обсяги інформації; цифрових здібностей; критичного мислення. Найбільше характеризує якість освіти – освітній контент, який має постійно оновлюватися відповідно до нових досягнень науки і техніки, отже актуальні знання стали невід’ємним атрибутом високоякісної освіти. Саме за такого підходу реальний сектор економіки буде забезпечуватися висококваліфікованими кадрами, з розвинутими інтелектуальними здібностями, які дозволять вирішувати складні професійні завдання, бути активними та ініціативними, креативними та сміливими, здатними ризикувати, приймати рішення та діяти в умовах безпрецедентних викликів.

В умовах розвитку економіки знань завдання вищої освіти усе більше ускладнюється, їй відводиться провідна роль в генеруванні нових знань та їх поширенні. Розвиток економіки та успіх бізнесу все більше залежить від рівня використання нових знань та здатності втілювати зміни перш за все технологічні, організаційні, управлінські. Лише за умов активізації інноваційної

активності, заснованої на зростаючому інтелектуальному потенціалі, сформованому у системі освіти та науки, можна очікувати створення нових робочих місць, зростання частки висококваліфікованих працівників, підвищення заробітної плати, зменшення безробіття, створення гідних умов праці. Тим самим збільшуватимуться показники суспільного виробництва, доходи країни, зростатиме економіка, відповідно і рівень життя населення.

Саме країни, в яких розвинута та адаптована до нових умов система освіти, на високому рівні та прискореними темпами виробляються та впроваджуються нові знання, конкурують на глобальному ринку і посідають ключові місця, забезпечуючи тим самим порівняно високий рівень життя. За результатами проведених досліджень Уолтером В. Пауелл і Кайсою Снеллман (Стенфордський університету) виявлено, що прискорення появи наукових знань почалося ще наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя. Приблизно в 1983 році обсяг патентування в США почав набирати оберти і неухильно зростав до кінця 1990-х років, коли темпи ще різкіше прискорилися. За наступний 20-річний період кількість патентів, виданих американським винахідником, подвоїлася, а кількість патентів, виданих у Сполучених Штатах, зросла з 47642 до більш ніж 168 040, тобто більше як у три рази [10]. Очевидно, патентні тенденції свідчать про помітне прискорення одержання нових знань останнім часом, що стало загальносвітовою тенденцією. Тренд виробництва та поширення нових знань набирає подальших обертів і все більше прискорюється, що вимагає від освіти своєчасної трансформації.

Постійний розвиток знань сприяє безперервному оновленню інформації та технологій, використання яких забезпечує економічні перетворення, тим самим роблячи їх важливим економічним ресурсом. Розвиток економіки знань перетворює сферу вищої освіти із кінцевої ланки передачі готової інформації та знань у сферу безперервної генерації нових знань і галузь національної економіки, що забезпечує конкурентоспроможність країни та розвиток суспільства [4], рівень якого прямо впливає на якість життя. Тому освіта у в ланцюгу економічних перетворень посідає ключове місце (Рис. 1), з якого

починається економічний цикл реалізації генерованих та поширених знань в реальному секторі економіки.

Рис. 1. Освіта в ланцюгу економічних перетворень

Забезпечуючи підготовку кадрів, освіта сприяє формуванню інтелектуального капіталу, якість якого залежить від системи освіти, тому вона повинна бути динамічною і гнучкою, постійно реагуючи на зміни та нові вимоги. Тривала дискусія відносно пріоритетності жорстких (hard skills) чи м'яких (soft skills) компетентностей завершилася визнанням того, що потрібен оптимальний їх баланс. Оскільки в сфері освіти дотепер більше уваги приділялося теоретичній та практичній підготовці, то зараз поряд з цим усе більше уваги приділяється формуванню загальних компетентностей. Саме високий рівень професійних знань та навичок і володіння загальними компетентностями, зокрема вміння працювати в команді; критичне мислення; лідерство; підприємництво, активність та ініціативність; креативність;

відповідальність та дисциплінованість; стресостійкість; здатність вирішувати проблеми; цифрові навички тощо, визначають професійний старт та розвиток кар'єри, успішність людини та здатність самореалізуватися, отримувати задоволення від роботи та бажаний рівень матеріальної винагороди (Рис. 2), що, у свою чергу, є підґрунтям його життєвих умов, що виступають індикатором якості і рівня життя.

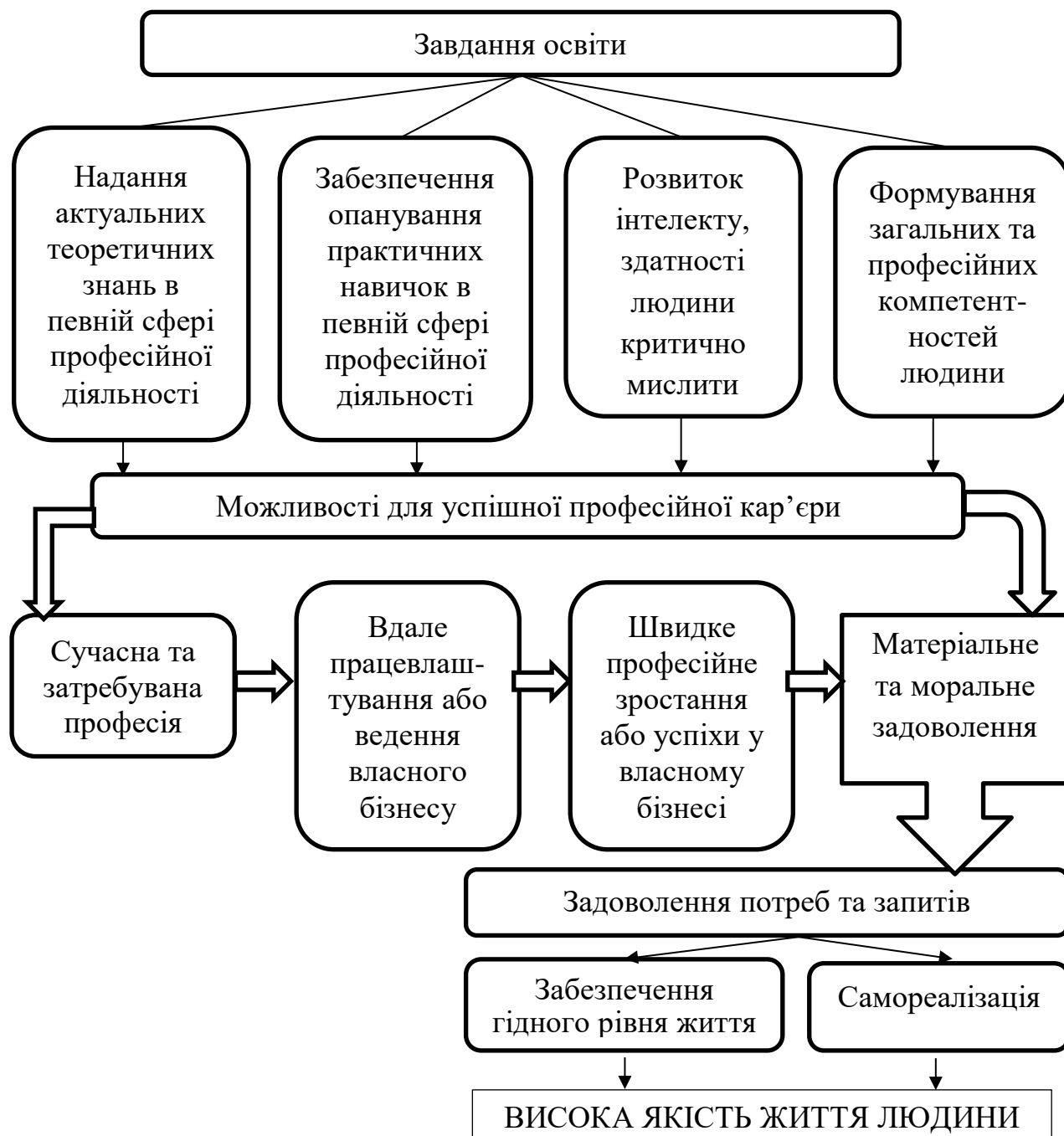

Рис. 2. Роль освіти в забезпеченні якості життя людини

Наступним аспектом є той факт, що освіта, а саме вища, невід'ємною складовою якої є науково-дослідна діяльність, виступає генератором нових відкриттів, знань та технологій, які шляхом їх комерціалізації реалізуються в реальному секторі економіки. Безперечним є факт, що для генерації нових знань потрібні люди, озброєні знаннями, отриманими протягом життя, вона носієм творчого процесу в науці, який генерує нові знання та в прикладних дослідженнях і розробках, які перетворюють знання на інноваційне продукти та послуги [8]. Тому науковий потенціал та науково-дослідна інфраструктура формуються у системі освіти і відіграють ключову роль в її здатності забезпечувати інноваційний розвиток, умовами для якого є інтелектуальний потенціал та вироблені інновації в сфері освіти. На основі інноваційного розвитку забезпечується прорив та відбувається зростання, яке супроводжується підвищенням рівня національного доходу, який дозволяє підвищувати рівень життя, виводи його на новий якісний рівень.

У свою чергу, економічні перетворення, призводячи до підвищення рівня та якості життя, зумовлюють зростання вимог та очікувань від освіти, у відповідь на що має постійно розвиватися освіта на інноваційних засадах, забезпечуючи задоволення зростаючих вимог та потреб суспільства у знаннях та технологіях, в інтелектуальному капіталі для наступного економічного циклу. У зв'язку із цим від відповідності освіти новим викликам, здатності адаптуватися до вирішення нових завдань залежать можливості економічного розвитку країни.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року відзначено, що модернізація і розвиток освіти та науки повинні набути випереджального неперервного характеру, гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються у світі й Україні [2]. Особливо це актуально для сфери вищої освіти, яка забезпечує підготовку фахівців для реального сектору економіки. Серед інноваційних підходів слід наголосити на необхідності розробки та впровадження унікальних авторських курсів, оновлення змісту дисциплін та навчального контенту за результатами наукових досліджень, актуалізації

напрямів підготовки освітніх програм та навчальних матеріалів, відповідно до вимог та потреб ринку праці, використання результатів наукових досліджень у навчанні.

В сучасних умовах реальні вимоги до фахівців, очікування від їх знань та навичок, змінюються швидше, ніж набуті знання в системі вищої освіти. Тому одним із пріоритетів вдосконалення освіти є актуалізація освітніх програм та контенту відповідно до тенденцій науково-технічного, соціально-економічного розвитку, що сприятиме підготовці висококваліфікованих фахівців з потрібними фаховими компетентностями. Самі по собі нові знання – новий продукт наукових досліджень, який одержано вперше і належить він певному науковцю та / або групі науковців, тому їхнє впровадження в навчальний процес і буде сприяти інноватизації освітнього продукту. Отже необхідною є активізація науково-дослідної діяльності закладів освіти та наповнення навчального контенту новими результатами власних наукових досліджень, що буде сприяти поширенню сучасних знань в процесі навчання, саме вони і забезпечуватимуть інноваційність освітніх продуктів та їхню унікальність, відмінність від конкурентів, надаючи тим самим конкурентних переваг закладу освіти, конкуренція між якими загострюється.

Ураховуючи силу впливу, швидкість та кардинальність змін, які відбуваються наразі в усіх сферах життєдіяльності, актуальзується перехід з адаптивного до зовнішнього середовища управління освітою на випереджальний тип. Трансформація освіти має відбуватися на основі передбачення того, які сфери та в якому напрямі будуть розвиватися в майбутньому, які знання, навички, професійні якості будуть потрібні фахівцям. Тому базовими принципами інноваційного підходу до формування унікальної пропозиції освітніх продуктів є науковість, унікальність, практикоорієнтованість, випереджальність, ініціативність. Засновуючись на наведених принципах та зважаючи на необхідність адаптації освітніх продуктів до вимог ринку праці, запропоновано інноваційний практикоорієнтований підхід до розробки / вдосконалення освітніх програм закладів вищої освіти

(Рис. 3) [1]. Для пошуку інноваційних ідей для формування та / або удосконалення освітніх програм важливим є використання методу дизайн-мислення, результатів наукових досліджень, експертних методів, бенчмаркінгу, форсайт-досліджень, налагодження постійної взаємодії та комунікації з усіма стейкхолдерами для залучення їх у процеси трансформації системи освіти.

Рис. 3. Процес формування інноваційної складової освітніх продуктів в закладах вищої освіти

Такий підхід до трансформації освіти дозволить сформувати інтелектуальний потенціал, здатний генерувати знання, перетворювати їх та інформацію в кінцеву цінність, в попит, який виникає внаслідок їх популяризації, розподілу та розумного використання. Як справедливо зазначають Ivaničková A., Vlčková V. в основі розвитку лежить якість кожної людини, яка може використовувати інформацію та знання таким чином, щоб забезпечувати здатність інноваційного потенціалу через процес навчання перетворити знання та інформацію на оптимальну цінність [8].

Економічні перетворення, науково-технологічний та цифровий розвиток вже кардинально змінили особливості життя та внесли не просто корективи, а зумовили нові практики і моделі поведінки споживчої та організаційної. Економіка знань, безконтактна, циркулярна економіка, принципи сталого розвитку потребують змін в системі освіти, яка має забезпечити нові, зростаючі вимоги та потреби суспільства фахівцями з відповідними знаннями та навичками, загальними компетентностями. У свою чергу, ураховуючи роль, значимість та вплив освіти як інституту створення, поширення й використання знань і компетенцій, від її адекватності сучасним викликам, ефективності функціонування залежать рівень та темпи інноваційних процесів, можливості подальшого економічного розвитку та зростання. Трансформація системи освіти має забезпечити подальший розвиток науки і забезпечити виробництво нових знань для майбутніх поколінь. Процеси науково-технологічного розвитку, цифрової трансформації та становлення економіки знань роблять сферу освіти первинним сектором суспільного виробництва, інструментом забезпечення індивідуального та суспільного добробуту, індикатором і базисом рівня та якості життя.

Література:

1. Жегус О. В. (2018) Система маркетингу закладів вищої освіти: теорія, методологія, практика. Харків: Видавець Іванченко І. С., 370 с.
2. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / Указ Президента України № 344/2013 від 25. 06. 2013. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/344/2013/page2>.
3. Освіта впливає на рівень життя: Як вона змінюється в країнах ЄС? URL: <https://euukrainescoop.medium.com/education-in-eu-countries-6f0b332592e1>.
4. Савицька Н. Л., Ушакова Н. Г., Помінова І. І. (2016) Ринок послуг вищої освіти в контексті теорії мериторних благ // Проблеми економіки. № 4. С. 190-196.
5. Цілі Сталого Розвитку: Україна / Національна доповідь. URL: https://menr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦР%20України_липень%202017%20ukr.pdf.
6. Countries by education index. URL: <https://rankedex.com/society-rankings/education-index>.
7. Global Innovation Index. URL: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2020/.
8. Ivaničková A., Vlčková V. Education as a Precondition in Knowledge Economy. Central European Conference in Regional Science – CERS, 2009. URL: https://issbs.si/press/ISBN/978-961-6813-10-5/papers/ML12_092.pdf.
9. Standard of Living by Country | Quality of Life by Country. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/standard-of-living-by-country>.
10. Walter W. Powell1, Kaisa Snellman The knowledge economy. URL: https://www.researchgate.net/publication/234838566_The_Knowledge_Economy.

4.6. Energy-informational foundations of human health in the training system of future physical education teachers

Енергоінформаційні основи здоров'я людини у системі підготовки майбутніх вчителів фізичної культури

Сьогодні, як ніколи раніше, всебічному розвитку підростаючого покоління приділяється багато уваги. Тому сьогодні проблема підготовки висококваліфікованих кадрів для роботи з підростаючим поколінням, якому відбудовувати нашу країну, є актуальною, особливо з погляду на необхідність піклування про підвищення рівня їх здоров'я та моральну вихованість. Поняття моральної вихованості у спеціальній літературі диктується глибоким взаємозв'язком соціальних, психологічних та педагогічних закономірностей розвитку особистості. Тому питання потреби у всебічно розвиненому, добропорядному поколінні є очевидним та актуальним. А значить йому потрібні знання, що забезпечують тривале здорове життя на базі гармонійних відносин з навколишнім простором, а також сприяють переосмисленню майбутніми вчителями багажу знань про структуру світобудови, про особливості розвитку його світових обсягів, що дасть можливість майбутньому педагогові усвідомити своє місце в цьому безкрайньому просторі. Ці знання допоможуть сконцентрувати зусилля майбутніх учителів на самовдосконаленні. Тому з позиції перспективи для майбутніх вчителів фізичної культури в навчальний план введено самостійну дисципліну «Екологія внутрішнього світу людини», яка раніше називалася спецкурсом «Духовність і здоров'я». Дисципліну «Екологія внутрішнього світу людини» здобувачі вивчають паралельно з дисципліною «Основи екології», що вже є в навчальному плані, отримуючи таким чином знання і про екологію навколишнього середовища, і про екологію внутрішнього світу людини, що так важливо для високодуховної, фізично розвиненої особистості. Адже життя показує, що у високодуховної особистості немає проблем зі здоров'ям. Науковці довели, що люди хворіють за

свою провину. Причина хвороби знаходиться у самій людині, у її свідомості. Загальновідомо, що якщо у такої людини раптом з'явився головний біль, він не намагатиметься прийняти болезаспокійливу таблетку. Він постарается поміркувати за яких обставин він вчинив неправильно: неправильно подумав або ж, не впоравшись зі своїми емоціями, «адекватно», як йому здалося на той час, відреагував на щось. Високодуховна особистість знайде причину свого головного болю, що з'явився як би «на рівному місці». Звичайна людина саме так і думає про це «рівне місце». Адже людину ніхто не вдарив, у неї не було причин нервувати тощо. Тоді звідки з'явився головний біль? Для такої людини вихід один – прийняти таблетку, яка заспокоїть біль. І людина її приймає... А коли згодом у цієї людини знову з'явиться головний біль, вона знову тягнеться за таблеткою [1].

Для таких людей ліки є тією соломинкою, за яку намагається вхопитися «потопаючий». Загальновідомо й те, що високодуховна особистість щаслива в родині, процвітає на роботі. Таких щиро люблять, навіть не усвідомлюючи, за що люблять. Кажуть, що хороша людина. Більшість, кому невідома глибина цього питання, так і думає. Такі люди не знайомі з тонкоматеріальною структурою людини, не знають про взаємозв'язок людини із Всесвітом, не знають законів Вічності. На жаль, матеріалістична наука не давала таких знань. На жаль, людина пішла легким для себе шляхом, зробивши свій вибір на користь сьогодення. Адже в неї, а вона у цьому впевнена, лише одне життя, і треба встигнути зручно влаштуватись у ньому, якнайбільше придбати не лише для себе, а й для дітей, онуків... Більшість вважає, що саме так має жити справжній господар. Ми дійшли такого життя, в якому самі вже відчуваємо дискомфорт. Ми втрачаємо таку необхідну, а колись настільки звичну, зв'язок з природою, більше хворіємо, не помічаючи, як хворіє сама природа, на яку ми робимо боляче. Тоді якої милості нам чекати від природи за такого безжального ставлення до неї? Вона вже не витримає такого ставлення до себе та намагається сказати нам про це землетрусами, катастрофами, цунамі. Але ми не чуємо і не розуміємо, бо не сприймаємо свою планету як живу сутність. Не

знаємо, що вона є Всесвітом, невід'ємною її частиною, як будь-який наш орган по відношенню до нашого тіла.

Наші негаразди сьогоднішнього дня є результатом нашого способу життя, відсутності знань про Всесвіт, про закони функціонування в ньому всього живого і не живого, про тісний енергетичний взаємозв'язок між усіма складовими Всесвіту та Вищим Космічним Розумом. А наші думки та емоції? Сьогодні ми продукуємо так багато негативної енергії. Адже негативна енергія завдає шкоди інформаційному Полю Всесвіту як вірус файлам наших комп'ютерів. А як ми робимо, коли виявляємо у своєму комп'ютері вірус? Адже наш комп'ютер під нашим контролем. У Всесвіті теж все під контролем. Нічого, ніде (нагорі чи внизу) не залишається непоміченим і без реакції на це... Але тільки в це наш господар Землі не дуже й вірить. Адже він цього не бачить, вважаючи, що там нагорі порожньо. Отже, може жити, бездумно продовжуючи безкарно брати від життя все, що тільки може взяти [2].

І якщо комусь навіть від правосуддя вдається втекти, то нікому не втекти від суду Божого. Тому що Бог у кожному з нас. Це та іскра Божа, про яку говорить вже і наука, це той дух (атмічне тіло), який веде нас по життю, будучи водночас каналом зворотного зв'язку, завдяки чому підконтрольні навіть наші думки, не кажучи вже про вчинки. І наука вже довела це. Вона вже і Бога визнала, давши йому ім'я (Вищий Космічний Розум) та визначення, що це Природа, що складається з енергії найвищого діапазону частот. А звідси й питання стану людини у суспільстві. Існує різна думка про щасливих і нещасливих, про невдах і процвітаючих людей. Як правило, вважають щасливим або процвітаючим того, кому вдалося чогось досягти і тепер він живе «безбідно». А хтось все життя «б'ється як риба об лід» і так нічого не досяг. Ось серед таких знаходяться ті, хто весь час скаржиться на свої невдачі, починаючи заздрити процвітаючому, а то й шукати «компромат». В результаті життя таких людей стає ще гіршим. Чому? Цікаве питання... А чому на шляху на роботу ми зустрічаємо таких різних людей? З таким різним настроєм: неспокійні, спокійно-ділові, дуже серйозні, схвильовані, радісні. Просто не перерахувати

складових тієї кольорової палітри настроїв, які ми спостерігаємо протягом усього дня і, до того ж, щодня. Перелічити складно, а от мати завжди гарний настрій – ні. Адже до наших послуг давньосхідна методика побажання щастя проста і доступна кожному. Зовсім нескладно подумки бажати щастя людям, що йдуть назустріч, але тільки щиро і радісно. За 15-20 хвилин такої роботи по дорозі на свою роботу ми докорінно змінюємо свій настрій у бік поліпшення. Хіба погано з'явитися на роботі в хорошому настрої, коли колеги здаються тобі такими милими і хочеться зробити для них щось хороше. На практиці цьому та багато іншого вчить дисципліна «Екологія внутрішнього світу людини», яку ми читаємо для майбутніх вчителів фізичної культури вже понад десять років [3]. Вивчення «Екології внутрішнього світу людини» спричинене необхідністю підвищення духовності студентської молоді, озброєння майбутнього вчителя знаннями та методиками роботи з підростаючим поколінням. У процесі навчання майбутні вчителі фізичної культури отримують необхідну науково-теоретичну підготовку та практичні методики духовного вдосконалення. Головним завданням «Екології внутрішнього світу людини» є формування готовності майбутніх вчителів фізичної культури до роботи з підростаючим поколінням щодо підвищення рівня її духовності. Готовність впровадження в практику методик поліпшення екології внутрішнього світу підростаючого покоління треба розуміти як складну інтегровану якість особистості, сутність якої становить рівень формування мотиваційного, змістовно-процесуального компонентів у їхньому взаємозв'язку. Особистісно-мотиваційний компонент проявляється у характері становлення майбутнього вчителя фізичної культури загальноосвітньої школи до творчого оволодіння новими знаннями та методиками роботи з підростаючим поколінням щодо покращення його здоров'я та рівня духовності, спрямованості на творчу активність. Ознаками прояву особистісно-мотиваційного компонента є вміння позначати мету власної дослідно-експериментальної роботи щодо внутрішнього світу дітей та пошуку шляхів його покращення. Змістовно-процесуальний компонент проявляється у рівні отримання знань про сучасні

доробки внутрішнього світу людини та використання їх у практичній діяльності.

Головними ознаками цього компонента є володіння психолого-педагогічними методиками дослідження та діагностики рівня фізичного та духовного розвитку підростаючого покоління, здатність до проектування та організації роботи з ним та батьками щодо покращення фізичного та духовного рівнів підростаючого покоління. Оцінно-рефлекторний компонент проявляється у самоаналізі майбутнім учителем фізичної культури своєї підготовки до впровадження сучасних знань з екології внутрішнього світу людини у практику загальноосвітньої школи. Головними ознаками цього компонента є: уміння вести самостійний пошук нової інформації з саморозвитку; здатність оцінити свою діяльність щодо науково-теоретичних та педагогічних знань, а також уміння побудувати план власної діяльності. Завданням навчальної дисципліни «Екологія внутрішнього світу людини» є досконале вивчення аспектів реалізації методик роботи з покращення екології внутрішнього світу школярів на фізичному та духовному рівнях. Призначення навчальної дисципліни – ознайомлення майбутніх вчителів фізичної культури з новими концептуальними положеннями, ідеями, закономірностями та принципами інноваційних підходів роботи зі школярами щодо покращення екологічного стану внутрішнього світу дітей на фізичному та духовному рівнях. До змісту дисципліни «Екологія внутрішнього світу людини» включені лише ті дані вчених світу, які мають експериментальне підтвердження, які завдяки публікаціям у періодичних виданнях набули популярності та визнання серед відповідних фахівців. Програма «Екологія внутрішнього світу людини» складається з двох частин: теоретичної та практичної, оволодіння якою і здійснюється на лекціях, практичних заняттях та під час самостійної роботи.

Під час усіх видів педагогічної практики майбутні вчителі фізичної культури проводять зі школярами обов'язковий виховний годинник, спрямований на підвищення рівня духовності підростаючого покоління, а також практичні заняття з вивчення методик духовного вдосконалення. Тому з

позиції перспективи для майбутніх вчителів фізичної культури Глухівського національного педагогічного університету в навчальний план першого курсу введено дисципліну «Екологія внутрішнього світу людини», яку студенти вивчають паралельно з дисципліною «Основи екології», що вже є в навчальному плані, отримуючи таким чином знання і про екологію навколишнього середовища, та про екологію внутрішнього світу людини, отримуючи поглиблені знання про взаємозв'язок людини з Тонким Світом, розкриваючи механізми взаємозв'язків у ньому, показуючи зв'язок між рівнем духовності та станом здоров'я людини з позиції нових знань науки, формуючи готовність майбутнього вчителя загальноосвітньої школи до роботи з дітьми щодо покращення екології їх внутрішнього світу та вдосконалення їх свідомості. Вивчення «Екології внутрішнього світу людини» було викликано необхідністю озброєння майбутнього вчителя фізичної культури знаннями та методиками роботи з підростаючим поколінням щодо підвищення рівня його духовності. У процесі навчання майбутні вчителі отримували необхідну науково-теоретичну підготовку та практичні методики духовного вдосконалення, оскільки для майбутнього фахівця фізичної культури є цінністю не тільки знання теорії та практики фізичного виховання та спорту, функціонування організму людини під впливом фізичних навантажень у спортивно-масовій, туристичній роботі, а й знання виховання з урахуванням нових знань.

Дисципліна «Екологія внутрішнього світу людини» з позиції нових знань є актуальною потребою сучасного освітнього процесу з майбутніми вчителями фізичної культури. Студентство отримувало інформацію про тонкоматеріальну структуру людини, про функціональну взаємодію її енергоінформаційних тіл з фізичним тілом та системою чакр, знайомлячись з їх фізіологічним аспектом та психологічною характеристикою, що необхідно для правильного розуміння взаємозв'язку духовності людини з чакрами; про душу та стадії її розвитку через почуття як основу продукування людиною енергії різного діапазону частот за допомогою роботи думки. Таким чином, студентам з позиції

енергетики давалося поняття про моральність, про взаємозв'язок рівня моральності зі станом здоров'я людини, про шляхи підвищення її моральності з позиції Творця.

Слід визнати наявність суттєвих труднощів, які були спочатку впровадження у освітній процес нових знань, коли довелося зіткнутися з нерозумінням і здивуванням з боку студентів, які не бачили необхідності в знаннях про Космос та його закони. А інформацію про Тонкий План людини взагалі брали під сумнів. На жаль, мали місце та висловлювання про передчасність таких знань для вчителів фізичної культури. Але ми виявляли терпіння і наполегливість, розуміючи, у який час живемо, і зберігаючи впевненість у позитивному результаті розпочатої роботи. А студенти змушені були упокоритися, оскільки зазначені дисципліни стояли у навчальному плані спеціальності та підлягали вивченню. До того ж нами було проведено роз'яснювальну роботу серед майбутніх вчителів фізичної культури. За домовленістю з кураторами груп нами був проведений цикл розмов на кураторських годинниках у всіх академічних групах про сутність та значення Тонкого Плану людини та законів існування в ньому всього суцього. Було й недорозуміння щодо прояву безумовної Любові до людей, але усвідомлення відповідальності за енергообмін дуже швидко розставило все на свої місця, що стало виявлятися під час проведення спортивних змагань, особливо в ігрових видах спорту. Тепер в ігровому залі під час змагань хоч і не менш галасливо, як раніше, але в ньому тепер панує доброзичлива атмосфера, коли присутні в залі з повагою, а часом із захопленням сприймають вдалі моменти змагальної боротьби не лише своєї команди, а й команди суперників. Завдання вчитися кращому перемагає, з чим тепер згодні і тренери, хоча спочатку деякі були на боці «своєрідно гучної підтримки» своїх команд. Відійшли в минуле й такі моменти з баскетбольних баталій, коли, наприклад, під час пробивання фолу кимось із команди суперника вболівальники рідної команди голосно та азартно скандували: «Мі-мо! Мі-мо!» і нестримно раділи, коли в того, хто пробиває фол, раптом «здавали нерви» і рука, що здригнулася, пускала м'яч повз кільце. Слід

зазначити, що під час педагогічної практики наші студенти аналогічному навчають та школярів, у чому ми мали можливість переконуватись, коли у наших спортивних залах наші студенти проводять змагання між командами шкіл, де проходять педагогічну практику. І це тішить, бо нові знання наші студенти таки прийняли та несуть їх до шкіл. Контроль знань наших студентів, їх практичних навичок дали можливість отримати конкретні уявлення про їхню глибину, які хоч і були задовільними, але далеко не однорідними. Так, краще засвоєні знання тонкоматеріальної структури людини потрібні не тільки для розуміння енергоінформаційних механізмів самооздоровлення, але і для практики тренувального процесу у спорті, чого не можна сказати про інформацію про Світобудову, про Канони Вічності, що, на жаль, ще сприймається значною частиною студентства як щось із дуже далекого майбутнього. Ставлення, що межує з індиферентністю сприйняття Нових знань, все-таки виявилось, але лише в окремих студентів, що швидше за все можна пояснити рівнем їхнього еволюціонування, хоча могло з'явитися і під впливом «випадкового» оточення якоїсь частини молоді, далекої від позитивного сприйняття новизни. Переважна більшість студентства нові знання прийняли, що вселяє впевненість у силі духу майбутніх вчителів фізичної культури. І, тим не менш, зауважимо, що на очікування позитивних результатів пішли довгі чотири роки, які все-таки подарували нам щасливу впевненість у наявності у них знань своєї тонкоматеріальної структури, що дало можливість освоїти енергоінформаційні механізми взаємодій (енергообміну) між людьми та розуміти свою відповідальність за нього.

Студенти навчилися створювати мислеобрази та працювати з ними, застосовувати методики духовного вдосконалення, створювати захисне енергетичне поле та працювати з енергопотоками людини, що так необхідно і їм самим, і оточенню. Про моральну вихованість студентської молоді судили за комплексом показників: патріотизму, дружби та товариства, дисциплінованості, по відношенню до праці, до природи, до колективних цінностей. Вивчення моральної вихованості студентської молоді включало врахування

різноманітних проявів особистості (усні, письмові висловлювання, емоційні реакції, ставлення до оточення, загальний характер поведінки конкретних студентів). Він проводився постійно протягом усього навчального року, керуючись положеннями, сформульованими М. Монаховим та І. Мар'єнком про те, що виявлення рівня вихованості – це не короткочасна кампанія, а повсякденна копітка робота, яка є складовою всього виховного процесу. Методологічну основу цих показників становила думка педагогів у тому, що особистість слід оцінювати з її діям. Враховуючи, що вихованість студентської молоді постійно проявляється у повсякденній поведінці, конкретних вчинках і справах, висловлюваннях, у відношенні до оточення, про неї ми судили за набором суспільно значущих якостей особистості (дбайливе ставлення до суспільних цінностей, до природи, колективізм, громадська активність, друж та товариство, любов до знань, до фізичної праці), що відображають якісну сторону вихованості. Почуття патріотизму багатогранне. Будучи синтезом найрізноманітніших почуттів, які виявляють ставлення людини до Батьківщини, свого народу, воно у кожному даному випадку проявляється специфічно. Так, виїзд спортсменів на змагання до інших міст та країн викликають патріотичні переживання краси та гідності рідного краю, рівня спортивного руху, що так цінує кожен спортсмен. При цьому завжди пам'ятали, що патріотизм, як риса особистості, містить не тільки моральні почуття, а й певну спрямованість, знаходячи свій конкретний прояв і втілення в колективістських відносинах людей. Необхідність виховання колективізму диктується тим, що з подальшим розвитком демократії зростає роль морального досвіду колективістських відносин, які стануть добровільними нормами життя людей. З колективістських відносин впливає така важлива риса патріота як гуманізм, що проявляється у повазі до людини, у чуйному ставленні та товариській турботі про нього. У гуманізмі органічно поєднуються любов і повага до людини з високою вимогливістю до неї. Почуття патріотизму проявляється у складному єднанні рис суспільної моралі і є основою формування суспільної активності. Проблема виховання суспільної активності

молоді у наші дні перебуватиме в центрі уваги держави, всіх соціальних інститутів, що визначають напрями виховання поколінь людей. У практичній роботі з майбутніми вчителями фізичної культури особливу увагу приділяли усвідомленій діяльності людини, колективу на користь суспільства. Свідоме, добровільне і творче виконання особистістю соціальних функцій що виявляється у відповідальному відношенні до праці та навчання, перетворення принципів суспільної моралі на глибокі особисті переконання, керівництво до дії, що так важливо і необхідно для роботи вчителя фізичної культури з підростаючим поколінням. Суспільна активність є специфічним синтезом прояви фізіологічних та фізичних функцій організму як вищої біологічної системи. Ця специфіка обумовлена насамперед свідомістю та цілеспрямованою волею людини, що суб'єктивно визначає загальноствивенну активність, регулює її зміст і форму прояву. Здійснення завдань розвитку суспільної активності студентської молоді забезпечується змістом різних видів її діяльності, що організуються у закладі вищої освіти та за його межами. Ось якраз навчально-тренувальна діяльність студентської молоді і є одним із видів громадської діяльності. Суспільна спрямованість тренувальної діяльності у спортивних секціях визначається тим, що в ній кожна молода людина постійно збагачує свої знання, підвищує культурний рівень, морально та фізично вдосконалюється.

Про результати цієї роботи ми судили з динаміки показників моральної вихованості (Табл. 1).

Аналіз результатів цілеспрямованої навчально-тренувальної роботи показав, що протягом чотирьох років динаміка показників моральної вихованості студентської молоді мала позитивну тенденцію. З року в рік активізувалася їхня громадська активність, покращувалося ставлення до навчання, до фізичних навантажень, до природи, до суспільної власності. Активізувалося почуття колективізму, дружби та товариства. Так, на кінець першого року навчання у педагогічному закладі освіти громадська активність студентів була вже вищою на 7,2%, на кінець другого року вона була вищою

на 21%, третього – на 38%, четвертого – на 7,2%. Показники ставлення до навчання покращилися відповідно на 6,4%, 12,3%, 12,9% та на 13,2%.

Таблиця 1. Динаміка показників моральної вихованості студентської молоді під впливом коригування навчального плану

№ п/п	Показники	Час обстеження	М + м	Різниця абсолютних величин (%)	
1.	Суспільна активність	1X 1-го н.р.	3,03 + 0,15	0,25	7,8
		У1 1-го н.р.	3,27 + 0,13	0,64	21,8
		У1 2-го н.р.	3,68 + 0,14	1,18	36,8
		У1 3-го н.р.	4,23 + 0,20	0,42	25,3
		У1 4-го н.р.	3,81 + 0,12		
2.	Відношення до навчання	1X 1-ю н.р.	3,054+ 0,11	0,40	13,1
		У1 1-го н.р.	3,44 + 0,13	0,62	20,0
		У1 2-го н.р.	3,66+ 0,32	0,71	23,3
		У1 3-ю н.р.	3,65+ 0,31	0,56	18,3
		У1 4-го н.р.	3,60 +0,21		
3.	Колективізм	1X 1-го н.р.	3,25+ 0,23	0,13	4,1
		У1 1-го н.р.	3,28+ 0,21	0,20	6,3
		У1 2-ю н.р.	3,35 + 0,19	0,65	16,0
		У1 3-го н.р.	3,80 +0,24	1,04	26,3
		У1 4-го н.р.	3,812+ 0,24		
4.	Дружба та товариство	1X 1-го н.р.	3,12 +0,26	0,11	3,2
		У1 1-го н.р.	3,21 +0,18	0,22	6,7
		У1 2-го н.р.	3,32 + 0,23	0,56	14,6
		У1 3-го н.р.	3,68 + 0,19	0,89	28,0
		У1 4-го н.р.	4,11 +0,20		
5.	Відношення до навчання	1X 1-го н.р.	3,21 +0,12	0,21	6,4
		У1 1-го н.р.	3,41 +0,09	0,39	12,0
		У1 2-го н.р.	3,41 + 0,09	0,41	12,9
		У1 3-го н.р.	3,61 +0,16	0,42	13,3
		У1 4-го н.р.	3,52 + 0,13		
6.	Відношення до суспільним цінностям	1X 1-го н.р.	3,22 +0,17	0,22	6,5
		У1 1-го н.р.	3,43 + 0,14	0,32	11,1
		У1 2-го н.р.	3,68 + 0,17	0,63	12,9
		У1 3-го н.р.	3,83 + 0,18	0,88	27,6
		У1 4-ю н.р.	4,12 + 0,27		

Помітніше покращення торкнулося показників колективізму, дружби і товариства. Так, показники колективізму першокурсників на кінець першого навчального року виростили на 4,1%, на кінець четвертого курсу – на 26,3%. Показники дружби та товариства зросли відповідно на 3,2%, 6,7%, 14,6% та на 28,0%. Показники ставлення до природи покращилися відповідно на 6,4%,

12,3%, 12,9% та на 13,3%. Зауважимо, що аналіз щорічно одержуваних результатів досліджень динаміки показників моральної вихованості майбутніх вчителів фізичної культури показав, що всі вивчені показники їхньої моральної вихованості до кінця першого року навчання в педагогічному університеті мали деяке покращення, але їхня статистична достовірність була відсутня. Проте протягом другого і третього років навчання вони мали місце статистично достовірне поліпшення показників моральної вихованості, що дає право говорити про доцільність проведеної роботи з майбутніми вчителями фізичної культури. Зауважимо, що результати дослідження щодо динаміки показників моральної вихованості змусили нас продовжити роботу, удосконалюючи зміст навчального плану спеціальності.

Висновки. Введення в навчальний план для вчителів фізичної культури дисципліни, токого матеріального спрямування можна вважати вартим уваги і доцільним. Анкетування випускників, яке ми проводили щорічно протягом чотирьох років їх навчання в педагогічному університеті, не виявляло не готових до роботи зі школярами щодо їх духовного вдосконалення. Таким чином, результати проведеної роботи можуть бути ефективно використані майбутніми вчителями фізичної культури у своїй практичній роботі з підростаючим поколінням. В майбутньому ми готові прислухатися до думки досвідчених педагогів та фахівців у галузі поширення нових знань та практичних методик.

Література:

1. Akimov, A. E. (1998). Sozdanіe torsionnykh tekhnologij isklyuchaet Apokalipsis. [Creating of torsion technologies excludes the Apocalypse]. *Chelovek i priklyucheniya – Man and adventure*, 7. P. 11-15.
2. Marenko, I. S. (1973). Kriterii npravstvennogo vospitaniya i osnovy metodiki vyyavleniya urovnej ee razvitiya u shkolnikov. [Criteria for moral education and the foundations of the methodology for identifying the levels of its development in schoolchildren]. *Izmereniya v issledovanii problem vospitaniya – Measurements in the study of problems of education*. Tartu. P. 35-42.
3. Seklitova, L. A., & Strelnikova, L. L. (2015). Sozdanіe dushi. Entsiklopediya Novoj Ery. Chelovek Zolotoj Ery. [Soul creation. Encyclopedia of the New Age. Man of the Golden Age]. Vol. 2. Moskow, Amrita-Rus.

4.7. Dynamics of value orientations of modern students: systematic aspect

Динаміка ціннісних орієнтацій сучасних студентів: системний аспект

Наявність у особи сучасної вищої освіти в демократичній країні впливає на підвищення якості життя. Людина з вищою освітою в змозі отримати необхідні компетентності для реалізації життєвої траєкторії, підвищення кар'єрними сходами, очікування гідної заробітної плати і стабільності життя та впевненості в завтрашньому дні. Але в пострадянській країні це можливо лише за умови подолання корупційних практик в освіті, особистісної переорієнтації молодого людини на необхідність реально дотримуватися доброчесності та цінностей демократичного суспільства.

Ціннісні орієнтації набувають особливого значення в професійному становленні. Основне завдання, яке постає перед сучасними закладами вищої освіти – студентоцентрованість процесу навчання, відповідність освітніх послуг усім вимогам міжнародних стандартів та запитам споживачів – особистості та суспільства. Формування особистості громадянина, який після перемоги в сучасній війні відбудовуватиме Україну, формуватиме її європейське майбутнє – це одне з головних питань сучасної освіти та української держави. Цей процес складний та тривалий, нерозривно пов'язаний з розвитком сучасної молоді.

У різнопланових дослідженнях проблеми розвитку особистості сучасного студента у науці він розглядається: як представник конкретної соціальної групи, незалежно від фахової підготовки (М. А. Паламарчук, С. Ф. Ступницька, А. А. Фурман, І. О. Цілинка та ін.); з позиції становлення професіоналізації (Ж. П. Вірна, О. А. Орищенко, О. П. Саннікова та ін.); з позиції специфіки фахової підготовки: майбутнього психолога (Х. М. Дмитерко-Карабін, Н. М. Дідик, М. Г. Лаврова, Н. І. Пов'якель, О. П. Саннікова, А. А. Фурман, О. В. Ямницький та ін.); педагога (Б. Т. Долинський, З. Н. Курлянд,

О. Я. Сеньків-Ферцаді та ін.); правоохоронця (В. І. Дяченко, В. Є. Луньов, Л. М. Прудка, Г. Х. Яворська та ін.).

Щодо підготовки психологів, то дослідження різних аспектів становлення особистості студента-психолога (Х. М. Дмитерко-Карабін, С. В. Крутько, Н. Є. Шахова, О. В. Ямницький та ін.) опосередковано торкаються проблеми формування його ціннісних орієнтацій, але вони не завжди створюють повне уявлення про їх динаміку в процесі навчання. Крім того, особливе значення дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх психологів полягає в тому, що цей аспект вивчення особистості завжди має дискусійний характер, оскільки в науці часто використовуються парадигми, тотожні за змістом з поняттям «ціннісні орієнтації», що створює умови для підміни змісту: мотиваційний комплекс (К. Замфір), особистісний сенс (О. М. Леонтьєв), ставлення (В. М. Мясіщев), внутрішня позиція особистості (Л. І. Божович), смислові цінності (Б. С. Братусь) та ін.

Відповідно до важливості зазначених питань можна визначити мету даного дослідження.

Мета: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити деякі психологічні особливості динаміки ціннісних орієнтацій студентів.

Об'єкт дослідження становлять цінності особистості студентів сучасної України.

Предметом дослідження є особливості динаміки ціннісних орієнтацій студентів Одеського інституту ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

Методи дослідження. Основу дослідження динаміки ціннісних орієнтацій студентів склали наступні методи: системно-структурний, метод аналізу наукових першоджерел за досліджуваною проблематикою, психодіагностичний та математико-статистичний метод (кореляційний аналіз).

Дослідження особливостей динаміки ціннісних орієнтацій студентів здійснювалося за допомогою опитувальника по темі «Доброчесність як цінність», розробленого особисто науковцями даного дослідження.

У процесі теоретичного та емпіричного дослідженні особливостей динаміки ціннісних орієнтацій студентів використання системно-структурного методу дозволяє нам розглядати ціннісну сферу майбутнього спеціаліста не як збірку окремих елементів, а у вигляді цілісного образу, системи, в якій окремі елементи мають в цій цілісності своє функціональне місце [10]. Крім такого методологічного завдання, системно-структурний метод у процесі організації та проведення дослідження виконує важливу функцію особливої процедури опису об'єкта, розуміння особливого способу його функціонування, що має істотне значення для створення корегувальних, розвивальних програм, спрямованих не тільки на зміни у досліджуваній властивості особистості, але й на розширення професійних компетентностей учасників тренінгів та програм.

Структурно-функціональний метод (Т. Парсонс [11] та ін.), як невід'ємна частина системно-структурного методу дослідження особистості, не тільки спрямовується на виділення цілісності сталих взаємозв'язків між окремими підсистемами цілісної системи, але й дозволяє виявити основні їх функціональні навантаження щодо один одного. У парадигмі структурно-функціонального підходу система визначається як незмінне, цілісне утворення, а функція розглядається як своєрідне призначення кожного окремого елемента цієї системи.

Для організації та проведення емпіричного дослідження динаміки ціннісних орієнтацій теоретична база має методологічне значення, оскільки, за Л. К. Велитченко та В. І. Подшивалкіною, коректно підібрана методологічна основа сприяє чіткому усвідомленню наукової проблеми, виділенню основних прогалів, які існують в досліджуваній проблемі, суттєво розширює світоглядні та соціально-значущі контексти інтерпретації отриманих результатів, а методичні рекомендації, створені на підставі методологічного обґрунтування проблеми цінностей, дозволяють не тільки здійснювати виховну та світоглядну роботу зі студентами, але й вдосконалювати систему фахової підготовки студентів, враховувати особливості динаміки ціннісних орієнтацій при розробці або вдосконаленні змісту окремих освітніх компонентів [3].

Аналізуючи досвід сучасної української та зарубіжної психології, як приклад в напрямку підготовки студентів у закладах вищої освіти, можна припустити, що до теоретичної бази, яка обґрунтовує актуальність та доцільність обраної теми дослідження динаміки ціннісних орієнтацій студента, можна віднести наступні:

- принципи сучасної психології (детермінізму, цілісності, активності, єдності свідомості та діяльності, розвитку);
- провідні положення генетичної (С. Д. Максименко) та інтегративної психології (К. Уілбер);
- структурно-функціональний підхід Т. Парсонса;
- основні принципи гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Оллпорт, В. Франкл);
- теорія розвитку Е. Еріксона та ін.

Схарактеризуємо коротко кожен з цих теоретичних засад.

Принцип детермінізму є провідним та сенсоутворювальним при поясненні будь-якого психічного явища, оскільки, як підкреслює В. Й. Бочелюк, без розуміння витоків детермінації наукове знання та його практична реалізація фактично втрачають свій основний сенс [1]. Для теми дослідження основна сутність принципу детермінізму полягає у постулаті щодо повного визначення психіки способом життя та її змінами, які відбуваються в процесі змінювання способу життя. Тобто, для організації та проведення теоретико-емпіричного дослідження і формулювання висновків щодо динаміки ціннісних орієнтацій студента принцип детермінізму є значущим, оскільки розкриває внутрішні механізми закономірності залежності психічних явищ від чинників, які лежать в їх основі, а за Т. Є. Тітовою, пояснює не тільки основні причини виникнення явища, але й розкриває найбільш ефективні шляхи цілеспрямованого формування та, у разі необхідності, корекції ціннісних орієнтацій студента. Водночас, вчена підкреслює, що саме за допомогою методологічного принципу детермінізму фахова підготовка студента (психолога) має спиратися на

усвідомлення провідної ролі ціннісних орієнтацій як важливого джерела активності та успішності у подальшій професійній діяльності [7].

Ми повністю погоджуємося з цією тезою та вважаємо, що розвиток ціннісних орієнтацій студентів можливий лише у разі врахування усіх чинників та умов фахової підготовки у закладі вищої освіти, які сукупно детермінують особистісне та професійне зростання майбутнього спеціаліста, у часі випереджають виконання функціональних обов'язків, але повністю не вичерпують системний конструкт особистості.

Принцип цілісності також, на наш погляд, є одним із системоутворювальних у процесі дослідження особистості студента, оскільки саме завдяки цілісності особистості як системи забезпечується особистісна та професійна ідентичність при значній кількості інших професійно значущих характеристик (наприклад, завдяки принципу цілісності ми можемо досліджувати і характеризувати ціннісні орієнтації студента і як єдине утворення, і як сукупність окремих підструктур).

Описуючи принцип цілісності будь-якої системи, П. К. Анохін підкреслює два основних критерії оцінювання:

1) репертуар – множину теоретико-емпіричних моделей взаємодії окремих підструктур, які дозволяють розглядати досліджуване явище за кінцевими результатами;

2) структура — відносно стійка єдність окремих підструктур цілісної системи та специфіка їх взаємовідношень [8].

Принцип активності дозволяє особистості реалізувати або актуалізувати накопичені знання у професії. Активність особистості сприяє важливим перетворенням в її внутрішній структурі завдяки інтеріоризації здобутків матеріальної і нематеріальної культури та реалізується у різних видах діяльності – науковій, творчій, відтворювальній, у ціннісній сфері та комунікації (А. В. Петровський та М. Г. Ярошевський [12]). Застосовуючи принцип активності в процесі підготовки студентів, можна розробляти та

впроваджувати виховні та освітні заходи й формувати ціннісну сферу майбутніх спеціалістів.

Важливим різновидом активності є самоактивність (М. Й. Боришевський [1]), яка активно впливає на становлення особистості майбутнього психолога, формує у нього навички саморегуляції, самоменеджменту та самовиховання. Крім того, самоактивність особистості щільно пов'язана з сенсовою сферою, розкривається через процеси співвіднесення реальності свого життя, різних цінностей та цілей професійної діяльності, завдяки чому суб'єкт навчається усвідомлювати особистісний сенс та цінність явищ та предметів оточуючого світу [1]. На думку М. Й. Боришевського, відсутність такого сенсу свого буття формує пасивну позицію особистості, а процес становлення її суб'єктності гальмується [1].

Узявши визначення самоактивності, надане М. Й. Боришевським, можна припустити, що серед найважливіших її значень у процесі життєдіяльності людини є формування та підтримка стійкого інтересу студента до майбутньої практичної діяльності, усвідомлення її соціального значення, формування позитивної установки на опанування професійними цінностями, готовність до професійної взаємодії, а якщо говорити про студентів-психологів, то й потреба у постійних супервізіях у процесі професійного розвитку тощо.

Принцип єдності свідомості та діяльності (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн) свідчить, що діяльність і свідомість створюють органічне ціле, вони не протистоять один одному, але й не тотожні. Свідомість створює внутрішній план діяльності, формує динамічні моделі реальності, завдяки яким людина не тільки орієнтується в оточуючому середовищі, але й змінює його. У дослідженні врахування принципу єдності свідомості та діяльності створює сприятливі умови для вивчення особливостей особистості студента через діяльнісний контекст: динаміка професійного становлення реалізується через розвиток самосвідомості студента, а його професійна готовність до майбутньої діяльності виражається у самовдосконаленні, набутті неформальної освіти та

розвитку професійної ціннісної сфери та її відповідності етичним нормам діяльності в суспільстві.

Професійна підготовка студента завжди пов'язана зі становленням його сенсожиттєвої сфери, формуванням цінностей. Важливим аспектом використання ідей гуманістичної психології в процесі підготовки майбутніх спеціалістів постає проблема сенсу як основи професійного існування та можливості підвищувати якість життя. Дослідження сучасних вчених (Т. Є. Тітова [7] та ін.) довели, що різні рівні розвитку ціннісно-сенсової сфери, а вони досліджували студентів-психологів, багато в чому залежать від перебігу конкретних життєвих ситуацій. Це стосується й студентів інших спеціальностей. Те саме ми можемо стверджувати щодо студентів спеціальності «Право», студентів-менеджерів або економістів та інших. Вчені виділяли різні рівні професійно важливих сенсів та сенсожиттєвих відношень: біологічно обумовлені, індивідуальні, особистісні.

За Л. Д. Столяренко, в процесі фахової підготовки у закладі вищої освіти студент має навчитися прагнути до розуміння сенсу свого професійного життя, максимально повно реалізовувати себе в процесі навчання у виші, розкрити свої здібності, обрати напрямок професійної спеціалізації та поступово перейти на новий щабель свого розвитку [13].

Згідно епігенетичного закону розвитку особистості Е. Еріксона, особистість, яка зростає та формується, має загальний план, виходячи з якого, розвиваються окремі частини, причому кожна з них має найбільш сенситивний період для свого розвитку [9]. Цей процес відбувається до того часу, доки всі частини, розвинувшись, не сформують функціональне ціле на новому, акмеологічному рівні. Особливу увагу Е. Еріксон приділяв ролі уявлень про структуру «Я» в розвитку особистості професіонала. Провідними поняттями його концепції є групова ідентичність, яка формується завдяки включенню у соціальну групу, у професійне співтовариство, на становлення в цій групі індивідуального світосприйняття, притаманного цій професійній групі.

Для організації процесу формування ціннісних орієнтацій студента важливою є особлива особистісна категорія, виділена Е. Еріксоном, – цілісність особистості, яка виникає тільки в умовах, коли людина проявила турботу щодо інших людей та адаптувалася до переживання успіхів та розчарувань, які є обов'язковою частиною життя [9]. Е. Еріксон вважав цілісність особистості «станом душі» та виділяв її основні компоненти:

- упевненість у своїй прихильності до порядку;
- прийняття особистості іншої людини як переживання світового ладу і духовного сенсу прожитого життя;
- прийняття свого життя як належного і такого, що не потребує заміни.

Ці цінності не вичерпують сучасні прагнення до формування необхідних нових орієнтирів у нашої країні. Одним з таких нових орієнтирів в освітньому середовищі є формування доброчесності як фундаменту покращення якості життя людини. Можна констатувати, що для сучасного українського студента питання академічної доброчесності перестає бути простою декларацією. Безумовно, «прориву» в цьому напрямку ще не сталося, але більшість здобувачів освіти сприймають академічну доброчесність в освітньому процесі як певну цінність.

Після прийняття Закону України «Про освіту» [5] в 2017 році, стаття 42 якого визначила поняття академічної доброчесності та види її порушення, і внесення змін про академічну доброчесність до Закону України «Про вищу освіту» [4] в Україні, з урахуванням реалізації Проєкту сприяння академічній доброчесності в Україні (Strengthening Academic Integrity in Ukraine Project – SAIUP) [6], що проведений Американськими Радами з міжнародної освіти за сприяння Міністерства освіти і науки України та підтримки Посольства США в Україні з метою застосовувати спільний досвід США і України для розробки та втілення чотирирічного плану заходів з орієнтації та навчання студентів, викладачів та адміністраторів закладів освіти України практичним цінностям і важливості академічної доброчесності для підготовки фахівця і доброчесного громадянина, в Україні розпочалося формування нової академічної культури,

яка базується на довірі, чесності, прозорості, реальному навчанні, справжній науковій роботі.

У навчальні плани за Освітніми програмами, що реалізуються в українських університетах, введено дисципліни «Академічні студії» та «Основи академічного письма». В межах цих дисциплін Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП» передбачив вивчення вимог академічної доброчесності, видів її порушення і відповідальності за них, підписання своєрідної «клятви Гіппократа» – Декларації про академічну доброчесність кожним студентом і викладачем. В Академії діє Кодекс академічної доброчесності. В 2019 році Одеський інститут Академії прийняв свій Етичний кодекс, що складається з двох розділів – Етичний кодекс викладача і Етичний кодекс студента. Кожна навчальна група напередодні заліку з зазначених дисциплін виконує груповий проєкт і презентує «Кодекс честі нашої групи». Привчаючи студента сьогодні до цінностей академічної доброчесності, мінімізуємо можливість майбутнього фахівця стати не доброчесною, корумпованою особою.

Авторами цього дослідження проведено анонімні опитування студентів з питань академічної доброчесності. Відповідаючи на питання: «Назвіть причини, чому Ви особисто допускаєте академічний плагіат у навчанні?», – 33 студенти 1 курсів назвали дев'ять мотивів академічної недоброчесності, причому 33% з них вказали *лінь*, а 30% – *невпевненість у собі, страх помилитися*. Перший показник, на наш погляд, демонструє інерцію попереднього відношення до академічних текстів на пострадянському просторі, а другий мотив вимагає від викладачів навчити студентів подолати цей страх, забезпечивши засвоєння здобувачами компетентностей soft skills.

Наступне соціологічне опитування здобувачів, у якому взяли участь 25 студентів 1 курсів, включало 21 питання, відповіді на які дозволяють нам зробити висновок, що академічна доброчесність поступово починає визнаватися важливою для студента цінністю. Так, усі респонденти ретельно ознайомились з двома вище вказаними Кодексами, зазначили, що викладачі часто приділяють увагу питанням академічної доброчесності, 92% вважають

Кодекс честі ефективним регулятором норм поведінки в університеті, 88% приділяють достатньо уваги правильному оформленню покликань, списку використаних джерел, це для них суттєво. І хоча 32% вважають списування нетяжким порушенням, 100% опитаних підтримують поширену на Заході практику виключати з університетів студентів, які злісно порушують норми академічної доброчесності; усі засвоїли курс «Академічні студії» і беруть участь у розробці «Кодексу честі нашої групи».

Практика створення групових проєктів «Кодекс честі нашої групи» доводить, що розробка Кодексу честі є одночасно показником знань з дисциплін «Академічні студії», «Основи академічного письма», вмінь написання ділового тексту, розуміння змісту академічної культури і доброчесності, навичок працювати в команді та робити публічні презентації, а також елементом творчості і арт-терапії, що дуже важливо в умовах психологічної напруги під час пандемії коронавірусу Covid-19 та нинішньої кривавої агресії росії в Україні.

Висновок. Здійснено аналіз основних теоретичних підходів до вивчення ціннісної сфери особистості, зокрема, особистості студента, та проведено емпіричне дослідження у сфері нових цінностей сучасних українських студентів. Показано, що для вітчизняної та зарубіжної науки проблема розвитку ціннісно-сенсової сфери завжди стоїть на порядку денному, оскільки в процесі розвитку суспільства постійно змінюються вимоги до особистісно значущих якостей фахівця, його професійного становлення, а планка фахової підготовки підвищується. На жаль, в структурі особистості студента, в процесі його фахової підготовки у закладі вищої освіти ціннісна складова не завжди враховується, що суттєво ускладнює уявлення про цілісну модель особистості молодого майбутнього спеціаліста та основні напрямки її формування.

Процеси, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, пред'являють до особистості та рівня її компетентності підвищені вимоги. Відповідальність як стійка особистісна особливість займає у цьому процесі одне з перших місць. Ось чому особлива увага була приділена нами

формуванню доброчесності як однієї з складових відповідальності у структурі системи життя сучасного покоління молодих фахівців.

Література:

1. Боришевський М. Й. (2009). Екстраполяція теоретичних принципів психологічної науки у контекст практичної психології. *Актуальні проблеми практичної психології*. Херсон. С. 113-120.
2. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. (2008). *Методика та організація наукових досліджень з психології*. Київ: «Центр учбової літератури». 357 с.
3. Велитченко Л. К., Подшивалкіна В. І. (2009). *Методологічні та теоретичні проблеми психології*. Одеса: СВД Черкасов. 279 с.
4. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII-ВР (2014. Редакція від 27. 10. 2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
5. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII-ВР (2017). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
6. Проект сприяння академічній доброчесності в Україні (Strengthening Academic Integrity in Ukraine Project – SAIUP). <https://saiup.org.ua/pro-proekt/>.
7. Тітова Т. Є. (2012). *Формування ціннісних орієнтацій майбутніх психологів у процесі професійної підготовки: Дис. ... канд. психол. наук 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»*. К. 200 с.
8. Анохин П. К. (1979). *Системные механизмы высшей нервной деятельности: Избранные труды*. М.: Наука. 454 с.
9. Эриксон Э. Г. (2000). *Детство и общество* / пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. СПб.: Летний сад, 2000.
10. Ломов Б. Ф. (1984). *Методологические и теоретические проблемы психологии*. М.: Педагогика. 364 с.
11. Парсонс Т. (2004). *Система современных обществ*. М.: АспектПресс. 324 с.
12. Психология (1990). *Словарь* / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М.: Политиздат. 494 с.
13. Психология личности (2008). Т. 2. / [ред.-уклад. Д. Я. Райгородський]. Самара: Издательский дом «Бахрах – М». 544 с.

4.8. Higher education internationalization: practical experience of Polish-Ukrainian cooperation

Інтернаціоналізація вищої освіти: практичний досвід польсько-українського співробітництва

Розвиток системи освіти є одним із складових факторів розвитку соціально-економічних систем як на регіональному [1], так і на національному та міжнародному рівнях. Процеси інтернаціоналізації позитивно впливають на систему освіти, оскільки змушують її активно розвиватися та вдосконалюватися. Система освіти і, особливо, вищої освіти, буде стагнувати без міжнародних програм, тому що в цьому випадку студент та викладач не розвиватимуться. Якщо реалізується міжнародна програма, діють міжнародні стандарти, тоді це веде до формування та розвитку людських і технічних ресурсів [13]. Інтернаціоналізація не може поглинути національне, оскільки стосується розвитку національних систем освіти та підвищення конкурентоспроможності.

Багато міжнародних організацій (ЮНЕСКО, Європейська Комісія, DAAD, Британська Рада, Campus France та інші) беруть активну участь у процесах стратегічного розвитку та міжнародного співробітництва та надають допомогу з розвитку міжнародної діяльності в рамках інтернаціоналізації вищої освіти.

Наприклад, у рамках договору про міжнародне наукове співробітництво між Польщею та Україною, згідно із Законом Польщі «Про вищу освіту та науку» [16], Законом України «Про вищу освіту» [3], Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» [5], Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2022 року» [4] така багаторічна співпраця реалізується між Вищою

технічною школою в Катовіце² (Польща) та Бердянським державним педагогічним університетом (Україна), який має 138 договорів про співпрацю з іноземними вищими навчальними закладами, науковими організаціями та їх структурними підрозділами з 23 країн світу. За пріоритетними тематичними напрямками даними вишами щорічно проводяться спільні міжнародні заходи.

Так, наприклад, у рамках реалізації міжнародного наукового проекту «European Integration in Education, Science and Culture» 23 жовтня 2019 р. 42 науковця з України взяли активну участь у науково-методичному семінарі «Peculiarities of Training Pedagogical Staff in EU Countries», який проходив у польському місті Катовіце на базі Вищої технічної школи в Катовіце та мали змогу обмінятися досвідом особливостей підготовки науково-педагогічних кадрів у навчальних закладах різних країн Європи (Рис. 1).

*Рис. 1. Учасники науково-методичного семінару
«Peculiarities of Training Pedagogical Staff in EU Countries» (2019)*

Вчені з різних країн представили свої дослідження з питань сучасних теорій соціально-економічного розвитку, їх практичних аспектів, інструментів для аналізу та управління складними соціально-економічними, освітніми системами. Також були розглянуті різні аспекти забезпечення сталого розвитку суспільства, а також нові напрями досліджень.

---

² Назва з листопада 2022 р. – Сілезька академія

За результатами таких конференцій, наукових семінарів публікуються спільні наукові статті [9-12, 15] та колективні монографії [8].

Як приклад спільних наукових та навчальних проєктів із зарубіжними партнерами є співробітництво Бердянського державного педагогічного університету та Вищою технічною школою в Катовіце в різних сферах наукової та освітньої діяльності. Протягом останніх 10 років викладачі та студенти беруть активну участь у роботі міжнародних наукових конференцій, науково-педагогічних семінарів, проводять спільні наукові дослідження (Рис. 2).

*Рис. 2. Представники Вищої технічної школи в Катовіце
в рамках академічної мобільності
в Бердянському державному педагогічному університеті (2019)*

Представники Вищої технічної школи в Катовіце представляють результати власних досліджень, особливостей навчання у Вищій технічній школі в Катовіце, досягнення Науково-технологічного парку та проєкту «Startup» на наукових конференціях, що проходять у БДПУ, причому співпраця вийшла на новий рівень завдяки програмі мобільності викладачів у проєкті Erasmus+ Академічна мобільність, яка передбачає короткострокові програми обміну для читання лекцій викладачами та для навчання й практики для працівників та студентів вищих навчальних закладів [2].

Різні міжнародні організації, такі як IRAJ (одне з найбільших і найпрестижніших загальнонаукових товариств у світі, яке є міжнародною некомерційною академічною асоціацією в рамках «Peoples Empowerment Trust»), сприяють співпраці між вченими та педагогами, захищають наукову свободу, заохочують наукову відповідальність та підтримують освіту, поширення наукових знань для всього людства. Просуваючи інженерні науки та технології, пов'язані з ними останні розробки, які необхідно обговорювати та експериментувати на підставі взаємодії між дослідниками та науковцями по всьому світу на загальній платформі спільно з РЕТ, спільноти сприяють інтернаціоналізації вищої освіти країн.

Таку діяльність можна простежити на прикладі міжнародного співробітництва Бердянського державного педагогічного університету з World Research Society, яке надає дослідникам платформу світового класу для обміну результатами досліджень шляхом організації міжнародних / національних конференцій (Рис. 3).

*Рис. 3. Фрагмент матеріалів міжнародної конференції
World Research Society Пуэрто-Плата, Доминиканская Республика [7]*

World Research Society сприяє використанню результатів конференцій на благо студентів; заохочує дослідників до виявлення важливих проблем у галузі науки, техніки, технологій та управління; сприяє поширенню досліджень через публікації у журналі або у вигляді матеріалів конференцій чи книг; допомагає отримати відгуки про дослідницьку роботу для її удосконалення та зробити її більш актуальною та значущою спільними зусиллями; заохочує регіональне й міжнародне спілкування та співробітництво; сприяє професійній взаємодії та навчанню протягом усього життя; визнає видатний внесок окремих осіб та організацій; заохочує вчених-дослідників до продовження навчання та їхньої кар'єри; створює, підтримує та керує центрами передового досвіду для досліджень з суміжних предметів та дисциплін, а також здійснює самостійні проекти [7].

Європейські університети та організації також знаходяться у центрі уваги міжнародної діяльності Польщі. Зокрема, привабливість польського освітнього та наукового простору підтверджується візитами міжнародних делегацій. В 2019 р. у Вищій технічній школі в Катовіце відбулося стажування для науково-педагогічних працівників вищої освіти, наукових співробітників наукових установ, докторантів, аспірантів України з Києва, Дніпра, Львова, Одеси, Житомира, Запоріжжя, Бердянська, Мелітополя, Херсона, Кропивницького, Северодонецька, Умані, Чернігова. В ході стажування його учасники розширили спектр своїх знань щодо інновацій в освіті та інноваційних технологій викладання фахових дисциплін.

Програма стажування включала ознайомлення з діяльністю вишу через його офіційний інформаційний портал, роботу над науково-методичними доповідями, ознайомлення зі спектром профільних спеціальностей, участь у науковій конференції та науково-методичному семінарі, підготовку наукових публікацій та наукових проектів.

Крім того, існує дистанційна форма проходження різних видів стажувань та навчання, що має значні переваги саме в сучасних умовах. Основні переваги дистанційного навчання містять багато позитивних аспектів. Викладачі

(студенти) продовжують працювати паралельно зі своїм стажуванням (навчанням). Для будь-якої програми плата за дистанційне навчання може бути набагато доступнішою, ніж плата при стаціонарному навчанні. Студенти, які шукають більш економні варіанти, можуть вибрати програму дистанційного навчання. Не витрачається час на дорогу до університету (коледжу) та назад, на очікування автобуса чи поїзда. Студенти, які не мають вільного часу, можуть звернутися до дистанційного навчання та продовжити його, не виходячи з дому. Дистанційне навчання дозволяє самодисциплінованим та цілеспрямованим людям навчатися у своєму власному темпі, незалежно від інших [6, 14]. Завдання до робіт видаються заздалегідь, існує форум – для з'ясування сумнівів та питань, якщо вони виникають під час виконання роботи; є дискусійні чати, чат-центри з викладачами та повна підтримка з боку провайдера дистанційної освіти. Можна відвідати онлайн-підручник у певний час або лекцію з відеоконференції. Студенти можуть займатися коли хочуть і де хочуть.

Проте, існують і недоліки дистанційного навчання. Коли немає поруч викладачів для особистого спілкування та однокурсників, які можуть допомогти з нагадуваннями про майбутні завдання, існують високі шанси відволіктися і втратити контроль над термінами.

Таким чином, розвиток міжнародних контактів відображається в академічній мобільності, спільних освітніх програмах, міжнародних конференціях, наукових семінарах, виставках, конкурсах і т. д., що свідчить про практичну спрямованість наукових досліджень і є одним з необхідних факторів підготовки фахівців, конкурентних як на національному, так і на міжнародному ринках праці.

Література:

1. Мартинович Н. О. Від результату до ефективності: соціально-економічний контекст розбудови територій пріоритетного розвитку. *Бізнес інформ*. 2022. № 4. С.65-74. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-4-65-74>.
2. Міжнародна діяльність Бердянського державного педагогічного університету. Щорічний бюлетень. 2019 рік. Бердянськ: БДПУ, 2020. 81 с.
3. Про вищу освіту. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст. 2004.
4. Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2022 року. Постанова Кабінету міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942.
5. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 48, ст. 253.
6. Aliksieieva G., Kravchenko N., Kuzminska O., & Horbatiuk L. Experience in using distance learning systems at universities of Ukraine and Mexico. [Досвід використання систем дистанційного навчання в університетах України та Мексики]. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки: зб. наук. пр. Вип. 2*. Бердянськ: БДПУ, 2021. С. 11-27. <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2021-1-2-11-27>.
7. Aliksieieva G., Kurilo O., Kryvylova O. Strengthening the Human Resources Potential of the Food Industry in the Context of Professional Creativity. *World Research Society International Conference (16th – 17th July 2022)*. Puerto Plata, Dominican Republic: Institute for Technology and Research (ITRESERCH), 2022. 49-56. ISBN: 978-93-90150-32-8.
8. Digitalization and information society. Selected issues. Monograph. Scien.eds. A. Ostenda, T. Nestorenko. Katowice. 2022.
9. Dubrovina N., Azhazha M., Nestorenko T. Analysis of the Convergence of Main Indicators for Funding Healthcare in the EU Countries. *International Relations 2020: Current issues of world economy and politics. Proceedings of scientific works from the 21th International Scientific Conference 3rd-4th December 2020*, 174-184. <https://cutt.ly/oYcXiuQ>.
10. Nestorenko T., Nestorenko O., Peliova J. Displaced and Fake Universities – Experience of Ukraine. *Economic, Political and Legal Issues of International Relations 2017*. 9. - 10. júna 2017, *Virt, Volume of Scientific Papers // Ekonomická univerzita v Bratislave, Fakulta medzinárodných vzťahov*, pp. 265-271. <https://cutt.ly/hYcVSgE>.
11. Nestorenko, T., Ostenda, A. (2019). Public Internal Audit: International Scope. *Journal of Modern Economic Research*, 1 (4), 33-43. Available at: <https://cutt.ly/UQEg89m>.
12. Nestorenko T., Ostenda A., Kravchuk Yu., Nestorenko O. Entrepreneurship and universities: a place of academic business incubators. *Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*. 2022. Volume 7. № 1. 63-71. <https://cutt.ly/qG8GaI5> <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2022-1-7>.
13. Nitenko O. V. Інтернаціоналізація вищої освіти як фактор розвитку університету. *Освітологічний дискурс*, 2015. 2 (10), С. 205-216. <https://cutt.ly/v2tP2UO>.
14. Ostenda A., Istomina D., Kravchenko N., Aliksieieva G., Nestorenko T., & Horbatiuk L. Роль засобів ІКТ в організації процесу у інформування учнів під час карантину. *Zeszyty naukowe WST, Польща*, 2022, nr 14, S. 109-126. <https://doi.org/10.54264/0037>.
15. Ostenda A., Wierzbik-Strońska M., Nestorenko T., & Ivanchuk V. Ukrainians in Poland: legal, economic and social aspects (case of Silesian province). 18. *medzinárodnej vedeckej konferencie Medzinárodné vzťahy 2017: Aktuálne otázky svetovej ekonomiky a politiky*. Smolenice 30. november – 1. december 2017, pp. 822-842. <https://cutt.ly/FYcVvH7>.
16. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Dz. U. 2022.0.574 t.j. Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r.

4.9. Diagnostics of professional identity indicators of students-psychologists

Діагностика показників професійної ідентичності студентів-психологів

Сьогодні потреба вищої школи в персоніфікації та індивідуалізації освіти, особливо в умовах дистанційного навчання, набуває особливого звучання. У зв'язку з цим проблема дослідження ідентичності майбутнього фахівця у сучасних умовах є досить актуальною.

Даної тематики присвячується велика кількість теоретичних і прикладних досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів (Е. Еріксон, Х. Теджфел, Дж. Тернер, Дж. Мід, Ч. Кулі, Д. Холанд, М. Абдулаєва, О. Андрієвська-Семенюк, Д. Завалишина, О. Єрмолаєва, Н. Іванова, О. Романишина, К. Кравченко, Т. Кудрявцева, О. Маркова, Л. Матвєєва, А. Шатохін, В. Черненко, Л. Шнейдер та ін.). Незважаючи на різносторонність у дослідженнях, більшість наукових розвідок вказують про важливість та неоднозначність цього феномену на етапі професійної підготовки.

Під професійною ідентичністю розуміється рівень професійного розвитку, при якому відбувається самоототожнення особистості з обраною професією, з її соціальними і рольовими функціями, вимогами і завданнями [3].

Звернення до проблеми професійної ідентичності з нашого боку обумовлено декількома причинами. По-перше, сучасний етап суспільного розвитку характеризується динамічністю, інтенсивністю, насиченістю соціальних, демографічних та ін. процесів. Кількісні та якісні зміни відбуваються в короткі терміни. Суспільство «швидкого» розвитку створює потребу в підготовці фахівців, здатних відповісти на виклик зростаючого прискорення розвитку всіх сфер життя. Сучасний професіонал повинен володіти максимально вираженими професійними якостями, повинен бути здатний до зміни основ своєї власної діяльності, до постійного розвитку в соціальному середовищі, до чіткої ідентифікації себе зі своєю професією.

По-друге, важливим завданням університетської освіти, на наш погляд, є цілісне формування особистості професіонала, сприяння його самоідентифікації з професією.

По-третє, усвідомлення особистістю різних сторін свого Я, в тому числі і професійної, як правило, відбувається на основі усвідомленого, рефлексивного відображення внутрішнього світу інших людей і самого себе, що є стимулом до фундаментальної зміни позиції людини по відношенню до себе і своєї діяльності. Дане положення може виступати в якості базової задачі з питання підготовки фахівців «інтелектуальних» професій в тому числі і психологів.

Слід зауважити, що професійна ідентичність – продукт тривалого особистісного і професійного розвитку, який з'являється на досить високих рівнях оволодіння професією і виступає як стійке узгодження основних елементів професійного процесу [1]. Разом з тим в даний час більшість дослідників сходяться на думці, що професійна ідентичність як багатовимірний і інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність, визначеність, розвивається в ході професійного навчання в просторі процесів самовизначення, самоорганізації, персоналізації (О. Андрієвська-Семенюк, Л. Матвєєва, О. Романишина, У. Родигіна і ін.).

Студентство є перехідним періодом в становленні професійної ідентичності, а саму професійну ідентичність на даному віковому етапі можна охарактеризувати як пасивно виражену (засвоєння основних знань, вимог професії до людини, усвідомлення можливостей, уявлення про виконання даної діяльності).

Зокрема, особливості професійної ідентичності студентів-психологів наступні: усвідомлення студентом себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності, їх професійна ідентичність – це внутрішньо прийнята, усвідомлена, емоційно забарвлена характеристика, «діяльність», «вірогідність» професійної ідентичності та індивідуальний характер її розвитку, що залежність від особистості майбутнього фахівця та його професійно важливих якостей і ін. [2].

Саме ці основні положення і лягли в основу розробки емпіричної частини нашого дослідження.

Вибір методів емпіричного дослідження здійснювався у відповідності до логіки теоретичного аналізу структури професійної ідентичності. Було обрано наступні методики, що дозволяють здійснити діагностику рівня розвитку досліджуваних характеристик професійної ідентичності майбутніх фахівців: методика діагностики самооцінки та рівня домагань (Т. В. Дембо, С. Я. Рубінштейн); тест самоактуалізації (САТ); опитувальник особистісних орієнтацій Е. Шострома; методика «Ухвалення професії» (модифікація Н. В. Кузьміної, А. А. Реана).

При математичній обробці емпіричних даних застосовувалися стандартні методи математичної статистики: порівняння середніх по t-критерієм Стьюдента з визначенням ймовірності помилки відмінностей середніх (P); виявлення сили зв'язку досліджуваних параметрів методом одновимірного кореляційного аналізу з підрахунком коефіцієнта кореляції (r).

В якості респондентів для дослідження були визначені групи студентів 1-4 курсів очної форми навчання, що навчаються за спеціальністю 053 Психологія. Загальна кількість вибірки – 45 осіб.

Результати тестування за тестом Дембо-Рубінштейн показали, що у студентів 4 курсу рівень домагань нижче, ніж у студентів 1-3 курсів, виняток становить шкала «Впевненість в собі» (61%) і «Уміння багато робити своїми руками, умілі руки» (59%). Решта оцінювані параметри коливаються в діапазоні від 47% до 54%. Тобто, у студентів 4 курсу занижений рівень домагань. А у студентів першого курсу, навпаки, рівень домагань стабільно вище 60% за всіма шкалами (здоров'я, характер, авторитет у однолітків, зовнішність), за трьома шкалами: розумові здібності, впевненість в собі і вміння багато чого робити своїми руками, в цілому, по вибірці вище 70%. У студентів 2 і 3 курсів показники особистих якостей коливаються в діапазоні від 57% до 75%, то розглядається як щодо реалістичний рівень домагань. Виняток становлять показники за шкалою «впевненість в собі» з низьким рівнем домагань (41%).

Інший параметр, що вивчається даними тестом є рівень самооцінки. Рівень самооцінки (середні дані по групах) вказує на завищену самооцінку, незалежно від курсу навчання. Вважаємо, що завищена самооцінка студентів може бути проявом юнацького максималізму чи низької самокритичності, що характерно для цього вікового періоду. З іншого боку, цей факт може вказувати на спотворення у формуванні особистості – закритість для нового досвіду, нечутливість до своїх помилок, зауважень і оцінок оточуючих. Неготовність або небажання розширювати кругозір побутової і професійний надалі може стати причиною тривалої адаптації до професійної діяльності і колективу, а також незадоволеністю на робочому місці.

Реалістичність самооцінки, яка визначається як співвідношення між цими двома інтервалами (рівнем домагань і рівнем самооцінки) – має негативні значення за всіма шкалами у студентів усіх курсів. Цей показник коливається в діапазоні від -15 до -20. Аналогічні результати отримані в вибірці другокурсників. У респондентів 3 курсу за шкалами: здоров'я, розумові здібності, характер, повторюють профіль результатів студентів 1 і 2 курсів, зі зрушенням вниз по шкалі реалістичності. Різниця починає збільшуватися за шкалами: авторитет у однолітків, уміння робити багато своїми руками, зовнішність і різко знижується до -58 пунктів за шкалою впевненість в собі. У студентів 4 курсу інтервал між рівнем домагань і самооцінкою найбільший по досліджуваній вибірці. Різниця коливається в діапазоні від -35 до -45 пунктів. Тренд змінюється за шкалами зовнішність (-52) і впевненість у собі (-29). Ці результати визначають також рівень оптимізму випробовуваних, який зростає в міру навчання в навчальному закладі.

Ці результати можна оцінювати як незріле ставлення до цінностей і припустити, що в міру збільшення навчального навантаження емоційна нестійкість у студентів зростає.

При оцінюванні особистісного потенціалу в роботі використовувався опитувальник особистісних орієнтацій Е. Шострома.

В ході опитування проводився порівняльний аналіз середніх величин з базовими незалежними шкалами: орієнтації в часі і підтримки у студентів різних курсів. По обох шкалах у всіх досліджуваних групах респондентів немає виражених тенденцій в бік високих або низьких значень. Тобто, неможливо стверджувати, що респонденти мають високий рівень самоактуалізації.

Зауважимо, що у вибірках студентів 1-3 курсів розкид в діапазоні балів більше, ніж у студентів 4 курсу, результати яких коливаються в діапазоні від 4 до 10 балів. У той час як у студентів 1 курсу ці значення від 4 до 12, у студентів 2 курсу від 4 до 13, а у третьокурсників від 4 до 15.

За шкалою підтримки в досліджуваних групах та ж особливість, немає вираженої тенденції в сторону високих або низьких значень. Середній показник у всіх досліджуваних групах коливається в діапазоні від 45 до 46.

На відміну від базових, які вимірюють глобальні характеристики самоактуалізації, додаткові шкали орієнтовані на реєстрацію окремих її аспектів. Для додаткових шкал високий бал характеризує високий ступінь самоактуалізації. Шкала синергії – максимум 7 пунктів. Дозволяє робити висновки про здатність людини до цілісного сприйняття світу і людей, до розуміння пов'язаності протилежностей, таких як гра і робота, тілесне і духовне і ін. В досліджуваній вибірці студентів в групах всіх чотирьох курсів медіана дорівнює, по 4 пункти.

Блок міжособистісної чутливості:

Шкала прийняття агресії – 16 пунктів. У вибірці респондентів середні значення розташовані в районі середніх значень за шкалою з невеликим відхиленням результатів 1 курсу в бік до вище (9 п.), А 4 курсу до нижче (7 п.). У респондентів 2 і 3 курсів результати ідентичні, по 8 балів. Тобто, можна припустити, що студенти першого курсу більше здатні приймати своє роздратування, гнів і агресивність як природний прояв людської природи, ніж студенти 4 курсу. Шкала контактності (20 пунктів). Здатність до швидкого встановлення глибоких, тісних і емоційно насичених контактів з людьми більш властива студентам молодших курсів (1 і 2 курс по 10 пунктів, 3 курс – 11 пунктів, 4 курс – 9 пунктів).

Блок ставлення до пізнання:

Шкала пізнавальних потреб (11 пунктів). За даними дослідження, вивчалася характеристика також не має у респондентів вираженої тенденції до високих або низьких значень. Однак, у студентів 3 курсу прагнення до придбання знань про навколишній світ нижче, ніж у студентів інших курсів.

Шкала креативності (14 пунктів) характеризує вираженість творчої спрямованості особистості. Медіана значень у студентів різних курсів не має вираженої тенденції в більшу або меншу сторону. Результати коливаються в діапазоні 6-7 пунктів. Таким чином, в досліджуваних групах студентів немає істотних відмінностей по виразності будь-яких характеристик самоактуалізації. Тобто, профіль груп згладжений і не має виражених відмітних ознак.

Ціннісний компонент у структурі професійної ідентичності представлений на двох рівнях: рівні нормативних ідеалів, що характеризують ціннісні орієнтації на рівні уявлень і рівні індивідуальних пріоритетів, що включає в себе цінності, які реалізуються в поведінці. У структурі професійної ідентичності, незалежно від рівня ієрархії, ціннісний компонент проявляється в узгодженості ціннісних орієнтацій на рівні уявлень і на рівні їх поведінкової реалізації.

У всіх респондентів, незалежно від курсу навчання, в профілі нормативних ідеалів переважає цінність – універсалізм (ранг 1). Мотиваційна мета цього типу цінностей – розуміння, терпимість, захист благополуччя всіх людей і природи. Мотиваційні цілі універсалізму є похідними від тих потреб виживання груп та індивідів, які стають явно необхідними при вступі людей в контакт з будь-ким поза свого середовища. Значний ранг у студентів усіх груп за цінностями доброта і самостійність (ранг 3,3 і 3,6, відповідно).

Доброта (доброзичливість) сфокусована на благополуччі в повсякденній взаємодії з близькими людьми. Цей тип цінностей вважається похідним від потреби в позитивному взаємодії, потреби в афіліації та забезпеченні процвітання групи. Його мотиваційна мета – збереження благополуччя людей, з якими індивід знаходиться в особистих контактах. Що, в цілому, відповідає змісту професійної діяльності психологів. Самостійність як цінність похідна від

потреби в самоконтролі і самоврядування, а також від потреби в автономності і незалежності. Низька значущість рівня нормативних ідеалів визначається для цінностей влада, гедонізм і стимуляція (ранг вище 7), причому ця картина характерна для респондентів всіх чотирьох курсів.

При обробці першої та другої частини опитувальника ідентичні за значимістю (рангах) показники універсализму і самостійності. Це означає, що дані цінності особистості на рівні нормативних ідеалів реалізуються в поведінці респондентів. Вони не обмежуються груповим тиском, дотриманням певних традицій, проходженням зразкам поведінки і іншими причинами.

Значущим в ціннісній структурі індивідуальних пріоритетів, що реалізуються в поведінці за підсумками тестування визначена і безпека. Мотиваційна мета цього типу – безпека для інших людей і себе, гармонія, стабільність суспільства і взаємовідносин і передбачає соціальний порядок, безпеку сім'ї, національна безпека, взаємне розташування, взаємодопомога, чистота, почуття приналежності, здоров'я.

Структура значущих чинників, що визначають ставлення студентів до професії, досить схожа на різних курсах навчання, хоча є і певна специфіка. Так, встановлено, що фактор «робота з людьми» і «можливість творчості» значимі для всіх 4 курсів респондентів.

Позитивна, хоча і менш виражена значущість факторів: можливість самовдосконалення і те, що робота відповідає здібностям.

Респонденти виділили ряд чинників, що мають несуттєве значення. Серед них: темп роботи / перевтома і розмір заробітної плати. Значення по цих факторах мають негативний коефіцієнт. Але, ймовірно, ці дані більше відображають не привабливість процесу, а його соціальну значимість в суспільстві щодо професійної групи.

У кожної людини є набір певних усвідомлюваних або неусвідомлюваних потреб (фізіологічних, матеріальних, духовних, соціальних і т. ін.). Вибираючи певну професію, він сподівається задовольнити тим самим наявні у нього потреби. Коли студент починає навчатися, більш детально знайомлячись з

істинним змістом професії, він ясніше уявляє собі наскільки дана професія здатна задовольнити його потреби і наскільки він підходить для даної професії. Передумовою будь-якої діяльності є та чи інша потреба, відповідно передумовою навчально-професійної діяльності студентів є ті потреби, які планується задовольнити в майбутній професійній діяльності.

Тому професійна ідентичність студентів прямо залежить від задоволення / незадоволення навчально-професійною діяльністю потреб і супроводжуючих емоцій. На підставі отриманих результатів щодо вивчення емоцій від задоволеності / незадоволеності потреб особистості в даній професії можна зробити висновок, що в процесі навчання у студентів знижується рівень позитивних емоцій по відношенню до професії, а рівень негативних емоцій зростає. Так, у першокурсників і другокурсників позитивні емоції значно переважають над негативними, на третьому курсі вони приблизно рівні, а на четвертому курсі картина змінюється, переважають негативні емоції. Ймовірно, в період навчання з 1 по 4 курс, відбувається розчарування в обраній професії, наростає невдоволення.

Позиція усвідомленого активного ставлення студента до професії може бути також позначена як позиція «суб'єкта». Про значимість даної позиції студента в отриманні якісної освіти згадують багато вітчизняні автори. В якості основної передумови успішного освоєння професії вони розглядаються «не так конкретні знання і вміння і не стільки психофізіологічні характеристики, які могли б стати в нагоді в обраній професії, скільки суб'єктна ставлення до своїх дій і вчинків.

У досліджуваній нами вибірці, переважають студенти з активною позицією оволодіння знаннями і навичками. Це характерно для всіх чотирьох курсів. Але, спостерігається наступна особливість динаміки цього фактора. На першому і четвертому курсах фактор пасивності у студентів приблизно однаковий.

Можливо, це пов'язано з тим, що на першому курсі студенти ще не виявляють достатньої активності, а на четвертому курсі вони вже пасивні, так як частина з них або розчарувалася в професії, або не планує працювати за

спеціальністю. Залежно від результатів, всіх випробовуваних можна розташувати на перетині двох чинників і виділити дев'ять типів професійної ідентичності студентів. Розподіл досліджуваних за типами професійної ідентичності студента представлено в Таблиці 1.

Таблиця 1. Розподіл досліджуваних за типами професійної ідентичності студента

Шкала «Усвідомлена активність»	Шкала «Емоційне ставлення»		
	Переважаючі негативні емоції	Не має явного переважання	Переважаючі позитивні емоції
Низький	Тип 1 4%	Тип 2 7%	Тип 3 11%
Середній	Тип 4 9%	Тип 5 7%	Тип 6 0%
Високий	Тип 7 7%	Тип 8 0%	Тип 9 56%

На підставі отриманих результатів видно, що в досліджуваній вибірці найбільш представлений тип 9. Він характеризується активною позицією, що супроводжується позитивними емоціями щодо майбутньої професії. Професійна ідентичність цього студента є вираженою і активною. Студенти, які дотримуються цієї точки зору, вважають, що професія, яка отримується задовольняє їхні потреби і запити, в ній вони бачать своє покликання і спосіб самореалізації. Вони прораховують своє майбутнє так, щоб працювати психологом, ставлять цілі і досягають їх. При першій можливості намагаються набувати досвіду практичної діяльності, читають додаткову літературу.

У досліджуваній групі спостерігається динаміка щодо зниження позитивних емоцій і активного ставлення до професії з 1 до 4 курсу. Так, серед першокурсників діагностується цей тип професійної ідентичності у 73% респондентів, у другокурсників – 82%, у третьокурсників – 50% і четвертокурсників – 19%. Наступний за популярністю тип – тип 3 (11%) характеризується пасивною позицією, що супроводжується позитивними емоціями щодо майбутньої професії.

У студентів, що відносяться до даного типу, переважають позитивні емоції по відношенню до майбутньої професії, є бажання більшу частину часу проводити, займаючись тим, що пов'язано з професією, але, незважаючи на це, присутній пасивне ставлення до одержуваної професії. Швидше за все, даних студентів можна віднести до категорії «мрійників». Таких респондентів на першому курсі 9%, на другому і третьому їх немає, а на четвертому – 36%. Респондентів 4 типу на першому курсі 9%, а на третьому – 27%. Вони характеризуються середньо вираженою активною позицією, що супроводжується негативними емоціями щодо майбутньої професії. У студентів, що відносяться до даного типу, присутні негативні емоції щодо цієї професії і всього, що з нею пов'язано, так як вони вважають, що професія педагога задовольняє не всі їх життєві потреби і запити.

Але, до різних навчально-професійних ситуацій ці студенти можуть ставитися по-різному: десь активно ставлячи цілі і виконуючи задумане, а десь пускаючи все на самоплин. Серед рівних по частоті в групі респондентів три типи: 2, 5 і 7.

Тип 2 професійної ідентичності визначається у студентів на 1, 3 і 4 курсах по 9% від вибірки респондентів. Цей тип характеризується пасивною позицією, що супроводжується нейтральними емоціями щодо майбутньої професії. Студенти цього типу впевнені, що освіти їм вистачить для подальшої роботи, але вони не будують планів щодо того, чим будуть займатися після закінчення навчання. Переважання емоцій по відношенню до майбутньої професії залежить від різних ситуацій.

Тип 5 характеризується середньо-вираженою активною позицією, що супроводжується нейтральними емоціями щодо майбутньої професії. У студентів даного типу немає виражених тенденцій, показники знаходяться на середньому рівні. Це говорить про те, що до різних навчально-професійних ситуацій студент може ставитися по-різному, переважання емоцій також залежить від різних ситуацій. Таких студентів 18% на другому курсі і 9% на четвертому.

Професійна ідентичність по типу 7 характеризується активною позицією, що супроводжується негативними емоціями щодо майбутньої професії. У студентів, що відносяться до даного типу, присутні негативні емоції щодо цієї професії і всього, що з нею пов'язано, вони прагнуть досягти певних цілей в даній професії і виявляють значну активність в навчально-професійної діяльності. Таких студентів у вибірці на 3 курсі – 9% і на четвертому – 18%. Можна припустити, що існують які-небудь зовнішні подразники їх активності, крім змісту самої майбутньої професії (соціальні зобов'язання, батьківська думка і ін.). На підставі отриманих даних можна припустити, що на 3-4 курсах розвивається криза професійної ідентичності. Криза професійної ідентичності випускників характеризується зниженням позитивних емоцій щодо професії.

Можливо, це відбувається внаслідок того, що, на їхню думку, професія психолога задовольняє не всі життєві потреби. І як результат – зниження загального показника професійної ідентичності до 4 курсу.

Емпіричні дані дослідження були проаналізовані на наявність кореляційної зв'язку між різними параметрами. Виявлена позитивна кореляція між параметрами: емоції, пов'язані із задоволенням професією і тривалістю робочого дня ($r = 0,721$), роботою відповідає характеру респондента ($r = 0,550$), можливістю творчості ($r = 0,519$), темпом роботи ($r = 0,424$).

Пряма позитивний кореляційний зв'язок між параметрами: позиція відношення студента до майбутньої професії і можливість самовдосконалюватися ($r = 0,736$), можливість творчості ($r = 0,699$), робота відповідає здібностям ($r = 0,673$), робота відповідає характеру ($r = 0,373$). Відповідно, зміна одного з досліджуваних параметрів призводить до зміни іншого.

А зворотний (негативний) кореляційний зв'язок виявлено між наступними параметрами: емоції, пов'язані із задоволенням потреб студента в професії частота контакту з людьми ($r = -0,994$), можливість соціального визнання ($r = -0,744$). Цінність професії в суспільстві ($r = -0,403$), заробітна плата ($r = -0,294$) і робота з людьми ($r = -0,092$).

Також відзначається негативна кореляція між параметром: позиція відношення студента до майбутньої професії і заробітна плата ($r = -0,805$), цінність професії в суспільстві ($r = -0,782$), частота контакту з людьми ($r = -0,644$), темп роботи і перевтома ($r = -0,348$), можливість соціального визнання і поваги ($r = -0,194$).

Тобто, в даній групі респондентів залежність між цими параметрами низька і зміна однієї з величин призводить до протилежної зміни іншої.

Висновки. Професійна ідентичність студента – це єдність уявлень про себе, емоційних переживань і усвідомленої активності, пов'язаних з набуттям професії, на основі якого з'являється почуття тотожності з самим собою як майбутнім фахівцем.

Розвиток професійної ідентичності найбільш інтенсивно відбувається в студентському віці під час формування професійно важливих компетенцій, цілеспрямованого освоєння системи знань, практичних умінь і навичок в обраній професійній діяльності. У той же час можна стверджувати, що професійна ідентичність студента і професійна ідентичність фахівця – це різні психологічні феномени, що вимагають окремого розгляду. Здійснене нами емпіричне дослідження показало, що досліджувані студенти перебувають у стадії мораторію, змістове наповнення їхньої професійної ідентичності здійснюється нерівномірно і ще триває.

Література:

1. Andriievskaya-Semeniuk, O. (2020) Formuvannya profesiinoi identychnosti maibutnikh psykholohiv [Formation of professional identity of future psychologists] *Visnyk Lvivskoho Derzhavnoho universytetu bezpeky zhyttiediialnosti*. Vyp. 21. S. 102-106. [in Ukrainian].
2. Chernenko, V., Kravchenko, K. (2016) Profesiina identychnist studentiv starshykh kursiv [Professional identity of senior students]. *Nauka ta osvita*. № 2-3. S. 192-195 [in Ukrainian].
3. Romanyshyna, O. (2015) Osnovni chynnyky i kontseptsii formuvannya profesiinoi identychnosti studentiv u protsesi navchannia u VNZ [The main factors and concepts of the formation of the professional identity of students in the process of studying at a university]. *Naukovi zapysky Chernivetskoho universytetu*. Ser.: Pedagogika i psykholohiia. Vyp. 748. S. 136-142. [in Ukrainian].

4.10. The importance of education in human life and society

Значення освіти в житті людини та суспільстві

Проблема якості освіти, незважаючи на численні наукові та практичні дослідження, продовжує залишатися актуальною. Для українського суспільства на шляху його інноваційного розвитку вона набула ще більшої гостроти. У сучасному світі підвищення якості життя нерозривно пов'язане з розвитком освіти, що є обов'язковою умовою конкурентоспроможності країни у світовому розподілі праці.

Ключова мета якісної освіти – створити раціональні, критичні методи мислення, реалізувати тверді цінності, забезпечити глибоке розуміння навколишнього світу та розширити кругозір людей [6]. Як додаткову мету, можна виділити прагнення навчити студентів бути експертами у різних галузях. Ніщо з цього не гарантує успішного життя, але якісна освіта, безумовно, дає кращу стартову позицію та більше шансів на успіх у багатьох аспектах. Освіта, як правило, прищеплює вміння ретельно аналізувати різні ситуації, мислити абстрактніше та вигадувати функціональні творчі альтернативні підходи, проте спосіб, яким людина збирається застосувати це у своєму особистому житті, часто унікальний. Освіта – один із ключових компонентів, які забезпечують зростання та прогрес суспільства. Чим більше людей у суспільстві мають освіту, тим більше вони можуть зробити корисний внесок у навколишнє середовище. Цей факт підвищує важливість освіти в суспільстві і саме тому уряди різних країн займаються проблемами реформування освітньої сфери в даний час більше, ніж будь-коли. В епоху навчання протягом усього життя розуміння важливості освіти також є головним ключем до успіху. Сьогоднішні діти – це дорослі громадяни завтрашнього дня.

Використання нових технологій замість традиційних методів навчання, можуть принести безліч переваг в освітній процес:

- Спрощує доступ до освітніх ресурсів.

- Покращує процес навчання.
- Дозволяє студентам навчатися у зручному для них темпі.
- Покращує дослідні навички.
- Підтримує навички міркування.
- Підвищує впевненість у собі, допомагаючи студентам набувати нових інструментів.
- Руйнує бар'єри на шляху до освіти [7].

Кожна людина народжується з набором певних якостей, талантів, уяви та творчих здібностей. Але все це разом марно, якщо вони не ґрунтуються на належній освіті, яку можна отримати в школі, коледжі чи університеті, оскільки ці місця надають нові ноу-хау, які допомагають бути високо конкурентними професіоналами. Безперечно, для успіху необхідна важка робота, але без освіти вона не принесе жодних результатів. Освіта робить людей більш обізнаними не тільки про світ, а й про себе, і коли люди знають свої сильні сторони, вони легко можуть обирати вірний шлях до успішної кар'єри.

Освіта – це інструмент, який дає людям знання, вміння, інформацію, дозволяє їм знати свої права та обов'язки щодо своєї сім'ї, суспільства, нації. Освіта збагачує світогляд, розширює можливості боротьби з несправедливістю, насильством, корупцією та багатьма іншими неприємними моментами в житті суспільства. Освіта дає нам знання про навколишній світ, які розвивають прогресивні погляди на життя. А це найголовніше в еволюції нації. Без освіти ніхто не буде досліджувати нові ідеї. Це означає, що людина не зможе розвивати світ, тому що без ідей немає творчості, а без творчості немає розвитку нації.

Освіта є важливим аспектом, який відіграє важливу роль у сучасному індустріальному світі. Людям потрібна хороша освіта, щоб мати можливість вижити в конкурентному світі [8]. Економіка та торгівля країни будуть процвітати, якщо її громадяни будуть освіченими. Освіта допомагає стати

незалежними та формує впевненість у можливості виконання складних завдань. Отримавши освіту, люди покращують своє життя.

Освіта забезпечує процес швидкого розвитку нації. Щоб вести здорове та безпечне життя, потрібно розуміти цінність освіти в сучасному повсякденному житті. Потрібно брати активну участь в різноманітних заходах. Такі види діяльності створюють передумови для кращого життя.

Освіта допомагає створити краще суспільство. Освічена людина частіше розвиває свої морально-етичні якості в порівнянні з неосвіченою. Відсутність освіти породжує такі проблеми, як забобони, домашнє насильство, погане здоров'я та низький рівень життя. Освіта дає рівні можливості, як для чоловіків, так і для жінок, і освічені люди можуть створити краще суспільство.

Однією з найважливіших переваг освіти є те, що вона покращує особисте життя людини та допомагає суспільству безперерійно працювати. Завдяки освіті можна подолати бідність і кожен громадянин може внести свій вклад у розвиток країни [9].

Нижче наведено деякі з основних причин, з яких освіта може вважатися ключем до успіху:

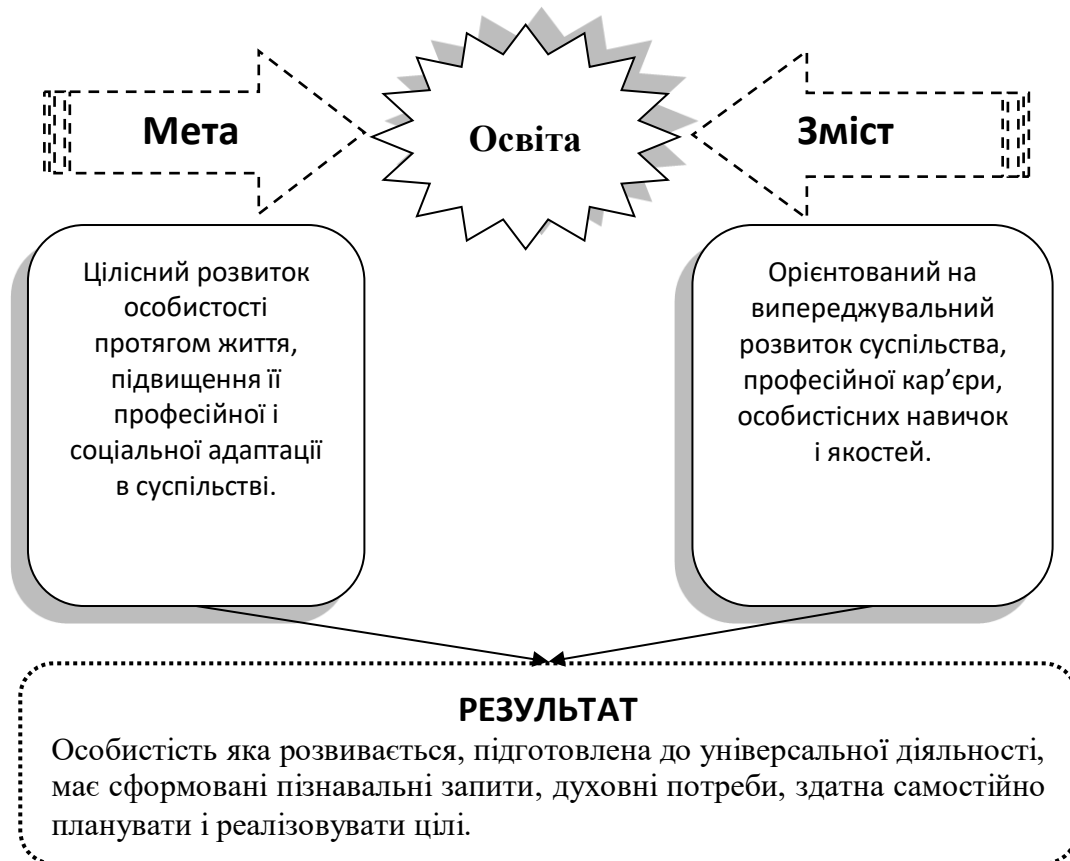
1. Здобуття освіти допомагає людині здобути навички в конкурентному світі. У 21 столітті людям дуже важко йти в ногу з постійно зростаючою кількістю винаходів без освіти.

2. Одна з основних цілей життя людини – регулювати те, чого вона насправді хоче. Освіта вчить людей, як бути самовідданим лідером у бізнесі, щоб залишатися сильним.

3. Безперечно, здобуття освіти допоможе здобути впевненість. Тільки самої по собі впевненості недостатньо, разом з цим потрібно мати повні знання, які допоможуть стати переконливим. Людина, яка здобула вищу освіту, матиме більше навичок, зможе виконувати кілька завдань, а також відповідатиме вимогам роботи. Така людина також знає, як збалансувати особисте та професійне життя. Освіта важлива, тому що вона дає інший погляд на життя та допомагає сформувати особисту позицію щодо низки важливих життєвих

питань після аналізу ситуації. Це сприяє розвитку суспільства у всіх сферах життя, зокрема соціальної та економічної [10]. Можна сказати, що освіта є чинником успіху цивілізації, соціалізації, професійного та особистісного зростання.

Рис. 1. Цілісний розвиток особистості

Таким чином, освіта протягом життя стала складовим механізмом системи освіти та освітніх послуг. Як зазначається, на сучасному етапі розвитку системи освіти розмежовано три основні форми освіти, що відображено в Таблиці 1.

Сьогодні критеріями освіти у світі є якість, здатність формувати компетенції, головною з яких вважається здатність до креативності та ініціативності членів суспільства. Орієнтація на якість і результат диктує і нові, більш високі, вимоги до рівня підготовки фахівців, професійних навичок, здатності приймати самостійні рішення, вмінню працювати з великими обсягами інформації, обробляти її та вибрати необхідну для поставленого завдання [11].

Таблиця 1. Три основні форми сучасної освіти

Назва освіти	Зміст
Формальна освіта	Початкова, загальна середня освіта, середня професійна освіта, вища освіта, освіта після закінчення ВНЗ (аспірантура й докторантура), підвищення кваліфікації й перепідготовка фахівців і керівників з вищою і середньою професійною освітою в інститутах, на факультетах і курсах підвищення кваліфікації й професійної перепідготовки.
Неформальна освіта	Професійно спрямовані й загальнокультурні курси навчання в центрах освіти дорослих, на різних курсах інтенсивного навчання.
Інформальна освіта	Індивідуальна пізнавальна діяльність, що супроводжує повсякденне життя, реалізується за рахунок власної активності індивідів в оточуючому культурно-освітньому середовищі; спілкування, читання, відвідування установ культури, подорожі, засоби масової інформації тощо. При цьому людина перетворює освітні потенціали суспільства в дієві чинники свого розвитку.

Сутність системи освіти як соціально-економічного інституту полягає передусім в її функціях, які у різних країнах і в різні історичні періоди виявляються неоднаково. Соціально-економічна функція освіти – роль, яку освіта як соціально-економічний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер. На її особливості впливають рівень розвитку і потреби суспільства, сформульовані державою соціальна мета і принципи освіти. Аналіз соціально-економічних функцій освіти дає змогу визначити властивості, специфіку, межі освіти як соціального феномену [12].

1. Функція професіоналізації. Одна з основних у системі освіти, вона полягає у підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер економічного життя, що зумовлює професійну спрямованість майже всіх ступенів та етапів системи сучасної освіти.

2. Функція взаємодії освіти з соціальною структурою суспільства. З цієї точки зору, освіта – це раціональний спосіб розподілу людей відповідно до їх здібностей, коли найталановитіші й найактивніші особи посідають вищі посади та отримують найвищі доходи. Згідно з теорією людського капіталу освіта – це капіталовкладення в тих, хто навчається. Як і всі капіталовкладення, в майбутньому воно принесе прибуток.

3. Виховна функція системи освіти. Полягає у формуванні за допомогою цілеспрямованої діяльності певних соціальних рис світогляду у підростаючих поколіннях, визнання ними пануючих у суспільстві норм поведінки, ціннісних орієнтацій, тобто у підготовці молоді до виконання певних соціальних обов'язків. За допомогою освіти зберігаються культурні цінності, які передаються від одного покоління до іншого.

4. Функція загальноосвітньої підготовки. Загальноосвітня підготовка допомагає розширити межі професіоналізму, розкриває простір для ерудиції та кругозору. Крім того, фахова підготовка, засвоєння спеціальних знань неможливі без попередньої загальноосвітньої підготовки. Вона є базою для набуття спеціальних знань, перекваліфікації, розвитку здібностей, професійної адаптації. Одержана в юності загальноосвітня підготовка є основою для подальшої безперервної освіти.

5. Науково-дослідна функція освіти. Вона ще недостатньо досліджена. Але, безсумнівно, створення нового знання постійно відбувалося у структурі освіти, оскільки чимало вчителів і викладачів завжди цим займалися [13].

Слід погодитися, що роль освіти в суспільстві полягає ще й у тому, щоб готувати людину до виходу з усіляких, насамперед глобальних, криз і катастроф, перебороти котрі можна, на нашу думку, використовуючи не тільки формальні знання, а сформовану здатність людини до нетрадиційних дій та мислення. Включення в освіту функцій розвивального випередження та формування у людини антикризової поведінки змінює саме розуміння освіти. З цього погляду освіта покликана здійснювати підготовку людини до вирішення кризово-катастрофічних ситуацій, проблем переходу суспільства на шлях сталого розвитку, а тому має носити випереджувальний характер.

Практика розвинутих країн показує, що в сучасному світі наука й освіта все більше виступають головними структурними чинниками сучасної економіки. Очевидно, що саме система освіти сприяє вирішенню багатьох суспільних проблем та розвитку суспільства, оскільки освіта допомагає людині усвідомити необхідність змін у суспільстві. Проблеми, які виникають перед

урядами різних країн у період проведення освітніх реформ можна розбити на декілька груп [1]. Перша проблема для більшості західноєвропейських країн полягає у необхідності відновлення штату викладачів. Друга проблема – це перехід вищих навчальних закладів на двоциклову систему освіти: бакалавр / магістр. Третя проблема – структурна перебудова. Це відноситься, в першу чергу, до неперервної вищої освіти, навчання впродовж життя, створення умов для відкритого доступу до вищої освіти для всіх верств населення.

Для визначення категорії безперервної освіти використовується ряд термінів. У сучасній літературі можна зустріти такі стійкі сполучення, як «освіта дорослих» (adult education); «продовжена освіта» (continuing education); «подальша освіта» (further education); «відновлювана освіта» (recurrent education) як освіта протягом всього життя шляхом чергування навчання з іншими видами діяльності, головним чином з роботою; «перманентна освіта» (permanent education); «освіта протягом життя» (lifelong education); «навчання протягом життя» (lifelong learning). У кожному із цих термінів зроблено акцент на певній стороні явища, але загальною є ідея довічної незавершеності освіти для дорослої людини [3].

Усвідомлення важливості освіти протягом життя для людського розвитку призвело на початку ХХІ століття до модернізації європейської політики у сфері освіти. Лісабонський саміт Ради Європи у березні 2000 року прийняв «Меморандум освіти протягом життя» (Memorandum of Lifelong Learning). В Меморандумі підкреслюється, що безперервна освіта повинна стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності й зайнятості. Визначення безперервної освіти включає: отримання ступенів та дипломів у вільний час; професійні курси, в тому числі з метою підвищення кваліфікації персоналу; освіта для дорослих; друга освіта інше. Також у Меморандумі було визначено шість принципів безперервної освіти:

1. Нові базові знання і навички для всіх.
2. Збільшення інвестицій в людські ресурси.
3. Інноваційні методики викладання й навчання.

4. Нова система оцінки отриманої освіти.
5. Розвиток наставництва й консультування.
6. Наближення освіти до місця проживання.

У змісті безперервної освіти прийнято виділяти три основні значимі компоненти, пов'язані з навчанням дорослого населення: навчання грамотності в широкому сенсі, включаючи комп'ютерну, мовну, соціальну та ін.; професійне навчання, що включає професійну підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації (job qualification); загальнокультурну додаткову освіту, не пов'язану із трудовою діяльністю (life qualification) [2]. Відповідно, за цілями, які ставляться й реалізуються в системі неперервної освіти, її умовно можна поділити на три складові:

Перша складова системи освіти протягом життя – додаткова професійна освіта – сприяє формуванню професійної основи кадрового потенціалу сучасної високотехнологічної економіки [4]. Споживачами послуг даної частини системи неперервної освіти є соціально адаптована частина населення, яке отримує освіту послідовно на всіх її рівнях. Друга частина системи освіти протягом життя забезпечує різноманітним групам населення можливість адаптуватися до мінливих умов життя. Ця підсистема передбачає освіту, спрямовану на адаптацію й реабілітацію соціальних і професійних груп, не здатних самостійно пристосуватися до швидкозмінного соціального середовища. Крім того, до цієї підсистеми залучаються громадяни, що через різні причини не мають доступу до формальної системи професійної освіти, що створює для них загрозу десоціалізації. Третя складова системи забезпечує задоволення різноманітних індивідуальних освітніх потреб громадян, наприклад, мовну підготовку, отримання психологічних, культурологічних та інших знань, комунікативних навичок, спеціальних умінь тощо [5].

Якісна освіта – це необхідна умова розвитку людини. Насамперед необхідно, щоб державою визнавалися всі можливі форми, формати й методи навчання, а не тільки формальна освіта. Важливо, щоб в Україні сформувалася

загальна культура навчання – щоб навчання цінувалося, заохочувалося й було доступним всім бажаючим, стало невід’ємною частиною трудових відносин.

Література:

1. Вища освіта в Україні (2019). Відтворено з http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/osv_rik/osv_u/vysh_osvita/vyshch_osvita18.xls.
2. Закон України «Про вищу освіту». Верховна Рада України. Відтворено з <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/print1389899592029395>.
3. Петрухін, В. (2020). Акмеологія та підвищення якості освіти. Відтворено з <http://osvita.ua/school/method/technol/5405>.
4. Проект Закону України «Про освіту дорослих». Відтворено з http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73746.
5. Савенко, О., Кайтановська, О., Шнюкова, І. (2020). Світові інновації у професійному навчанні дорослих. Проблеми освіти. Вип. 1 (96). С. 170-186.
6. Ameen, A., Khaleel, R. (2012) Creation of Ontology in Education Domain. Fourth International Conference on Technology for Education. P. 237-238.
7. Apple, M. W. (2017) Cultural and Economic Reproduction in Education. London: Routledge. 374 p.
8. Banks, J. A. (2015) Cultural diversity and education. Foundations, Curriculum, and Teaching. Fifth edition. Boston New York San Francisco. 353 p.
9. Bawany, N., Nouman, N. (2013) A step towards better understanding and development of university Ontology in education domain. Research Journal of Recent Sciences. Vol. 2 (10). P. 57-60.
10. Berkowitz, M. W. 2011. What works in values education. International Journal of Educational Research. Vol. 50 (3). P. 153-158.
11. Biesta, G. (2015) On the two cultures of educational research, and how we might move ahead: Reconsidering the ontology, axiology and praxeology of education. European Educational Research Journal. Vol. 14 (1). P. 11-22.
12. Jacobs, C. (2019) Introduction to research in education. Boston: Student edition. 419 p.
13. Lawson, H. A. (2014) The logic of collaboration in education and the human services. Journal of Interprofessional Care. Vol. 18 (3). P. 118-137.

4.11. Propensity to victim behavior of students with different types of social and personal identity

Схильність до віктимної поведінки студентів із різними типами соціальної та особистісної ідентичності

Актуальність. Дослідження віктимної поведінки в межах віктимології, соціальної психології, психології особистості, девіантології, кримінології та інших наукових галузей визначають тенденції відходу від позитивістських позицій на користь визначення шляхів посилення стійкості та ресурсності особистості. Проблематикою віктимності та віктимної поведінки в психології займалися такі відомі науковці, як Ч. Ломрозо, Т. К. Тойч, К. Уілсон, Г. Селін, У. Міллер, А. Камю, Дж. Коулмен, О. О. Андроннікова. Вивченням особистісної ідентичності займалися такі науковці, як Дж. Марсія та Л. Б. Шнейдер. Співвідношення понять соціальної та особистісної ідентичності розглядали у своїх трудах Г. Теджфел, Дж. Тернер.

Схильність стати жертвою сприймається у дослідженнях не лише на рівні індивідуальних ризиків, але і є вагомим фактором соціальних тенденцій, показником суспільного розвитку. Особливо актуальною проблематика віктимної поведінки набуває у період воєнних дій. Масштабна суспільна криза демонструє можливості соціальної згуртованості та індивідуальні труднощі покращення якості життя, що вимагає усвідомлення власної приналежності до стійкої групи та розуміння власного Я.

Особистісна та соціальна ідентичності, як фундамент соціального життя індивіда, детермінує потребу зменшення схильності до віктимної поведінки кожного члена суспільства, що зумовлює важливість дослідження особливостей схильності до віктимної поведінки у осіб з різними типами особистісної та соціальної ідентичності.

Досліджуючи феномен жертви, кримінологів у першу чергу хвилювало питання вибору злочинцями жертви. Поняття віктимності у кримінології

запровадив Л. В. Франк, який розглядав його як підвищену здатність особи ставати жертвою злочину в силу моральних і фізичних властивостей та нездатність уникнути небезпеки там, де це було можливо за об'єктивних причин. Також він визначав віктимізацію як «процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат» [3]. Вчений вважає, що віктимізації у першу чергу піддаються саме особи, наділені віктимністю.

Дослідник О. Ю. Юрченко вважає, що віктимність – поняття, яке має відносний характер, через те, що вона «завжди виявляється в ситуації, яка є достатньою для її реалізації» [6].

Віктимність у кримінології розглядається з позиції можливості для особи стати жертвою злочину в конкретній ситуації, коли можна було уникнути таких наслідків за умови виявлення ймовірною жертвою здорового глузду, обачності при вирішенні певних проблем.

І. Г. Богатирьов виокремлює дві складові віктимності – біологічну та соціальну. Одна складова пов'язана з проблемами соціалізації особи – це професійна та рольова віктимність [1].

Я. В. Чаплак та Г. В. Чуйко розглядають віктимну особистість як складну та цілісну ієрархічну структуру, що складається з трьох підструктур: психодинамічні базові властивості, сукупність соціально-обумовлених особистісних властивостей та особливості Я-концепції. І, важливо, що за кожною із підструктур віктимна особистість відрізняється від не віктимної [5].

Практичним втіленням віктимності є віктимна поведінка жертв. Віктимну поведінку розглядають як вчинки або дії у конкретних ситуаціях, що впливають на мотивацію та рішення злочинців і об'єктивно створюють небезпеку заподіяння шкоди. Поведінка виявляється віктимною, як за об'єктивним змістом, так і за її суб'єктивним сприйняттям злочинця.

За характером віктимна поведінка може бути:

- конфліктною (потерпілий створює конфліктну ситуацію, бере участь у конфлікті);

- провокуючою (екстравагантна зовнішність, демонстрування багатства, легкодоступна поведінка жінки);

- легковажною (довірливість, наївність неповнолітніх та інших осіб, неспроможність протистояти нападаючому, створення аварійних ситуацій) [3].

Розглянемо проблему віктимності у психології. Проблематикою віктимності в психології займалися такі відомі науковці як Ч. Ломрозо, Т. К. Тойч, К. Уілсон, Г. Селін, У. Міллер, А. Камю, Дж. Коулмен.

О. О. Андроннікова розуміє віктимність як набуті людиною фізичні та соціальні риси й ознаки, що збільшують ймовірність її перетворення на жертву та визначає її соціальним, психічним та моральним явищем [7]. Класифікують віктимність як потенційну, а також нульовий, нормальний та середній рівень [10].

На прояви віктимності особистості впливають такі фактори, як соціально обумовлені якості (направленість, мотиви, настанови), індивідуально набутий досвід (знання, навички, звички, рівень особистої культури), специфіка взаємодії з оточуючим макро- та мікросоціумом особистості (реалізацією її життєвих сценарієв).

Н. Н. Біктіна та А. Б. Баймешова у своєму дослідженні наводять розповсюджену типологію віктимної особистості О. М. Каткової, яка включає такі типи: «потенційна жертва» та «реальна жертва» [8].

Орієнтуючись на підхід О. О. Андроннікової, віктимна поведінка може бути агресивною, самоушкоджуючою та саморуйнівною, гіперсоціально, пасивною та некритичною [7].

С. О. Гарькавець у своєму дослідженні робить такі висновки щодо зазначеної проблеми студентської молоді:

1. Мають наступні модуляції: агресивна, некритична, активна та пасивна поведінка.

2. Невротичний страх може виступати чинником відчищеної віктимності особистості [2].

Отже, розуміння сутності понять віктимності та різновидів віктимної поведінки є важливим не тільки для їх вивчення, а насамперед, для віктимологічної профілактики вразливої категорії – студентства, пошуку оптимальних шляхів вирішення даної проблеми у межах психокорекції. Цілком очевидно, що ми не здатні вплинути на ситуативну перемінну у генезі особистісної позиції жертви, але ми можемо зменшити ризик віктимізації шляхом роботи у напрямку віктимної поведінки та, відповідно, віктимності як особистісної якості.

Ідентичність є характерною рисою людини, що з одного боку виявляється у визнанні своєї унікальності, а з іншої проявляється у відчутті приналежності до соціальної спільноти. Поданий термін є достатньо багатограним при розгляді. Як відмічає у своїй роботі Ю. Москаль, ідентичність є дієвим компонентом психіки, який чутливо реагує на зміну соціально-економічних орієнтирів. Проте, підґрунтям для ідентичності є можливість особистості сприймати внутрішній світ з позиції особистих відчуттів [4].

Варто також відмітити, що за Дж. Г. Мідом ідентичність поділяється на усвідомлену, що утворюється у результаті роздумів людини щодо себе, та неусвідомлену, яка є прийнятним комплексом очікувань людини, що надходить від соціальної групи, до якої він належить. Перехід від несвідомої до свідомої ідентичності можливий лише з розвитком когнітивних процесів і наявності рефлексії. Подане визначення підкріплюється і у працях К. В. Патирбаєвої, В. В. Козлова, Є. Ю. Мазури, Г. М. Конобеєва, Д. В. Мазури, К. Д. Марицаса, М. І. Патирбаєвої [9].

Говорячи про особистісну ідентичність, ми маємо на увазі самореферентність (розуміння людиною самої себе, унікальності свого «Я», за умови присутності своєї приналежності до соціальної реальності).

Ідентичність кожної особистості за своєю суттю унікальна, проте можна виділити певні закономірності щодо вказаної направленості. Відповідно до трудів Дж. Марсії існує чотири статуси існування особистісної ідентичності, а

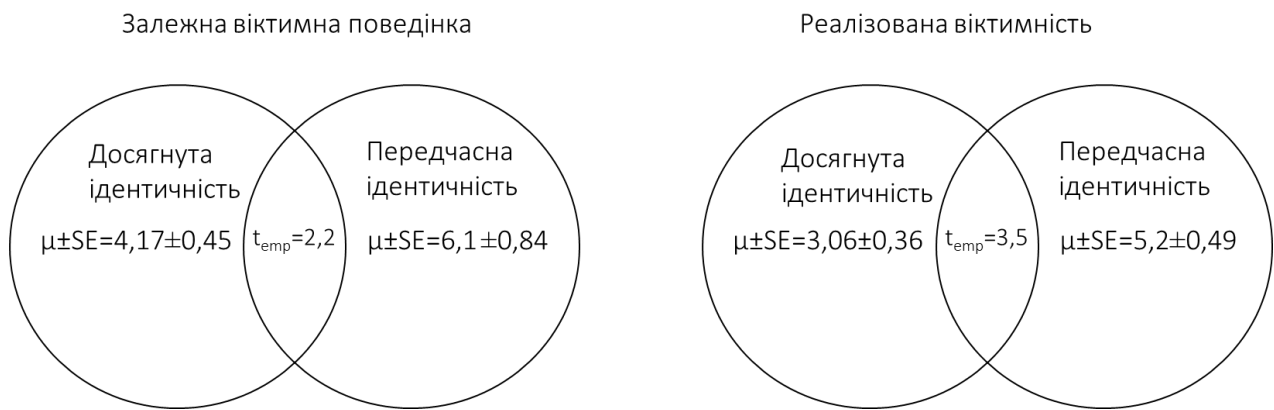
саме досягнута ідентичність, мораторій, передчасна ідентичність та дифузна ідентичність [11].

Соціальна ідентичність, відповідно до Л. Б. Шнейдера являє собою усвідомлення себе як представника певної групи людей та навколишнього соціуму, певний ступінь ототожнення та диференціації себе зі «світом» та «іншими». Виражається вона у когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах. Відповідно до поданого підходу, соціальна ідентичність доповнює особистісну, але підкреслює саме громадську спрямованість, що передбачає готовність особистості бути членом суспільства та приймати норми, правила і, як наслідок, жертвувати своєю індивідуальністю, проте відчувати певний ступінь захисту та безпеки. Асоціальна ж спрямованість ідентичності підкреслює прагнення відокремитися від усіх, бути не таким, як певна «більшість» (незалежним), самостійним і навіть наражатися на ризик та небезпеку [11].

Отже, псевдоідентичність, дифузна і передчасна особистісна ідентичність та асоціальна направленість мають спільні ознаки з проявами віктимних моделей поведінки, у тому числі і в юнацькому періоді.

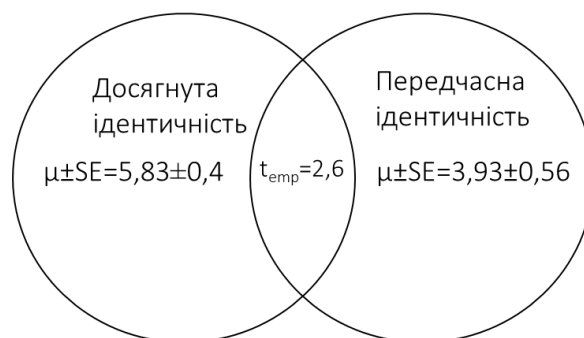
Для емпіричного вивчення питання проведено дослідження із застосуванням методики дослідження схильності до віктимної поведінки О. О. Андроннікової; методики дослідження особистісної ідентичності, МДОІ Л. Б. Шнейдера; методики дослідження соціальної ідентичності, МДСІ Л. Б. Шнейдера. Вибірка охоплює 95 респондентів віком від 17 до 22 років (65 осіб жіночої статі та 30 чоловічої).

Дослідження демонструє значні відмінності у студентів із досягнутою та передчасною ідентичністю у реалізованій віктимності та у схильності до залежної віктимної поведінки. Ми можемо сказати, що особистості з досягнутою особистісною ідентичністю значно менше схильні до залежної віктимної поведінки та до практично реалізованої віктимності. Результати поданого підрахунку приведені на рисунку (Рис. 1).

Рис. 1. Відмінності показників схильності до віктимної поведінки студентів із досягнутою та передчасною ідентичністю ($p \leq 0,05$)

На відміну від закономірностей серед особистісної ідентичності, у соціальній вони є зворотними. Студенти з оптимальним рівнем значно більше схильні до гіперсоціальної віктимної поведінки, ніж студенти з низьким рівнем соціальної ідентичності (Рис. 2).

Рис. 2. Відмінності показників схильності до віктимної поведінки студентів із низьким та оптимальним рівнем соціальної ідентичності ($p \leq 0,05$)

Чим вищі показники особистісної ідентичності, тим менші показники схильності до всіх видів віктимної поведінки, окрім гіперсоціальної, і тим менші значення реалізованої віктимності. Проте особистісна ідентичність позитивно корелює з соціальною бажаністю відповідей.

Тобто, в цілому підвищення рівня особистісної ідентичності (з передчасної до псевдоідентичності) взаємозалежно зі зниженням схильності до віктимної

поведінки. Але наявність позитивного взаємозв'язку з соціальною бажаністю відповідей («чи правдиві відповіді досліджуваних?») та дає привід більш детально дослідити взаємозв'язки конкретних видів соціальної ідентичності зі схильністю до віктимної поведінки.

Таким чином, відповідно до конкретних типів особистісної ідентичності, ми вже не маємо чіткої закономірності. Збільшення прояву схильності до реалізованої віктимності взаємопов'язано із збільшенням прояву передчасної ідентичності у студентів, натомість з мораторієм зв'язок є зворотнім. Особистості з передчасною ідентичністю часто демонструють схильність до залежного типу віктимної поведінки. Схильність до самоушкоджуючої віктимної поведінки позитивно корелює з передчасною ідентичністю і негативно з псевдопозитивною ідентичністю. Тобто студенти з передчасною ідентичністю частіше демонструють схильність до самоушкоджуючої поведінки, тоді як досліджувані з псевдопозитивною рідко вдаються до такого прояву. Схильність до агресивної віктимної поведінки позитивно корелює з досягнутою ідентичністю та негативно з псевдопозитивною ідентичністю. Результати поданого підрахунку були об'єднані та окреслені на Рисунку 3.

Виявлено позитивну кореляцію соціальної ідентичності з гіперсоціальною віктимністю. Тобто, чим більші показники соціальної ідентичності у досліджуваних, тим більше схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки. Аналізуючи кореляційні зв'язки більш детально, поданий висновок можна підтвердити наявністю зворотного взаємозв'язку з низькою соціальною ідентичністю (Рис. 4).

Отже, особи з оптимальним рівнем соціальної ідентичності значно більше схильні до гіперсоціальної віктимної поведінки, ніж з низьким, а також, що чим більші показники соціальної ідентичності, тим більше схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки і навпаки. Проте, соціальна та особистісна ідентичність лише деякою мірою пояснюють схильність до віктимної поведінки, і пошук інших змінних є можливим розвитком поданої роботи як

метод вдосконалення дослідження та розробленої на його базі психокорекційної програми.

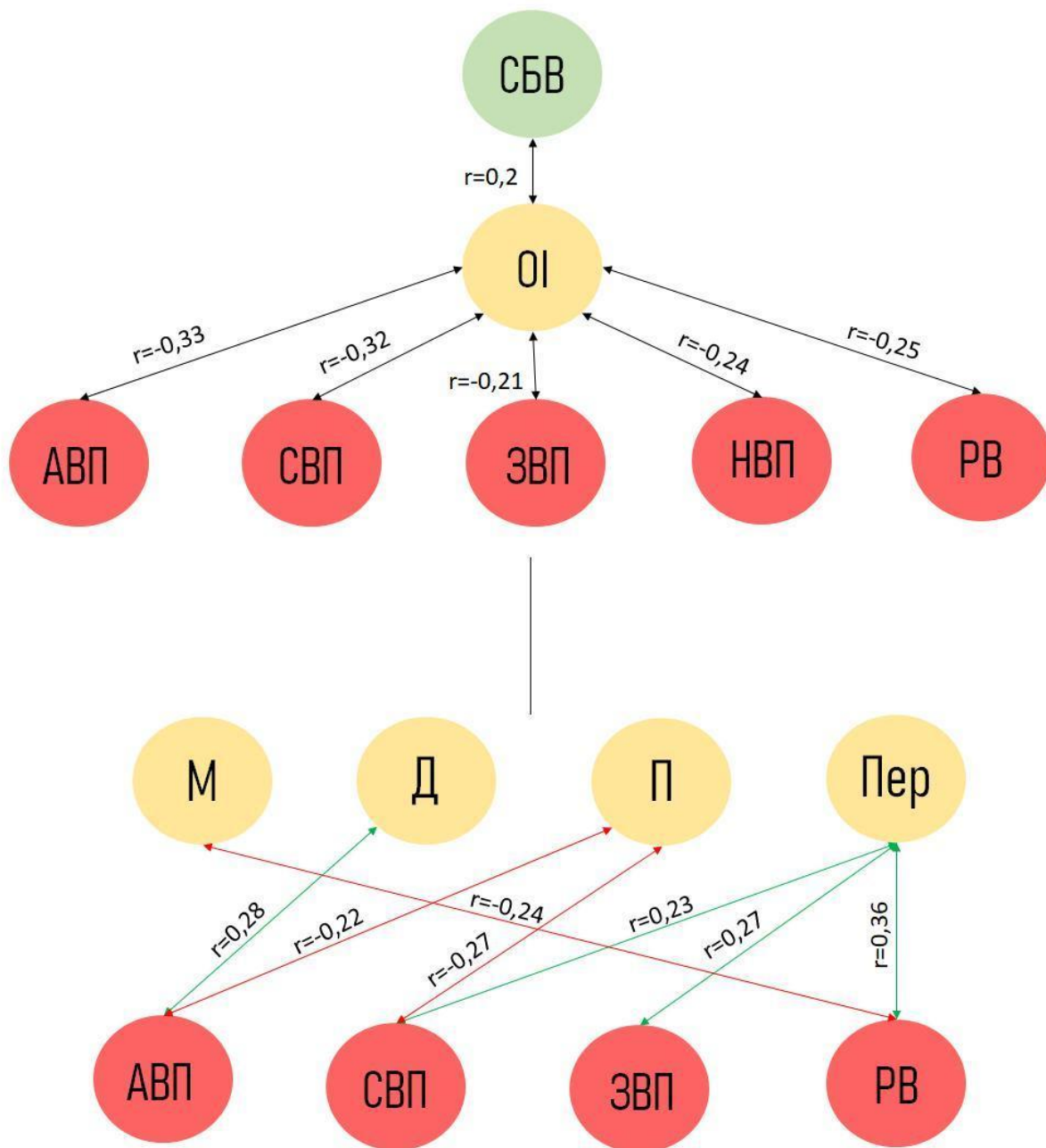
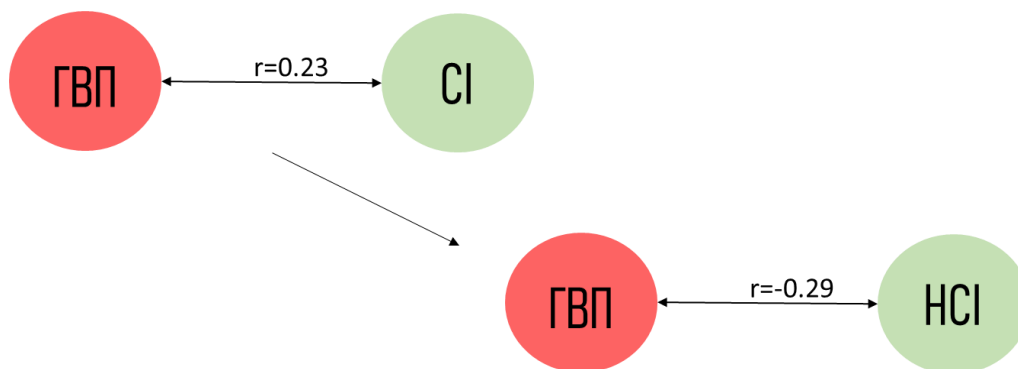

Рис. 3. Кореляції особистісної ідентичності з видами схильності до віктимної поведінки

Примітки:

АВП – агресивна віктимна поведінка; СВП – самоушкоджуюча віктимна поведінка; ЗВП – залежна віктимна поведінка; НВП – некритична віктимна поведінка; РВ – реалізована віктимність; ОІ – особистісна ідентичність; СБВ – соціальна бажаність відповідей; М – мораторій; Д – досягнута ідентичність; П – псевдопозитивна ідентичність; Пер – передчасна ідентичність. Рівень значущості (при $p = 0,05$) = 0,2.

Були визначені також певні закономірності щодо соціально-демографічних характеристик досліджуваних студентів. Більшість студентів чоловічої статі навчається на технічних спеціальностях, тоді як студентки – на гуманітарних. Студентам жіночої статі у вибірці більш властиві крайні прояви особистісної ідентичності (псевдопозитивна та передчасна), чоловічої – навпаки. Спеціальність також має певний зв'язок з ідентичністю. Так студентам технічних спеціальностей властива досягнута ідентичність, тоді як гуманітарним – вона характерна меншою мірою. Це може бути пов'язано з тим, що гуманітарні спеціальності часто спрямовані на сферу роботи людина-людина, що може вимагати більше особистісних ресурсів та плутати або викликати певні механічні інтелектуальні навички демонстрації «правильності», що можуть сформуватися, як до вступу на спеціальність, так і у ході навчання, як певне пристосування та необхідність. Варто зазначити, що подана гіпотеза потребує перевірки.

Рис. 4. Кореляція схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки з соціальною ідентичністю

Примітки:

*ГВП – гіперсоціальна віктимна поведінка; СІ – соціальна ідентичність;
НСІ – низький рівень соціальної ідентичності.*

У цілому соціальна та особистісна ідентичність лише деякою мірою пояснюють схильність до віктимної поведінки серед студентів.

Література:

1. Богатирьов, І. Г. (2016). Вчення про жертву злочину в кримінологічній науці. Право і суспільство. Питання кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права. № 1. С. 194-197. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/1_2016/part_1/35.pdf.
2. Гарькавець, С. О. (2019). Форми виктивності особистості у ранньому юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля.* № 2 (49). С. 62-74. <http://tppjournal.com.ua/n53y2k20a5.html>.
3. Голіна, В. В., & Головкін, Б. М. (Ред.). (2017). Віктимологія. Право. 308 с. http://criminology.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/posib_viktimologiya-2017_finaln.pdf.
4. Москаль, Ю. (2006). Ідентифікація й ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу. *Психологія і суспільство. Теоретична психологія.* № 1. С. 96-112. http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/15107/1/2006_1.pdf.
5. Чаплак, Я. В. (2015). Віктимність як соціально-психологічна проблема сучасності. *Актуальні проблеми психології.* 12.12. С. 454-466. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v10/i28/43.pdf>.
6. Юрченко, О. Ю. (2017). Аналіз віктимності в корисливих, насильницьких злочинах та злочинах із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. *Право і суспільство. Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.* № 6. Ч. 2. С. 165-169. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/6_2017/part_2/29.pdf.
7. Андронникова, О. О. (2018). Онтогенетическая концепция виктимности личности. 566 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/ontogeneticheskaya-kontseptsiya-viktimnosti-lichnosti>.
8. Биктина, Н. Н., & Баймешова, А. Б. (2015). К проблеме виктимности личности подростка в современных исследованиях: сущность, виды, факторы возникновения и причины проявления. *Современные проблемы науки и образования.* № 2. <https://scienceeducation.ru/ru/article/view?id=22522>.
9. Патырбаева, К. В., Козлов, В. В., & Мазур, Е. Ю. (2012). Идентичность: социально-психологические и философские аспекты: коллективная монография 250 с. http://www.psu.ru/files/docs/science/books/mono/Patyrbaeva_identichnost_2012.pdf.
10. Ривман, Д. В. (1998). Виктимология. 210 с.
11. Шнейдер, Л. Б. (2019). Психология идентичности. Юрайт. http://criminology.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/posib_viktimologiya-2017_finaln.pdf.

4.12. Lifelong learning as a tool for improving the life quality in the information society

Освіта протягом життя як інструмент підвищення якості життя в інформаційному суспільстві

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Освіта, впливаючи на всі без винятку форми організації макросоціальної системи, на всі її структурні елементи, є універсальним фактором модернізації країни, її технологічної, військової, екологічної та аксіологічної безпеки. Не випадково показники освітньої та науково-інноваційної політики в міжнародній практиці вже давно введені в систему параметрів національної безпеки. Разом з тим, якісна освіта в наш час є одним із основних індикаторів якості життя, інструментом соціальної та культурної злагоди й економічного зростання. Серед характеристик так званого індексу людського розвитку (ІЛР) (*Human Development Index, HDI*), за яким Програма розвитку ООН порівнює рівень соціального й економічного розвитку країн, показник освітньої діяльності (поряд із добробутом та здоров'ям) є одним із трьох основних індикаторів в інтегрованій оцінці якості людського життя. При цьому під час підрахунку ІЛР враховуються три показники: очікувана тривалість життя; рівень грамотності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання; рівень життя, оцінений через валовий національний дохід (ВНД) на душу населення [1]. Таким чином, очікувана тривалість навчання визнається одним із ключових індикаторів рівня людського розвитку, що й зумовлює особливу увагу до безперервної освіти.

Ідея безперервної освіти є однією з прогресивних ідей культури ХХІ ст. Її загальнолюдське значення є беззаперечним і полягає в тому, щоб забезпечити кожній людині постійний стабільний розвиток, удосконалення, творче оновлення протягом усього життя, а отже – забезпечити успішний розвиток

суспільства в цілому. Саме тому розроблення моделей безперервної освіти, які б задовольняли виклики сьогодення, актуалізовано на національному рівні, що сприятиме розвитку системи освіти протягом життя (*lifelong education* – LLL) в контексті інтеграції України в європейський освітній простір.

Аналіз досліджень і публікацій. Витоки ідеї безперервної освіти знаходимо ще у стародавніх філософів: Конфуція, Сократа, Аристотеля, Солона, Платона, Сенеки. Концепція “*lifelong education*” вперше була заявлена та обґрунтована Бейзиллом Йексли [11]. Згодом ідеї освіти протягом життя розвивалися у працях інших науковців, а саме: П. Беланже [2], А. Гріна [5], Н. Кокосалакіса [6], П. Ленгранда [7], Е. Ліндемана [8], К. Рубенсона [9], А. Туїйнмана [10], Е. Фора [4] та ін., яким належить наукове розроблення теоретичних основ безперервної освіти, моделей та систем навчання протягом життя.

Попри значні напрацювання в означеній царині, дослідження ролі безперервної освіти у забезпеченні якості людського життя на всіх його етапах не було предметом окремих наукових досліджень.

Отже, *метою публікації* є обґрунтування можливостей безперервної освіти як інструменту підвищення якості життя, зокрема в інформаційному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Якість життя, що вивчається представниками різних наук, є надзвичайно багатограним поняттям, що зумовлює неоднозначність його трактувань. Ми поділяємо поширену точку зору, яка трактує зміст цієї категорії як кількісний рівень та різноманітність тих матеріальних і духовних потреб, які людина здатна задовольнити в умовах певного суспільства. Іншими словами, поняття «якість життя» включає два аспекти: рівень життя (матеріальні блага), і рівень духовного розвитку людини (блага нематеріальні). Задовольняючи потреби людини у житлі, надаючи медичні послуги, підвищуючи заробітну плату, держава покращує лише рівень її життя. Щоб підвищити якість, необхідно урізноманітнити та дати можливість задовольнити духовні потреби людини. В цьому випадку набуває актуальності

теза про те, що у сучасному світі підвищення якості життя нерозривно пов'язане з розвитком освіти. Від рівня освіти залежить якість трудових ресурсів та якість трудового життя. Інтелектуальна праця дає як кошти для існування, так і можливість самореалізації. Чим вища задоволеність від своєї роботи, тим вищим є суб'єктивне сприйняття якості життя.

Разом з тим освіта є не лише важливою характеристикою якості життя сама по собі, а й умовою формування інших його характеристик. Так, важливу роль у підвищенні якості життя освіта відіграє через формування здорового способу життя. Саме вона сприяє формуванню поведінки, яка гарантує здоров'я людини сьогодні та в майбутньому, а відповідно, й розвиток людського потенціалу суспільства. Експериментально підтверджено і вплив рівня IQ на тривалість життя людини. Вчені з Ради медичних досліджень (*Medical Research Council*) довели, що смертність людей з високим рівнем освіти вчетверо нижча за смертність малоосвічених. Це пояснюється тим, що освічені люди краще розуміють, як зберегти своє здоров'я, а тому дотримуються правильного харчування, краще стежать за своїм здоров'ям, отримують якісніше медичне обслуговування тощо.

Різноманіття пізнавально-інформаційних запитів різних верств населення, що постійно зростає, неможливо задовольнити в межах наявних форм традиційної освіти. З огляду на це загострюється проблема невідповідності існуючої системи освіти новим потребам суспільства й людини. Це зумовлює пошук іншого підходу до організації масової освітньої діяльності, за якого навчання відповідало б різнорівневим інтересам і потребам громадян, органічно вписувалося б в їхній спосіб життя, враховувало б специфіку запитів того чи іншого контингенту й навіть окремих груп населення. Ці та інші можливості відкриває для людини безперервна освіта, яка сьогодні стала реальністю, а в майбутньому її значення буде постійно зростати.

На позначення категорії безперервної освіти використовується низка термінів, зокрема «освіта дорослих» (*adult education*); «продовжена освіта» (*continuing education*); «подальша освіта» (*further education*); «відновлювана

освіта» (*recurrent education*) як освіта протягом всього життя шляхом чергування навчання з іншими видами діяльності, головним чином з роботою; «перманентна освіта» (*permanent education*); «освіта протягом життя» (*lifelong education*); «навчання протягом життя» (*lifelong learning – LLL*). Кожен з наведених термінів акцентує увагу на певному аспектові явища, але загальна ідея полягає у довічній незавершеності освіти для дорослої людини. Тобто процеси безперервної освіти розуміються тепер не тільки як «навчання протягом життя» (*lifelong learning*), а й як «навчання шириною в життя» (*lifewide learning*).

Зазначимо, що безперервна освіта вперше була концептуально представлена на конференції ЮНЕСКО (1965 р.) видатним теоретиком безперервної освіти П. Ленграндом проте відтоді її концепція зазнала значних змін. У 1970-1980-х рр. безперервна освіта була зорієнтована на надання непривілейованим верствам населення можливості зміни свого статусу шляхом підвищення свого освітнього рівня. Починаючи з другої половини ХХ століття, нагальна потреба держави та суспільства в безперервній освіті своїх громадян почала більше усвідомлюватися як актуальна проблема у зв'язку з бурхливим розвитком науково-технічної революції та висунутими нею вимогами до характеру і змісту трудової діяльності. Система безперервної освіти стала розглядатися переважно як засіб адаптації трудових ресурсів до швидких технологічних змін. Розуміння значення освіти протягом життя для людського розвитку на початку ХХІ століття зумовило модернізацію європейської політики у сфері освіти і стрімкий розвиток концепції «*lifelong learning*» («навчання протягом усього життя»).

Лісабонський саміт Ради Європи у березні 2000 року ухвалив рішення про створення загальноєвропейської системи *LLL* та прийняв «Меморандум освіти протягом життя» («*A Memorandum of Lifelong Learning*») [3], в якому наголошується на доцільності визнання безперервної освіти як головної політичної програми громадянського суспільства, соціальної єдності й зайнятості. Авторами документу презентовано робоче визначення терміну

«навчання протягом усього життя» («*lifelong learning*»), який потрактовано як «всебічно спрямовану навчальну діяльність, що здійснюється на постійній основі з метою підвищення рівня знань, навичок та професійної компетентності». Як бачимо, в концепції безперервної освіти посилилися мотиви особистісного зростання.

Навчання протягом життя наразі зайняло чільні позиції у світових освітніх процесах. Розширення доступу до освіти має на меті зниження соціальної напруженості; зростання соціальної активності; надання можливості постійного саморозвитку, професійного та кар'єрного зростання; розширення кругозору; підвищення комунікативних навичок; підвищення відчуття затребуваності в особистому та професійному плані тощо, а також покращення таких якісних характеристик населення, як адаптивність до умов сучасного світу, що швидко змінюються, мобільність, рівень вихованості тощо.

Законодавство України про освіту серед основних принципів державної політики визначає «сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя» [4]. Проте, на жаль, в Україні освіта протягом життя поки знаходиться на етапі становлення, тому вкрай важливо вживати дієвих заходів для подолання відставання у цій сфері.

Безперервна освіта повинна відповідати сучасним вимогам, а саме:

- поєднувати світовий досвід організації навчання та новітні освітні технології з найкращими надбаннями традиційної системи навчання;
- забезпечувати гнучкість та прогностичність;
- забезпечувати інтеграцію рівнів, видів, змісту освіти, навчальних потреб слухачів і держави, суміжних галузей (науки, виробництва тощо);
- сприяти розвитку ключових компетентностей та навичок XXI століття;
- характеризуватися інноваційністю.

Безперервність освіти має реалізуватися через:

- забезпечення спадкоємності змісту та координації навчально-виховної діяльності на різних рівнях освіти, що функціонують як продовження

попередніх та передбачають підготовку осіб до можливого переходу до наступних рівнів, а також перепідготовку та підвищення кваліфікації;

- формування потреб і здібностей особистості до самонавчання;
- створення інтегрованих навчальних планів та програм;
- формування та розвиток навчально-науково-виробничих комплексів багаторівневої підготовки професіоналів;
- оптимізацію системи післядипломної освіти на основі встановлених стандартів вищої освіти;
- створення інтегрованих навчальних планів та програм післядипломної освіти;
- розроблення індивідуальних навчальних програм різних рівнів складності залежно від конкретних потреб;
- упровадження і розвиток дистанційної освіти.

Погіршення економічної ситуації України спричинило необхідність випереджального професійного розвитку, формування засобами безперервної освіти готовності стрімко та адекватно реагувати на зовнішні умови, своєчасно трансформуватися в перспективні професійні сектори відповідно до умов, що ставить ринкова економіка та економіка «суспільства знань».

Держава наразі здійснює прогноз обсягів і напрямів професійної підготовки в закладах освіти різного типу й форм власності, створює умови для професійного навчання безробітних з урахуванням змін на ринку праці.

Освіта протягом життя здійснюється за допомогою трьох видів навчання:

- формальне навчання;
- неформальне навчання;
- інформальне навчання.

Однією з найпоширеніших форм безперервної освіти в інформаційну епоху є електронне навчання, яке відзначається доступністю у будь-який час, у будь-якому місці, дозволяє індивідуалізувати навчання і створює можливості для постійного доступу до навчальної інформації.

Засоби електронного навчання уможливають здійснення перепідготовки осіб з вищою освітою з наданням другої вищої освіти за ліцензованими спеціальностями, підвищення кваліфікації фахівців за різними спеціальностями, стажування науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти України, проведення курсів і тренінгів за різними програмами тощо.

Електронне навчання в соціальних мережах або он-лайн платформах має наступні переваги:

- економія витрат на оплату праці он-лайн викладача, аренду приміщень для проведення занять, проживання, трансфер, харчування тощо;

- економія часу учасників та транспортних витрат на поїздки для навчання;

- відсутність дезорганізації професійної діяльності, оскільки працівники можуть брати участь в он-лайн навчанні у зручний для них час, в тому числі і з робочого місця;

- керівний склад може легко здійснювати контроль за процесом навчання підлеглих за допомогою контрольних тестувань;

- відсутність обмежень щодо кількості осіб, які можуть одночасно навчатися за одним он-лайн курсом;

- гнучкість у програмі навчання щодо вимог та потреб он-лайн слухачів;

- використання новітніх інструментів для передавання знань і формування стійких навичок;

- необмежений доступ до оновлення чи самоактуалізації отриманих знань.

Але таке навчання вимагає від слухача самодисципліни, наполегливості та мотивації.

Отже, для підвищення якості освітніх послуг в умовах інформаційного суспільства важливу роль відіграє освіта протягом життя, що сприяє оптимізації професійно-кваліфікаційної структури робочої сили та підвищення рівня її конкурентоспроможності; забезпечує безперервний розвиток професіоналізму, збагачення духовної культури, удосконалення особистісних якостей з урахуванням світових тенденцій, соціально-економічних,

технологічних і соціокультурних змін, що відбуваються в нашому суспільстві. Електронне навчання є інноваційною технологією, спрямованою на професіоналізацію та підвищення мобільності тих, хто навчається, і на сучасному етапі розвитку ІКТ може розглядатися як технологічна основа безперервної освіти.

Література:

1. Індекс людського розвитку. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83.
2. Be langer, P. (1995). Lifelong learning: The dialectics of «lifelong educations». *International Review of Education*, 40 (3-5), 353-381.
3. EC (2000). Commission staff working paper. A memorandum on lifelong learning. Brussels: European Commission. URL: https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf.
4. Faure, E. and others (1972) *Learning to Be*, Paris: UNESCO. 312 p.
5. Green, A. (2006). Models of lifelong learning and the «knowledge society». *Compare: A journal of comparative education*, 36 (3), 307-325.
6. Kokosalakis N., Sokratis M. Koniordos. (2000). Lifelong Learning: The Implications for the Universities in the European Union. Greece: National Report. URL: http://www.academia.edu/1015891/Lifelong_Learning_The_Implications_for_the_Universities_in_the_European_Union_Greece_National_Report.
7. Lengran, Paul (1979). Prospects of lifelong education / Paul Lengrand, A. J. Cropley. Ed., 197 p.
8. Lindeman, E. (1961). *The Meaning of Adult Education*. N. Y., 118 p.
9. Rubenson, K. (2006). Constructing the lifelong learning paradigm: Competing visions from the OECD and UNESCO. In S. Ehlers (Ed.), *Milestones towards lifelong learning systems* (pp. 151-170). Copenhagen: Danish University of Education Press.
10. Tuijnman, A., & Bostrom, A.-K. (2002). Changing notions of lifelong education and lifelong learning. *International Review of Education*, 48 (1), 93-110.
11. Yeaxlee B. A. (1929). *Lifelong Education*. L., 166 p.

4.13. Psychological safety of teenagers in the educational environment

Психологічна безпека учнів підліткового віку в освітньому середовищі

З урахуванням сучасних умов та проблем освітнього середовища досить актуальною є проблема психологічної безпеки учасників освітнього процесу. Безпека відіграє фундаментальну роль у житті кожного, визначаючи спосіб мислення і прагнень, її можна аналізувати у різних площинах, але зосередимося на проблемі психологічної безпеки у шкільному середовищі. Забезпечення потреби дітей у психологічній безпеці є одним з найважливіших викликів сучасної школи.

У наукових дослідженнях існують різні визначення поняття безпеки. На думку М. Скаржинського, безпека передбачає задоволення таких потреб, як існування, ідентифікація і спокій. Важливу роль відіграє також забезпечення розвитку, що мотивує до дій і планування власного життя. Відсутність безпеки викликає тривогу й відчуття загрози [10, с. 97-98]. За визначенням американського психолога А. Маслоу, потреба у безпеці є невід'ємним елементом піраміди людських потреб, яка займає наступну позицію після фізіологічних потреб. Ієрархія потреб вказує на факт, що задоволення потреб нижчого рангу впливає на досягнення вищого рівня. Вчений вказує на істотну відмінність понять «потреба у безпеці» і значно ширшого «відчуття безпеки». Безпека, за його теорією, повинна будуватися всередині людини, щоб потім сприяти покращенню зовнішньої безпеки. Відчуття внутрішньої безпеки визначає функціонування людини у суспільстві, формування позитивних взаємин і досягнення успіхів [8, с. 107-109].

У нашому дослідженні зосередимо увагу на функціонуванні учнів підліткового віку крізь призму психологічної безпеки. Для гармонійного розвитку підлітків важливим є забезпечення спокою та опіки. Проблема безпеки у школі є досить актуальною. У результаті численних реформ, метою

яких є удосконалення системи освіти, спостерігається перевантаження шкіл інструкціями щодо безпеки шкільного середовища та її профілактики. Зазначені рекомендації впроваджуються на основі попередньої діагностики безпеки учнів вчителів, а також і батьків. Отримані результати допомагають знайти відповідь на питання щодо видів та частоти виникнення небезпеки у шкільному середовищі, а також способів її вирішення. Рівень безпеки учнів визначається на основі їх суб'єктивного відчуття, а саме відсутності загрози.

Психологічна безпека в освітньому середовищі визначається публічною, соціальною сферами і сферою здоров'я, які тісно пов'язані між собою. Істотну роль у житті учнів підліткового віку займає сім'я і ровесники, які перебувають разом в одному середовищі.

Для підлітка соціальним середовищем залишається переважно шкільний світ. У цьому віці втрачають свою актуальність стосунки з батьками, вчителями, провідне місце займають взаємини з однолітками. Чим гірші взаємини підлітка з дорослими, тим частіше він звертається до ровесників і більше від них залежить. Референтні групи займають важливе місце у становленні й особистісному самовизначенні підлітків. Л. Орбан-Лембрик зазначає, якщо умови не сприяють реалізації потреб, підліток відчуває психологічний дискомфорт, що виникає в результаті незадоволеності, а це, в свою чергу, призводить до конфліктів зі школою, сім'єю, ровесниками, відчуження від них, пошуку іншого середовища спілкування, інших шляхів самоутвердження. Те, що отримує підліток від групи і те, що він може віддати групі, залежить від рівня розвитку групи, в якій він перебуває. Для підлітків важливо не лише бути разом з однолітками, спілкуватися з ними, але й займати сприятливе в системі міжособистісних стосунків положення. Для когось це прагнення бути популярним, мати авторитет у класі і мати багато друзів, для інших – це бути лідером, здобути визнання в очах ровесників [6, с. 12]. У колективі класу як соціальній групі вихованці перебувають у системі міжособистісних взаємин, займаючи певне становище, з яким безпосередньо пов'язують свої права, обов'язки, привілеї. Таке становище кваліфікують

статусом особистості. До основних характеристик статусу належать престиж і авторитет як своєрідна міра визнання суб'єкта. Залежно від ступеня привабливості у колективі, особистісної цінності, впливу вихованці можуть займати певний статус [1, с. 128].

Діагностика розвитку міжособистісних взаємин неможлива без визначення рівня особистісного розвитку підлітка. Динаміка особистісного становлення у шкільному віці визначається тим, наскільки успішно та соціально схвалено підліток реалізує свою активність у домінуючих сферах своєї життєдіяльності, які притаманні для його віку.

У наукових джерелах особлива увага приділяється вивченню специфічних особливостей особистісного розвитку підлітка. Специфічними особливостями особистості у підлітковий період І. Булах [2, с. 84-85] називає найбільш виражену появу нової мотивації (глобальний інтерес до власної особистості, інтерес становлять зовнішність, поведінка, думки, мова, інтелект, здібності, риси характеру і переживання); другий ранг у системі специфічних особливостей особистісного розвитку підлітка займає гостра потреба розібратися у власному внутрішньому світі, що знаменує появу особистісної рефлексії як здатності до самоаналізу особистісних якостей; наступна особливість виражена у потребі занурюватись у власні переживання, сприймати і осмислювати цілий світ нових власних емоцій як станів і почуттів своєї особистості; виникнення особистісної саморегуляції як здібності опанувати власною поведінкою у значущих для себе ситуаціях за рахунок трансформації зовнішнього контролю у самоконтроль становить специфічну особливість розвитку особистості підлітка; група амбівалентних ставлень до власної особистості та оточуючих поділяється на окремі підвиди, невизначеність власної індивідуальності, яке виникає поряд з усвідомленням своєї неповторності та несхожості на інших; усвідомлення співвідношення внутрішніх мотивів і зовнішніх проявів; неадекватне співставлення власної особистості з особистістю ровесника як потреба порівнювати й ідентифікувати себе з іншими; поява прагнення до афіліації і одночасно до самотності; ще

однією специфічною відмінністю виступає інтерес до моральних якостей власної особистості, який стимулюється новою потребою створити автономну мораль, відірвавшись від об'єктивної; останній ранг серед специфічних особливостей підліткового розвитку належить пошуку особистісних мотивів вчинків, що характеризують внутрішню сутність особистості [2, с. 83].

Саме у підлітковому віці спілкування і взаємодія з оточуючими виходять на перший план. У результаті взаємодії з іншою людиною у підлітка виникає потреба у спілкуванні. Адже головним змістом підліткового віку є перехід від дитинства до дорослості, а провідним видом діяльності стає спілкування. У цей період відбувається усвідомлення дитиною своєї індивідуальності, змінюється її ставлення до навколишнього світу, до себе, до інших людей, відбувається перебудова потреб і мотивів поведінки. У той же час змінюються вимоги суспільства до підлітка. Тому підліткові необхідно узгоджувати свої потреби з очікуваннями та вимогами суспільних норм. Необхідність такого узгодження пов'язана з труднощами, особливо у сфері спілкування, які часто стають причиною суперечностей у розвитку підлітка. Труднощі можуть породжувати сильні емоційні переживання, порушення у поведінці підлітків, у їхніх взаєминах з однолітками і дорослими [5, с. 47-50].

За даними досліджень І. Булах, найскладнішими проблемами, що потребують вирішення, на думку підлітків, є міжособистісні взаємини з друзями, другу позицію займають проблеми взаємостосунків з батьками, наступне місце належать труднощам інтимного, особистісного характеру, які не обговорюються ні з друзями, ні з батьками, ні з іншими дорослими, найчастіше це пов'язано зі стосунками з референтною особою, неприємностями у школі, матеріальним станом сім'ї. Серед життєвих перешкод, які не вирішуються, підлітки визначили взаємини з педагогами, наголошуючи, що через непорозуміння з учителем зникає бажання вчитися, відвідувати школу і взагалі продовжувати навчання. Особистісне зростання підлітків визначається самореалізацією їх творчих здібностей і тим, яку соціальну позицію вони

займають на даний момент чи прагнули б зайняти у соціальному просторі [2, с. 227].

Учений М. Тарашкевич наголошує на важливості формування позитивних міжособистісних взаємин учнів підліткового віку, забезпечення сприятливого психологічного клімату, які сприяють розвитку емоційного інтелекту вихованців, а тим самим відчуття безпеки [9, с. 11].

Істотну роль у створенні психологічної безпеки в освітньому середовищі відіграють вчителі, завданням яких, крім реалізації дидактичних і виховних цілей є забезпечення своїм вихованцям відчуття безпеки на уроках. Варто зазначити, що психологічна безпека базується власне на відповідному трактуванні учня і створенні комфортних психологічних умов в освітньому середовищі. На сучасному етапі спостерігається відчутна потреба індивідуального підходу до учнів, кращому їх розумінні вчителем, а також застосування новітніх методів для покращення пізнавальної активності на уроках. Партнерство у взаєминах «вчитель-учень» уступає суб'єктивним взаєминам, які гарантують справедливе трактування і внутрішнє відчуття психологічної безпеки учнів.

У цьому аспекті важливу роль займає особистість вчителя, який повинен забезпечувати учням необхідний для їх розвитку психологічний комфорт. Вчитель повинен бути кваліфікованим фахівцем і разом з тим уміти надавати у кожній ситуації своїм вихованцям допомогу та підтримку. Адже поява будь-якої нової, невідомої чи іншої ситуації викликає в учнів відчуття страху, тому важливо, щоб педагоги постійно дбали про психологічну безпеку і комфортні умови для їх розвитку [7, с. 4].

Сьогодні вчитель, акцентуючи увагу на виконанні вимог навчальної програми, у більшості випадків, залишає осторонь учня, його внутрішній світ не через відсутність бажання, а через незнання психологічних особливостей учнів. Результатом поверхневого оцінювання психологічних особливостей учнів є домінування статусу об'єкта, що спричиняє виникнення підвищеного негативізму школярів у ставленні до вчителя, несприятливого психологічного

клімату у класі, формування в учнів неадекватної самооцінки. Особливо актуальною майже в кожного школяра є проблема ставлення до шкільного колективу, що характеризується підвищеною конфліктністю [6, с. 12].

Серед дослідників проблеми психологічної безпеки спостерігається однаковість щодо безпечного і ефективного функціонування в освітньому середовищі. Науковці звертають увагу на роль позитивних міжособистісних взаємин серед ровесників і добрих контактів з вчителями. Такі зв'язки гарантують співпрацю, схвалення чи відчуття приналежності, забезпечення умов для розвитку мотивації і високого рівня навчальних досягнень учнів.

У тривалій міжособистісній взаємодії у вихованця утворюється складна система ставлень до ровесників та дорослих, які мають різну суспільну цінність. У міжособистісній поведінці вихованців можуть займати місце різні за змістом стосунки та дії, суспільно схвальні та несхвальні [1, с. 109-110].

Стосунки можуть бути позитивної спрямованості, які мають об'єднувальний характер, і роз'єднувальні, що мають негативну спрямованість. Позитивний чи негативний досвід взаємин впливає на формування особистісного ставлення до самого себе. Міжособистісні взаємини є надзвичайно чутливою до різних впливів психологічною тканиною. Такі впливи можуть бути сприятливими та несприятливими, стосовно психологічного комфорту і особистісного розвитку суб'єктів взаємин. Внутрігрупові взаємини вихованців виражаються у морально позитивних і негативних проявах. З огляду на це стимулювання і підтримка особистісно сприятливих взаємин є важливою виховною метою. Це взаємозалежні процеси, які потрібно враховувати при організації виховного процесу, адже наскільки взаємини творять особистість, настільки особистість творить взаємини. Долучення дитини до моральних взаємин, які вона спостерігає у найближчому для неї оточенні, відбувається через механізм наслідування [1, с. 96, 105-106].

Взаємини можуть відображати позитивні і ціннісні ставлення, які позитивно впливають на особистісний розвиток вихованця, на ціннісні орієнтації учнівського колективу, та негативний, що передбачає відчуження

вихованця від ровесників, зниження його соціального статусу, руйнування дружніх стосунків.

За визначенням І. Беха, міжособистісні взаємини – це одне з найскладніших утворень, яке утверджує відкритість внутрішнього світу принаймні двох вихованців [1, с. 158]. Міжособистісні взаємини в учнівському колективі в період підлітковості мають свою специфіку, оскільки соціальним простором для учнів є освітнє середовище, а процес взаємодії здійснюється безпосередньо у колективі школярів. Завдяки створенню оптимальних умов соціального простору особистісного зростання підлітка у шкільному середовищі відбувається інтенсивне формування самостійності, опанування прийомами самовиховання, вольової поведінки, а відсутність сприятливих умов може спричинити виникнення у підлітків негативізму, непокірності, агресивності, вираженої акцентуації характеру, асоціальної поведінки. Перебування у соціальному середовищі підлітка, реалізація його життєвої позиції супроводжуються ситуаціями взаємодії з оточуючими, ровесниками та дорослими. Якщо підліток перебуває у групі з високим рівнем взаємодії, то це сприятливо впливає на становлення його особистості.

У результаті взаємин, які виникають між педагогом та підлітками, створюється виховна атмосфера, яка є ознакою цінностей педагога та підлітка.

Оптимальні взаємини між педагогом та підлітками

- мобілізують до продуктивної діяльності, появу ініціативи та самостійності учнів;

- сприяють правильному вибору і розумінню підлітками цінностей у взаєминах з оточуючими, а також прояву оцінних ставлень до них;

- допомагають побудувати відповідну ієрархію цінностей;

На стиль взаємин педагога з учнями впливають його особистісні якості. Стиль управління учнівським колективом відображається на взаєминах між учителем та школярами. Вони можуть стосуватися усього класного колективу або окремих учнів. З. Заборовскі визначає наступні форми стосунків у системі «учитель-учень»:

- взаємини стимуляційного характеру – учитель трактує учнів як співпартнерів, наповнює їх щирістю та довірою, будує приятні та близькі стосунки з вихованцями, намагається підвищити самооцінку та віру у себе учнів, котрі переживають особисті труднощі;

- речові взаємини – учитель дотримується правильного виконання своїх дидактичних та виховних обов'язків, справедливо оцінює учнів, відповідно до прийнятих раціональних критеріїв; його стосунки з учнями носять офіційний характер: педагог не вникає у їх особисті проблеми та переживання, не нав'язує ближчих контактів;

- байдужі стосунки – учитель не цікавиться результатами праці учнів, їх індивідуальними проблемами, не дбає про їх розвиток індивідуальний чи суспільний; його інтеграція у житті класу обмежується лише винятковими справами;

- конфліктні стосунки – між учителем та учнями триває боротьба; педагог нав'язує рішення й погляди, застосовує суворі санкції, учні перебувають у постійному страху [11].

З позиції організації оптимальних міжособистісних взаємин в учнівському колективі підлітків у системі «учитель-учні» найсприятливішими виступають стимуляційні взаємини. Інші стилі взаємин між учителем та учнями не спонукають до формування оптимальних міжособистісних взаємин, атмосфери співпраці та емоційному благополуччю у класі, членом якого, що дійсно займає виняткову позицію, є також учитель. У школі повинен панувати конструктивний діалог компетентного педагога з вихованцем, демократичний стиль спілкування, сприятливий психологічний клімат й атмосфера толерантності в учнівському і педагогічному колективах.

Від стосунків в учнівському колективі залежить не лише емоційне благополуччя вихованців, а й загалом їх психічне здоров'я.

До шляхів підвищення рівня емоційного комфорту учнів у сучасній школі, як окреслює Г. Мешко [4, с. 101], належать: створення безпечного освітнього середовища у школі, атмосфери толерантності, педагогічна підтримка, яка є

однією з передумов емоційного благополуччя дітей; підвищення емоційної культури педагога та рівня його емпатійності; побудова освітнього процесу на засадах педагогіки успіху і оптимізму; запровадження у практику роботи школи здоров'язбережувальних технологій навчання і виховання. Педагогічна підтримка, як вказує науковець, не повинна протистояти навчанню і вихованню, а доповнювати її, підвищувати їхню ефективність.

Ступінь задоволеності взаєминами з однокласниками впливає на усвідомлення підлітками свого становища у системі ділових й особистих взаємин і є індикатором наявного мікроклімату у колективі. Велике значення для розвитку особистості має психічне здоров'я, тобто стан повного душевного, фізичного і соціального благополуччя. Якщо дитина потрапляє в ситуацію дискомфорту, то в першу чергу руйнується емоційна сфера, тобто людина реагує на цю ситуацію негативними переживаннями, що викликає тривожність.

Уміння проникнути у психічний стан підлітків є обов'язковою вимогою у професійній діяльності кожного педагога. Емоційний психічний стан підлітків є досить складним. Цей емоційний стан виникає як результат несвідомого зіставлення попередніх очікувань від навчання, праці або особистого життя і породжує як піднесення, ейфорію, так і певну тривогу, пов'язану зі страхом бути неуспішним у навчальній та міжособистісній сферах.

Умовами психологічної безпеки під час освітнього процесу і поза межами школи є насамперед створення міжособистісних взаємин на оптимальному рівні, педагогічна культура вчителя, суб'єктні позиції учасників навчальної і виховної діяльності. Тому надзвичайно важливим є питання цілеспрямованої підготовки майбутніх учителів до формування психологічно безпечного освітнього середовища.

Література:

1. Бех, І. (2009). *Психологічні джерела виховної майстерності*. Київ: Академвидав.
2. Булах, І. (2003). *Психологія особистісного зростання підлітка*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.
3. Мешко, Г., Чорній, М. (2008). Підготовка майбутніх учителів до створення сприятливого мікроклімату в контексті завдань педагогіки здоров'я, *Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу*, (с. 121-123). ОНУ імені І. І. Мечникова.
4. Мешко, Г., Мешко, О. (2020). Формування психологічно безпечного освітньо-наукового середовища в закладі вищої освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 2 (47), 100-104. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2020.47.100-104>.
5. Охрімчук, Р. (2005). Дитячі громадські об'єднання в Україні: їх виховні можливості та пропозиції школі. *Початкова школа*. 7, 47-50.
6. Скрипченко О., Долинська, Л. (2006). *Вікова та педагогічна психологія*. Київ: Каравела.
7. Kmiecik-Baran, K. (2006). *Zaburzenia zachowania dzieci i młodzieży szkolnej*, część 3.2.1.1, Warszawa.
8. Korcz, I. (2007). Inteligencja emocjonalna – gwarantem bezpieczeństwa i determinantą rozwoju uczniów, *Edukacja dla bezpieczeństwa – bezpieczna szkoła, bezpieczny uczeń*, pod red. D. Czajkowska-Ziobrowska, A. Zduniak, Poznań, 107-109.
9. Taraszkiewicz, M. (2003). *Bezpieczeństwo w szkole*, część 3.1.1.5, Warszawa.
10. Włodarek, A. (2007). Problemy międzypokoleniowe a poczucie bezpieczeństwa, *Edukacja dla bezpieczeństwa – bezpieczna szkoła, bezpieczny uczeń*, pod red. D. Czajkowska-Ziobrowska, A. Zduniak, Poznań, 97-98.
11. Zaborowski, Z. (1986). *Psychologiczne problemy pracy nauczyciela* Warszawa: WsiP.

Part 5. COMBAT HORTING AS A MEANS OF PHYSICAL EDUCATION OF A HARMONIOUSLY DEVELOPED, SUCCESSFUL, A VITALLY ACTIVE PERSONALITY – PUPILS, STUDENTS AND CADETS: RESULTS OF RESEARCH WORK

5.1. Educational programs for Combat Horting – implementation during training classes strength fitness for a successful personality: athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting (experimental work)

Actuality of theme. Systematic training and competitive activities of athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting is characterized by work on the development of various forms of strength. In the scientific and methodological literature [1-21] one of the most important components of sports training is physical training, aimed to developing of motor skills – strength, speed, endurance, flexibility, coordination skills.

Thus, general physical training ensures the comprehensive development of Combat Horting athletes and creates conditions for the most effective manifestation of special physical qualities in the chosen type of martial arts. Acquired functional potential in the process of general physical training is an essential prerequisite for successful improvement in sports. High indicators of general physical training provide a basis for the development of special physical qualities and promote the transfer of the training effect from general to special and competitive exercises. Thus, the search for means of using strength exercises in the process of martial arts training requires the development of exercise dosing and recommendations for athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting with different levels of physical preparedness [1-21].

Analysis of literature sources shows that the scientific substantiation for the use of strength fitness in the process of training martial arts revealed in their

works: Arzyutov, G., Dilenyan, M., Yeromenko, E., Kuptsov, A., Platonov, V., Silin, V., Sychov, S. and others.

Today, Combat Horting, the national professional and applied sport of Ukraine, is actual among pupils, students and cadets. Development of effective Combat Horting programs is aimed at conducting classes in both classroom and extracurricular activities. Thus, there are already scientific publications on Combat Horting, published outside of Ukraine: Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T. («Combat horting» as a means of forming a successful personality in terms of ideological and ideological confrontation (on the example of pupils, students, cadets), 2020); Malynskiy, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, 2020); Khatko, A., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A. (Use in Google Fit Combat Horting to control the physical activity of students, students, cadets, servicemen, security personnel, 2020); Dikhtiarenko, Z., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Gontar, J. (The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting, 2021); Dikhtiarenko, Z., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L. (The impact of information technology and Combat horting on the pupils and students, cadets, 2021); Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, 2021); Khatko, A., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Yeromenko, V. (The use of cloud technologies in the training of specialists (pupils and students, cadets) in Combat Horting, 2021); Dikhtiarenko, Z., Korzhenko, I., Steshyts, A. (Training of future

physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies, 2022) etc. [2-7; 8-10].

Connection with scientific topics. Thus, the analysis of recent research and publications makes it possible to state that this is a topical issue aimed at implementing the results of research work in secondary and higher education [1-21]. And, therefore, research is carried out according to research works: 1) Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation of the University of the State Fiscal Service of Ukraine for 2017-2020 on «National sport Horting as a means of physical education for students» state registration number 0118U001989); for 2021-2026 «Increasing the physical capacity of various groups of people in the process of training in physical culture and sports» (state registration number 0121U113261); 2) Institute of Problems of Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine for 2020-2022 on the general theme: «Military-patriotic education of students in terms of ideological confrontation» (state registration number 0120U100443); 3) Department of «Theories and Methods of Physical Education» of the Private Higher Educational Institution «Ukrainian Institute of Arts and Sciences» for 2021-2026 on the topic «Principles of a healthy lifestyle in the system of physical education» (state registration number 0121U113032).

The purpose of the publication is scientific substantiation of the feasibility of implementing Combat Horting during strength fitness training sessions for athletes (pupils, students and cadets), and, therefore, the use of a block system of training in Combat Horting training programs; developed: a questionnaire for students of grades 4-5; questionnaire for students of grades 6-9; a questionnaire for pupils (10-11 grades), students and cadets on the general topic: «Study programs for Combat Horting: understanding the main terms».

Presentation of the main material of the research. Many years of research have shown that strength training causes an increase in muscle strength due to hypertrophy of muscle fibers.

Combat Horting is a national professional and applied sport of Ukraine. This is a high and responsible appointment. Its creation at the beginning of the XXI century can be considered the time of introduction in 2008 in Ukraine and abroad, the founder of all Ukrainian Horting Yeromenko, E. new to the sports community, he invented the name «Horting», competition rules and training system for athletes which have not been used in the world so far. Currently, the Combat Horting is working to help improve the functional training of law enforcement officers, as well as cadets and students of specialized departmental institutions of higher education. Elementary school students are starting to train professionally in «Combat Horting» clubs, and teenagers are already actively participating in competitions of various levels [1-10; 12-17; 19]. Thus, it is difficult to overestimate the importance of Combat Horting at the stage of personality formation.

Athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting for the use of strength exercises in the training of martial arts, we recommended to pay attention to the types of strength qualities – speed strength, maximum strength and strength endurance. An important component in the use of strength exercises in the training process was the determination of the dosage of the load for Combat Horting athletes with different physical preparedness.

For novice athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting, we advised to use training exercises with an expander or rubber bandages. Accordingly, these exercises included stretching the expander from different positions, which involved a significant amount of muscle load. For physically fit athletes in Combat Horting was offered sets of exercises with different weights and barbells. Such sets of athletic exercises included a variety of weightlifting and barbell lifting, bench presses, squats, jerks, pull-ups, and exercises on the simulators in the isometric mode of muscle work.

The next action in the use of strength exercises was to determine the dosage of the load. Thus, recommendations for load dosing were developed using special strength training complexes with a load of 30-50% of the maximum, which significantly increased the speed and strength capabilities of athletes (pupils, students

and cadets) of Combat Horting up to 18 %. Strength training of athletes with a load of 70-90% of the maximum contributed to building muscle mass, significantly improved strength, and also contributed to the harmonious and proportionate construction of the athlete's body [3; 7; 10; 18-20].

In addition, the application of recommendations with dosing load took into account the peculiarities of the physical condition of Combat Horting fighters, where they were divided into levels of physical preparedness: low (beginners), medium (mass ranks), high (sports improvement).

For Combat Horting athletes with a low level of physical fitness to increase muscle strength, we would recommend performing athletic exercises in 5-6 approaches with a weight of 65-75% of maximum weight and 6-8 repetitions.

The duration of rest between repetitions is 2-3 minutes. The rate of exercise is medium. For speed and power qualities, we recommend a load of 30-40% of the maximum weight in 5-6 approaches with 8-10 repetitions at a slow or medium pace. The duration of rest between series is 1.5-3 minutes. The development of strength endurance involved the use of a load of 20-25 % of maximum weight, the number of repetitions was 25-30 times at a slow pace and the duration of rest was 2-3 minutes.

Combat Horting athletes with an average level of training were offered a load of 75-85% of the maximum weight in 4-5 approaches at a medium pace with 5-6 repetitions and a rest duration of 1.5-2.5 minutes.

For speed and power qualities, the amount of load is 40-50% in 4-5 approaches at a fast pace and the duration of rest is 1-2 minutes. Strength endurance provided 25-30% in 3-4 approaches at a medium pace and a rest duration of 2-3 minutes.

The method of strength development for Combat Horting athletes with a high level of physical preparedness is somewhat different from previous levels. Thus, the load increases to 85-100% of maximum weight, the number of approaches and repetitions decreases to 3-4 times and up to 1-3 times. Exercises are recommended to be performed at a medium pace with a break of 1-2 minutes between approaches. Similarly, for speed and power qualities, the quantity of the load is 50-60%,

the number of approaches 3-4 times with 14-18 repetitions at a fast pace. Rest between approaches 0.5-1 minutes.

For strength endurance was proposed 30-40% in 3-4 approaches and 18-22 repetitions at a medium pace and a rest duration of 2-3 minutes.

In training programs for Combat Horting, authored by E. Yeromenko, a block system of sportsmen's training is applied [12; 15].

This system facilitates both online and offline training of athletes.

The educational and thematic plan of all programs provides 172 hours of training per year (4 hours per week) for Combat Horting athletes of the first and second year of training. For educational and training groups – Combat Horting athletes in the third and fourth year of training: 258 hours per year (6 hours per week).

The author's experimental methodology regarding the expediency of implementing during strength fitness training sessions for athletes (pupils, students and cadets) Combat Horting, and, therefore, Z. Dikhtiarenko proposed the use of a block system of training in training programs for Combat Horting.

Questionnaire for pupils of grades 4-5

«Combat Harting Training Programs: Understanding Basic Terms»

(methods: cross-examination, questionnaire, «unfinished sentence»)

Dear friends!

Help us understand your interpretation of concepts related to Combat Horting training programs.

All answers to questionnaire questions are anonymous and the results of the questionnaires will be analyzed in percentages.

Please read the questionnaire carefully and complete the sentences as you think. If you do not know the answer to a certain question, mark «----».

Schoolboys _ _, Schoolgirls _ _.

Full years _____ year of birth _____.

Sex: male _ _, female _ _.

1. Combat Horting is ... _____

2. A Hort is ... _____

3. Physical culture is ... _____

4. Dueling is ... _____

5. Sport is ... _____

6. The competition is ... _____

7. Khortytsya is ... _____

8. The student is ... _____

9. The teacher is ... _____

10. The coach is ... _____

11. The institution of general secondary education is ... _____

12. Training is ... _____

13. Please list the exercises for developing strength _____

14. Strength fitness is ... _____

15. Do you independently read Training programs on Combat Horting, Programs on Combat Horting?

---

16. Does your coach, trainer-teacher tell / show you about Training programs for Combat Horting, Programs for Combat Horting? _____

17. What is provided in the content of the program: «Educational program of recreational classes on Combat Horting for children of primary school age» (author: E. Yeromenko)?

---

18. What is included in the content of the program: «Educational program of group work on Combat Horting for younger schoolchildren» (author: E. Yeromenko)?

---

19. What is provided in the content of the program: «Program of extracurricular activities on Combat Horting for children of primary school age» (author: E. Yeromenko)?

20. What is provided in the content of the program: «Program of physical culture and health training on Combat Horting for children and young people» (author: E. Yeromenko)?

---

21. What is included in the content of the program: «Combat Horting program for children's and youth sports schools and schools of higher sports skills» (author: E. Yeromenko)?

---

22. Please list the types of training that are included in the block system of training of Combat Horting athletes for educational and training classes

---

Thank you very much for participating in the study. We wish you success!

Questionnaire for pupil of grades 6-9

«Combat Harting Training Programs: Understanding Basic Terms»

(methods: cross-examination, questionnaire, «unfinished sentence»)

Dear friends!

Help us understand your interpretation of concepts related to Combat Horting training programs.

All answers to questionnaire questions are anonymous and the results of the questionnaires will be analyzed in percentages.

Please read the questionnaire carefully and complete the sentences as you think. If you do not know the answer to a certain question, mark «----».

Schoolboys _ _, Schoolgirls _ _.

Full years _____ year of birth _____.

Sex: male _ _, female _ _.

1. Combat Horting is ... _____

2. A Hort is ... _____

3. Physical culture is ... _____

4. Dueling is ... _____

5. Sport is ... _____

6. The competition is ... _____

7. Khortytsya is ... _____

8. The student is ... _____

9. The teacher is ... _____

10. The coach is ... _____

11. The institution of general secondary education is ... _____

12. Training is ... _____

13. Please list the exercises for developing strength _____

14. Strength fitness is ... _____

15. A teenager is ... _____

16. Training is ... _____

17. The educational and training process is... _____

18. Do you independently read Training programs on Combat Horting,
Programs on Combat Horting?

---

19. Does your coach, trainer-teacher tell / show you about Training programs
for Combat Horting, Programs for Combat Horting?

20. What is provided in the content of the program: «Program of physical
culture and health training on Combat Horting for children and young people»
(author: E. Yeromenko)?

---

21. What is included in the content of the program: «Program of extracurricular
work on Combat Horting for middle school students» (author: E. Yeromenko)? _

22. What is included in the content of the program: «Program of educational and
training classes on Combat Horting for athletes of youth, cadet and junior age»
(author: E. Yeromenko)?

23. What is included in the content of the program: «Combat Horting program for children's and youth sports schools and schools of higher sports skills» (author: E. Yeromenko)?

---

24. Please list the types of training that are included in the block system of training of Combat Horting athletes for educational and training classes

---

Thank you very much for participating in the study. We wish you success!

Questionnaire for pupil (grades 10-11), students and cadets

«Combat Harting Training Programs: Understanding Basic Terms»

(methods: cross-examination, questionnaire, «unfinished sentence»)

Dear friends!

Help us understand your interpretation of concepts related to Combat Horting training programs.

All answers to questionnaire questions are anonymous and the results of the questionnaires will be analyzed in percentages.

Please read the questionnaire carefully and complete the sentences as you think. If you do not know the answer to a certain question, mark «----».

Schoolboys _ _ , Schoolgirls _ _ , student _ _ ,
student (cadet of the military training department) _ _

Full years _____ year of birth _____.

Sex: male _ _ , female _ _ .

1. Combat Horting is ... _____

2. A Hort is ... _____

3. Physical culture is ... _____

4. Physical education is... _____

5. Dueling is... _____

6. Sport is ... _____

7. The competition is ... _____

8. Khortytsya is ... _____

9. The student is ... _____

10. A student of higher education is ... _____

11. The teacher is ... _____

12. The teacher is ... _____

13. The coach is ... _____

14. The institution of general secondary education is ... _____

15. The institution of higher education is ... _____

16. A teenager is ... _____

17. Training is ... _____

18. The educational and training process is ... _____

19. Please list the exercises for developing strength _____

20. Strength fitness is ... _____

21. Do you independently read Training programs on Combat Horting, Programs on Combat Horting?

_____

22. Does your coach, trainer-teacher tell / show you about Training programs for Combat Horting, Programs for Combat Horting? _____

23. What is included in the content of the program: «Program of extracurricular educational and training classes on Combat Horting for high school students» (author: E. Yeromenko)?

_____

24. What is included in the content of the program: «Program of the sports section of Combat Horting for students of higher education» (author: E. Yeromenko)? _____

25. What is included in the content of the program: «Combat Horting program for children's and youth sports schools and schools of higher sports skills» (author: E. Yeromenko)?

_____

26. What is provided in the content of the program: «Educational program of sports and recreation classes on Combat Horting for different population groups» (author: E. Yeromenko)?

---

27. Please list the types of training that are included in the block system of training of Combat Horting athletes for educational and training classes

---

28. Please list what is included in the block: theoretical training _____

29. Please list what is included in the block: physical training _____

30. Please list what is included in the block: technical training _____

31. Please list what is included in the block: tactical training _____

32. Please list what is included in the block: psychological preparation _____

33. Please list what is included in the block: educational work _____

34. In your opinion, is a block system of educational and training sessions for Combat Horting athletes appropriate?

Thank you very much for participating in the study. We wish you success!

Conclusions. The implementation of the recommendations for the use of strength fitness in training [1-21] confirmed their effectiveness in the process of training athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting. Defined purpose of the publication: scientific substantiation of expediency of introduction of strength fitness for athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting during training sessions – was achieved through the developed recommendations for load dosing with the use of special strength exercises with weights.

Thus, the purpose of the publication is determined: scientific substantiation of the feasibility of implementing during strength fitness training sessions for athletes (pupils, students and cadets) Combat Horting, and, therefore, the use of a block system of training in Combat Horting training programs – was achieved through

the developed load dosage recommendations using complexes of special strength exercises with weights and a description of the block system of training (theoretical, physical, technical, tactical, psychological) and educational work) of Combat Horting athletes during training sessions; Z. Dikhtiarenko developed: a questionnaire for students of grades 4-5; questionnaire for students of grades 6-9; a questionnaire for pupils (10-11 grades), students and cadets on the general topic: «Study programs for Combat Horting: understanding the main terms».

The following title and purpose of the publication will be directed to the development of tests that can be conducted during distance learning, in martial law conditions at physical education classes and the «Combat Horting» sports club – this will reflect the prospects of further research and confirm the relevance and timeliness of the chosen topic.

References:

1. Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Pustoliakova, Larysa. Combat horting: prevention of injuries and harm to life and health of pupils, students, cadets during training (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, (pp. 240-246).
2. Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Fedorchenko, Tetiana. «Combat horting» as a means of forming a successful personality in terms of ideological and ideological confrontation (on the example of pupils, students, cadets) (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020, (pp. 232-239).
3. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).
4. Dikhtiarenko, Zoia, Shcerbina, Yuriy, Pustoliakova, Larysa, Gontar, Julia. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting (2021). Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges. Monograph. The Academy of Management and Administration in Opole, 2021, (pp. 690-704).
5. Dikhtiarenko, Zoia, Shcerbina, Yuriy, Pustoliakova, Larysa. The impact of information technology and Combat horting on the pupils and students, cadets (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 347-357).
6. Dikhtiarenko, Zoia, Fedorchenko, Tetiana, Hrek, Tetiana. Regulatory and legal support for the development of Combat horting in educational institutions (2021). Physical culture and sport

in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 338-346).

7. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 272-357).

8. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Yeromenko, Veronica. The use of cloud technologies in the training of specialists (pupils and students, cadets) in Combat horing (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 314-326).

9. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Lytvynenko, Andrii. Use in Google Fit Combat Horting to control the physical activity of students, students, cadets, servicemen, security personnel (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020, (pp. 247-252).

10. Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286, illus., tabs., bibls. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students (pp. 226-273).

11. Zhamardiy, V., Griban, G., Shkola, O., and other (2020). Methodical System of Using Fitness Technologies in Physical Education of Students. International Journal of Applied Exercise Physiology, 9 (5), травень 27-34 (Web of Science). – Retrieved from <http://www.ijaer.com/index.php/IJAE/article/view/975>.

12. Діхтяренко Зоя. Адаптація учнівської та студентської молоді, курсантів спортивних гуртків «Бойовий хортинг» до блочної системи тренувань – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота) / Зоя Діхтяренко, Галина Коломоєць, Анатолій Ребрина, Катерина Діхтяренко // Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф (25-26 серпня 2022 року в режимі онлайн) / упорядн.: Баженков Є. В., Цьось А. В., Коломоєць Г. А., Дикий О. Ю., Ребрина А. А., Боляк А. А., Кліванська Ю. А., Буянова Г. В., 2022. – С. 147-161.

13. Діхтяренко З. Дослідження основних понять хортингу: «виховання», «хорт», «хортинг», «хортовий», «хортове виховання» у психолого-педагогічній та філософській літературі / З. Діхтяренко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Вип. 1 / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2014. – С. 53-59.

14. Діхтяренко З. М. Формування навичок здорового способу життя засобами фізкультурно-оздоровчої роботи на прикладі педагогічного досвіду роботи НВК № 24 (на засадах хортингу): метод. посіб. / З. М. Діхтяренко, І. С. Данилюк, Н. І. Складар; за заг. ред. З. М. Діхтяренко. – К.: Паливода А. В., 2015. – 324 с.

15. Єрмоєнко Е. А. Навчальна програма з бойового хортингу для учнів 1-11 класів закладів загальної середньої освіти: навч.-метод. посіб. / Е. А. Єрмоєнко. – К.: Паливода А. В., 2020. – 280 с.

16. Єрмоєнко Е. А. Студентський бойовий хортинг: навч.-метод. посіб. / Е. А. Єрмоєнко. – Ірпінь: Університет ДФС України, 2021. – 164 с.

17. Корженко І. О. Результати впровадження фізкультурно-оздоровчих технологій в роботу працівників освіти, майбутніх учителів фізичної культури та тренерів / І. О. Корженко,

- О. М. Бельорін-Еррера, З. М. Діхтяренко, К. П. Козлова // Підготовка майбутніх учителів фізичної культури та тренерів у заклади загальної середньої освіти, спортивні клуби та ДЮСШ (в умовах воєнного стану) [Електронне видання]: збірн. матер. Всеукраїнської наук.-практ. конфер. з міжнар. участю присвяченої Дню фізичної культури і спорту України та Дню працівника освіти (м. Буча, 05 жовтня 2022 р.) / упор.: З. М. Діхтяренко. – м. Буча: Приватний вищий навчальний заклад «Український гуманітарний інститут», 2022. – С. 15-27.
18. Сичов С. О. Атлетизм: [навч. посібник] / С. О. Сичов. – К.: ФЗМН, 1997. – 62 с.
19. Сичов С. О. Застосування силового фітнесу для єдиноборців-хортингістів у процесі тренувальних занять / С. О. Сичов, О. К. Сиротинська // Підвищення фізичної працездатності різних груп населення в процесі занять фізичною культурою і спортом: матеріали круглого столу з міжнародною участю, присвячені Дню науки (м. Ірпінь, 20 травня 2021 року) / упорядник: З. М. Діхтяренко. – Ірпінь: Університет ДФС України, 2021. – С. 42-45.
20. Сичов С. О. Основи силових видів спорту та єдиноборств: [навч. посібник] / С. О. Сичов, Ю. А. Попадюха. – К.: НТУУ «КПІ», 2007. – 156 с.
21. Платонов В. Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – К.: Олимпийская литература, 1997. – 580 с.

5.2. Structural study of the levels of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes

Problem Statement. Successful performance in wrestling, including Combat Horting, a professional applied sport in Ukraine, largely depends on the ability to perform fast, weightlifting, coordinated motor actions during the execution of techniques, as well as endurance and flexibility in the joints causing increased requirements for the level of their physical and tactical fitness during the competitive activity (G. Griбан, K. Prontenko, N. Dovgan, O. Loiko, V. Andreychuk, P. Tkachenko, D. Dzenzeliuk, I. Bloschynskyi, 2019; M. Weigelt, T. Ahlmeyer, H. Lex, T. Schack, 2011, etc.). Today, according to many experts, one of the promising directions for solving the problem of effectiveness improvement of athletes training system is the enhancement of physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states of athletes, correction of motor action technique, which serves as an important and integral component of a holistic sports training system, since the indicated directions are one of the decisive components in the implementation of athlete's motor potential (F. Degoutte, P. Jouanel, E. Filaire, 2004; D. Kennedy, A. Scholeya, N. Tildesleya, 2002; G. Korobeynikov, E. Prystupa, L. Korobeynikov, Y. Briskin, 2013; V. Platonov, 2013, G. Griбан, 2011, E. Yeromenko, 2014, etc.).

Analysis of recent research and publications. In recent years, the problem of increasing the physical, technical and tactical fitness in athletes has been studied by a wide range of specialists in various types of martial arts (M. Khoroshukha, G. Griбан, N. Terentieva, P. Tkachenko, O. Petrachkov, B. Semeniv, O. Otravenko, Z. Dikhtiarenko, E. Yeromenko, O. Khurtenko, A. Lytvynenko, 2021; H. Tunnemann, 2013).

A highly qualified Combat Horting athlete must be well prepared physically and possess a high level of speed, strength, flexibility and coordination. Furthermore, in order to endure heavy training loads aimed at the development of proper movement technique and successful performance in competitions, one must also have

a high level of special endurance as well as tactical and technical fitness [2-4; 8-11; 15].

A successful problem solving in improving technical and tactical fitness is impossible without an in-depth study of the structure of athletes' movements, their formation and ways to manage them [16, p. 68; 18, p. 57; 19, p. 230].

It should be noted that tactical training in Combat Horting comprehensively ensures the activity of the athlete depending on the conditions and the situation that has developed in order to achieve success in sports competitions. Nevertheless, during sports improvement of athletes engaged in Combat Horting, the requirements for certain aspects of fitness are not equivalent. This is particularly true of tactical training (H. Tunnemann, 2013), delivering combat and the content of tactics in the opponent characteristics and the plan of actions against them (M. Weigelt, 2011), psycho-emotional modulations in sports (D. Kennedy, 2002), biological techniques in wrestling types (F. Degoutte, 2004).

In the context of our study, the basis of training is the repeated execution of technical elements with the aim of improving the technique of throws and grips, hooks, holds, sweeps, etc. (A. Alekseev, 2013; V. Boyko, 2017; E. Eremenko, 2016; V. Lyakh, 2002; I. Malinsky, 2002; N. Pankratov, 2017, etc.). During such training, the athlete mainly uses the reserve of motor qualities, and their increase does not occur in these conditions, since the efforts developed during the exercise, even a very intense one, are short-lived.

Martial arts (judo, sambo, boxing, hand-to-hand fighting, horting, Combat Horting, etc.) are among the most spectacular competitive sports. The analysis of these literary sources shows that the accumulated array of knowledge related to the issues of the rational construction of the training in Combat Horting is generally based on the research data of competitive activity of athletes during the educational and training process [1-4; 7; 9; 13-15; 17]. Therefore, all known performance parameters are important for achieving high results in sports.

In this regard, improvement of tactical training of highly qualified Combat Horting athletes based on its sports-focused technology (individualization, programming and modelling) is an urgent and important scientific and practical task.

A detailed analysis of the specified aspects raised by the above-mentioned authors led us to the idea of the need for a systematic structural analysis of health level, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in athletes engaged in Combat Horting. The results of this analysis are presented in the proposed article [2-4; 9; 15].

Connection with scientific topics. Thus, the choice and theoretical analysis of literary sources on the research topic, the synthesis of relevant publications allow us to conclude that our study is relevant and aimed at implementing the results of research work in secondary and higher education [2-3; 5-9; 13-15]. Therefore, the research is carried out according to the research works: Research Institute of SFBPR UDFS of Ukraine for 2017-2020 on «National sport Horting as a means of physical education of student» (state registration number 0118U001989); for 2021-2026 «Increasing the physical capacity of various groups of people in the process of physical culture and sports» (state registration number 0121U113261).

The aim of the publication. The aim is a structural study of the levels of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes.

Research material and methods. The study of the level of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states of athletes engaged in Combat Horting was conducted from 2020 to 2022 on the basis of the State Tax University of Irpin, in several stages, including preparatory, summative and formative stages of the pedagogical experiment; final stage.

The summative assessment consisted of 3 stages: I (preparatory) – identification of the level of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states of athletes engaged in Combat Horting; II (summative) – determination of health formation levels, physical and tactical fitness, functional and psycho-

emotional states of athletes engaged in Combat Horting; III (interpretive) – characteristics of health level, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states of athletes engaged in Combat Horting.

Experimental research of the level of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states of athletes engaged in Combat Horting was conducted in accordance with the methods determined at the level of theoretical analysis. The experimental work included 35 sportsmen engaged in the sports club on the basis of the State Tax University in Irpin. Common characteristics of the respondents are the belonging to the same age group – 17-19 years old.

In order to identify the analysis of health level, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states of athletes engaged in Combat Horting, a number of diagnostic methods were used at the diagnostic stage of the study, including surveys, specially designed author's questionnaires; psychodiagnostic methods; didactic methods; pedagogical testing; biomedical methods. Each of the methods and techniques had its own target direction and, at the same time, they complemented each other, mutually compensating for the limitations and shortcomings inherent in each of them. These methods were perceived as a way of studying and mastering the complex psychological and pedagogical processes of personality development in Combat Horting athletes during the training, establishment of the objective principles of the conducted research.

Research findings. Discussion. In the course of empirical research, we determined the levels of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes. We analysed the empirical data obtained during the experimental study.

During the summative assessment, we studied the main indicators of health level, functional and psycho-emotional states, physical and technical fitness of athletes engaged in Combat Horting. Attention was paid to the most informative, standard and accessible tests, which are widely used in training of athletes engaged in Combat Horting [17, p. 45-49].

Express assessment of the level of physical health according to the method of G. Apanasenko [12, p. 33-34] made it possible to obtain initial informative data on individual indicators and their ratio, including morning height, body weight (in the morning on an empty stomach), vital lung capacity (VLC), hand dynamometry, heart rate (HR) at rest, blood pressure (BP), heart rate recovery time to initial values after performing 20 squats (squatting with arms forward) in 30 sec. This technique does not require the mobilization of significant energy by athletes engaged in Combat Horting (Table 1). The score is more dependent on aerobic productivity.

Table 1. The level of physical health of athletes engaged in Combat Horting (n = 35)

Characteristics of physical health under study	Physical health levels				
	<i>Low</i>	<i>Below average</i>	<i>Average</i>	<i>Above average</i>	<i>High</i>
Body mass index $BMI = \frac{\text{body weight [kg]}}{\text{height}^2 \text{ [m]}}$	10.3	15.6	19.6	25.1	29.4
	-2 points	-1 point	0 points	-1 point	-2 points
Life index $LI = \frac{VLC [l]}{BW[kg]} \times 100$	50 and less	51-55	56-60	61-65	66 and more
	1 point	2 points	3 points	4 points	6 points
Strength index $SI = \frac{\text{hand dynamometry [kg]}}{\text{body weight [kg]}} \times 100$	60 and less	61-65	66-70	71-80	81 and more
	-1 point	0 points	1 point	2 points	3 points
Heart rate recovery time to initial values after 20 squats in 30 seconds (min, sec)	3 and more	2-3	1.30-1.59	1.00-1.29	0.59 and less
	-2 points	1 point	3 points	5 points	7 points
General assessment of health level, points total	3 and less	4-6	7-11	12-15	16-18
Number of athletes with different health levels	3	4	17	8	5
% of athletes with different health levels	6.2 %	13.1 %	40.3 %	29.3 %	11.1 %

The obtained results of the study of physical health level indicate the presence of an average level of health in 40.3% of athletes, 29.3% of athletes had an above average level of health, 11.1% of respondents showed a high level of physical health, the same percentage, 13.1%, had a lower-than-average health index. Two of the subjects showed low health level at 6.2%.

The analysis of indicators of physical development in athletes engaged in Combat Horting showed an average or near average level in almost all characteristics under study (Table 2).

Table 2. The level of physical development of athletes engaged in Combat Horting ($\bar{H} \pm m$) (n = 35)

Measurements of physical development				
Body weight, kg	Height, cm	Chest circumference, cm	Right hand strength, kg	Left hand strength, kg
79.2±1.91	178.2±0.56	92.2±1.3	61.3±1.19	58.2±0.72

The obtained results indicate that the athletes engaged in Combat Horting have indicators of physical development in accordance with their age and within the limits of the norm.

The functional status of athletes engaged in Combat Horting was assessed by the characteristics checking cardiovascular and respiratory systems (Table 3).

Table 3. Functional status of athletes engaged in Combat Horting ($\bar{H} \pm m$), (n = 35)

No.	Characteristics of the functional state under study	Functional state indicators
1.	Heart rate, (bpm)	71.8±6.41
2.	Systolic blood pressure, mm Hg	110.9±12.01
3.	Diastolic blood pressure, mm Hg.	71.3 1±11.42
4.	Vital lung capacity, ml	3356.11±111.08
5.	Breath-holding after inspiration (Stange test), sec	45.06±5.03
6.	Breath-holding after expiration (Hench test), sec	17.07±3.45
7.	Simple visual motor response time, sec	386.2 1±10.99
8.	Complex visual motor response time, sec	391.4 1±11.8 2

Thus, the respondents engaged in Combat Horting show average characteristics on individual indicators of the functional state, such as the vital lung capacity and the characteristics of the respiratory system including breath-holding after inspiration and breath-holding after expiration. Only 18.3% of athletes had these indicators below the average level.

An increase in heart rate is within acceptable limits, but it requires attention from the coach in sports training for Combat Horting. BP indicators are also within

the physiological norm. The indicator of vital lung capacity in 32.8% of athletes is 3356.8 ml, which shows a weakening of the respiratory muscles, venous congestion in the pulmonary circulation (see Table 3).

According to the table 3, it is determined that the results of hypoxic tests (Stange test, Genchi test), which carry information about the general state of the lung system when holding breath against the background of deep inhalation or deep exhalation, general fatigue, and also allow assessing the oxygen supply of the body and the general fitness level of athletes, show the average level of simple and complex visual-motor reaction time in athletes engaged in Combat Horing. The physical fitness of athletes engaged in Combat Horing was determined according to an integral evaluation system based on the available indices, which are informative and widely used in physical education (Table 4).

Table 4. Indicators of physical fitness in athletes engaged in Combat Horing before the assessment, ($\bar{H} \pm m$), (n = 35)

No.	Characteristics of physical fitness under study	Indicators of physical Fitness
1.	Body mass index, kg/m	22.5±1.33
2.	Chest proportionality index, cm	4.2±1.17
3.	Strength index, kg	61.2±1.90
4.	Life index, ml/kg	52.4±2.13
5.	Ruffier Index, conventional units	8.9±1.5 7
Σ	Total points	8-10 points

We obtained a general assessment of the level of physical fitness using the scoring system of T. Krutsevich [18, p. 118-119].

The results of study of physical performance in athletes engaged in boxing according to the following characteristics like body mass index, chest proportionality index, strength index, life index, Ruffier Index, show the reactions of the body to physical load on the part of the cardiovascular and respiratory functional systems (see Table 4.)

As evidenced by the results of the summative stage of the experiment (see Table 4), the results of the study of the initial data of physical capacity in athletes

engaged in Combat Horting, including 69.8% of respondents had 10 points, 11.5% of respondents – 10 points, 18.7% of respondents – 8-9 points, show an average level.

The physical performance of athletes engaged in Combat Horting according to the Ruffier index provides an informative assessment of the functional capabilities of the cardiovascular system in conditions of physical stress, which allows judging the adaptation to muscle work and the patterns of restorative reactions. The analysis of the research results showed that 69.8% had a normotonic response to physical exertion.

The results of the initial data on physical fitness in athletes engaged in Combat Horting showed that the most numerous group among the athletes is represented by young men who demonstrate an average and satisfactory level of physical fitness: $31.10 \pm 2.46\%$ and $35.95 \pm 2.76\%$ respectively (see Table 5).

Table 5. Analysis of physical fitness in athletes engaged in combat horting (%), (n = 35), (H ± m)

No.	Test types	Excellent, %	Good, %	Satisfactory, %	Bad, %
1.	Steady 3000 m run, min	24.8±2.5	42.3±2.2	23.3±1.8	5.9±2.0
2.	Crossbar pull-ups, number of reps	17.9±1.8	32.2 ±2.0	38.3±1.2	9.7±3.8
	Or standing long jump, cm	19.9±1.9	31.9±3.0	33.4±2.9	12.5 ± 3.9
3.	100 m run, sec	17.3±1.1	24.5±1.8	36.3±2.5	7.2±3.1
4.	Shuttle run 4x9 m, sec	19.0±2.1	23.2±2.7	46.9±3.0	9.8±3.3
5.	Sitting posture leaning forward, cm	28.9±2.0	32.9±2.2	32.5±3.1	3.2±3.4
6.	Number of athletes	5	12	15	3
Σ	% total:	20.91±1.97	32.36±2.36	38.16±2.34	8.57±2.46

According to the table 5 we can see that the test of «steady 3000 m run, min.», which characterizes the level of general endurance, is performed by athletes engaged in Combat Horting at 24.8 ± 2.5 , which corresponds to excellent result, and $42.3 \pm 2.2\%$ as good result.

Satisfactory results in tests of «crossbar pull-ups, number of reps» tests are performed at $32.2 \pm 2.0\%$, with excellent results of $17.9 \pm 1.8\%$, and the test

of «standing long jump» is performed with a good result of $31.9 \pm 3.0\%$ and excellent result of $19.9 \pm 1.9\%$ in respondents engaged in Combat Horting.

Thus, the strength qualities of most athletes engaged in Combat Horting at the beginning of the school year are at a satisfactory level. The speed physical qualities represented in our study by «100 m Run» test reveal the following data in athletes engaged in Combat Horting: an excellent result was shown by 17.3 ± 1.1 and good result by $24.5 \pm 1,813.7\%$, which indicates insufficient development. Only $20.91 \pm 1.97\%$ of athletes aged 17-19 have a high level of physical fitness in all indicators.

In general, $53.27 \pm 4.59\%$ of Combat Horting athletes had an average and high level of physical fitness at the beginning of training sessions in the sports club on the basis of the State Tax University of Irpin, whereas 46.73% of athletes had a satisfactory and low levels.

Empirical studies of the psycho-emotional state of Combat Horting athletes were conducted with the use of a complex of methods.

The research was carried out by testing using informative methods, which are widely used in the educational and training process for the Combat Horting clubs, including general state, alertness, mood, need for achievement and self-assessment of the qualities inherent to the athletes under study (according to their own opinion), which are defined in Table 6.

As we can see from Table 6, the young men's perception of their own general state, alertness and mood indicates an exaggeration of self-esteem from these indicators in almost 72% of athletes engaged in Combat Horting. The assessment of the need for achievement also shows an average and relatively high level in Combat Horting athletes. 39.9% of athletes demonstrated an average level, 38.77% of athletes demonstrated a high level, and only 21.33% of Combat Horting athletes demonstrated a low need for achievement. Thus, the need to achieve a certain level of physical fitness in 75.9% of athletes engaged in Combat Horting is relatively motivated by the achievement of successful results in sports mastery.

Table 6. *Psycho-emotional state of athletes engaged in Combat Horting*

$$(\bar{H} \pm m), (n = 35)$$

No.	Characteristics of psycho-emotional state	Indicators of psycho-emotional state of athletes, %		
		Low	Average	High
1.	General state,	27.11±2.11 (3)	44.05±1.12 (4)	28.84±10 (6.4)
2.	Alertness	22.98±1.10 (3)	44.25±0.41 (4)	32.77±1.9 (6.0)
3.	Mood	22.11±2.0 (3)	42.91±0.68 (5)	34.98±1.3 (6.1)
4.	Need for achievement	21.33±0.5 (10.3±0.8)	39.9±2.71 (13.01±1.1)	38.77±1.41 (14.11±0.8)
5.	Self-esteem (according to Budasi), conventional units	18.73±0.5 (0.37)	39.49±2.78 (0.58±0.91)	41.78±2.11 (0.82)
	Average indicator of mental state in persons under test,%, number	20.7% (6 persons)	41.4% (17 persons)	37.9% (12 persons)

Regarding personality self-esteem according to the method of S. Budasi, it was found that 41.78 Combat Horting athletes have high self-esteem, which is 0.82 conventional units. The overestimated self-esteem in athletes shows the lack of acceptance of their own mistakes, unwillingness to accept defeat in the environment, to look better, but taking into account these indicators, it is possible to quickly create necessary motivation for specific physical and sports activities. It should be noted that almost all athletes (85%) put such character traits as persistence (25 points), courage (21 points), efficiency (19 points), cheerfulness (17 points), discipline (18 points) in the first place. Athletes consider as negative traits of their character the following ones: resentment (3 points), nervousness (2 points), suspiciousness (1 point), which negatively affect training effectiveness and the achievement of high sports results.

Thus, structural improvement of the level of health, physical and tactful fitness, functional and psycho-emotional state of athletes engaged in Combat Horting point out the need to protect their manifestations at the stages of preparation to the highest attainment and maximum realization of individual abilities, which serve an important reserve for attaining high sports results.

Conclusions from this study and prospects for further research in this direction. A structural study of the level of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in athletes engaged in Combat Horting showed that one of the most important components of achieving a high sports result is sports preparedness, which is ensured by the performance, efficiency and stability of sports training. The analysis of the initial data of physical health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes indicates the presence of an average level of manifestation. Almost all the studied indicators were at the level below average and average. This conditions the need for further research in the direction of training of Combat Horting athletes and the development of new technologies in the educational and training during Combat Horting classes for the development of health level, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states, the implementation of which will ensure a high positive outcome in solving the specified task.

References:

1. Degoutte, F., Jouanel, P., Filaire, E. (2004). Mise en évidence de la sollicitation du cycle des purines nucléotides lors d'un combat de judo Sollicitation of Protein Metabolism During a Judo Match and Recovery. *Science & Sports*. V. 19, 1. P. 28-33.
2. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).
3. Dovhan, Nadiya. Scientific and methodological aspects of sports training of Combat Horting athletes: pupils and student youth, cadets (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 78-101).
4. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). *Monograph*. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, (pp. 272-357).
5. Griban, G., Dzenzeliuk, D., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A., Otravenko, O., Semeniv, B., Prystynskyi, V., Prontenko, K. (2021). Influence of Sambo Wrestling Training on Students' Physical Fitness. *Sport Mont*, 19 (1), 2021. 89-95. DOI: 10.26773/smj.210219.
6. Griban, G., Prontenko K., Dovgan N., Loiko O., Andreychuk V., Tkachenko P., Dzenzeliuk D., Bloschynskyi I. Students' Health and its Interrelation with Physical Fitness Level. *Sport Mont*.

2019. 17 (3), pp. 41-46. doi 10.26773/smj.191018.

7. Kennedy, D. O., Scholey, A. B., Tildesley, N.nT. (2002). Modulation Of Mood And Cognitive Performance Following Acute Administration Of Melissa Officinalis (Lemon Balm) *Pharmacology, Biochemistry and Behavior*. V. 72. P. 953-964.

8. Khoroshukha M., Griban G., Terentieva N., Tkachenko P., Petrachkov O., Semeniv B., Otravenko O., Dikhtiarenko Z., Yeromenko E., Khurtenko O., Lytvynenko A. (2021). Influence of different training activities on development of junior athletes' logical thinking. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences* 9 (1), 2021. 62-70.
doi: 10.13189/saj.2021.090109.

9. Malynskiy, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286, illus., tabs., bibl. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students (pp. 226-273).

10. Tunnemann, H. (2013). Evolution And Adjustments For The New Rules In Wrestling. *Psychophysiological. International Journal of Wrestling Science*. V. 3 (2). P. 94-105.

11. Weigelt, M., Ahlmeyer, T., Lex, H., Schack, T. (2011). The cognitive representation of a throwing technique in judo experts. Technological ways for individual skill diagnostics in high-performance sports. *Psychology of Sport and Exercise*. V. 12, 3. P. 231-235.

12. Апанасенко Г. Л. Книга про здоров'я. – К.: Медкнига, 2007. – 132 с.

13. Бойко В., Малинський І., Єрмоєнко Е., Діхтяренко З. Розвиток силових якостей у студентів-хортингістів. *Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]*. – К.: Паливода А. В., 2017. Вип. 7. – С. 104-112.

14. Єрмоєнко Е. А. Хортинг – національний вид спорту України: метод. посіб. – К.: Паливода А. В., 2014. – 1064 с.

15. Єрмоєнко Е. А., Федорченко Т. Є., Діхтяренко З. М., Єрмоєнко В. Е. Морально-психологічне супроводження спортсменів бойового хортингу в стресових ситуаціях у процесі змагань. *Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]*. – К.: Паливода А. В., 2017. Вип. 8. – С. 139-146.

16. Коробейніков Г., Приступа Є., Коробейнікова Л., Бріскін Ю. Оцінювання психофізіологічних станів у спорті. – Л.: ЛДУФК, 2013. – 312 с.

17. Костюкевич В. М. Теорія і методика тренування спортсменів високої кваліфікації: навч. посібн. – Вінниця: «Планер», 2007. – 273 с.

18. Теорія та методика фізичного виховання. Методика фізичного виховання різних груп населення. Том 2. / Под. ред. Т. Ю. Круцевич, Н. Є. Пангелова, О. Д. Кривчикова. – К.: Олімпійська література, 2017. – 448 с.

19. Платонов В. Н. Периодизация спортивной тренировки. Общая теория и её практическое применение. – К.: Олімпійська література, 2013. – 624 с.

5.3. The prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets (experimental work)

Introduction. During the independence of Ukraine in the state policy in the field of education there have been global changes in giving priority and importance to patriotic education. Requirements for military-patriotic education of the personality are defined in the regulations of the Government of Ukraine and other acts of legislation. Thus, the Strategy of National-Patriotic Education, approved by the Decree of the President of Ukraine of May 18, 2019 № 286, indicated that the national-patriotic education in Ukraine is one of the priorities of the state and society to develop national consciousness on the basis of public and state (national) values (identity, will, catholicity, dignity), formation of citizens' sense of patriotism, respect for the Constitution and laws of Ukraine, social activity and responsibility for entrusted state and public affairs, readiness to fulfill the duty to protect the independence and territorial integrity of Ukraine, confession of European values.

Military-patriotic education is an important means of civic education.

Establishing respect for the state language, raising its prestige among citizens is an important aspect of the formation and development of personality and the basis of military-patriotic education.

The urgency of military-patriotic education of citizens is due to the need for consolidation and development of society, modern challenges facing Ukraine and require constant improvement of military-patriotic education [17, p. 53; 19, p. 606-607].

Combat Horting is a national professional and applied sport of Ukraine. This is a high and responsible appointment. Its creation at the beginning of the XXI century can be considered the time of introduction in 2008 in Ukraine and abroad, the founder of all Ukrainian horting E. Yeromenko new to the sports community, he invented the name «Horting», competition rules and training system for athletes which were not used until now. Currently, Combat Horting works to help improve the functional training of law enforcement officers, as well as cadets and

students of specialized departmental institutions of higher education [1-20]. From elementary school pupils begin to train intensively in «Combat Horting» clubs, and from the age of ten – they perform at competitions of various levels.

Thus, the prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets are currently relevant research, and thus for athletes during distance learning [13; 14].

Analysis of recent publications. (Dikhtiarenko, Z. (Distribution to schoolchildren about readiness to defend the Fatherland, active life position and sober way of life in the process of Horting, 2017); Yeromenko, E., Kukushkin, K. (Combat Horting as a means of military-patriotic education of high school students, 2020); Zubalii, M., Ivashkovskii, V., Ostapenko, O., Tymchyk, M., Shapovalov, B., Dikhtiarenko, Z., Bilotserkivets, I. (Military-patriotic education of pupils in extracurricular activities, 2016); Udovytsky, O., Yeromenko, E., Kukushkin, K. (Horting as a means of physical training of high school pupils for military service, 2014); I. Sulima, E. Eremenko, K. Kukushkin, S. Poltoratsky (Combat Horting – a national sport and school of preparation for the Ukrainian warrior, 2019); Kukushkin, K. (The state of militarypatriotic education of senior classes of pupils by means of Combat Horting (approbation of research materials), 2021); Ostapenko, O., Zubalii, M., Dikhtiarenko, Z. (Military-patriotic education of pupils and students-hortingists as a basis of a healthy way of life in the conditions of ideological and ideological confrontation, 2020; Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, 2021); Malynskyy, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, 2020) makes it possible to state the fact that this scientific

research should be conducted, and the results of experiments should be published in publications in Ukraine and abroad.

Thus, the purpose of the publication is specified – the prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets.

To solve the purpose of the publication we used research methods: selection and theoretical analysis of literature sources on the research topic, synthesis of relevant publications, pedagogical observation, questionnaires.

Connection with scientific topics. Thus, the choice and theoretical analysis of literature sources on the research topic, the synthesis of relevant publications allow us to conclude that our study is relevant and aimed at implementing the results of research work in secondary and higher education [1-20]. Therefore, the research is carried out according to the research works: 1) Research Institute of SFBPR UDFS of Ukraine for 2017-2020 on «National sport Horting as a means of physical education of student» (state registration number 0118U001989); for 2021-2026 «Increasing the physical capacity of various groups of people in the process of physical culture and sports» (state registration number 0121U113261); 2) Institute of Education Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine for 2020-2022 on the general theme: «Military-patriotic education of students in the ideological confrontation» (state registration number 0120U100443); 3) Department of «Theories and Methods of Physical Education» of the Private Higher Educational Institution «Ukrainian Institute of Arts and Sciences» for 2021-2026 on the topic «Principles of a healthy lifestyle in the system of physical education» (state registration number 0121U113032).

Discussion of research results. Military-patriotic education acquires the character of systematic and purposeful activity of state authorities, local self-government bodies, educational institutions, civil society organizations, citizens to form a high national and patriotic consciousness, a sense of devotion to their Ukrainian state.

The system of national-patriotic education is based on the idea of strengthening Ukrainian statehood as a consolidating factor in the development of society, the formation of patriotism and the establishment of national values.

Implementation of the Strategy of national-patriotic education of children and youth for 2017-2020 is carried out in accordance with the plan approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 18, 2017 № 743. The plan provides for a number of measures, the main executors of which are central and local executive authorities, local governments, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, public associations.

In particular, the Ukrainian Institute of National Memory and the Ministry of Culture of Ukraine are instructed in 2018 to develop recommendations for public authorities to rename legal entities under their management, the names of which contain elements of symbols associated with the colonial past in honor of participants the Ukrainian liberation movement, the Ukrainian revolution of 1917-1921, wars, persons who took part in the defense of the independence, sovereignty and territorial integrity of Ukraine, as well as in the anti-terrorist operation, the Ministry of Education and Science of Ukraine together with the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine in 2018-2020 is instructed to provide to envisage during the preparation of laws of Ukraine in the field of education separate articles on state, civil, national-patriotic, legal, ecological education, the Ministry of Defense of Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Ministry of Youth and Sports of Ukraine in 2018 to develop and formulate new standards of military-applied professions that meet the requirements of time, socio-economic and political system of modern Ukraine, etc. [19, p. 607-608].

Thus, on the basis of regulations, the scientific substantiation of the prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets was remotely recognized as follows – K. Kukushkin developed questions for a certain category of persons.

After pedagogical observations (three trainings) on conducting the theoretical part of the Combat Horting lesson remotely and in person (respectively 1 and

2 lessons) K. Kukushkin developed questions and uploaded by the coach to the group of cloud services Google. Athletes of the Combat Horting group «Combat Horting» for a certain time, on a certain day had to read the questions and write the correct answer in two or three sentences (in their opinion), after listening remotely and in person theoretical material on the topic: «The perspectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets» (experimental work):

1. Please explain the concept of «Combat Horting».
2. Please explain the concept: «military-patriotic education».
3. Please explain the concept: «practically healthy».
4. Please explain the concept of «pupils».
5. Please explain the concept of «students».
6. Please explain the concept of «cadets».
7. Please explain the concept of « training».
8. Please explain the concept of «successful person».
9. Do you think is there a prospect in Combat Horting in the military-patriotic upbringing of a successful personality (pupils, students and cadets).
10. Please explain the value of your age.

L. Grechana question to the pupils-athletes of the fourth grade Combat Horting:

1. What is the name of your Combat Horting coach?
2. In which competitions did your coach participate? Is this a success?
3. How many days a week do you train in Combat Horting?
4. What do you think, a Combat Horting athlete should be a patriot of his Motherland?
5. In addition to physical training, what other knowledge do you get during Combat Horting training?
6. Do you want to be like your Combat Horting coach?
7. Do you agree with the saying that a coach is a second parent?
8. Rate from 1 to 12, are you satisfied with the training?
9. How many Combat Horting trainers do you know?

10. Which of the Combat Horting trainers would you like to train with?

Conclusions.

1. Lists projects, measures of national-patriotic education aimed at the formation and development of young people such important socially significant qualities as civic maturity, love of Motherland, responsibility, sense of duty, loyalty to national traditions, the desire to preserve and strengthen historical and cultural values, which will increase its activity in solving the most important problems of society.

2. The purpose of military-patriotic education of high school students by means of Combat Horting – development in the personality of a Combat Horting athlete of high social activity, civic responsibility, morality, spirituality, becoming a person with positive values and qualities able to manifest and implement them in social and creative process in the interests of the Motherland [16, p. 278; 17, p. 57].

3. The purpose of physical training of law enforcement officers, students and cadets of specialized departmental institutions of higher education by means of Combat Horting is the formation of physical and psychological readiness for successful performance of operational and service and combat tasks in accordance with its purpose, skillful use of physical force, techniques of Combat Horting and special means to stop various illegal manifestations, as well as ensuring high efficiency of ordinary and senior staff in the process of official activity [15, p. 5].

4. The purpose of the publication is determined: the prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets (experimental work) – has been achieved.

The next topic of the publication is the development of tests with the levels of knowledge of athletes of the group «Combat Horting» about the formation of military-patriotic education in a successful person: pupils, students and cadets, which will reflect the prospects for further research and confirm the relevance and timeliness of the chosen topic.

References:

1. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).
2. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsuikova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskiy, Tadeusz Pokusa (editors). *Monograph*. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 272-357).
3. Kukushkin, Kostiantyn. The state of military-patriotic education of senior classes of pupils by means of Combat horting (approbation of research materials) (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskiy, Tadeusz Pokusa (editors). *Monograph*. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 282-290).
4. Malynskiy, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. *Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students (pp. 226-273).
5. Ostapenko, Oleksandr, Zubalii, Mykola, Dikhtiarenko, Zoia. Military-patriotic education of pupils and students-hortingists as a basis of a healthy way of life in the conditions of ideological and ideological confrontation (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. *Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls. (pp. 268-273).
6. Бойко В. Бойовий хортинг та психологічні особливості підготовки спортсменів / В. Бойко, З. Діхтяренко, Е. Єрмоєнко // *Теорія і методика хортингу*. – 2017. – Вип. 8. – С. 46-55.
7. Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі: посіб. / [уклад. М. Зубалій, В. Івашковський, О. Остапенко, М. Тимчик, Б. Шаповалов, З. Діхтяренко, І. Білоцерківець]. – К.: Паливода А. В., 2016. – 232 с.; табл., рис.
8. Діхтяренко Зоя. Адаптація учнівської та студентської молоді, курсантів спортивних гуртків «Бойовий хортинг» до блочної системи тренувань – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота) / Зоя Діхтяренко, Галина Коломоєць, Анатолій Ребрина, Катерина Діхтяренко // *Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф (25-26 серпня 2022 року в режимі онлайн) / упорядн.: Баженов Є. В., Цьось А. В., Коломоєць Г. А., Дикий О. Ю., Ребрина А. А., Боляк А. А., Кліванська Ю. А., Буянова Г. В., 2022. – С. 147-161.*
9. Діхтяренко Зоя. Військово-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» в умовах воєнного стану / Зоя Діхтяренко, Едуард Єрмоєнко // *Проблеми освіти: збірник наукових праць*. Електронне видання ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». К., 2022. Вип. 2 (97). – С. 239-265.
10. Діхтяренко З. Готовність до захисту Вітчизни закладено в унікальності системи хортингу – давні та славні історико-культурні корені українського народу / Зоя Діхтяренко, Віктор Постовий // *Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]*. – К.: Паливода А. В., 2016. – Вип. 6. – С. 6-14.

11. Діхтяренко З. Дослідження основних понять хортингу: «виховання», «хорт», «хортинг», «хортовий», «хортове виховання» у психолого-педагогічній та філософській літературі / З. Діхтяренко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Вип. 1 / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2014. – С. 53-59.
12. Діхтяренко Зоя. Рівень сформованості військово-патріотичної вихованості в учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота) / Зоя Діхтяренко, Едуард Єрмоєнко, Костянтин Кукушкін, Артем Гречаний // Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф (25-26 серпня 2022 року в режимі онлайн) / упорядн.: Баженков Є. В., Цьось А. В., Коломоєць Г. А., Дикий О. Ю., Ребрина А. А., Боляк А. А., Кліванська Ю. А., Буянова Г. В., 2022. – С. 133-143.
13. Діхтяренко З. М. Спроможність бойового хортингу щодо формування військово-патріотичного виховання в успішній особистості: учні, студенти та курсанти / З. М. Діхтяренко, Е. А. Єрмоєнко, К. М. Кукушкін, К. С. Федорченко // Фізична культура дітей, підлітків, молоді та дорослого населення в сучасному світі: матеріали III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, (20 травня 2022 р.): збір. наук. праць. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. – С. 390-396.
14. Діхтяренко З. Формування фізичної культури в учнів і студентів-хортингістів в умовах обмежень у русі під час всесвітньої пандемії COVID 19 / З. Діхтяренко, В. Гасвий, С. Єрєсова, С. Корнійчук // Фізичне виховання в рідній школі: науково-методичний журнал. – К.: «Педагогічна преса». – 2020. № 3. (128). – С. 43-48.
15. Єрмоєнко Е. А. Бойовий хортинг – професійно-прикладний вид спорту правоохоронних органів України: монографія / Е. А. Єрмоєнко; Мін-во освіти і науки України, Університет ДФС України, ГС «Національна федерація бойового хортингу України. – К.: ГС «НФБХУ», 2020. – 203 с.
16. Єрмоєнко Е. А. Бойовий хортинг як засіб військово-патріотичного виховання старшокласників / Е. А. Єрмоєнко, К. М. Кукушкін // Бойовий хортинг та діяльність правоохоронних органів України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 14-15 липня 2020 р., м. Ірпінь / Мін-во фінансів України, Університет ДФС України [та ін.]. – Ірпінь, 2020. – С. 273-287.
17. Єрмоєнко Едуард. Можливості бойового хортингу щодо формування військово-патріотичного виховання старшокласників – успішних особистостей / Едуард Єрмоєнко, Костянтин Кукушкін // Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи (у циклі Анохінських читань): матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції. 10 грудня, 2021 р., Київ / Київ. Ун-т імені Бориса Грінченка; за заг. ред. О. В. Ярмолук. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021. – С. 53-58.
18. Оржеховська В. Концепція національної філософії виховання дітей та молоді в Україні на засадах хортингу (проект) / В. Оржеховська, Т. Федорченко, Е. Єрмоєнко, З. Діхтяренко, О. Мельник // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Вип. 5 / [ред. кол.: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2016.
19. Сидоренко О. М. Бойовий хортинг і соціально-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання школярів / О. М. Сидоренко, Е. А. Єрмоєнко, К. М. Кукушкін // Бойовий хортинг та діяльність правоохоронних органів України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 14-15 липня 2020 р., м. Ірпінь / Мін-во фінансів України, Університет ДФС України [та ін.]. – Ірпінь, 2020. – Ч. 2. – С. 603-620.
20. Федорченко Тетяна. Бойовий хортинг як засіб національно-патріотичного виховання і фізичної підготовки школярів, студентської та курсантської молоді / Тетяна Федорченко, Едуард Єрмоєнко, Зоя Діхтяренко, Вероніка Єрмоєнко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2017. – Вип. 8. – С. 80-87.

5.4. The influence of vitamins on the preservation and strengthening of health in school and student youth, cadets: Combat Horting athletes (experimental work)

*«The future belongs to medicine, which will be preventative.
This science, which goes hand in hand with medicine,
will bring great benefit to humanity»*

M. Pirogov

Relevance of the topic. Physical education in the field of education is based on state education standards, aimed at ensuring scientifically based norms of motor activity of students, which take into account their state of health, level of physical and mental development, and which are developed in accordance with the laws of Ukraine «On physical culture and sports», «On education», «On complete general secondary education», «On professional preliminary education», «On professional (vocational and technical) education», «On higher education», «On extracurricular education»; and which are also developed in accordance with the State targeted social program for the development of physical education and sports on the period until 2024, approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 1, 2017 No. 115... .

According to the World Health Organization, in 2019, Ukrainians ranked 93 out of 169 countries in terms of health [8].

Thus, in order to live, a person needs to eat. After all, without the energy provided by food, our body will not be able to function. But, it is necessary to eat healthy and useful food, as harmful products will not only not give us energy and strength, but will also start to «kill» us from the inside. For athletes, it is necessary to consume a sufficient amount of fats, proteins and carbohydrates, but vitamins should not be forgotten. Therefore, they are one of the most important factors affecting a person's health and appearance. Not all people, and especially novice athletes, know that the amount of vitamins also needs to be dosed, as there must be a measure in everything. For example, avitaminosis, hypovitaminosis is a disease

of humans and animals that develops as a result of a long-term insufficient supply of one (monovitaminosis) or several (polyvitaminosis) vitamins. Insufficient supply of vitamins to the body is due to their absence in food (primary A) or violation of their metabolism and assimilation in some diseases (secondary A) [9]. In its turn, hypervitaminosis is a disease that occurs when there is an excessive intake of vitamins in the human body. Retinol (A) hypervitaminosis causes severe metabolic disorders, digestion, anemia. With cholecalciferol (D3) hypervitaminosis, vitamin D3 begins to act as a poison, fat metabolism is disturbed, body weight is lost, the content of Ca and P in the blood increases sharply and their excessive deposition in bones, kidneys, blood vessels, and the heart happens. With hypervitaminosis of ascorbic acid (C), the following are manifested: allergic reactions in the form of skin rashes, insomnia, bleeding due to increased capillary fragility; large doses contribute to the formation of adrenaline, which increases the irritability and conflict of the person; in megadoses, ascorbic acid turns into oxalic acid, which leads to the deposition of its salts and the formation of kidney stones [11].

Therefore, vitamins are low-molecular organic compounds of various chemical nature, which are necessary for the vital activity of a living organism in small doses, and which are not formed in this organism itself in sufficient quantities, which is why they must come with food [10].

Another important argument is that in the 21st century, the emphasis of a healthy person is on a healthy diet, a healthy lifestyle (sports, physical activity, keeping the body in good condition), a healthy information space (absence of negative information both in the media and in the environment), a good social status (the ability to buy not only healthy food, but also to be provided with all the needs according to Maslow's pyramid). These factors lead to a good prevention of both physical and mental diseases, and, therefore, reduce the costs of medicine and drugs both from the budget of the citizen and the state.

The concept of «health» is a state of a living organism in which all organs are able to perform their vital functions well.

Health, as defined by the World Health Organization (WHO), is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence

of disease or infirmity. Health can be defined as the ability to adapt to and manage physical, mental and social challenges throughout life.

The science of human health is valeology [12].

Our researches indicate the existence of more than 450 definitions of human health, formulated by specialists from various scientific disciplines. It is possible to distinguish six main types of essential elements of health definition:

- 1) health as a norm of functioning of the body at all levels of its organization;
- 2) health as a dynamic balance (harmony) of the body's vital functions;
- 3) health as full performance of basic social functions, participation in society and active work;
- 4) the organism's ability to adapt to changing environmental conditions;
- 5) absence of pathological changes and normal well-being;
- 6) complete physical, spiritual, mental and social well-being.

At the same time, it should be noted that at the moment there is no generally accepted definition of the concept of «human health». Many researchers traditionally continue to believe that solving this problem is exclusively a problem of medical and biological sciences. But let's note that human health is also a problem of philosophy, sociology, psychology, pedagogy and a number of other sciences. The lack of a constructive and unified approach to the definition of health creates difficulties and uncertainty in the results of scientific research on assessing the impact of various factors on health, determining the level of health and competently searching for optimal ways to preserve health [21].

Thus, Combat Horting athletes (school and student youth, cadets), people of all ages need to learn how to use the necessary daily dose of vitamins, so that very pitiful and serious consequences, which can negatively affect further life and health, do not appear later. That is why the title of the publication «The Influence of Vitamins on Preserving and Strengthening Combat Horting Athletes' Health: School and Student Youth, Cadets» is always important and relevant. After all, health, mood and well-being of each person, and the potential of Combat Horting athletes, involved in learning, training and competitions of various levels, depend on this.

The purpose of the article is to list the topics of conversations that are desirable to conduct during training, the educational process and especially, remotely, in order to preserve and strengthen the health of Combat Horting athletes (and, if possible, in conditions of martial law); to describe the predicted result of the talks (to know); list questions and questions with multiple-choice answers, levels for pupils and student youth, cadets.

Analysis of scientific sources. Well-known scientists, doctors and nutritionists have been and are engaged at different times in researching the effects of excessive, necessary and insufficient amounts of vitamins for maintaining and strengthening health in people of various ages and in athletes (Y., Boychuk «General theory of health and health preservation», 2017; M., Honcharenko, Y., Boychuk «Human Ecology», 2005; G., Griban «Fundamentals of nutrition. Theory and practical applications», 2010; M., Kalinsky, A., Pshendin «Rational nutrition of athletes», 1985; V., Lykhodid, O., Vladimirova, V., Doroshenko «Healthy nutrition», 2006; I., Marunenko, O., Tymchyk «Medical and social foundations of health», 2016; N. Naumenko «Preparation of the future teacher for the formation of spiritual health of younger schoolchildren», 2016; P., Plakhtiy «Basics of physical hygiene education», 2003; A., Shtepa, V., Vanhanen, V., Abramov «Nutrition in the training system of single combat athletes», 2001) and others.

As for preserving and strengthening the health of Combat Horting athletes (school and student youth, cadets), this issue is investigated by scientists, teachers and trainers of Combat Horting (Z., Dikhtiarenko, E., Yeromenko, L., Pustolyakova, V., Yeromenko «Prevention of threats to the life and health of pupils, students, cadets during Combat Horting classes», 2020; Z., Dikhtiarenko, I., Korzhenko, A., Steshyts «Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies», 2022; Z., Dikhtiarenko, O., Ostapenko, M., Zubalii, V., Shevchuk «Formation of a healthy lifestyle in school and student youth in the process of military and patriotic education by means of Combat Horting», 2021; Z., Dikhtiarenko, K., Fedorchenko «Preserving health in teenagers – a successful personality by means of Combat Horting during distance

learning», 2021; V., Yeromenko, E., Yeromenko «Medical service of Combat Horting sports competitions and medical and pedagogical control over the state of health of participants», 2019; V., Yeromenko «Dental health of children and youth as a factor of sports success in Combat Horting», 2017; E., Yeromenko «Combat and Horting as a means of physical education and the basics of health of students of higher education institutions», 2020; E., Yeromenko «Medical-biological and morpho-functional features of Combat Horting in the process of physical education and the basics of health of students», 2017; I., Malynskyi, Z., Dikhtiarenko, V., Chaplygin, V., Khomenko, S., Kotsyuba «The impact of Combat Horting training on the prevention of psycho-physiological stress in school and student youth, cadets», 2020; S., Prysiashniuk, E., Yeromenko, Z., Dikhtiarenko, V., Yeromenko «Combat Horting as a means of forming the health-saving competence of students of higher education institutions of IT technologies», 2018; V., Chaplygin, E., Yeromenko, Z., Dikhtiarenko, T., Korotkova «Combat Horting and human health in the system of interdisciplinary research», 2018) and others [1-7; 13-25].

Connection of the work with scientific topics. The selection and theoretical analysis of literary sources on the topic of scientific research and their selection according to relevance, makes it possible to conclude that our publication is aimed at implementing the results of the scientific research work in secondary and higher education institutions [1-7; 13-25].

And, therefore, the scientific research is carried out according to the scientific research works: 1) Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation of Ukraine for 2017-2020 on the topic «National sport of Horting as a means of physical education of students» (state registration number 0118U001989); for 2021-2026 «Increasing the physical capacity of various population groups in the process of physical education and sports» (state registration number 0121U113261); 2) Department of «Theories and Methods of Physical Education» of the Private Higher Educational Institution «Ukrainian Institute of Arts and Sciences» for 2021-2026 on the topic «Principles of a healthy lifestyle in the system of physical education» (state registration number 0121U113032).

Presentation of the main research material. In the process of training, the educational process, and, especially, remotely, in order to preserve and strengthen health of Combat Horting athletes, the conversations must be conducted with school and student youth, cadets (if possible in the conditions of martial law as well), scientific and pedagogical workers / trainers of the department. The list of questions was proposed by Z. Dikhtiarenko [1; 16-18] (Table 1) and on topics such as:

*Table 1. List of conversations on a general topic:
«The influence of vitamins on the preservation and strengthening of health by school and student youth, cadets: sportsmen of Combat Horting» (2017-2021 years) (min.)
(author: Z. Dikhtiarenko)*

No	List of conversations	School youth	Student youth / Cadets	Ukrainian Institute of Arts and Sciences	University of the State Fiscal Service of Ukraine
		2017-2021 years	2017-2021 years	2021-2022 years	2017-2021 years
		(n=790)	(n=191)	(n=12)	(n=32)
1.	The influence of vitamins on preserving and strengthening health in Combat Horting athletes (school and student youth, cadets) (month, September)	80	80	200	200
2.	The need to take 13 different vitamins, with daily requirements ranging from 0.01 to 100 mg. (month, October)	80	80	200	200
3.	The most common classification of vitamins which are divided into water – and fat-soluble (month, November)	80	80	200	200
4.	Vitamins and their names (traditional (capital Latin letter, sometimes with a numerical index), chemical and physiological) (month, December)	80	80	80	80
5.	Vitamins: aliphatic series, alicyclic series, aromatic series, heterocyclic series (month, January)	80	80	80	80
6.	Characteristics of water-soluble vitamins (month, February)	80	80	200	200
7.	Characteristics of fat-soluble vitamins (month, March)	80	80	200	200
8.	Daily vitamin need for the population of Ukraine (month, April)	80	80	200	200
9.	Bio-availability of vitamins (month, May)	80	80	200	200
10.	Stability of vitamins, etc. (month, June)	80	80	80	80

In University of the State Fiscal Service of Ukraine and in Ukrainian Institute of Arts and Sciences during the teaching of educational disciplines: «Theory and methods of physical education», «Hygiene», «Valeology», etc., student youth, cadets – Combat Horting athletes studied the topics (Table 1).

School youth (790 pupils) and student youth, cadets – students of higher education of universities of Ukraine (191 persons) (boys and girls) from thirty-four sports clubs «Combat Horting» of Ukraine was listening to the coach's conversations during their training. Actually that's every Sunday for 20 minutes for three training sessions.

After school and student youth, cadets listened to several conversations V. Kostenko offers to ask questions:

1. How many physical qualities is it customary to distinguish?
2. What physical quality affects a person's ability to overcome fatigue in the process of motor activity?
3. What is the name of the close relationship between physical qualities?
4. How can you not determine the volume of the load?
5. What is the name of the type of rest intervals after a load of 90-180 seconds?
6. What kind of force is crucial during jumping, throwing and other single-act and acyclic exercises (martial arts, boxing, wrestling, etc.)?
7. For the complex development of motor reactions in combination with other manifestations of speed, the most effective are...
8. List the most important types of endurance.
9. How many percentages of mobility in the joints from their anatomical potential can be achieved in 3-4 months of daily exercises to develop flexibility?
10. What is used to comprehensively improve the dexterity of schoolchildren?
11. Which sport best develops flexibility?
12. Name the sensitive period of muscle strength growth in boys and girls?

After school and student youth, cadets listened to several conversations, A. Steshyts suggests conducting a survey that will reflect their level of knowledge (author Table 2: Z. Dikhtiarenko) [1; 16-18] (Table 2).

*Table 2. Levels of knowledge formation after listening
to conversations on a general topic:*

*«The influence of vitamins on the preservation and strengthening of health by school
and student youth, cadets: sportsmen of Combat Horting» (author: Z. Dikhtiarenko)*

No.	List of questions	levels	Answer options
1.	Does delicious and healthy food prepare in your canteen?	high	yes
		sufficient	no
		medium	maybe
		low	I don't know
2.	Do you like the smells in your canteen?	high	yes
		sufficient	no
		medium	maybe
		low	didn't paid attention
3.	How many times a day can you eat in your canteen?	high	once
		sufficient	twice
		medium	times
		low	I don't know
4.	Can you take food from the canteen?	high	yes
		sufficient	no
		medium	maybe
		low	I don't know
5.	Are vegetables and fruits always included in the daily list of the proposed three-time meal in your canteen?	high	yes
		sufficient	no
		medium	maybe
		low	Didn't paid attention
6.	Are there always vegetables and fruits in your diet?	high	yes
		sufficient	sometimes
		medium	no
		low	I don't eat it
7.	Are meat and fish systematically served in your canteen?	high	yes
		sufficient	no
		medium	maybe
		low	didn't pay attention
8.	Do you always have meat and fish in your diet?	high	yes
		sufficient	no
		medium	sometimes
		low	I don't eat it
9.	Do you always know the calorie content of the food you eat in the canteen?	high	yes
		sufficient	no
		medium	didn't pay attention to the menu
		low	don't know
10.	Are alcoholic/tobacco products sold in your canteen?	high	no
		sufficient	yes
		medium	Didn't paid attention
		low	don't know
11.	Is it possible to buy sweets in your canteen?	high	yes
		sufficient	no
		medium	didn't paid attention
		low	don't know
12.	Does the daily menu in your dining room comply with Christian norms (meatless days, fasting, etc.)?	high	yes
		sufficient	no
		medium	didn't paid attention to the menu
		low	don't know

The predicted outcome of the conversation was offered by Z. Dikhtiarenko (if possible, under the conditions of martial law as well) regarding the influence of vitamins on preserving and strengthening health in Combat Horting athletes (school and student youth, cadets).

School and student youth and cadets should know:

1. The effect of vitamins on preserving and strengthening health in Combat Horting athletes (school and student youth, cadets): vitamin deficiency, hypovitaminosis, hypervitaminosis.

2. The need to take 13 different vitamins, with daily requirements ranging from 0.01 to 100 mg. They do not perform either energy or structural functions in the body, but are necessary for the use of those compounds that perform these functions, in particular, proteins, lipids and carbohydrates. Most vitamins are precursors of coenzymes involved in many enzymatic reactions, but some, such as A, C, D, E, and K, have other biological significance.

3. About 30 vitamins and vitamin-like substances are known, their structure, biological activity and synthesis have been studied. The most common classification of vitamins is based on their physical and chemical properties, according to which they are divided into water- and fat-soluble. Each vitamin has three names: traditional (capital Latin letter, sometimes with a numerical index), chemical and physiological.

4. Water-soluble vitamins include: B₁ (thiamine), B₂ (riboflavin), B₃ (PP) (nicotinamide, nicotinic acid), B₅ (pantothenic acid), B₆ (pyridoxine, pyridoxal, pyridoxamine), H (B₇) (biotin), B₉ (B_c) (folic acid), B₁₂ (cobalamin), C (ascorbic acid); to fat-soluble: A (retinol), D (calciferol, cholecalciferol), E (tocopherol), K (phylloquinone).

5. Vitamins of the aliphatic series (C, B₃); vitamins of the alicyclic series (A, D); vitamins of the aromatic series (K); vitamins of the heterocyclic series (B₁, B₂, B₅, B₆, B₉, B₁₂, H, E).

6. Characteristics of water-soluble vitamins: their name, role, sources and stability, symptoms of deficiency, symptoms of extreme excess.

7. Characteristics of fat-soluble vitamins: their name, role, sources and stability, symptoms of deficiency, symptoms of extreme excess.

8. Daily vitamin needs for the population of Ukraine: age groups, sex (m/f) (A, mg; B₁, mg; B₂, mg; B₃, mg; B₆, mg; B₉, µg; B₁₂, µg; C, mg ; D, µg; E, mg; K, µg).

9. Bioavailability of vitamins. The amount of a vitamin that the body can absorb from a certain source depends not only on the content of that vitamin, but also on its bioavailability. It depends on a number of factors, in particular: the efficiency of digestion and the time of passage of food through the gastrointestinal tract, the state of satisfaction of the nutritional needs of the person, the method of food preparation (raw, cooked, «ready to eat»), the source of the vitamin (as part of a supplement enriched with vitamins food, food with natural vitamin content), other food consumed at the same time. For example, the bioavailability of provitamin A β-carotene increases when eating food rich in fats.

10. Stability of vitamins (vitamin content in fresh raw foods can be high, but many are unstable and break down while cooking, water-soluble vitamins are particularly sensitive. For example, prolonged heating destroys most thiamine (vitamin B₁). Riboflavin (vitamin B₂) is sensitive to ultraviolet radiation, due to which its content decreases if products are stored for a long time in transparent containers. Oxygen reacts with ascorbic acid (vitamin C), so losses of this compound are associated with long storage or cooking, especially finely chopped products.

Foods such as vegetables and fruits contain many enzymes that both synthesize vitamins and destroy them. After plucking these plants, synthesis stops, and destruction continues. Since degradation enzymes are not very active at low temperatures, it is recommended to keep the products refrigerated. To limit exposure to oxygen, place them in closed containers or wrap them in plastic wrap. It is better to wash vegetables and fruits before slicing than after, so as not to wash away many water-soluble vitamins. It is recommended to cook vegetables in a small amount of water, and put them there after the water boils. Vegetable broth can be used in other dishes such as soups, casseroles, etc. Vitamins can be destroyed due to too long processing or too high a temperature [10].

Conclusions.

1. The development of the structure and components of the concept of «health» in scientific literature has undergone various modifications many times:

1) physical, mental, spiritual (V. Horashchuk, 1998, 2000); graphic image is a pyramid;

2) physical, social, spiritual (A. Tsarenko, G. Yatsuk, 1998); graphic representation is a pyramid;

3) physical, social, intellectual, emotional, spiritual (T. Vorontsova, V. Ponomarenko, I. Repik, 2005); graphic image is a flower;

4) physical, emotional, mental, social, personal, spiritual (V. Yazlovetsky, O. Yazlovetska, 2000); graphic image is a flower;

5) physical, somatic, psychic (mental, emotional), social (O. Shevchuk, 2005);

6) biological, social, psychological, spiritual (physical, intellectual, moral) (G. Voskoboynikova, 2014);

7) physical, mental, moral, spiritual, social, professional (B. Dolynskiy, 2016); graphic image is a cyclic scheme [1; 16-18; 21].

2. The purpose of the publication is determined: to list the topics of conversations that should be conducted during training, the educational process, and, especially, remotely, in order to preserve and strengthen the health of Combat Horting athletes (if possible, under condition of martial law as well); describe the predicted result of the talks (to know); list questions and questions with multiple-choice answers, levels for pupils and student youth, cadets – was achieved.

The following title and purpose of the publication will be directed to the development of tests with the knowledge levels of school and student youth, cadets to test knowledge on the topics of conversations held remotely under martial law, which will reflect the *prospects for further research* and confirm the relevance and timeliness of the chosen topic.

References:

1. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).
2. Dikhtiarenko, Zoia, Shcerbina, Yuriy, Pustoliakova, Larysa. The impact of information technology and Combat horting on the pupils and students, cadets (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). *Monograph*. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 347-357).
3. Dikhtiarenko, Zoia, Shcerbina, Yuriy, Pustoliakova, Larysa, Gontar, Julia. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting (2021). Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges. *Monograph*. The Academy of Management and Administration in Opole, 2021, (pp. 690-704).
4. Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Pustoliakova, Larysa. Combat horting: prevention of injuries and harm to life and health of pupils, students, cadets during training (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. *Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls. (pp. 240-246).
5. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcerbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). *Monograph*. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 272-357).
6. Griban, G., Kobernyk, O., Terentieva, N., Shkola, O., Dikhtiarenko, Z., Mychka, I., Yeromenko, E., Savchenko, L., Lytvynenko, A., & Prontenko, K. (2020). Formation of health and fitness competencies of students in the process of physical education. *Sport Mont*, 18 (3), 73-78. Doi 10.26773/smj.201008.
7. Griban, G., Kuznietsova, O., Tkachenko, P., Oleniev, D., Khurtenko, O., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L. (2020). Formation of the students' volitional qualities in the process of physical education. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences*, 8 (6), 505-517. doi: 10.13189/saj.2020.080625.
8. https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/85327/.
9. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%B8>.
10. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B8>.
11. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%96%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%B7>.
12. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F>.
13. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Lytvynenko, Andrii. Use in Google Fit Combat Horting to control the physical activity of students, students, cadets, servicemen, security personnel (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. *Monograph*. Opole: The Academy

of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls., (pp. 247-252).

14. Malynskiy, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp.286, illus., tabs., bibls. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students (pp. 226-273).

15. Ostapenko, Oleksandr, Zubalii, Mykola, Dikhtiarenko, Zoia. Military-patriotic education of pupils and students-hortingists as a basis of a healthy way of life in the conditions of ideological and ideological confrontation (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls., (pp. 268-273).

16. Діхтяренко З. М. Вживання вітамінів для збереження та зміцнення здоров'я в учнівській та студентській молоді, курсантів спортивного гуртка «Бойовий хортинг» (експериментальна робота) / З. М. Діхтяренко, І. О. Корженко, А. В. Стешиц, В. С. Костенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. – Вип. 9 (154) 2022. – С. 41-47.

17. Діхтяренко Зоя. Збереження здоров'я в підлітків – успішної особистості засобами бойового хортингу під час дистанційного навчання / Зоя Діхтяренко, Костянтин Федорченко // Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи (у циклі Анохінських читань): матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції. 10 грудня, 2021 р., Київ / Київ. Ун-т імені Бориса Грінченка; за заг. ред. О. В. Ярмолюк. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021. – С. 300-305.

18. Діхтяренко З. М. Значення вітамінів для збереження та зміцнення здоров'я в спортсменів бойового хортингу: учнівська та студентська молодь, курсанти / З. М. Діхтяренко, А. В. Стешиц, Д. М. Борсукова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. – Вип. 7 (152) 2022. – С. 57-62.

19. Діхтяренко З. М. Попередження загроз життю та здоров'ю учнів, студентів, курсантів під час занять бойовим хортингом / З. М. Діхтяренко, Е. А. Єрмоєнко, Л. М. Пустолякова, В. Е. Єрмоєнко // Фізичне виховання в рідній школі: науково-методичний журнал. – К.: «Педагогічна преса». – 2020. – № 4 (129). – С. 41-45.

20. Діхтяренко З. М. Формування в учнівської та студентської молоді здорового способу життя в процесі військово-патріотичного виховання засобами бойового хортингу / З. М. Діхтяренко, О. І. Остапенко, М. Д. Зубалій, В. С. Шевчук // Фізичне виховання в рідній школі: наук.-метод. журнал. – К.: «Педагогічна преса». – 2021. – № 2 (131). – С. 29-32.

21. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження: колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. – Харків: Вид. Рожко С. Г., 2017. – 488 с.

22. Корженко І. О. Результати впровадження фізкультурно-оздоровчих технологій в роботу працівників освіти, майбутніх учителів фізичної культури та тренерів / І. О. Корженко, О. М. Бельорін-Еррера, З. М. Діхтяренко, К. П. Козлова // Підготовка майбутніх учителів фізичної культури та тренерів у заклади загальної середньої освіти, спортивні клуби та ДЮСШ (в умовах воєнного стану) [Електронне видання]: збірн. матер. Всеукраїнської наук.-практ. конфер. з міжнар. участю присвяченої Дню фізичної культури і спорту України та Дню працівника освіти (м. Буча, 05 жовтня 2022 р.) / упор.: З. М. Діхтяренко. – м. Буча: Приватний вищий навчальний заклад «Український гуманітарний інститут», 2022. – С. 15-27.

23. Малинський І. Вплив тренувань з бойового хортингу на профілактику психофізіологічного стресу учнівської та студентської молоді, курсантів / І. Малинський, З. Діхтяренко, В. Чаплигін, В. Хоменко, С. Коцюба // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. – Вип. 2 (122) 20. – С. 100-105.
24. Присяжнюк Станіслав. Бойовий хортинг як засіб формування здоров'язбережувальної компетентності студентів закладів вищої освіти ІТ-технологій / Станіслав Присяжнюк, Едуард Єрьоменко, Зоя Діхтяренко, Вероніка Єрьоменко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2018. – Вип. 9. – С. 223-231.
25. Чаплигін Василь. Бойовий хортинг та здоров'я людини у системі інтердисциплінарних досліджень / Василь Чаплигін, Едуард Єрьоменко, Зоя Діхтяренко, Тетяна Короткова // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2018. – Вип. 9. – С. 139-147.

5.5. Use of folk choreographic arts in Combat Horting by pupils, students and cadets (experimental work)

Introduction. The health of the younger generation is deteriorating in Ukraine every year. That is why the issue of preserving the health of pupils, students and cadets is still an urgent problem for all countries. Scientists have proved that most diseases of different groups of the population, including students of higher educational institutions, are associated with insufficient levels of their physical and psychological fitness [19; 21]. And so, health is not only the absence of disease or physical defects, but also complete physical, mental and social well-being. Having the highest attainable standard of health is a fundamental right of everyone, regardless of race, religion, political opinion, economic or social status. The healthy development of the child is a factor of paramount importance

The main task of state policy in the field of education is the harmonious development of the individual. The Ukrainian state pays a lot of attention to the diverse development and education of the younger generation. This is implemented through the following regulatory framework: the Law of Ukraine «On Education» (2017), the Law of Ukraine «On Physical Culture and Sports» (1994, as amended in 2017), the Concept of national-patriotic education of children and youth from 28. 05. 2015, etc.

To date, questions have arisen in secondary schools and institutions of higher education:

- on improving the teaching and learning of physical education and physical culture;
- to increase motivation and interest in performing physical exercises in physical education lessons and physical education classes;
- on the formation of new knowledge, skills and learning by pupils, students and cadets of new motor actions;
- interest in studying their culture and history of their native land, etc.

All these issues can be solved in physical culture lessons and physical education classes using the means of folk choreographic art.

Publication analysis. Our analysis of recent scientific publications suggests that among domestic and foreign researchers did not consider the use of folk choreographic art in physical culture lessons and physical education classes. Teachers and scientists study the problems of using the means of Ukrainian folk physical culture in the health of young people (Griban, G., Kuz, V., Kobernyk, O., Mudryk, S., Prystupa, E., Tsyos, A., etc.), national means of physical education (Bekh, I., Fedorchenko, T., Prytula, O., Alekseev, O.) in professional activity. The study of scientific literature on the research problem, as well as the practice of training future physical education teachers showed that the problem of professional training of future physical education teachers in the use of folk choreographic art in professional activities is insufficiently disclosed.

Therefore, there is a need for a comprehensive study of this issue. The authors study some aspects of school education by means of choreography; rhythmic gymnastics (Biryuk, E., Lysytska, T., etc.), the content and methods of conducting classes in rhythmic and choreography with students of different ages (Bondarenko, L., Vetlugina, N., Takanova, A., etc.), patriotic education of junior school students means of folk dance in out-of-school educational institutions (Chashechnikova, N.) [23].

More than thirty scientific publications on Combat Horting have been published outside of Ukraine to date: Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, 2020); Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcerbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, 2021);

Dikhtiarenko, Z., Korzhenko, I., Steshyts, A. (Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies, 2022); Dovhan, N. (Scientific and methodological aspects of sports training of Combat Horting athletes: pupils and student youth, cadets, 2022) etc. gives the opportunity to draw a general conclusion that this study should be conducted.

Connection of work with scientific topics. Thus, the analysis of recent research and publications makes it possible to state that this is a relevant publication aimed at implementing the results of research work in secondary and higher education [1-8; 10-16; 18-21; 23].

And, therefore, research is carried out according to research works: 1) Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation of the University of the State Fiscal Service of Ukraine for 2017-2020 on «National sport Horting as a means of physical education for students» state registration number 0118U001989); for 2021-2026 «Increasing the physical capacity of various groups in the process of physical culture and sports» (state registration number 0121U113261); 2) Institute of Problems of Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine for 2020-2022 on the general theme: «Military-patriotic education of students in terms of ideological and ideological confrontation» (state registration number 0120U100443); 3) Department of «Theories and Methods of Physical Education» of the Private Higher Educational Institution «Ukrainian Institute of Arts and Sciences» for 2021-2026 on the topic «Principles of a healthy lifestyle in the system of physical education» (state registration number 0121U113032).

The purpose of the publication is a scientific substantiation of expediency of use by pupils, students, and cadets of means of national choreographic art in Combat Horting.

Presentation of the main material of the study. Combat Horting is a national professional and applied sport of Ukraine. This is a high and responsible appointment. Its creation at the beginning of the XXI century can be considered

the time of introduction in 2008 in Ukraine and abroad, the founder of all Ukrainian Horting Yeromenko, E. new to the sports community, he invented the name «Horting», competition rules and training systems for athletes, which have not been applied in the world so far. Currently, the Combat Horting is working to help improve the functional training of law enforcement officers, as well as cadets and students of specialized departmental institutions of higher education. Elementary school students are starting to train professionally in «Combat Horting» clubs, and teenagers are already actively participating in competitions of various levels [1-4; 10; 12; 13-16; 20].

In the theory of physical education, the means of physical education is human motor activity. As a rule, they are divided into main and auxiliary. The main means of physical education are physical exercises, folk games and entertainment, military-applied and household activities, which are performed according to the program. Auxiliary means of physical education are the health forces of nature (sun, air, water, earth) and hygienic factors (daily routine and nutrition, compliance with the rules of personal and public hygiene, etc.)

Researcher Prytula, O. claims that folk (national) means of physical education can be basic and auxiliary, and they can be divided into traditional and borrowed from other nations, but adapted to the specifics of the Ukrainian folk (national) system of physical education. Examples of traditional folk (national) means of physical education can be folk games and entertainment, Ukrainian folk dances [17].

Choreographic art is a concept that combines ballet, folk art and modern dance. And, therefore, folk choreographic art (in our opinion) is a Ukrainian dance (folk or stage dance of different regions of Ukraine); folk dance (folk dance that appears in a certain area and has traditional movements for the area, rhythms, costumes, dance drawings, etc. They can be divided into three groups: round dances; paired dances, which have the character mainly of courtship and pantomime confession of love; solo dances in which one person dances, and more often two – women, men or a special couple [9].

The authors of the publication (V. Khimich (topics: 1-7) [9] and Z. Dikhtiarenko (topics: 8-19) with a certain sequence introduce the use of pupils, students, and cadets of folk choreographic art in martial arts, which is reflected in the topics lectures:

1. Household physical culture and hygiene – the use of physical culture to restore efficiency and improve health in the home.

2. Mass health and recreation – the use of physical culture in the collective organization of cultural leisure.

3. General preparatory direction – general physical training in the form of planned sectional, group, or individual classes.

4. Sports direction – specialized sports in sections or individually.

5. Professional and applied direction – the use of means of physical culture in the working day and special forms of professional and applied physical training.

6. Therapeutic sports and rehabilitation direction – the use of physical culture in the system of therapeutic measures to restore health or certain functions.

7. Military-applied physical training, designed for conscripts and servicemen.

8. Combat Horting is a national professional and applied sport of Ukraine.

9. Ukrainian martial arts Combat Horting as a multifunctional social phenomenon.

10. Means of training activity in Combat Horting.

11. Forms and methods of training and coaching in Combat Horting.

12. Organization of training activities in Combat Horting.

13. Model of professional activity of a Combat Horting coach.

14. Scientific organization of the work of a Combat Horting coach.

15. Physical training and methods of development of physical qualities in adolescents and students of Combat Horting.

16. Methods of teaching basic techniques of Combat Horting during training activities.

17. Technical and tactical training of a Combat Horting athlete.

18. Strategic and tactical training in Combat Horting.

19. Psychological training in Combat Horting.

V. Yeromenko developed questions according to the topics of the lectures:

1. Please list the means of physical education.
2. Please list the means of physical culture.
3. What does the physical culture and hygiene direction provide?
4. Please define the term «health».
5. What does the health and recreational direction provide?
6. Please define the term «organization of cultural leisure».
7. What does the general preparatory direction provide for?
8. Please define the term «physical training».
9. Please define the term «occupation».
10. Please define the concept of «sessions in sections».
11. Please define the concept of «classes in groups».
12. Please define the term «individual classes».
13. What the sports direction involves?
14. What the professional and applied direction provides?
15. What does the therapeutic physical culture and rehabilitation direction provide for?
16. What military-applied physical training involves?
17. Please define the term «Combat Horting».
18. Please list the means of training activities in Combat Horting.
19. Please define the term «coach».
20. What training in Combat Horting, in your opinion, is the most important: technical-tactical, strategic-tactical, psychological?

On the basis of the publication by the team of authors N. Demchenko made a number of conclusions:

1. The authors of the publication Z. Dikhtiarenko and V. Khimich, developed the topics of lectures (19 pieces) for pupils, students, and cadets on the study of folk choreographic art in the Combat Horting.

2. V. Yeromenko developed questions according to the topics of the lectures (20 pieces).

3. The purpose of the publication is defined: the scientific substantiation of expediency of use by pupils, students, and cadets of means of national choreographic art in Combat Horting – has been reached through practical developments.

The next practical part is the development of a plan for each topic of lectures, tests to determine the level of knowledge of pupils, students, and cadets on this topic. They will be described in other publications that will reflect the prospects for further research and confirm the relevance and timeliness of the chosen topic.

References:

1. Dikhtiarenko, Zoia, Khimich, Vita, Demchenko, Natalia. Combat horting as a means of comprehensive education of pupils and students, cadets (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 327-337).
2. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).
3. Dikhtiarenko Zoia, Shcherbina Yuriy, Pustoliakova Larysa, Gontar Julia. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting (2021). Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges. Monograph. The Academy of Management and Administration, Opole, 2021, (pp. 584-598).
4. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsukova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, (pp. 272-357).
5. Griban, G., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A., Koval, A., Ramsey, I., Muzhychok, V. (2020). Influence of positive and negative factors on the university students' health. *Wiadomości Lekarskie*, 73 (8), 1735-1746. doi: 10.36740/WLek202008128.
6. Griban, G., Dzenzeliuk, D., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A., Otravenko, O., Semeniv, B., Prystynskyi, V., Prontenko, K. (2021). Influence of Sambo Wrestling Training on Students' Physical Fitness. *Sport Mont*, 19 (1), 2021. 89-95. DOI: 10.26773 / smj.210219.
7. Griban, G., Kuznietsova, O., Tkachenko, P., Oleniev, D., Khurtenko, O., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L. (2020). Formation of the students' volitional qualities in the process of physical education. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences*, 8 (6), 505-517. doi: 10.13189/saj.2020.080625.
8. Griban, G., Kobernyk, O., Terentieva, N., Shkola, O., Dikhtiarenko, Z., Mychka, I., Yeromenko, E., Savchenko, L., Lytvynenko, A., & Prontenko, K. (2020). Formation of health and

- fitness competencies of students in the process of physical education. *Sport Mont*, 18 (3), 73-78. Doi 10.26773/smj.201008.
9. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C.
10. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Yeromenko, Veronica. The use of cloud technologies in the training of specialists (pupils and students, cadets) in Combat horting (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, (pp. 314-326).
11. Khoroshukha M., Griban G., Terentieva N., Tkachenko P., Petrachkov O., Semeniv B., Otravenko O., Dikhtiarenko Z., Yeromenko E., Khurtenko O., Lytvynenko A. (2021). Influence of different training activities on development of junior athletes' logical thinking. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences* 9 (1), 2021. 62-70. doi: 10.13189/saj.2021.090109.
12. Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286, illus., tabs., bibls. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, (pp. 226-273).
13. Діхтяренко З. М. Використання учнями, студентами та курсантами засобів народного хореографічного мистецтва в бойовому хортингу / З. М. Діхтяренко, В. Л. Хімич, Н. В. Демченко // Фізична культура дітей, підлітків, молоді та дорослого населення в сучасному світі: матеріали III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, (20 травня 2022 р.): збірник наукових праць. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. – С. 371-378.
14. Діхтяренко Зоя. Збереження здоров'я в підлітків – успішної особистості засобами бойового хортингу під час дистанційного навчання / Зоя Діхтяренко, Костянтин Федорченко // Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи (у циклі Анохінських читань): матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції. 10 грудня, 2021 р., Київ / Київ. Ун-т імені Бориса Грінченка; за заг. ред. О. В. Ярмолюк. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021. – С. 300-305.
15. Діхтяренко Зоя. Можливість інформаційних технологій для вивчення теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю, курсантами з потенціалом формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу / Зоя Діхтяренко, Катерина Діхтяренко // Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи (у циклі Анохінських читань): матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції. 10 грудня, 2021 р., Київ / Київ. Ун-т імені Бориса Грінченка; за заг. ред. О. В. Ярмолюк. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021. – С. 44-49.
16. Єрмоєнко Е. А. Навчальна програма з бойового хортингу для учнів 1-11 класів закладів загальної середньої освіти: навч.-метод. посіб. / Е. А. Єрмоєнко. – К.: Паливода А. В., 2020. – 280 с.
17. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Національні бойові культури в контексті світової цивілізації. Феномен» м. Запоріжжя, 13 серпня 2015 р. – Запоріжжя, 2015. – Режим доступу: <http://spas.zp.ua/wp-content/uploads/2016/06/для-феномину.pdf>.
18. Нечерда Валерія. Арт-технології у хортингу як засіб виховання підлітків / Валерія Нечерда // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. кол.: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2018. – Вип. 10. – С. 38-45.
19. Пильпенький В. Інтенсивність навантажень і рівень фізичної підготовки студентів, що займаються оздоровчим тренуванням / В. Пильпенький, О. Куц // Молода спортивна наука: зб. наук. праць. – Л., 2002.

20. Радчук Наталія. Українська народна пісня як засіб патріотичного виховання козачат, джур і спортсменів бойового хортингу дитячо-юнацького віку / Наталія Радчук, Едуард Єрьоменко, Зоя Діхтяренко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2019. – Вип. 11. – С. 83-93.
21. Романенко В. Оздоровча гімнастика і плавання, як форма активізації рухової активності студентів гуманітарних вузів / В. Романенко // Молода спортивна наука: зб. наук. праць. – Л., 2002.
22. Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_599.
23. Хімич В. Л. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до використання засобів народного хореографічного мистецтва у професійній діяльності (дис. доктора філософії: галузь знань 01 – освіта, 011 – освітні, педагогічні науки (за спеціалізацією), Хмельницький національний університет, Хмельницький, Україна. 2021. – 312 с.
24. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Ч. 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 272 с. – Режим доступу: http://www.studmed.ru/view/shiyan-bm-teorya-ta-metodika-fzichnogo-vihovannya-shkolyarv_8f6442dca65.html.

5.6. Simulation of physical education lesson programs and physical education classes for pupils, students and cadets with health orientation with the use of elements of Combat Horting in educational institutions (experimental work)

Actuality of theme. Recently, the crisis in the system of physical education is intensifying, in particular: in higher education institutions exclusion from the curriculum of the discipline «Physical Education» as a compulsory subject, replacement of the exam with a test, or cancellation of the test; there are still only two lessons left in secondary schools. And the transition to distance learning (temporarily) has increasingly devalued the importance of the subjects «Physical Culture» and «Physical Education» in the lives of pupils, students, and cadets. As a result, there is: a decrease in motivation for lessons and classes; lack of habit of daily exercise; reduced level of physical activity, which negatively affects the health and fitness of today's youth. Therefore, the problem of personal quality of life at the present stage of life is acute. The state of physical culture and sports is of great importance in its solution as the basis of personal self-realization in life.

We state that the main goal of the state policy of Ukraine in the field of physical culture and sports in modern conditions is to strengthen the health of the nation as one of the factors of national security. The result will be the effective use of state opportunities for the recovery of the nation, education of youth, the formation of a healthy lifestyle [1; 11; 13-16; 19].

In order to interest pupils, students and cadets and involve them in systematic physical culture and sports activities, it is necessary to focus on the desires, motivations, aspirations, etc. that cause certain types of sports sections. Therefore, new sports are being introduced in educational institutions, which allows to increase the interest and individual needs of pupils, students, and cadets [1-4; 8; 13-21].

Analysis of literature sources. National sport Horting, which was founded in Ukraine in 2008, has received state support for developing Ukraine's modern children's and youth health system. Every year it becomes popular among various

segments of the population in Ukraine and abroad. According to scientists, the cheapest and most effective way to improve the physical condition and health of pupils, students and cadets is exercise. With their help a person can develop and improve their physical qualities. After all, to develop physical qualities it is most expedient in the periods of rapid development of an organism. Therefore, Combat Horting is a very important thing today – the national professional and applied sport of Ukraine. Development of effective Combat Horting programs aimed at conducting health-oriented classes in both classroom and extracurricular activities [1-3; 5; 6; 8].

Thus, the optimal health effect is given not only by any physical activity, but also by those that correspond to the individual characteristics of the organism. Thus, there are already scientific publications on Combat Horting, published outside of Ukraine: Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, 2021); Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, 2020); Dikhtiarenko, Z., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Gontar, J. (The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting, 2021); Dikhtiarenko, Z., Korzhenko, I., Steshyts, A. (Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies, 2022) etc. [1-21].

Connection with scientific topics. Thus, the analysis of recent research and publications makes it possible to state that this is a topical issue aimed at implementing the results of research work in secondary and higher education [1; 2; 4; 9-21]. And, therefore, research is carried out according to research

works: 1) Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation of the University of the State Fiscal Service of Ukraine for 2017-2020 on «National sport Horting as a means of physical education for students» (state registration number 0118U001989); for 2021-2026 «Increasing the physical capacity of various groups in the process of physical culture and sports» (state registration number 0121U113261); 2) Institute of Problems of Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine for 2020-2022 on the general theme: «Military-patriotic education of students in terms of ideological and ideological confrontation» (state registration number 0120U100443); 3) Department of «Theories and Methods of Physical Education» of the Private Higher Educational Institution «Ukrainian Institute of Arts and Sciences» for 2021-2026 on the topic «Principles of a healthy lifestyle in the system of physical education» (state registration number 0121U113032).

The purpose of the publication is a scientific substantiation of the expediency of implementing modeling programs of physical culture lessons and physical education classes for pupils, students, and cadets with health orientation with the use of elements of Combat Horting in educational institutions.

Presentation of the main material of the study. In today's world, it is important for pupils, students, and cadets to lead a healthy lifestyle. It is known that physical education is an integral part of education and upbringing of all segments of the population of Ukraine. In addition, physical education has a positive effect on the development of moral and volitional qualities: initiative, responsibility, discipline, perseverance and more. Such types of Ukrainian martial arts as Combat Horting, which is based on the traditional spiritual values of the Ukrainian people, correspond to modern trends in the development of the field of physical education.

Combat Horting is a national professional and applied sport of Ukraine. This is a high and responsible appointment. Its creation at the beginning of the XXI century can be considered the time of introduction in 2008 in Ukraine and abroad, the founder of all Ukrainian horting E. Yeromenko new to the sports community, he invented the name «Horting», competition rules and training system for athletes which have

not been used in the world so far. Currently, the Combat Horting is working to help improve the functional training of law enforcement officers, as well as cadets and students of specialized departmental institutions of higher education. Elementary school students are starting to train professionally in «Combat Horting» clubs, and teenagers are already actively participating in competitions of various levels [1-3; 6; 6; 8]. Thus, it is difficult to overestimate the importance of Combat Horting at the stage of personal attitude of students and cadets of higher education institutions for the future profession. Implementation of the program of physical education for students and cadets of higher education allows to form a set of general and professionally oriented special knowledge of theoretical and methodological level and practical skills in organizing physical education classes using traditional and non-traditional physical exercises in education.

After all, the purpose of the training program on Combat Horting for group, sectional work is physical, moral, and ethical, spiritual, and patriotic education of a citizen-patriot on cultural and health traditions of the Ukrainian people, formation of moral and ethical qualities, health promotion and comprehensive physical training pupils, students and cadets by means of Combat Horting [14].

The main objectives of the program are broad involvement of students in sports; mastering this program by pupils; performance of sports categories; training athletes to participate in high-achievement sports events [15].

In the age of information technology, when pupils, students and cadets spend most of their time sitting at computers, special attention should be paid to physical activity, which is an integral part of human biological essence and a determining factor in maintaining and promoting health. Physical activity is an effective means of overcoming fatigue caused by heavy training loads.

Z. Dikhtiarenko identified and streamlined the main factors that should be considered in the development of Combat Horting programs that contribute to the effective implementation in modern conditions:

1) *for secondary school pupils:*

- explanatory note;

- levels of education (program content and projected result by age categories);

- list of equipment and individual gear required for the educational process of Combat Horting;

- functional training of pupils by means of Combat Horting (content and forms of training of pupils in Combat Horting; methods of organizing the activities of pupils engaged in Combat Horting; general pedagogical principles of classes on the method of Combat Horting; characteristics of physical exercises the process of Combat Horting, the effectiveness of functional training of Combat Horting athletes; development of physical qualities in Combat Horting athletes by the method of functional training; features of training load of Combat Horting athletes by the method of functional training; organization of Combat Horting classes in order to improve the functional training of athletes; examples of sets of physical exercises for use in the training process of school-age Combat Horting athletes);

- methods of teaching pupils to engage in independent Combat Horting (optimal motor activity for the health and efficiency of Combat Horting athletes; formation of motives and management of the process of independent Combat Horting; forms of organizing independent Combat Horting; planning the amount and intensity of physical exercises during Combat Horting classes, self-control over the performance of exercises and load, indicators of self-control during Combat Horting; physical self-education and self-improvement as a condition of health of a Combat Horting athlete; independent physical culture and sports activities of a student – Combat Horting athlete);

- belt system and methods of attestation of Combat Horting athletes for qualification degrees – rank (concept of «attestation» in Combat Horting; taking into account age characteristics of pupils of general secondary education during attestation in Combat Horting; main characteristics of long-term training technical training according to the qualification degrees (rank) of Combat Horting athletes);

- afterword;

- list of used and recommended sources;

- applications;

2) *for students and cadets of higher education institutions:*

- The concept of the program;
- general characteristics of the program;
- features of long-term training of the sports reserve in Combat Horting;
- organization of the training process (methods of training students – athletes of Combat Horting; basic methods of teaching techniques of Combat Horting; means of teaching and training of athletes of Combat Horting; content of physical exercises of Combat Horting; distribution of annual workload by years of study; curriculum by years training; calendar plan-schedule of mastering the program by years of study; content of the program by years of study (blocks: theoretical training; physical training; technical training; tactical training; psychological training; educational work); main tasks of training and content of the training process by years teaching);
- afterword;
- list of used and recommended sources;
- applications [14; 15].

Combat Horting programs can be used in the organization of both classroom health-oriented classes and extracurricular (extracurricular) classes for students and cadets.

In the context of digital transformation of education, mixed and distance learning, to ensure continuity of educational process and effective reproduction of the educational environment, as well as quality implementation educational programs curricula, A. Khatko proposed the use of modern digital Google tools for programming classes of students and cadets in physical education with health-improving orientation using elements of Combat Horting:

- to organize interaction between participants in the educational process – Google Classroom;
- for editing and formatting text files (lectures, guidelines, tasks) – Google Docs;
- for calculations and data processing in tabular form, construction of charts and graphs – Google Spreadsheets;
- to create presentations for educational material – Google Presentations;

- to present educational videos – YouTube;
- to activate attention, individual or group tasks (brainstorming, reflection, analysis, organization of group projects) – interactive whiteboard Google Jamboard;
- for surveys and testing – Google Forms;
- to store all course materials – Google Drive;
- to schedule classes – Google Calendar;
- to organize video conferencing classes – Google Meet.

All Google applications allow to create, edit and export files of appropriate formats, provide real-time collaboration to many users, sync with existing digital devices (computer, phone, tablet) and are available anytime, anywhere with access to Internet [1; 3; 5; 6; 8; 12; 21].

Doctor of the highest category I. Ilnytskyi during simulation of programs of physical culture lessons and physical education classes for pupils, students and cadets with a health focus using elements of Combat Horting in educational institutions, it's suggested to always include medical preparations in the first-aid kit list and to constantly supplement it:

- sterile bandage – 20 packages;
- non-sterile bandage – 10 packages;
- elastic bandage – 4 packages;
- sterile cotton wool – 3 packs;
- non-sterile cotton wool – 3 packages;
- non-sterile medical gauze – 2 packages;
- spray «Sports freezing for injuries» (ICEMIX type) – 2 × 400 ml;
- medical alcohol 70 % – 2 × 200 ml;
- «Ammonia» solution 10 % – 2 × 100 ml;
- «Fukorcine» solution 2 x 100 ml;
- «Iodine alcohol 1 %» solution – 20 ml;
- «Nurofen Forte» 200 mg – 1 package;
- «Nimesyl» – 10 packs;
- valve for artificial respiration – 1 child, 1 adult;

- 20 disposable cups;
- non-carbonated mineral water – 1 l × 3 pieces;
- flashlight – 1 piece;
- wet wipes – 2 packs × 120 pieces.

During simulation of programs of physical culture lessons and physical education classes for pupils, students and cadets with a health focus with the use of elements of Combat Horting in educational institutions, which will contribute to effective implementation in modern conditions, V. Veselova suggests:

1. Provide sports and training halls, school stadiums with state symbols of Ukraine (Article 20 of the Constitution of Ukraine defines that the state symbols of Ukraine are the State Flag of Ukraine, the State Coat of Arms of Ukraine and the State Anthem of Ukraine); Olympic symbols (attributes of the Olympic Games that the International Olympic Committee uses to promote the idea of the Olympic Movement throughout the world. Olympic symbols include: flag (rings), anthem, oath, slogan, medals, fire, laurel branch, salute, talismans, emblem. Any use of Olympic symbols for commercial purposes is prohibited by the Olympic Charter) and Olympic symbols of Ukraine.

2. Introduce the Volunteer Engagement Program for the III European Games in 2023 in Krakow, Poland:

- Link for social media content and video (*IE Wolontariat_Spot_Promotion*): <https://wetransfer.com/downloads/5fa3552678156a956c8dfb45fb9f7cd320221011044445/fdd405>;

- Link for the Volunteers´ Portal: <https://volunteers.european-games.org/>;

- News article: <https://www.eurolympic.org/become-a-volunteer-at-the-european-games-krakow-malopolska-2023-recruitment-has-started/>;

- EOC:

- https://instagram.com/eoc_social?igshid=YmMyMTA2M2Y=;

- <https://www.linkedin.com/company/european-olympic-committees/>;

- <https://twitter.com/eocmedia?s=21&t=Lm1TIXohPpEdy9jynkkqlg>;

- EG2023:

- European Games Kraków-Małopolska 2023 | Facebook;
- Igrzyska Europejskie 2023 (@europeangames2023) • Zdjęcia i filmy na Instagramie;
- Igrzyska Europejskie 2023 (@eg2023pl) / Twitter;
- European Games Kraków-Małopolska 2023 – YouTube;
- <https://www.linkedin.com/company/igrzyska-europejskie-2023/>.

Conclusions. Z. Dikhtiarenko identified and streamlined the main factors that should be considered in the development of Combat Horting programs that contribute to the effective implementation in modern conditions: for students at secondary schools; for students and cadets of higher education institutions [14; 15].

It is proposed by A. Khatko to use modern digital tools of Google for programming classes of students and cadets in physical education with health-oriented use of elements of Combat Horting in order to ensure continuity of the educational process and effective reproduction of educational environment in mixed and distance learning [1; 3; 5; 6; 8; 12; 21].

During simulation of programs of physical culture lessons and physical education classes for pupils, students and cadets with a health focus with the use of elements of Combat Horting in educational institutions, a Doctor of the highest category – I. Ilnytskyi suggests always adding medical drugs to the first-aid kit list and constantly adding to the list; V. Veselova offers, in accordance with effective implementation in modern conditions, provide sports and training halls, school stadiums: state symbols; Olympic symbols and Olympic symbols of Ukraine; introduce the Volunteer Engagement Program for the III European Games in 2023 in Krakow, Poland.

The purpose of the publication is determined: scientific substantiation of the expediency of implementing modeling programs of physical culture lessons and physical education classes for pupils, students, and cadets with health orientation with the use of elements of Combat Horting in educational institutions was achieved through practical developments.

In the perspectives of further research it is planned to develop methodical recommendations for programming physical education lessons and physical education classes for pupils, students and cadets with health-improving orientation using elements of Combat Horting in educational institutions.

References:

1. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).
2. Dikhtiarenko Zoia, Shcherbina Yuriy, Pustoliakova Larysa, Gontar Julia. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting (2021). Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges. Monograph. The Academy of Management and Administration, Opole, 2021, (pp. 584-598).
3. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsuikova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, (pp. 272-357).
4. Griban, G., Dzenzeliuk, D., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A., Otravenko, O., Semeniv, B., Prystynskyi, V., Prontenko, K. (2021). Influence of Sambo Wrestling Training on Students' Physical Fitness. *Sport Mont*, 19 (1), 2021. 89-95. DOI: 10.26773/smj.210219.
5. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Lytvynenko, Andrii. Use in Google Fit Combat Horting to control the physical activity of students, students, cadets, servicemen, security personnel (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls., (pp. 247-252).
6. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Yeromenko, Veronica. The use of cloud technologies in the training of specialists (pupils and students, cadets) in Combat horting (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, (pp. 314-326).
7. Khoroshukha M., Griban G., Terentieva N., Tkachenko P., Petrachkov O., Semeniv B., Otravenko O., Dikhtiarenko Z., Yeromenko E., Khurtenko O., Lytvynenko A. (2021). Influence of different training activities on development of junior athletes' logical thinking. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences* 9 (1), 2021. 62-70. doi: 10.13189/saj.2021.090109.
8. Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups.

- Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286, illus., tabs., bibls. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students (pp. 226-273).
9. Діхтяренко Зоя. Адаптація учнівської та студентської молоді, курсантів спортивних гуртків «Бойовий хортинг» до блочної системи тренувань – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота) / Зоя Діхтяренко, Галина Коломоєць, Анатолій Ребрина, Катерина Діхтяренко // Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (25-26 серпня 2022 року в режимі онлайн) / упорядн.: Баженков Є. В., Цьось А. В., Коломоєць Г. А., Дикий О. Ю., Ребрина А. А., Боляк А. А., Кліванська Ю. А., Буянова Г. В., 2022. – С. 147-161.
10. Діхтяренко З. Дослідження основних понять хортингу: «виховання», «хорт», «хортинг», «хортовий», «хортове виховання» у психолого-педагогічній та філософській літературі / З. Діхтяренко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Вип. 1 / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2014. – С. 53-59.
11. Діхтяренко Зоя. Збереження здоров'я в підлітків – успішної особистості засобами бойового хортингу під час дистанційного навчання / Зоя Діхтяренко, Костянтин Федорченко // Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи (у циклі Анохінських читань): матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції. 10 грудня, 2021 р., Київ / Київ. Ун-т імені Бориса Грінченка; за заг. ред. О. В. Ярмолюк. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021. – С. 300-305.
12. Діхтяренко Зоя. Можливість інформаційних технологій для вивчення теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю, курсантами з потенціалом формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу / Зоя Діхтяренко, Катерина Діхтяренко // Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи (у циклі Анохінських читань): матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції. 10 грудня, 2021 р., Київ / Київ. Ун-т імені Бориса Грінченка; за заг. ред. О. В. Ярмолюк. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021. – С. 44-49.
13. Діхтяренко З. М. Формування навичок здорового способу життя засобами фізкультурно-оздоровчої роботи на прикладі педагогічного досвіду роботи НВК № 24 (на засадах хортингу): метод. посіб. / З. М. Діхтяренко, І. С. Данилюк, Н. І. Складар; за заг. ред. З. М. Діхтяренко. – К.: Паливода А. В., 2015. – 324 с.
14. Єрмоєнко Е. А. Навчальна програма з бойового хортингу для учнів 1-11 класів закладів загальної середньої освіти: навч.-метод. посіб. / Е. А. Єрмоєнко. – К.: Паливода А. В., 2020. – 280 с.
15. Єрмоєнко Е. А. Студентський бойовий хортинг: навч.-метод. посіб. / Е. А. Єрмоєнко. – Ірпінь: Університет ДФС України, 2021. – 164 с.
16. Єрмоєнко Е. А. Хортинг – національний вид спорту України: метод. посіб. / Е. А. Єрмоєнко. – К.: Паливода А. В., 2014. – 1064 с.
17. Корженко І. О. Результати впровадження фізкультурно-оздоровчих технологій в роботу працівників освіти, майбутніх учителів фізичної культури та тренерів / І. О. Корженко, О. М. Бельорін-Еррера, З. М. Діхтяренко, К. П. Козлова // Підготовка майбутніх учителів фізичної культури та тренерів у заклади загальної середньої освіти, спортивні клуби та ДЮСШ (в умовах воєнного стану) [Електронне видання]: збірн. матер. Всеукраїнської наук.-практ. конфер. з міжнар. участю присвяченої Дню фізичної культури і спорту України та Дню працівника освіти (м. Буча, 05 жовтня 2022 р.) / упор.: З. М. Діхтяренко. – м. Буча: Приватний вищий навчальний заклад «Український гуманітарний інститут», 2022. – С. 15-27.
18. Нечерда Валерія. Арт-технології у хортингу як засіб виховання підлітків / Валерія Нечерда // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. кол.: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2018. – Вип. 10. – С. 38-45.
19. Оржеховська В. Концепція національної філософії виховання дітей та молоді в Україні на засадах хортингу (проект) / В. Оржеховська, Т. Федорченко, Е. Єрмоєнко, З. Діхтяренко,

- О. Мельник // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Вип. 5 / [ред. кол.: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2016.
20. Сичов Сергій. Впровадження під час тренувальних занять силовий фітнес для успішної особистості: спортсмени (учні, студенти та курсанти) бойового хортингу / Сергій Сичов, Зоя Діхтяренко, Олена Сиротинська // Фізична культура дітей, підлітків, молоді та дорослого населення в сучасному світі: матеріали III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, (20 травня 2022 р.): збірн. наук. праць. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. – С. 125-130.
21. Хатько А. В. Використання у бойовому хортингу Google Fit для контролю фізичного навантаження в учнів, студентів, курсантів, військовослужбовців ЗСУ, працівників силових структур / А. В. Хатько, З. М. Діхтяренко, Е. А. Єрмоєнко, А. М. Литвиненко // Фізичне виховання в рідній школі: наук.-метод журнал. – К.: «Педагогічна преса». – 2021. – № 1 (130). – С. 32-36.

5.7. Strengthening the mental health of Combat Horting athletes (school and student youth, cadets) in conditions of armed and informational aggression (experimental work)

Зміцнення психічного здоров'я спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти) в умовах збройної та інформаційної агресії (експериментальна робота)

Актуальність дослідження. Зміцнення і захист психічного здоров'я Всесвітня організація охорони здоров'я конкретизує у формі способів посилення реакції у цій сфері, що включають: «втручання в ранньому віці (наприклад, забезпечення стабільного середовища, чутливого до здоров'я та харчових потреб дітей, захист від загроз, можливості для раннього навчання та взаємодії, що емоційно підтримують та стимулюють розвиток); підтримка дітей (наприклад, програми життєвих навичок, програми розвитку дитини та молоді); соціально-економічне розширення можливостей жінок (наприклад, покращення доступу до освіти та мікрокредитування); соціальна підтримка людей поважного віку (наприклад, дружні ініціативи, громади та денні центри для людей поважного віку); програми, спрямовані на підтримку вразливих категорій людей, включаючи меншини, корінних жителів, мігрантів та осіб, які постраждали від конфліктів та катастроф (наприклад, психосоціальні втручання після катастроф); пропагандистська діяльність в галузі психічного здоров'я (наприклад, програми, що передбачають сприятливі екологічні зміни в школах); втручання у сферу психічного здоров'я на роботі (наприклад, програми профілактики стресу); житлова політика (наприклад, благоустрій житла); програми запобігання насильству (наприклад, зменшення кількості алкоголю та доступу до зброї); програми розвитку громади (наприклад, інтегрований розвиток сільської місцевості); зменшення бідності та соціальний захист бідних; антидискримінаційні закони та кампанії; просування прав, можливостей та піклування людей з психічними розладами» [16; 19].

Як видно, з наведених способів посилення реакції для зміцнення психічного здоров'я ВООЗ як об'єднання країн наводить глобальні способи реагування національних урядів, що включають, крім власне психологічних, політичні, економічні, екологічні, соціальні, правові, медичні та інші складові, які в своїй цілісності мають психогігієнічне значення для кожної особи в конкретній спільноті незалежно від того, належить вона до названих або й неназваних вразливих груп чи ні.

Мета дослідження: теоретичне узагальнення наукових публікацій щодо дослідження зміцнення психічного здоров'я спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти) в умовах збройної та інформаційної агресії; на основі проведеного анкетування учнівської та студентської молоді, курсантів [11] оприлюднити рівні сформованості знань із варіантами відповідей.

Огляд джерел. Підсумовуючи вище описане, можемо підтвердити, що бойовий хортинг (національний професійно-прикладний вид спорту України – відображає при цьому всю універсальність соціальних ролей і значень такої вимоги (морально-вольове виховання підростаючого покоління, соціалізація особистості, зміцнення здоров'я різних категорій людей, відновлювально-реабілітаційний складник, формування патріотичних почуттів, вдосконалення спортивної майстерності, зростання престижу країни на міжнародній арені) також сприяє зміцненню та збереженню здоров'я. Це питання було досліджено педагогами, науковцями та тренерами бойового хортингу (С. Присяжнюк, Е. Єрмоменко, З. Діхтяренко, В. Єрмоменко (Бойовий хортинг як засіб формування здоров'язберезувальної компетентності студентів закладів вищої освіти ІТ-технологій, 2018), В. Чаплигін, Е. Єрмоменко, З. Діхтяренко, Т. Короткова (Бойовий хортинг та здоров'я людини у системі інтердисциплінарних досліджень, 2018), С. Болтівець, О. Галушко, В. Жуляєв, В. Жуляєв (Право дітей і молоді на ідентифікацію видів спорту українського народу: проминулі тенденції і хортіві перспективи, 2019), С. Болтівець (Психофізіологічні засоби хортингової рекреації самопочуття, 2019),

З. Діхтяренко, Е. Єрмоєнко, Л. Пустолякова, В. Єрмоєнко (Попередження загроз життю та здоров'ю учнів, студентів, курсантів під час занять бойовим хортингом, 2020), І. Малинський, З. Діхтяренко, В. Чаплигін, В. Хоменко, С. Коцюба (Вплив тренувань з бойового хортингу на профілактику психофізіологічного стресу учнівської та студентської молоді, курсантів, 2020), З. Діхтяренко, О. Остапенко, М. Зубалій, В. Шевчук (Формування в учнівської та студентської молоді здорового способу життя в процесі військово-патріотичного виховання засобами бойового хортингу, 2021), З. Діхтяренко, К. Федорченко (Збереження здоров'я в підлітків – успішної особистості засобами бойового хортингу під час дистанційного навчання, 2021), С. І. Болтівець, Л. Т. Уралова (Психофізіологічне підготовлення майбутніх учителів фізичної культури та тренерів бойового хортингу в заклади загальної середньої освіти, спортивні клуби та дитячо-юнацькі спортивні школи, 2022) та ін. [1-9; 11-15].

Існують також публікації, що розкривають певні питання інформаційних технологій для тренерів, викладачів/тренерів, спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти), які є актуальними і в умовах збройної та інформаційної агресії (А. Хатько, З. Діхтяренко, Е. Єрмоєнко, В. Єрмоєнко (Використання хмарних технологій у підготовці фахівців (учнівська та студентська молодь, курсанти) з бойового хортингу, 2021), А. Хатько, З. Діхтяренко, Е. Єрмоєнко, А. Литвиненко (Використання у бойовому хортингу Google Fit для контролю фізичного навантаження в учнів, студентів, курсантів, військовослужбовців, працівників силових структур, 2020) та ін. [14; 15; 17; 18].

Зв'язок роботи з науковими темами. Зважаючи на вибір і теоретичний аналіз літературних джерел за темою наукового дослідження та їх виокремлення за актуальністю, дають можливість зробити висновок, що наша публікація направлена на впровадження результатів НДР у заклади середньої та вищої освіти [1-20]. А, отже, наукове дослідження виконується згідно науково-дослідних робіт: 1) ННІ СФБПР УДФС України на 2017-2020 роки за темою

«Національний вид спорту хортинг як засіб фізичного виховання студентів» (державний реєстраційний номер 0118U001989); на 2021-2026 роки «Підвищення фізичної працездатності різних груп населення в процесі занять фізичною культурою і спортом» (державний реєстраційний номер 0121U113261); 2) кафедра «Теорії та методики фізичного виховання» Приватного вищого навчального закладу «Український гуманітарний інститут» на 2021-2026 роки за темою «Принципи здорового способу життя в системі фізичного виховання» (державний реєстраційний номер 0121U113032); 3) Інститут проблем виховання НАПН України на 2020-2022 роки за загальною темою: «Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації» (державний реєстраційний номер 0120U100443).

Результати теоретичного узагальнення наукових досліджень щодо зміцнення психічного здоров'я спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти) в умовах збройної та інформаційної агресії. Підтримка Всесвітньою організацією охорони здоров'я власне психогігієни наведена в глобальній доповіді «Новаторські методи надання допомоги при хронічних станах: основні елементи дій» (2003), яка визначає психогігієну серед пріоритетних напрямів діяльності на прикладі уряду Уганди: «В Уганді психічне здоров'я було визначено урядом як одне з пріоритетних напрямів діяльності. Лікування психічних розладів було включено до мінімального пакету медичної допомоги Уганди як в рамках політики в галузі охорони здоров'я, так і в стратегічному плані для сектору охорони здоров'я. Важливе значення для досягнення цієї мети мала присутність у складу уряду прихильних здійсненню програми у сфері психічного здоров'я людей. Донорське співтовариство вдалось переконати у важливості цієї справи, внаслідок чого психогігієна, як і раніше, входить до цього пакету і продовжується фінансуватись донорами» [19, с. 78].

Як видно з цього прикладу, особливі умови країни відображені в здійсненні спеціалізованої програми з психогігієни як системи заходів, внаслідок реалізації яких створюються умови для унеможливлення появи і

розвитку нових психічних дисфункцій, розладів і захворювань та охоплення ними нових осіб або їх категорій.

Якщо відкинути задавлені міжпрофесійні амбіції лікарів і педагогів, які час від часу загострюються з новою силою, можна виявити важливу закономірність: час їх загострення припадає на зменшення педагогічної турботи про психофізичне ество дитини на догоду збільшуваним вимогам до соціально витребовуваного змісту навчання та виховання. Цим самим лікарський нагляд за фізично вимірюваними і цим очевидними показниками тілесного здоров'я значною мірою відбиває його несприятливі психічні значення. У зв'язку з цим методологічно виправданим є твердження С. Громбаха про доцільність педагогічного, зокрема дидактичного розв'язання завдання психогігієнічного нормування навчально-виховного процесу і уроку як однієї з його форм. Крім цього, цінним є висловлене дослідником положення про те, що у «формуванні втоми інтерес діє прямо протилежно труднощі» [20, с. 101].

Уточнимо, що стан фізичної втоми так само може бути визначений у системі фізіологічних показників, як стан психічної – за однією або сукупністю своїх домінант, зокрема вираженістю інтересу, уважності, швидкості й точності мислительних дій тощо.

Таким чином, на виконання тем НДР (ДР № 0121U113032; ДР № 0118U001989; ДР № 0121U113261 та ДР № 0120U100443) і відповідно до мети публікації нами:

1) теоретично узагальнено наукові дослідження щодо зміцнення психічного здоров'я спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти) в умовах збройної та інформаційної агресії було видано наукову продукцію та ін. [1-9; 11-15; 17; 18].

2) проведено анкетування курсантів, учнівської та студентської молоді на тему: «Вплив тренувань з бойового хортингу на профілактику втоми та стресу», які півроку відвідують заняття (тренування) з бойового хортингу (місяць, грудень – I-III-V-й рази, червень – II-IV-VI рази (2017-2022 р.р.).

У науковому експерименті (за авторськими методиками З. Діхтяренко) брали участь: тренери бойового хортингу, тренери-викладачі, наукові співробітники, професорсько-викладацький склад, здобувачі вищої освіти – спортсмени гуртків «Бойовий хортинг», здобувачі вищої освіти Державного податкового університету (кафедра «Фізичного виховання, спорту та здоров'я» Факультету соціально-гуманітарних технологій та менеджменту (СГТМ); Приватного вищого навчального закладу «Український гуманітарний інститут» (кафедра «Теорії та методики фізичного виховання»); здобувачі вищої освіти – спортсмени гуртка «Бойовий хортинг» старшого викладача кафедри, чемпіона світу і Європи, тренера бойового хортингу, Олега Завістовського; Хмельницького національного університету (кафедра «Теорії та методики фізичного виховання та спорту»).

I. Всі учасники даного експерименту читали та спільно аналізували публікації [1-20 та ін.] за темою дослідження під час навчально-тренувального та тренувального процесу.

Наприклад, співавтори (С. Болтівець, О Галушко, В. Жуляєв, В Жуляєв) наукової публікації «Право дітей і молоді на ідентифікацію видів спорту українського народу: проминулі тенденції і хортіві перспективи» [2, с. 57-62] на основі досліджень роблять висновки, що:

- історичний досвід засвідчує, що будь-яка регіональна спортивна культура реалізується в світовій спортивній системі суперечливим чином: шляхом виключення і включення, інтеграції і дезінтеграції. Саме для цього ми звернулись до антропології спортивної культури на прикладі Олімпійських ігор у Сент-Луїсі початку ХХ століття;

- визнання включає не тільки розв'язання питань політичного досвіду чи аргументу в боротьбі політичних думок. У понятті визнання поєднуються міжлюдські взаємини з відносинами між ними й іншими колективами, між суб'єктом і незліченно багатьма іншими;

- невизнання тих видів фізкультурно-спортивної діяльності, які оголошуються носіями регіонально ідентичності, всіх їх національних

особливостей і національного характеру, відкриває, таким чином, шляхи до відбудування нових зв'язків між людьми на основі тілесних практик. Люди переживають свою нездоланну різність, і свято народного спорту задає рамки для торжества власної ідентичності, а для інших народів – перевтілення в цю іншість для взаєморозуміння;

- визнання безлічі спортивних практик відкриває шлях і до прийняття раніше невідомих спортивних дисциплін. З'являються нові види спорту, зазвичай вони видаються за забуті, але вони також відмічаються на мапі спортивного життя, як на етнографічній мапі відмічаються нові народи і племена. При цьому не можна недооцінювати ваги соціальної інерції, щодо наслідків якої варто зазначити: парость майбутнього виникає не з вже минулого, а тільки з протиріч сьогодення і майбутніх джерел цивілізаційного саморуху.

Наступний приклад. Автор – С. Болтівець наукової публікації «Психофізіологічні засоби хортингової рекреації самопочуття» [3, с. 110] у висновках стверджує:

- психофізіологічні основи хортингової рекреації самопочуття включають визначення об'єктивних психомоторних показників стану здоров'я, валідність яких ґрунтується на спільних методологічних засадах. Ця спільність включає всіх і не відкидає нікого з людської популяції, хто бажає та співмірно з можливостями власного психофізичного розвитку долучається до хортування як джерела втілення задатків своїх індивідуальних здібностей;

- відродження хортового гартування української молоді має в своїй основі ідентифікацію молодої людини у власному самоусвідомленні, – її становлення, вибудовування індивідуального життєвого статусу, його впорядкування, творення і узвичаєння. Такою основою є індивідуально-психологічне відображення власної неповторності у психофізіологічних параметрах психологічних устроїв «Дужинь», «П'ятра», «Рінь» та інших, які відзначаються унікальністю і задуму, і технічного виконання.

Авторами наукової публікації [9, с. 57-62] наведено перелік тем бесід (автор З. Діхтяренко), які бажано проводити під час тренувань, навчально-виховного процесу, а, особливо, дистанційно, для збереження та зміцнення здоров'я в спортсменів бойового хортингу (при можливості і в умовах воєнного стану) кожної неділі; перераховано запитання для учнівської та студентської молоді, курсантів (автор А. Стешиц) та запропоновано здобувачем вищої освіти Д. Борсуковою запитання для учнівської та студентської молоді, курсантів.

В іншому науковому дослідженні [7, с. 41-47] І. Корженко перерахувала основні нормативно-правові документи України, що передбачають сприяння збереження та зміцнення здоров'я в українців; А. Стешиц подав розроблені запитання для науково-педагогічних працівників, тренерів із варіантами відповідей; здобувач вищої освіти В. Костенко запропонував авторські розроблені запитання із варіантами відповідей для учнівської та студентської молоді, курсантів (після прослуховування визначеним контингентом всіх тем бесід); на основі наведеного переліку тем бесід описано їхній прогнозований результат (знати) (автор З. Діхтяренко), які бажано частинами перевіряти під час тренувань, навчально-виховного процесу, а, особливо, дистанційно щодо значення та вживання вітамінів для збереження й зміцнення здоров'я в учнівській та студентській молоді, курсантів спортивного гуртка «Бойовий хортинг» (при можливості їх проведення і в умовах воєнного стану) кожної неділі після прослуховування визначеним контингентом усіх тем бесід.

У розділі колективної польської монографії «Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies» [12, с. 22-77] співавтори публікації: Z. Dikhtiarenko, I. Korzhenko, A. Steshyts описали багаторічний експеримент.

Так, І. Корженко та А. Стешиц на протязі 2021-2022 н.р. відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри «Теорії та методики фізичного виховання» ПВНЗ «Український гуманітарний інститут» (№ 2) проводили експеримент (констатувальний етап) з майбутніми учителями фізичної культури, тренерами з єдиноборства – бойовий хортинг і здобувачами вищої

освіти інших кафедр ПВНЗ «УГІ», які допущені до занять з фізичного виховання (ЕГ – 12 осіб; КГ – 38 осіб).

На протязі 2017-2022 н.р. З. Діхтяренко відповідно до тем науково-дослідних робіт: ННІ СФБПР УДФС України та Інституту проблем виховання НАПН України (№№ 1 і 3 – відповідно) проводила експеримент (констатувальний та формувальний) з майбутніми учителями фізичної культури, тренерами з єдиноборства – бойовий хортинг і здобувачами вищої освіти інших (Державний податковий університет (м. Ірпінь, Київська обл.) – здобувачі вищої освіти-спортсмени гуртків «Бойовий хортинг» кафедри «Фізичного виховання, спорту та здоров'я» Факультету СГТМ (ЕГ – 32 особи) та ЗВО цього ж Факультету СГТМ (КГ – 47 осіб), що допущені до занять з фізичного виховання; спортсмени бойового хортингу (учнівська (ЕГ – 790 осіб) і студентська молодь, курсанти – здобувачі вищої освіти університетів України (ЕГ – 191 особа) (хл. і д.) з тридцяти чотирьох спортивних клубів України (м. Київ, Вінницька обл., Волинська обл., Дніпропетровська обл., Донецька обл., Житомирська обл., Закарпатська обл., Запорізька обл., Івано-Франківська обл., Київська обл., Кіровоградська обл., Луганська обл., Львівська обл., Миколаївська обл., Одеська обл., Полтавська обл., Рівненська обл., Сумська обл., Тернопільська обл., Харківська обл., Херсонська обл., Хмельницька обл., Черкаська обл., Чернівецька обл., Чернігівська обл.).

Звернено увагу на наявність більше 450 визначень здоров'я людини, сформульованих фахівцями з різних наукових дисциплін. Наведено приклади визначень понять: «здоров'я», «індивідуальне здоров'я» та «індивідуальне здоров'я вчителя», «здоров'язбереження», «підготовка», «фізична культура», «школа», «тренер», «єдиноборство», «бойовий хортинг», що є для наукового дослідження найбільш актуальними.

II. На основі проведеного анкетування учнівської та студентської молоді, курсантів на тему: «Вплив тренувань з бойового хортингу на профілактику втоми та стресу» [11, с. 100-105], які півроку відвідують заняття (тренування) з бойового хортингу (місяць, грудень – I-III-V-й рази, червень – II-IV-VI рази

(2017-2022 р.р.) та спільного аналізу наукових публікацій [1-20 та ін.] було оприлюднено рівні сформованості знань із варіантами відповідей (див. Табл. 1) (автор: З. Діхтяренко):

Таблиця 1. Перелік запитань і рівні сформованості знань в учнівської та студентської молоді, курсантів на тему: «Вплив тренувань з бойового хортингу на профілактику втоми та стресу», ЕГ і КГ (2017-2021 рр.)

(автор: З. Діхтяренко)

№ п / п	Перелік запитань	ДПУ	ПВНЗ «УГІ»	Спортсмени і БХ (ЕГ):	Спортсмени
		ЕГ і КГ	ЕГ і КГ	студентська	БХ (ЕГ):
				молодь, курсанти	учнівська
		2017-2021 рр.	2021-2022 рр.	2017-2021 рр.	2017-2021 рр.
		n=79	n=50	n=191	n=790
		Рівні		Варіанти відповідей	
1.	<i>Учень, студент, курсант</i>	х		х	
2.	<i>Стать: чоловіча, жіноча</i>	х		х	
3.	<i>Повних років</i>	х		х	
4.	<i>Вага, зріст</i>	х		х	
5.	На Вашу думку, Ваша вага відповідає зросту?	Високий		так	
		Достатній		ні	
		Середній		можливо	
		Низький		не звертав увагу	
6.	Скільки Ви днів у першому семестрі по поважній причині не відвідуючи школу, ВНЗ?	Високий		не пропустив	
		Достатній		2-5 дні	
		Середній		6-10 днів	
		Низький		більше 11 днів	
7.	Скільки грамів води Ви за день випиваєте?	Високий		1500-1800	
		Достатній		1000-1400	
		Середній		800-900	
		Низький		до 700	
8.	Чи є у Вашому щоденному раціоні овочі та фрукти?	Високий		так	
		Достатній		інколи	
		Середній		ні	
		Низький		не вживаю	
9.	Які види занять з фізичного виховання Вам найбільше подобається (спортивні ігри (футбол, волейбол, баскетбол); настільний теніс; атлетична гімнастика (тренажерний зал, фітнес); єдиноборства (вказати); загальна фізична підготовка; інше)?	Високий		чотири і більше видів	
		Достатній		три види	
		Середній		два види	
		Низький		один вид	

10	Чи відчуваєте Ви втому? Якщо так, то через скільки годин навчання?	Високий	інколи відчуваю втому; ніколи не відчуваю втоми
		Достатній	через 1-2 години
		Середній	через 3-4 години
		Низький	через 5-6 годин
11	Чи з'являється у Вас стрес?	Високий	ніколи
		Достатній	інколи
		Середній	під час написання контрольних робіт, тестів
		Низький	під час відповіді на уроках (заняттях); під час виконання домашнього завдання
12	Який розділ змагань з бойового хортингу Вам подобається найбільше («Рукопашна сутичка», «Борцівська сутичка», «Самозахист», «Форма»)?	Високий	чотири розділи
		Достатній	три розділи
		Середній	два розділи
		Низький	ніякий; не знаю, що відповісти
13	Як Ви себе відчуваєте після заняття (тренування) з бойового хортингу?	Високий	зникає стрес; зникає втома
		Достатній	відчуваю задоволення; розслаблююся
		Середній	відчуваю втому
		Низький	стаю роздратованим; стаю напруженим
14	Чи подобається Вам тренуватися бойовим хортингом?	Високий	так
		Достатній	подобається
		Середній	інколи так, інколи ні
		Низький	ні; не знаю, що відповісти
15	Чи плануєте Ви з тренером-викладачем приймати участь у змаганнях з бойового хортингу?	Високий	так
		Достатній	готуємося
		Середній	можливо; з часом
		Низький	ні
16	Чи подобається Вам спільного / самостійно аналізувати наукові публікації?	Високий	так; перевищили очікування
		Достатній	скоріше так, ніж ні
		Середній	скоріше ні, ніж так
		Низький	ні
17	Чи можете Ви назвати складові поняття «здоров'я»: фізичне, психічне, духовне, соціальне, інтелектуальне, емоційне, розумове, моральне, соматичне, професійне, біологічне, особистісне	Високий	12 складових
		Достатній	8-11 складових
		Середній	5-7 складових
		Низький	1-4 складові
18	Як Ви себе відчуваєте в умовах збройної та інформаційної агресії, але після заняття (тренування) з бойового хортингу?	Високий	зникає стрес; зникає втома
		Достатній	відчуваю задоволення; розслаблююся
		Середній	відчуваю втому
		Низький	стаю роздратованим; стаю напруженим

Висновки. Сучасний період характеризується посиленням інтересу дослідників до психогігієнічної проблематики, але більшість праць із цієї проблеми виконується в галузі медичних наук, що окреслює маловивчену досі сферу педагогічної психогігієни [1].

Окремі методологічні підходи, методики, способи виховного впливу вже накопичені шляхом узагальнення та систематизації педагогічного досвіду, проведення психологічних і гігієнічних експериментів.

Розв'язання проблем педагогічної психогігієни потребує цілісності та визначення достатніх і необхідних меж медичної, педагогічної, соціальної та психологічної сфер методологічного, теоретичного, методичного та практичного розв'язання задач збереження та зміцнення психічного здоров'я всіх учасників навчального процесу закладів освіти, але не обмежується освітньою сферою і тому є доказ дана публікація «Зміцнення психічного здоров'я спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти) в умовах збройної та інформаційної агресії».

Визначена мета публікації: теоретичне узагальнення наукових публікацій щодо дослідження зміцнення психічного здоров'я спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти) в умовах збройної та інформаційної агресії; на основі проведеного анкетування учнівської та студентської молоді, курсантів [11] оприлюднити рівні сформованості знань із варіантами відповідей – була досягнута.

Наступна назва та мета публікації будуть направлені на розроблення тестів із рівнями знань спортсменів бойового хортингу (учнівська та студентська молодь, курсанти) щодо зміцнення здоров'я в умовах збройної та інформаційної агресії, що відобразить *перспективи подальших досліджень* і підтвердить актуальність й своєчасність обраної теми.

Література:

1. Болтівець С. І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика / С. І. Болтівець. – К.: Редакція «Бюлетеня ВАК України», 2000. – 303 с.
2. Болтівець Сергій. Право дітей і молоді на ідентифікацію видів спорту українського народу: про минулі тенденції і хорткові перспективи / Сергій Болтівець, Олена Галушко, Владислав Жуляєв, Валерій Жуляєв // Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції до 10-річчя заснування хортингу «Хортинг – національний бренд України у світі: олімпійська перспектива» / [ред. кол.: Пашко П. В. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2019. – С. 57-62.
3. Болтівець Сергій. Психофізіологічні засоби хортингової рекреації самопочуття / Сергій Болтівець // Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хортинг – національний вид спорту України: досвід і перспективи» / [ред. кол.: Пашко П. В. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2019. – С. 109-110.
4. Болтівець С. Психофізіологічне підготовлення майбутніх учителів фізичної культури та тренерів бойового хортингу в заклади загальної середньої освіти, спортивні клуби та дитячо-юнацькі спортивні школи / С. І. Болтівець, Л. Т. Уралова // Підготовка майбутніх учителів фізичної культури та тренерів у заклади загальної середньої освіти, спортивні клуби та ДЮСШ (в умовах воєнного стану) [Електронне видання]: збірн. матер. Всеукраїнської наук.-практ. конфер. з міжнар. участю присвяченої Дню фізичної культури і спорту України та Дню працівника освіти (м. Буча, 05 жовтня 2022 р.) / упор.: З. М. Діхтяренко. – м. Буча: Приватний вищий навчальний заклад «Український гуманітарний інститут», 2022. – С. 55-61.
5. Буток О. В. Бойовий хортинг як засіб фізичної і психологічної підготовки та формування професійних якостей курсантів і працівників правоохоронних органів / О. В. Буток, Е. А. Єрьоменко, С. І. Болтівець, В. Е. Єрьоменко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2019. – Вип. 11. – С. 220-231.
6. Діхтяренко Зоя. Адаптація учнівської та студентської молоді, курсантів спортивних гуртків «Бойовий хортинг» до блочної системи тренувань – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота) / Зоя Діхтяренко, Галина Коломоєць, Анатолій Ребрина, Катерина Діхтяренко // Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф (25-26 серпня 2022 року в режимі онлайн) / упорядн.: Баженков Є. В., Цьось А. В., Коломоєць Г. А., Дикий О. Ю., Ребрина А. А., Боляк А. А., Кліванська Ю. А., Буянова Г. В., 2022. – С. 147-161.
7. Діхтяренко З. М. Вживання вітамінів для збереження та зміцнення здоров'я в учнівській та студентській молоді, курсантів спортивного гуртка «Бойовий хортинг» (експериментальна робота) / З. М. Діхтяренко, І. О. Корженко, А. В. Стещиц, В. С. Костенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт) : зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. – Вип. 9 (154) 2022. – С. 41-47.
8. Діхтяренко Зоя. Збереження здоров'я в підлітків – успішної особистості засобами бойового хортингу під час дистанційного навчання / Зоя Діхтяренко, Костянтин Федорченко // Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи (у циклі Анохінських читань): матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції. 10 грудня, 2021 р., Київ / Київ. Ун-т імені Бориса Грінченка; за заг. ред. О. В. Ярмолюк. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2021. – С.300-305.
9. Діхтяренко З. М. Значення вітамінів для збереження та зміцнення здоров'я в спортсменів бойового хортингу: учнівська та студентська молодь, курсанти / З. М. Діхтяренко, А. В. Стещиц, Д. М. Борсукова // Науковий часопис Національного педагогічного

університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. – Вип. 7 (152) 2022. – С. 57-62.

10. Корженко І. О. Результати впровадження фізкультурно-оздоровчих технологій в роботу працівників освіти, майбутніх учителів фізичної культури та тренерів / І. О. Корженко, О. М. Бельорін-Еррера, З. М. Діхтяренко, К. П. Козлова // Підготовка майбутніх учителів фізичної культури та тренерів у заклади загальної середньої освіти, спортивні клуби та ДЮСШ (в умовах воєнного стану) [Електронне видання]: збірн. матер. Всеукраїнської наук.-практ. конфер. з міжнар. участю присвяченої Дню фізичної культури і спорту України та Дню працівника освіти (м. Буча, 05 жовтня 2022 р.) / упор.: З. М. Діхтяренко. – м. Буча: Приватний вищий навчальний заклад «Український гуманітарний інститут», 2022. – С. 15-27.

11. Малинський І. Вплив тренувань з бойового хортингу на профілактику психофізіологічного стресу учнівської та студентської молоді, курсантів / І. Малинський, З. Діхтяренко, В. Чаплигін, В. Хоменко, С. Коцюба // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020 – Вип. 2 (122) 20. – С. 100-105.

12. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).

13. Dikhtiarenko, Zoia, Shcherbina, Yuriy, Pustoliakova, Larysa, Gontar, Julia. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting (2021). Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges. Monograph. The Academy of Management and Administration in Opole, 2021, (pp. 690-704).

14. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, (pp. 272-357).

15. Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286, illus., tabs., bibls. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, (pp. 226-273).

16. Mental health: strengthening our response. *World Health Organization*. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response> (Last accessed: 25. 05. 2022).

17. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Yeromenko, Veronica. The use of cloud technologies in the training of specialists (pupils and students, cadets) in Combat horting (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021, (pp. 314-326).

18. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Lytvynenko, Andrii. Use in Google Fit Combat Horting to control the physical activity of students, students, cadets, servicemen, security personnel (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020, (pp. 247-252).
19. Новаторские методы оказания помощи при хронических состояниях: Основные элементы для действий (2003). Глобальный доклад. Всемирная организация здравоохранения. URL: (<https://www.who.int/chp/knowledge/publications/icccrussian.pdf?ua=1> (Last accessed: 25. 05. 2022) – 92 с.
20. Психогигиена детей и подростков / Под ред. Г. Н. Сердюковской, Г. Гельница. Москва: «Медицина», 1985. – 224 с.

5.8. The use of mobile games in physical education lessons and the «Combat Horting» sports club to consolidate physical qualities in pupils of grades 5-7 – determination of life position in the conditions of martial law, during distance learning (experimental work)

Використання рухливих ігор на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів 5-7 класів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану, під час дистанційного навчання (експериментальна робота)

Постановка проблеми. Одним із основних завдань держави у галузі освіти є турбота про здоров'я нації, виховання фізично загартованого підростаючого покоління. Цим зумовлена необхідність посилення виховної роботи у закладах загальної середньої освіти України та обґрунтування ефективних методик виховання учнів, здатних наполегливо навчатися у школі та займатися фізичною культурою у процесі позакласної діяльності.

Основні підходи до виховання учнів окреслено у Законі України «Про фізичну культуру і спорт», Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, Концепції фізичного виховання у системі освіти України тощо.

Відомо, що ігрова діяльність учнів молодших класів у позаурочний час – важливий засіб подолання негативних тенденцій, що склалися у сучасному суспільстві. Гра – один з видів діяльності дітей молодшого шкільного віку, хоча пріоритетним стає навчання. Рухлива гра є різновидом ігор. Як явище багатогранне, її можна розглядати як особливу форму існування всіх, без винятку, сторін життєдіяльності колективу. Велику роль відіграє гра у розвитку й вихованні дитини, становленні особистості школяра, вона виступає своєрідним і незамінним засобом у вихованні, навчанні, пізнанні та самореалізації кожного учня.

У молодших підлітків (5-7 класів) рухливі ігри сприяють закріпленню фізичних якостей: м'язова сила – подолання великого зовнішнього опору; прудкість – подолання короткої відстані як найшвидше і за найменший час; витривалість – тривале і результативне виконання командних, або особах дій; гнучкість – виконання рухів із великою амплітудою; спритність – миттєве перелаштування рухової діяльності відповідно до змін в умовах і .д.

Таким чином, на уроках фізичної культури, а потім продовжуючи грати в спортивному гуртку «Бойовий хортинг» молодші підлітки під час рухливих ігор визначають власну життєву позицію – бути активним, чи пасивним.

А, отже, використання рухливих ігор на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів 5-7 класів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану, під час дистанційного навчання є дуже актуальною та не дослідженою темою сьогодення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На певних етапах розвитку педагогічної науки до проблеми застосування ігрової діяльності у формуванні особистості школяра зверталися відомі педагоги-дослідники: Н. Андрощук, Л. Артемова, Л. Билеєва, Е. Вільчковський, І. Коротков, Н. Кудикіна, О. Тимошенко, Д. Хухлаєва, С. Цвек, А. Цьось, М. Шейко та ін., а також відомі психологи: Б. Ананьєв, І. Бех, П. Блонський, Л. Виготський, М. Демкова, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Леонтєв та ін. [4, с. 2, 3].

Проаналізувавши останні дослідження та публікації з проблеми використання рухливих ігор на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів 5-7 класів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану, під час дистанційного навчання було встановлено, що дане питання частково відображено в наукових статтях: З. Діхтяренко, Г. Коломоєць, А. Ребрина, К. Діхтяренко (Адаптація учнівської та студентської молоді, курсантів спортивних гуртків «Бойовий хортинг» до блочної системи тренувань – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна

робота), 2022); З. Діхтяренко, Е. Єрмоєнко (Військово-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» в умовах воєнного стану, 2022); З. Діхтяренко, Е. Єрмоєнко, К. Кукушкін, А. Гречаний (Рівень сформованості військово-патріотичної вихованості в учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота); Dikhtiarenko, Z., Korzhenko, I., Steshyts, A. (Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies, 2022); Dovhan, N. (Scientific and methodological aspects of sports training of Combat Horting athletes: pupils and student youth, cadets, 2022); Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, 2021); Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, 2020) [1-14; 16-21] та ін.

Зв'язок роботи з науковими темами. Отже, визначення назви публікації: «Використання рухливих ігор на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів 5-7 класів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану, під час дистанційного навчання (експериментальна робота)» направлено на впровадження результатів НДР у заклади середньої та вищої освіти [1-21]. Дане дослідження виконується згідно науково-дослідних робіт: 1) Інститут проблем виховання НАПН України за загальною темою: «Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації» (2020-2022 р.р.) (ДР № 0120U100443); 2) кафедра «Фізичного виховання, спорту та здоров'я»

Факультету СГТМ Державного податкового університету «Підвищення фізичної працездатності різних груп населення в процесі занять фізичною культурою і спортом» (2021-2026 р.р.) (ДР № 0121U113261); 3) кафедра «Теорії та методики фізичного виховання» Приватного вищого навчального закладу «Український гуманітарний інститут» на 2021-2026 роки за темою «Принципи здорового способу життя в системі фізичного виховання» (ДР № 0121U113032).

На підставі описаного теоретичного матеріалу визначено *мету публікації*: опис своєчасної проведеної експериментальної роботи з учнями 5-7 класів в умовах воєнного стану, під час дистанційного навчання: використання рухливих ігор на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей – визначення життєвої позиції.

А, отже, це є актуальним і важливим науково-практичним дослідженням [1-21].

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження щодо використання рухливих ігор на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів 5-7 класів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану, під час дистанційного навчання було розраховане на три етапи педагогічного експерименту.

Перший етап.

Для ЗВО (здобувачів вищої освіти) потрібно було написати Есе (власноруч) на тему:

«Чому я обрала / обрав спеціальність: «Учитель фізичної культури» / «Тренер»?

Прогнозований результат щодо вибору моєї майбутньої професії:

- що я повинна / повинен вміти,
- що я повинна / повинен знати,
- що я повинна / повинен вміти в умовах воєнного стану,
- що я повинна / повинен знати в умовах воєнного стану,
- що я повинна / повинен вміти під час дистанційного навчання,

- що я повинна / повинен знати під час дистанційного навчання (автор методики: З. Діхтяренко).

Другий етап.

На основі написаного Есе розробити презентацію на 8-11 слайдів на ту ж саму тему: «Чому я обрала / обрав спеціальність: «Учитель фізичної культури» / «Тренер»?»

У даній творчій роботі, обов'язково, коротко акцентувати увагу на питаннях: що я повинна / повинен вміти, що я повинна / повинен знати, що я повинна / повинен вміти в умовах воєнного стану, що я повинна / повинен знати в умовах воєнного стану, що я повинна / повинен вміти під час дистанційного навчання, що я повинна / повинен знати під час дистанційного навчання (автор методики: З. Діхтяренко).

Третій етап.

Здобувачам вищої освіти потрібно було виконати творче завдання:

1) перерахувати рухливі ігри (10-15 штук для кожного класу: 1-11), що можна грати на уроках фізичної культури для закріплення фізичних якостей в учнів 1-11 класів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану;

2) перерахувати рухливі ігри (10-15 штук для кожного класу: 1-11), що можна грати у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів 1-11 класів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану;

3) перерахувати рухливі ігри (10-15 штук для кожного класу: 1-11), що можна грати на уроках фізичної культури для закріплення фізичних якостей в учнів 1-11 класів – визначення життєвої позиції під час дистанційного навчання;

4) перерахувати рухливі ігри (10-15 штук для кожного класу: 1-11), що можна грати у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів 1-11 класів – визначення життєвої позиції під час дистанційного навчання;

5) описати рухливі ігри (5 штук для кожного класу: 1-11), що можна проводити на уроках фізичної культури для закріплення фізичних якостей в учнів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану;

6) описати рухливі ігри (5 штук для кожного класу: 1-11), що можна проводити у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану;

7) описати рухливі ігри (5 штук для кожного класу: 1-11), що можна проводити на уроках фізичної культури для закріплення фізичних якостей в учнів – визначення життєвої позиції під час дистанційного навчання;

8) описати рухливі ігри (5 штук для кожного класу: 1-11), що можна проводити у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей в учнів – визначення життєвої позиції під час дистанційного навчання;

9) розробити тести (10-12 запитань по три-чотири варіанти відповідей для класів, які передбачені в назві магістерської роботи) щодо визначення рівня знань про рухливі ігри та фізичні якості, що можна давати на уроках фізичної культури учням – формування життєвої позиції в умовах воєнного стану, враховуючи завдання в магістерській роботі;

10) розробити тести (10-12 запитань по три-чотири варіанти відповідей для класів, які передбачені в назві магістерської роботи) щодо визначення рівня знань про рухливі ігри та фізичні якості, що можна давати у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» – формування життєвої позиції в умовах воєнного стану, враховуючи завдання в магістерській роботі;

11) розробити тести (10-12 запитань по три-чотири варіанти відповідей для класів, які передбачені в назві магістерської роботи) щодо визначення рівня знань про рухливі ігри та фізичні якості, що можна давати на уроках фізичної культури учням – формування активної життєвої позиції під час дистанційного навчання, враховуючи завдання в магістерській роботі;

12) розробити тести (10-12 запитань по три-чотири варіанти відповідей для класів, які передбачені в назві магістерської роботи) щодо визначення рівня знань про рухливі ігри та фізичні якості, що можна давати у спортивному

гуртку «Бойовий хортинг» – формування активної життєвої позиції під час дистанційного навчання, враховуючи завдання в магістерській роботі і т. д. (автор методики: З. Діхтяренко).

Отже, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня, заочної форми навчання О. Петрова та канд пед. наук, доцент З. Діхтяренко описали *«Рухливі ігри для учнів 5 класу, що можна проводити на уроках фізичної культури / у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» під час дистанційного навчання / в умовах воєнного стану – визначення життєвої позиції»*, а експериментально перевірила ефективність рухливих ігор – О. Петрова.

Ось деякі з них.

1. Рухлива гра «Три острівці» (5 клас).

Зміст гри:

- Вибираємо 3 «острівці» (наприклад, 3 різні частини кімнати).
- На Першому «острівцю» виконуємо віджимання від підлоги 10 разів.
- На Другому «острівцю» лягаємо на підлогу, складаємо руки в «замок»

за головою і піднімаємо тулуб 10 разів.

- На Третьому «острівцю» присідаємо на обох ногах, руки за спину 10 разів.

- Результат:

- розвиваємо: витривалості та сили в руках;
- виховуємо: дисциплінованість, старанність та самостійність.

2. Рухлива гра «Збираємо урожай» (5 клас).

Зміст гри:

- На підлогу стелимо рушник або спортивний килимок.
- Знаходимо в помешканні 5-10 невеликих речей (книга, іграшка, блокнот тощо) і кладемо їх на відстані 3 м від рушника / килимка.

- За командою учителя стараємося якомога швидше скласти всі предмети в центр рушника / килимка.

- Дозволяється брати тільки по одному предмету та однією рукою.

- Перемагає той учень, який виконає завдання першим, другим і третім без зауважень.

Результат:

- розвиваємо: швидкості та спритності;
- виховуємо: дисциплінованість, старанність та самостійність.

3. *Рухлива гра «Світлофор» (5 клас).*

Зміст гри:

- Учитель тримає три прапорці або карточки різних кольорів (червоний, жовтий, зелений).

- «Червоний» – стрибки вперед на правій нозі.
- «Жовтий» – стрибки вперед на лівій нозі.
- «Зелений» – присісти.

За командою учителя діти виконують біг на місці. Коли учитель під час гри підіймає вгору прапорець будь-якого кольору – діти повинні самостійно виконати команду згідно кольору.

Результат:

- розвиваємо: увагу, швидкість, координацію рухів, витривалість
- виховуємо: дисциплінованість, старанність та самостійність.

Інший здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня денної форми навчання А. Цвіга розробив *«Тести (11 запитань по три варіанти відповідей для спортсменів бойового хортингу: 10-12 років), що можна проводити на уроках фізичної культури /у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» – формування активної життєвої позиції під час дистанційного навчання / в умовах воєнного стану»* та експериментально перевіряв ефективність власної методики:

Ось деякі з них.

1. *Найхарактернішими рисами ігрового методу є:*

- а) швидка зміна ситуації, яка вимагає внесення корекції;
- б) можливість надання гравцям самостійного вибору діяльності;
- в) обидві відповіді правильні.

2. *Кому, на Вашу думку, відноситься хід гри і вибір учасників:*

- а) тренеру (викладачу);
- б) учням;
- в) капітану команди.

3. *Гри виступають як:*

- а) засіб фізичного виховання;
- б) метод організації дитячого колективу;
- в) обидві відповіді правильні.

4. *Чи потрібно враховувати вік дитини при використанні ігрового методу:*

- а) так;
- б) ні;
- в) у залежності від ходу гри.

5. *Яким умінням повинні відповідати дії, що здійснює учень у грі:*

- а) силі в спритності;
- б) вміння керувати собою;
- в) обидві відповіді правильні.

6. *Форма і зміст ігрової діяльності визначається:*

- а) можливостями;
- б) метою;
- в) самостійним вибором.

7. *На Вашу думку, під час воєнного стану варто займатись спортом:*

- а) професійно;
- б) для підтримки фізичної форми;
- в) не актуально.

8. *На Вашу думку, під час дистанційного навчання варто займатись спортом:*

- а) професійно;
- б) для підтримки фізичної форми;
- в) не актуально.

9. *Ігровий метод відрізняється від інших методів фізичного виховання:*

- а) елементами змагань;
- б) можливостями;
- в) обидві відповіді правильні.

10. *Які з правил при ігровому методі Вам зайві:*

- а) чітке дотримання прийнятих правил;
- б) втручання викладача (вчителя), якщо гра не вдається;
- в) можливість вихованцям самим приймати рішення.

11. *Вимоги, яким повинна відповідати ігрова діяльність:*

- а) вміння управляти собою;
- б) поступове і послідовне ускладнення гри;
- в) обидві відповіді правильні.

Інший здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня денної форми навчання К. Козлова розробила тести «*Формування рухових навичок спортсменів бойового хортингу в процесі фізичного виховання засобами оздоровчого фітнесу та рухливих ігор*» (11 запитань по три варіанти відповідей для спортсменів бойового хортингу: 12 років), що можна проводити на уроках фізичної культури / у спортивному гуртку «*Бойовий хортинг*» – формування активної життєвої позиції під час дистанційного навчання / в умовах воєнного стану» та експериментально перевірила ефективність власної методики:

Ось деякі з них.

1. *Сукупність задач, змісту, засобів, методів і форм організації фізичного виховання – це... :*

- а) задачі фізичного виховання;
- б) засоби фізичного виховання;
- в) система фізичного виховання.

2. *Відповідність рівня розвитку рухових умінь і навичок нормативним вимогам програми – це... :*

- а) фізична підготованість;

б) фізичне виховання;

в) фізична культура.

3. *Які задачі спрямовані на охорону життя й укріплення здоров'я дитини, сприяють підвищенню стійкості до різноманітних захворювань, несприятливих впливів зовнішнього середовища, покращенню його працездатності і гармонійному розвитку?*

а) виховні;

б) оздоровчі;

в) освітні.

4. *Вони передбачають формування рухових умінь і навичок, розвиток психофізичних якостей, розвиток рухових здібностей.*

а) виховні задачі;

б) оздоровчі задачі;

в) освітні задачі.

5. *Яке положення виражає готовність до дії і створює найбільш вигідні умови для правильного виконання вправи?*

а) раціональне;

б) вихідне;

в) звичайне.

6. *Який спосіб полягає в одночасному свідомому виконанні рухових дій усіма дітьми та ефективного розв'язання освітньо-виховних та оздоровчих задач у роботі з ними?*

а) фронтальний;

б) спеціальний;

в) продуктивний.

7. *Як називають рухи, у яких повторюються одні й ті самі фази у чіткій послідовності?*

а) повторювані;

б) циклічні;

в) ациклічні.

8. Які вправи спрямовані на загальне оздоровлення організму і сприяють розвитку та укріпленню окремих груп м'язів, формуванню правильної постави; укріпленню опорно-рухового апарата; покращенню кровообігу, дихання, обмінних процесів, діяльності нервової системи й розвитку психофізичних якостей дитини?

- а) ритмічні;
- б) основні;
- в) загальнорозвивальні.

9. Під час розучування нових рухливих ігор використовують такі прийоми навчання:

а) назва гри, розміщення на майданчику, самостійне розподілення ролей, сигнали, розпорядження, взаємодопомога, посібники й інвентар;

б) нагадування змісту і правил гри, лічилки, команди, сигнали, запитання до дітей, зорові й звукові орієнтири та інше;

в) назва гри, показ рухів, пояснення змісту і правил, вказівки, пояснення, лічилки, допомога, команди, розпорядження, уточнення, зорові й звукові орієнтири, підбиття підсумків й інше.

10. За якими ознаками класифікуються рухливі ігри?

а) за віком, ступенем рухливості дитини у грі, видами рухів, змістом;

б) сезоном, місцем проведення, характером дітей, що грають, розвитком рухових здібностей;

в) ступенем рухливості дитини у грі, видами рухів, характером дітей, що грають.

11. Характеристиками якого поняття є такі фактори: постійна концентрація уваги у процесі дії; відносно невисокий ступінь участі рухових автоматизмів у керуванні рухом; відносна мінливість техніки рухів, а іноді порушення її; маловираженість злитності рухів й обумовлена цим розтягнутість їх у часі?

- а) рухові уміння;
- б) рухові здібності;

в) рухові якості.

Висновки. Результатом обґрунтованого проведення учителем фізичної культури (здобувачем вищої освіти другого (магістерського) рівня) – О. Петровою третього етапу педагогічного експерименту стало усвідомлення учнями 5 класів, що рухливі ігри можна грати і під час дистанційного навчання, в умовах воєнного стану на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг».

Ефективність розроблених: «Рухливі ігри для учнів 5 класу, що можна проводити на уроках фізичної культури / у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» під час дистанційного навчання / в умовах воєнного стану – визначення життєвої позиції» (автори: З. Діхтяренко та О. Петрова); «Тести (11 запитань по три варіанти відповідей для спортсменів бойового хортингу: 10-12 років), що можна проводити на уроках фізичної культури / у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» – формування активної життєвої позиції під час дистанційного навчання / в умовах воєнного стану» (автор: А. Цвіга) та тести: «Формування рухових навичок спортсменів бойового хортингу в процесі фізичного виховання засобами оздоровчого фітнесу та рухливих ігор» (11 запитань по три варіанти відповідей для спортсменів бойового хортингу: 12 років), що можна проводити на уроках фізичної культури / у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» – формування активної життєвої позиції під час дистанційного навчання / в умовах воєнного стану» (автор: К. Козлова) буде описано в наступних публікаціях, що є власною методикою співавторів публікації.

Передбачена мета публікації: це є опис своєчасної проведеної експериментальної роботи з учнями 5-7 класів в умовах воєнного стану, під час дистанційного навчання: використання рухливих ігор на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг» для закріплення фізичних якостей – визначення життєвої позиції – була досягнута.

Наступна назва та мета публікації будуть направлені на розроблення рухливих ігор для учнів 6 класів, що можна грати і під час дистанційного

навчання, в умовах воєнного стану на уроках фізичної культури та спортивному гуртку «Бойовий хортинг»; ефективність розроблених тестів (автори: А. Цвіга та К. Козлова) – це є власні методики здобувачів вищої освіти, що відобразить *перспективи подальших досліджень* і підтвердить актуальність й своєчасність обраної теми.

Література:

1. Діхтяренко Зоя. Адаптація учнівської та студентської молоді, курсантів спортивних гуртків «Бойовий хортинг» до блочної системи тренувань – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота) / Зоя Діхтяренко, Галина Коломоєць, Анатолій Ребрина, Катерина Діхтяренко // Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф (25-26 серпня 2022 року в режимі онлайн) / упорядн.: Баженков Є. В., Цьось А. В., Коломоєць Г. А., Дикий О. Ю., Ребрина А. А., Боляк А. А., Кліванська Ю. А., Буянова Г. В., 2022. – С. 147-161.
2. Діхтяренко З. М. Вживання вітамінів для збереження та зміцнення здоров'я в учнівській та студентській молоді, курсантів спортивного гуртка «Бойовий хортинг» (експериментальна робота) / З. М. Діхтяренко, І. О. Корженко, А. В. Стешиц, В. С. Костенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. – Вип. 9 (154) 2022. – С. 41-47.
3. Діхтяренко З. М. Виховання наполегливості молодших школярів засобами рухливих ігор та естафет із елементами футболу // Фізичне виховання в школі: Науково-методичний журнал. – К.: “Педагогічна преса”. – 2005. – № 3. – С. 18-22.
4. Діхтяренко З. М. Виховання наполегливості молодших школярів у процесі позакласної ігрової діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / З. М. Діхтяренко. – К., 2008. – 20 с.
5. Діхтяренко З. М. Виховання наполегливості молодших школярів у процесі позакласної ігрової діяльності (експериментальна робота) // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. праць УДПУ. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 11. – С. 164-170.
6. Діхтяренко З. М. Виховання наполегливості учнів загальноосвітньої школи засобами ігрової діяльності : методичні рекомендації. – К.: Наук. світ, 2008. – 41 с.
7. Діхтяренко Зоя. Військово-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» в умовах воєнного стану / Зоя Діхтяренко, Едуард Єрьоменко // Проблеми освіти: збірник наукових праць. Електронне видання ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». К., 2022. Вип. 2 (97). – С. 239-265.
8. Діхтяренко З. М. Духовно-моральна цінність рухливих ігор у позакласній роботі, як ефективний засіб розвитку фізичних якостей учнів у виконанні державних тестів // Спортивний вісник Придніпров'я – науково-теоретичний журнал ДДФКіС. – Дніпропетровськ: ДДФКіС, 2003. – № 3-4. – С. 59-61.
9. Діхтяренко З. М. Збереження фізичного та психічного здоров'я молодших школярів під час формування наполегливості засобами рухливих ігор // Педагогіка вищої та середньої школи: Зб. наук. праць КДПУ. – Кривий Ріг: КДПУ, 2005. – Вип. 11. – С. 414-418.
10. Діхтяренко З. М. Значення вітамінів для збереження та зміцнення здоров'я в спортсменів бойового хортингу: учнівська та студентська молодь, курсанти / З. М. Діхтяренко, А. В. Стешиц, Д. М. Борсукова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. – Вип. 7 (152) 2022. – С. 57-62.

11. Діхтяренко З. М. Погляди В. О. Сухомлинського на виховання підростаючої особистості засобами гри // Особистісно орієнтований потенціал педагогіки В. О. Сухомлинського: Збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції (30 вересня – 1 жовтня 2008 року). – Кам'янець-Подільський: абетка-Світ, 2008. – С. 59-64.
12. Діхтяренко Зоя. Рівень сформованості військово-патріотичної вихованості в учнівській та студентській молоді, курсантів у спортивному гуртку «Бойовий хортинг» – визначення життєвої позиції в умовах воєнного стану (експериментальна робота) / Зоя Діхтяренко, Едуард Єрьоменко, Костянтин Кукушкін, Артем Гречаний // Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф (25-26 серпня 2022 року в режимі онлайн) / упорядн.: Баженков Є. В., Цьось А. В., Коломоєць Г. А., Дикий О. Ю., Ребрина А. А., Боляк А. А., Кліванська Ю. А., Буянова Г. В., 2022. – С. 133-143.
13. Діхтяренко З. М. Рухливі ігри та естафети з елементами футболу // Фізичне виховання в школі: Науково-методичний журнал. – К.: “Педагогічна преса”. – 2005. – № 1. – С. 18-20.
14. Діхтяренко З. М. Формування наполегливості молодших школярів засобами рухливих ігор у сучасних соціокультурних умовах // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.-Житомир: Волинь, 2003. – Кн. 2. – С. 147-153.
15. Нечерда Валерія. Арт-технології у хортингу як засіб виховання підлітків / Валерія Нечерда // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. кол.: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2018. – Вип. 10. – С. 38-45.
16. Рухливі та народні ігри, естафети (практикум): методичні рекомендації / Укл.: З. М. Діхтяренко – Умань: ПП Жовтий О. О., 2010. – 112 с.
17. Теорія і методика викладання рухливих ігор і забав (лекції): методичні рекомендації / Укл.: З. М. Діхтяренко – Умань: ПП Жовтий О. О., 2010. – 122 с. (6 др.ар.)
18. Dikhtiarenko, Zoia, Korzhenko, Iryna, Steshyts, Andrii. Training of future physical education teachers and martial arts coaches – Combat Horting to the application of healthcare technologies (2022). Physical culture, sports and physical rehabilitation in modern society. Nataliia Khlus, Oleksandr Nestorenko (editors). *Monograph*. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2022, (pp. 22-77).
19. Dikhtiarenko, Zoia, Shcherbina, Yuriy, Pustoliakova, Larysa, Gontar, Julia. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting (2021). Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges. *Monograph*. The Academy of Management and Administration in Opole, 2021, (pp. 690-704).
20. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsiukova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). *Monograph*. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978–83–66567–34–4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets, (pp. 272-357).
21. Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. *Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286, illus., tabs., bibls. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students, (pp. 226-273).

Annotation

Part 1. Social and humanitarian aspects of life quality research in turbulent conditions

- 1.1. *Nikola Kot, Marcin Oleksiuk. Violence, including economic violence in the family as a determinant of the quality of life.*** The authors take up the subject of violence, presenting its various forms and at the same time refer to its impact on the quality of life. The presented research results, as well as their analysis, is an attempt to show that aggression has various forms and often requires not only an individual approach, but also interdisciplinary knowledge. The article shows this especially in the economic context, which applies to virtually all types of violence and affects not only the quality of our lives in today's world, but also mental health. At the same time, references to numerous publications and sources show that economic violence is all the more dangerous that it can occur regardless of age, gender, social status or education, and its diagnosis is often a difficult process that requires knowledge and observation.
- 1.2. *Oleksandr Hladkyi, Volodymyr Kyliivnyk, Oleksandr Marchuk. Current problems of improve living standards in global cities of the world.*** The essence of global cities development is discovered. The main pre-conditions and factors of their growth are explored. The global cities ratio is proposed. The features of global cities living standards transformation are considered. There are 3 stages of cities living standards transformation: 1) the development of globalization and IT; 2) dissipation, modularity, and universality of technologies; and 3) the atomicity and protonic disintegration of post-society. The main global consequences of cities living standards transformation process under the influence of new social relations are determined. The prospects of global cities development as well as of certain branches development in global city economy and of urban territorial community development are highlighted.
- 1.3. *Iryna Koriakina. Use of art therapy methods in work with preschool children in today's conditions.*** The article reveals the issue of the introduction of art technologies into the educational process of a preschool education institution as a means of preserving the psychophysical health of preschool children in today's conditions. It has been proven that art therapy can be used to develop communication skills and is an ideal means for increasing child's self-esteem and strengthening his / her self-confidence, affects the development of a child as a social personality, and helps to preserve and strengthen children's mental health.
- 1.4. *Olexandr Mikheienko, Yuliia Karpenko. Quality of life as a fundamental category of being: methodological aspect.*** The complexity and multidimensionality of the "quality of life" category prompted researchers to use both objective and subjective indicators for its assessment, which is convenient in the context of research methodology. However, since the main sources of ensuring the quality of life, on the one hand, are the activities of state structures, and on the other, the personal

efforts of a person, a practical point of view suggests that it is appropriate to distinguish between them. This approach makes it possible not only to organize the various parameters of the quality of life in terms of the practice of filling them, but most importantly – to specify the spheres of responsibility of the state and the individual to ensure the appropriate level of quality of life. The distribution of factors of the quality of life, the provision and implementation of which is within the competence of the state, and factors that depend on a specific person is quite conditional, since there are factors whose implementation is impossible without the joint participation of state institutions and a specific person (group of people). Therefore, it is advisable to divide the factors of the quality of life into three categories: social (societal), intermediate (transitional), individual (personal). Delineation and specification of spheres of responsibility for the implementation of quality of life factors between the state and people (community of people) opens up new opportunities for finding effective ways to ensure a decent level of quality of life for the population.

1.5. Maryna Nabok, Stanislava Zaitseva. National resilience in the spiritual space of intercultural dialogue. The section of the monograph examines national resilience, which is an integral part of spiritual values. These values are the source of national traditions, the internal psychological experience of a person formed throughout life. After all, spiritual life was enriched in the process of a person's assimilation of the surrounding world through language, traditions, education, kindness, beauty, and harmony. Pragmatic, everyday components were combined with aesthetic ones and were based not on evil, hatred, but on sincerity, a gentle, harmonious combination of a person with the surrounding world. In nature, man searched for something consonant with his inner aspirations, his moods. This formed a kind of «genetic code» that was determined by the peculiarities of the worldview of each individual people, the national worldview, which includes phenomena of both an aesthetic and psychological, social, philosophical, and national nature.

We consider the spiritual component of national resilience in an international context. In groups of students from the countries of the Middle East and Africa studying at the medical institute of Sumy State University, we practice familiarizing them with Ukrainian folk dumas. Based on the feedback of foreign students, we found out the degree of their artistic quality and expressiveness in the poetic consciousness of Ukrainians, peoples of the Middle East and African countries. All this prompts us to a deep introspection of our inner world, our civic position, our life principles, and ideals, and ensures the resilience of a nationally personality to both external and internal defeat. All the more so when it comes to the Russian-Ukrainian war, which so threateningly looms over the world.

1.6. Nataliia Sas. Definition and characteristics of receptivity to the new. The author, on the basis of an interdisciplinary approach, defines the concept of the phenomenon of receptivity to the new; the mechanism of its formation and functions; cognitive-emotional processes on the basis of which susceptibility to the new is formed; personality traits receptive to new things; individual and collective receptivity to the new, as well as receptivity to a new manager; the content and potential levels of receptivity to the new are outlined.

1.7. Alina Chernyakova, Nataliia Pylypenko-Fritsak. The role of value-oriented education of foreign students in the process of language training. The article is devoted to the analysis of the best practices of promoting European values in the context of European integration processes of Sumy State University (SSU). The authors notes that in the process of activity, SSU implements the idea of a European university in cross-cultural studies, technologies, the quality of scientific research in education, orientation on innovation, strong democratic traditions, academic freedom, an atmosphere of creative work taking into account European values. The article presents the results of a survey conducted to investigate the value orientations of foreign students studying at the Medical Institute of SSU. Students were asked to distribute the values tangential to the main values on which the European Union is based, according to the degree of decrease in the significance of each particular value in their lives. An important aspect of scientific work is devoted to the analysis of international projects within the framework of the EU Erasmus+ Program, aimed at researching European integration processes, practices of implementing innovative technologies, aimed at popularizing multiculturalism and linguistic diversity.

1.8. Viktoriia Babalich, Oleksandr Broiakovskyi, Olena Holub. Nature-friendly technologies of modern sports exercises for everyone as a component of the educational program to improve the professional competence of future physical culture and sports specialists. The discussion of scientific and practical problems of improving the quality of life in the conditions of globalization, patterns and main trends of changes in various aspects of people's quality of life should be considered taking into account the latest achievements in the field of physical culture and sports in the formation of a healthy lifestyle based on nature-oriented development technologies.

The article describes an innovative discipline of free choice for students of higher educational institutions at the bachelor's educational and qualification level "Nature-oriented technologies of modern sports exercises for all", which is recommended for the general public and for future specialists in the field of physical culture and sports.

1.9. Oleksandr Kolyshkin. The use of means of adaptive physical education in the process of development of the motor sphere of persons with reduced hearing. The work reveals the peculiarities of using means of adaptive physical education in the process of development of the motor sphere of people with reduced hearing. When determining the methodology of physical exercises for these children, it is necessary to be guided by the results of modern research conducted in order to substantiate the effective selection of means and methods for the development of physical qualities thanks to conducting classes using various types of motor activity that take into account the specifics of the motor activity of students of the specified nosology. It is emphasized that the use of means of adaptive physical education contributes to the formation and improvement of their compensatory mechanisms, the strengthening of the functional systems of the body, the growth of interest in systematic physical exercises, and the provision of full participation in the life of society.

1.10. Olena Markova, Nataliia Shcherbatiuk. Addictive eating behavior of high school students and methods of its correction through physical education. The article is devoted to finding out the influence of psychological factors on eating behavior of high school students with a higher-than-normal body mass index (BMI). It was found that there is a linear connection between the somatic component – BMI index and the mental component – the level of acceptance of one's own body image and the level of psychological well-being in the group of high school students with deviations from the norm of body weight. It was found that the implemented method of correction of addictive eating behavior had a positive impact both on body weight (BMI reduction) and on the psychological state of high school students.

1.11. Iryna Sundukova. Health technologies in the content of health care educational space for youth students. The article is devoted to the problem of health care of student youth, since one of the tasks of modern education is the formation of young people's sustainable motivation to care for health.

It is noted that the health-preserving activity of the educational institution is considered as the activity of preserving health through the transfer of special knowledge and skills, the formation of an attitude to health-preserving, the development of vital competencies necessary for interaction with the external environment, for high-quality educational activities. Health-preserving technologies are aimed at forming students' awareness of health as a priority value, as well as forming the need to implement a healthy lifestyle in their daily activities, and fostering a culture of health in everyday life.

1.12. Olha Shevchenko, Anastasiya Melnik. Organizational and methodological foundations of sports festivals and spectacles in the system of training physical culture teachers. The article elucidates the process of training future teachers of physical education in institutions of higher education by means of sports festivals and spectacles. It has been proven that the formation and development of competitiveness as a system-forming feature of professional competence in the structure of a teacher's personality acquires special significance for higher education today. It is emphasized that it is sports and art events that allow organizing the educational process in educational institutions using modern, scientifically based, traditional and innovative means, methods, techniques, and technologies.

Part 2. The interdisciplinary approach to research basics the life quality in turbulent conditions

2.1. Alla Kozhyna. The impact of inclusive approaches to economic development on the quality of society in European countries. The article is devoted to issues of the quality of society and its interrelationship with well-being and quality of human life, using the example of European countries. The main goal was to investigate the possibilities of the impact of inclusive approaches to economic development on the quality of society. Inclusive approaches are significant for overcoming poverty, inequality and social exclusion, which is important for Europe after the Covid-19 pandemic and the war in Ukraine. Inclusiveness ensures certain rates of economic growth, at which inequality and poverty should decrease. It is necessary to note the importance of the social and institutional environment and the high attention paid to this issue by the EU countries when forming and implementing the relevant policy. EU policy is aimed at creating a sustainable, smart, inclusive society based on green and digital transition in the coming years.

2.2. Oleg Moroz. Using the tools of the concept of sustainable development to maintain the level of quality of life in crisis conditions. The article is devoted to consideration of issues related to ensuring a certain standard of living and its quality through the use of sustainable development tools in crisis conditions. The category "quality of life" is considered from the point of view of the necessary conditions for the implementation of the concept of human development and one of the criteria for defining sustainable development. Objective and subjective components of the quality of life, indicators used for their assessment and monitoring were studied. The characteristics of the impact of the crisis state of the economy and society as a whole on the quality of life of the population and the specified features of the 2022 crisis are given. In Ukraine from the point of view of ways to overcome their consequences. Considered the most common directions of functioning and development of social policy, as a possible way to overcome the consequences of the impact of the crisis on the quality of life. It is proposed to use the tools of the concept of sustainable development to improve the quality of life in the post-crisis period.

2.3. Larysa Shchyhlo, Oksana Brovkina. Interdisciplinarity as an innovative dominant of the philological research. It has been clarified that the worldview changes taking place in the era of globalization contribute to the generation of new interdisciplinary scientific paradigms of knowledge, in particular, the synergistic paradigm. The identification of general regularities and principles of complex self-organizing systems of various ontologies, to which the language system belongs in particular, is the foundation of a synergistic worldview. The article focuses on the formation of a synergistic dimension of knowledge through the synthesis of natural and humanities in the university educational space, contributes to the construction of a single, integrated picture of the world in the future specialist and opens wide prospects for interdisciplinary (and more broadly, transdisciplinary) research.

2.4. Paulina Szastaj, Marcin Oleksiuk. Economic and socio-psychological effects of energy poverty in Poland. The article presents the approach to energy poverty in the context of the problem faced by Europe, especially Poland. It shows not only statistical data, but also describes the multifaceted, negative repercussions that this phenomenon causes. The publication is an interdisciplinary approach, presenting the essence of energy poverty in technical, economic and social aspects. The authors also point to the special need for education and raising social awareness in the relationship with the use and saving of electricity, as well as managing the household budget.

2.5. Olena Ishchenko. Literature and the "quality of life" phenomenon: features of interaction. The article analyzes the features of the representation of the "quality of life" phenomenon in fiction using the material of samples of modern Ukrainian literature, with the help of an interdisciplinary approach (achievements of modern literary studies and philosophy, sociology, psychology, economics, etc.). It was found that in the novels "Vichnyk", "Svitovan" and "Krynychar" M. Dochynets artistically models the image of a wise hero who has his own life system, which is based on the idea of constant spiritual and physical self-improvement. Vichnyk and Krynychar generously share advice with others and help improve their quality of life. In the novel "Children of Ferns" by M. Dochynets, the main character, after returning from the war zone, recovers with the help of nature and begins to identify himself as a descendant of family traditions. It is noted that S. Zhadan's novel "Boarding School" depicts the path of national self-identification of the protagonist.

2.6. Serhii Kalinichenko, Natalia Penkina, Andrii Hribinyk. Using a logistics approach to the functioning of a tourist enterprise. Tourism is a multi-level system that unites in the process of organizing tourist services a number of complex economic flows that ensure the interaction of business entities of the tourism industry, which are providers of tourist services within the framework of the creation of an integrated tourist product. Travel agencies, facing the global market problem of mismatch between demand and supply, are involved in flow processes that are constantly flowing and are at the center of these flows, which are diverse in nature, direction and power. Resource flows in the process of organizing tourist services, given their structural complexity, require fundamentally new methodological approaches to the implementation and improvement of the management efficiency of this process.

The use of a logistic approach to the operation of a tourist enterprise in modern conditions is correlated with the application of logistics concepts, which implements a systematic approach to business problems in the field of tourism. The main idea of logistics in tourism is to ensure a competitive level of customer service, which makes it possible to significantly reduce the level of total costs.

2.7. Maryna Kolesnyk, Vitaliy Polyakov. Shaping the universal scientific worldview: interdisciplinary causative-systemic approach. The article dwells on the nature of continual education from the standpoint of the causative-systemic approach towards shaping universal scientific worldview of pedagogical universities' students. The paper analyses various approaches towards the notion of "educational system" and treats it off within the framework of the said integrative causative-systemic approach. The system of continual education focuses on the "law of cyclic development" that determines one's gradual development and accumulation of experience. The introduced approach allows construing the content of natural education as a complementary combination of worldview-methodological and natural-scientific components.

2.8. Yuriy Kostin, Volodymyr Shvedkyi. Strategic diagnostics of suppliers' enterprises in the conditions of the new energy market model. The article defines the areas of strategic diagnosis of suppliers' enterprises on the energy market of Ukraine. The factors of the external environment that influence the development of business in the field of energy supply are highlighted. It is established that a significant risk for suppliers working in the household segment of the market is regulatory procedures, in particular, the rejection of the liberalization idea for an indefinite period. It has been proven that the negative influence of external factors can be overcome if the supplier's internal environment is oriented towards an innovative development model. To determine the readiness of the internal environment to eliminate external threats, a system of strategic monitoring indicators has been developed. The results of monitoring provide an opportunity to focus on those business processes that are aimed at releasing the internal development potential of the enterprise.

2.9. Oksana Polianska, Olha Hulaha, Inna Moskaliuk, Igor Polianskyi. The role of the physical therapist in the medical rehabilitation of patients with myocardial infarction without ST segment elevation. Cardiorehabilitation of patients with myocardial infarction without ST segment elevation depends on the clinical course of the disease and interventional interventions, and with the active participation of a physical therapist as part of a multidisciplinary team, it increases the effectiveness of rehabilitation services in the acute and subacute period, prevents the development of complications, and improves the quality of life of patients. An individualized rehabilitation program makes it possible to significantly reduce the frequency of life-threatening complications, increase tolerance to physical exertion and physical capacity. Most patients are discharged from the hospital within 12-14 days and continue the rehabilitation program for a long period.

2.10. Victoria Tsytko. Potential for the development of automobile tourism in the mind of globalization. The article defines the role of auto tourism for the development of tourism. The features of the use of innovative road transport for the transportation of tourists and their luggage during tourist trips are characterized. The development potential of automobile tourism in the conditions of globalization is revealed.

Part 3. The influence of means and channels of communication on the life quality in turbulent conditions

3.1. *Olha Boiko, Larysa Otroshchenko, Olena Zhylenko. Peculiarities of intercultural communication: value-cognitive basics.* This work is devoted to studying the peculiarities of intercultural communication in terms of such world trends as globalization and migration, as well as in people's cognitive and labor activity. The essence of the communication concept, its types, and approaches to it have been thoroughly analyzed. Attention has been paid to the characteristics of the intercultural interaction between representatives of different ethnic societies and to the consideration of the socio-cultural behavior patterns of representatives of foreign-speaking ethnic groups. Different communicative levels representing the context of communication between speakers of different cultures have been analyzed.

3.2. *Iryna Romaniuk, Kostyantyn Deyko, Oleh Koloskov. PR and advertising in marketing communications of tourism business enterprises.* Marketing communications play an important role in the formation and promotion of tourist goods and services in the national and international tourist markets. It was determined that the main elements of marketing communications are advertising, public relations, sales promotion and direct sales. Advertising is the most effective and most expensive means of the complex of marketing communications of tourism business enterprises. PR deserves special attention, because it affects the tourist (consumer) unobtrusively and inspires more trust than advertising. It was found that sales promotion is used to stimulate demand, increase the client's awareness of the tourist product and service.

3.3. *Wladyslaw Wornalkiewicz. Projects in the field of 5G network construction.* Times of restrictions caused by the ongoing COVID-19 pandemic, showed in many situations the failure of the existing teleinformation net. Suddenly, there was need for switching to remote learning, domestic work at the computer and performing many of the services online. Abrupt, strong load on the older generation' teleinformation networks and significant modernization of many operations through Internet, have come to the attention of the government in different countries to a need for an implementation of 5G broadband network. In anticipation of future potential customers, many of the commercial companies put as swiftly as possible an effort to change the transmission equipment for much efficient, when it comes to a capacity of information. In the framework of the European Union, directives to enter a codified 5G network were drawn up. This study shows the situation within the scope of progress of installation works of such a network in Poland among leading countries in this respect. It was presented how China comprehensively treat the introduction of new telecommunications solutions, in relation to individual service consumers, as well as through a wide absorption of a business for this undertaking. Either the EU or China believe the successful implementation of 5G network, is a good boost to modernize the economy.

3.4. Inna Havryliuk, Tetiana Kovalova. Social journalism in the media space of Ukraine. Social journalism is a special type of media practice, which is becoming more and more popular in Ukrainian society, and therefore widespread in the media space. This is evidenced by those media that cultivate the direction in question. Most media researchers agree that this is a special thematic direction, the hallmark of which is paying attention to social problems. Social journalism can be presented both on social media platforms and in new media. We propose to nominate the latter as "socially oriented" ("socially marked") media. Decision journalism, constructive journalism, community journalism can also be considered a component of social journalism, since all these forms of media practices are socially oriented.

3.5. Iryna Zhylenko. Literary criticism as a component of the emigration media space of the twenty years of the interwar period (on the example of the magazine "Our Culture", Warsaw, 1935-1937). The present work analyses literary criticism as a component of the emigration media space, and defines the main forms of literary criticism. The thematic horizons of publications are being outlined based on the examples of literary and critical publications, and reviews, and new names of literary critics are being introduced. It has been stated that the majority of reviewers continued the Dragoman tradition in their approach to the evaluation of works of art. Besides, it was emphasized that the state of ideological and aesthetic criticism was approaching the European level.

3.6. Tetyana Ivanova, Mariana Sorochuk, Eva Reina. Information requirements of young Ukrainian refugees. The results of the study of information needs, expectations and interests of young people who were forced to leave Ukraine as a result of hostilities and are trying to adapt to life in other countries are presented. The studied group uses an individually-mediated method of obtaining information.

Difficulties in obtaining information in a group: lack of skills to work with large amounts of information, lack of competence in assessing the objectivity of information. The group is focused on active interaction with the Ukrainian society, this must be taken into account when planning information events.

3.7. Tetiana Kviatko, Anastasia Dmytrenko, Eva Lukashyna. The role of brand loyalty in business development. The article examines the influence of consumer loyalty on the development of the company. It has been established that the effectiveness of loyalty programs is determined by the attitude of buyers and their behavior in relation to the products offered by the company. Loyalty programs should be aimed at forming long-term relationships with the target audience, because this is precisely what affects the effectiveness of its activities in a certain market segment. The main methods of evaluating the effectiveness of loyalty programs are considered. The process of forming brand loyalty through social networks has been studied.

3.8. Iryna Kobyakova, Svitlana Shvachko. The influence of quantitative units on quality of communication. The linguo-cognitive aspects of quantitative units are described in this work. The article deals with word-building tendencies in English, their diachronic level and language game as a phenomenon of communicative creative work. Processes of evolution and involution are being dealt with. The main cognitive and linguistic aspects are being considered. The importance of language game in creation of language system and formation of creative individual mind. Numerals and denumerals are considered in terms of their grammatical, semantic and epigrammatic aspects, their deviations of outer and inner structures.

3.9. Dmytro Kostenko, Liubov Kozub. University educational environment as a component of intercultural competence formation of higher education students in the IT field. The article deals with the study of university educational environment as a component of intercultural competence formation of higher education students in the field of information technology. It emphasizes that the process of intercultural competence formation of future information technology specialists should be based on a comprehensive approach that involves cooperation and feedback in the application of active and interactive learning methods, taking into account the goals and tasks appropriate for each stage of the study. Accordingly, future information technology specialists acquire knowledge necessary to overcome difficulties when communicating with their foreign colleagues. This knowledge can create a solid basis for self-development within the “interaction of cultures” framework.

3.10. Milena Kravchenko, Svetlana Petkun. Digital public services as a means of increasing the social security of citizens. Currently, the development of digital technologies and electronic communications is intensively taking place in all spheres of social existence of Ukrainian society. The pandemic and the war accelerated the digitalization of various administrative and social services. The development of digital services on defined value-legal and organizational-technological bases will be an effective means of increasing the social security of citizens, will contribute to the creation of a barrier-free digital environment and overcome digital exclusion, and by increasing the efficiency, productivity and competitiveness of the use of digital technologies will achieve an increase in the level of Ukrainian welfare society.

Part 4. The importance of education in improving the life quality in turbulent conditions

4.1. *Larysa Bidenko, Hanna Diadchenko, Yevheniia Burnos.* Foreign students' speech competence forming in the process of learning the Ukrainian as a foreign language. The article is devoted to the foreign student's communicative competence forming description. The work field of the investigation is represented by process of learning the Ukrainian language as foreign. The authors of the article observe this issue on the material of training manuals "Ukrainian language for foreigners" (A1, A2 and B1 levels). Authors came to the conclusion that components of the educational and methodological complex outlined above may be successfully used by foreigners in the process of training for the complex certification exam in Ukrainian. Learning the Ukrainian as a foreign language with the training manuals "Ukrainian language for foreigners" also promotes successful mastering all the types of speech activity and development of foreign students' communicative skills.

4.2. *Dmytro Kostenko, Nadiia Chernukha, Qin Bowen.* Development of hardiness of students in the educational environment of the university. The article deals with the formation and development of hardiness of personality as a component of the training of higher education students under war conditions. The trends of the modern world and the challenges currently facing the individual are presented. An analysis of theoretical approaches to the construct 'hardiness of personality' by foreign and domestic scientists was carried out. Content and structural characteristics of hardiness of personality are singled out. The basic definition of the concept of 'hardiness of personality' and the directions of development of hardiness of personality, in accordance with the realities of today, are proposed.

4.3. *Inna Otamas, Mykola Kyrychenko, Anna Rozmarytsa.* Integration of museums of educational institutions of Ukraine into the digital information space: trends, problems and challenges during the period of military hostilities in Ukraine. The article describes the essence and peculiarities of the implementation of museum pedagogy in the educational process during the military hostilities in Ukraine. Emphasis is placed on the fact that museum pedagogy implements the transfer of cultural experience through the pedagogical process in the museum environment.

The author reveals the tools of interaction between school museums and students in the educational process through the prism of museum pedagogy, emphasizes its relevance in the organization of the upbringing and educational process, outlines the leading directions of using the assets of museum pedagogy of Ukraine. It is noted that Ukrainian museum pedagogy is actively looking for new forms and digital technologies for the preservation of cultural heritage in museums and ways to organize educational activities during the period of military hostilities on the territory of Ukraine.

The article describes the cooperation and organization of events within the framework of the "Museum Marathon – 2022" with educational institutions of Ukraine and the "Minor Academy of Sciences of Ukraine" (hereinafter the "the Minor Academy") for the development of the intellectual youth of Ukraine and the formation of national consciousness in the younger generation.

One of the leading tasks of bringing museum pedagogy closer to the educational process of educational institutions is the definition and approval of the principles, methods, techniques of museum work with students. The study examines the problems

of the essence of the museum as a socio-cultural institution in the context of the globalization processes of the beginning of the 21st century. The mechanisms of combining the traditional and innovative components of museum activities are considered. During the hostilities on the territory of Ukraine, it is emphasized upon the need to digitize information and submit it in an online format in order to combine historical memory, inexhaustible knowledge and spiritual wealth. The influence of museum exhibits on the comprehensive development and formation of personality, the involvement of residents of the settlement to the heritage of national culture is also emphasized.

4.4. *Svitlana Avdieieva, Irina Minakova.* Development of life skills in pupils of residential institutions by using Learning by Doing approach in education.

The article considers the Learning by Doing Approach in education as a way of the formation of pupils' competencies in general secondary school education with boarding schools (boarding houses).

The authors note that the main idea of the Learning by Doing Approach in education is not related to the Learning by Doing itself, but to the Learning by Doing as a means of formation and development of the child's subjectivity. That is why, in the process and as a result of the use of Learning by Doing forms, techniques and methods of educational work we do not bring up a robot which is trained and programmed to clearly perform certain types of actions and activities, but we bring up a person who is able to choose, evaluate, program by himself, construct those types of activities that are adequate for his / her nature, satisfy his / her needs for self-development and self-realization.

4.5. *Olena Zhehus, Oksana Afanasieva.* Education as a key factor of improving the life quality in the knowledge economy.

It is substantiated that education, knowledge and skills form the basis of the knowledge economy, which creates the prerequisites for better, sustainable economic development and growth, the increase in the life quality is the consequence of all the mentioned. The key role of education in the chain of economic transformations is determined, it ensures the formation of intellectual capital, high-quality and ability of generating new knowledge and its transformation into values in the process of innovative activity. Innovative development and growth of the economy are possible due to presence of new formation specialists who are able to learn during their lives and use own and new knowledge in their professional activities. The necessity of transforming the education system, updating and ensuring compliance of educational programs with the growing demands of society in the conditions of modern challenges is proven.

4.6. *Valentyna Kurilova.* Energy-informational foundations of human health in the training system of future physical education teachers.

The article reveals the content of the discipline "Ecology of the human inner world" and energy-informational foundations of human health in the training system of future physical education teachers. The analysis of the results of purposed educational and training work has shown that the dynamics of indicators of student youth's moral education had a positive trend for four years. From year to year, their public activity became more active, their attitude to education, to physical exertion, to nature, to public property improved, and their sense of collectivism, friendship, and camaraderie became more active.

4.7. Alla Nerubasska, Olena Karakasidi, Olena Zolotaryova. Dynamics of value orientations of modern students: systematic aspect. A person's availability of modern higher education in a democratic country affects the quality of life. A person with a higher education is able to obtain the necessary competences for realizing a life trajectory, moving up the career ladder, expecting a decent salary and stability of life and confidence in the future. But in a post-Soviet country, this is possible only if the young person reorients himself to the need to really adhere to the values of a democratic society.

Value orientations acquire special importance in professional development. The main task facing modern institutions of higher education is the student-centeredness of the learning process, the compliance of educational services with all the requirements of international standards and the demands of consumers – individuals and society. The study theoretically substantiated and empirically investigated some psychological features of the dynamics of value orientations of students. The authors believe that the student's professional training should be based on the awareness of the leading role of value orientations as an important source of activity and success in further professional activities. It is shown that for domestic and foreign science, the problem of the development of the value-meaning sphere is always on the agenda, because in the process of the development of society, the requirements for the personally significant qualities of a specialist, his professional development, are constantly changing, and the bar of professional training is being raised.

The processes taking place in modern Ukrainian society present increased requirements to the individual and his level of competence. Responsibility as a stable personal characteristic occupies one of the first places in this process. That is why the authors pay special attention to the dynamics of Ukrainian students' perception of academic integrity as a value for the formation of the integrity of a citizen – one of the components of responsibility in the structure of the life system of a modern young specialist.

4.8. Aleksander Ostenda, Tetyana Nestorenko. Higher education internationalization: practical experience of Polish-Ukrainian cooperation. The article substantiates the importance of the international activities of universities for the successful training of specialists who are competitive in the national and international labor markets. One of the priority areas of activity of universities in Poland and Ukraine is international cooperation, which includes improving the system of training specialists according to international standards, academic mobility, advanced training of teaching staff, and the exchange of best practices in teaching and research activities of the university. The examples describe the experience of implementing international programs in educational and research activities of Polish and Ukrainian universities.

4.9. Svitlana Sytnik, Yuliia Ilina, Iryna Ostopolets. Diagnostics of professional identity indicators of students-psychologists. The article is devoted to an actual problem – an empirical study of indicators of the professional identity of psychology students.

This paper raises the question of such a psychological phenomenon as a student's professional identity and a specialist's professional identity. It is proved that the student's professional identity deserves separate consideration, as it has its own independent psychological features, which were identified by the author on the basis of theoretical and empirical research of students-psychology from the first to the fourth year. An attempt has been made to separate students based on the characteristics of professional identity by type and describes these types.

- 4.10. Evgenia Sokolova, Natalia Penkina, Olena Skirda. The importance of education in human life and society.** The extraordinary importance of education and science for the information society and its highest stage of development – the knowledge society – is substantiated. The place of the higher education system, which is both a subject of the market economy and a social institution, has been determined. The role of the higher education system in restoring the scientific potential of society and social reproduction is substantiated. The importance of higher education for the socialization of the individual and social mobility is analyzed. The opinion is proven that modern society puts a person in front of the need for constant self-improvement in order to feel confident in a rapidly changing world. Therefore, education becomes one of the means of achieving any significant goals, which makes it possible to use education as a means of expanding and realizing life potential.
- 4.11. Nataliia Teslyk, Svitlana Martyniuk, Daryna Hromyko. Propensity to victim behavior of students with different types of social and personal identity.** The work is devoted to the study of predisposition to victim behaviour of students with different types of social and personal identity. The paper defines the concept of propensity to victim behaviour as a factor of social interaction and its role in the acquisition of the status of a victim. Peculiarities of manifestation of predisposition to victim behaviour in students are revealed. The understanding of social and personal identity and the relationship between concepts are studied. Assumptions about the influence of identity on the propensity for victim behaviour are analysed and put forward. The student has a daily risk of victimization under the influence of certain situations.
- 4.12. Nataliia Tkachenko. Lifelong learning as a tool for improving the life quality in the information society.** Taking into consideration the fact that duration of education is one of the key indicators of the level of human development, the author characterized the possibilities of lifelong learning as a tool for improving the quality of life in the information society. In particular, the essence of the concept of “quality of life” was clarified, the potential of education as an important characteristic of the life quality and the conditions for forming other characteristics were characterized, namely: reduction of social tension; growth of social activity; providing opportunities for continuous self-development, professional and career growth; expanding of worldview; improving communication skills; increasing the feeling of demand in personal and professional terms, etc., as well as improving such qualitative characteristics of the population as adaptability to the rapidly changing conditions of the modern world, mobility, education level, etc. The peculiarities of implementing lifelong learning in the information society are revealed.
- 4.13. Myroslava Chorniy. Psychological safety of teenagers in the educational environment.** The article is devoted to the analysis of psychological safety of teenage students in the educational environment. The study characterizes the components of the structure of interpersonal relationships within a teenage student group. The role of the formation of positive interpersonal relationships in the psychologically safe environment at school and the creation of a favorable climate in the classroom is substantiated and clarified. The influence of positive interpersonal relationships on the psychological safety of students in the school environment has been proven. Prospects for further scientific development of the problem of psychological safety of teenage students in the educational environment are determined.

Part 5. Combat Horting as a means of physical education of a harmoniously developed, successful, a vitally active personality – pupils, students and cadets: results of research work

5.1. Tetiana Fedorchenko, Zoia Dikhtiarenko, Tamila Berezhna, Halyna Kolomoiets. Educational programs for Combat Horting – implementation during training classes strength fitness for a successful personality: athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting (experimental work). In a scientific article «Educational programs for Combat Horting – implementation during training classes strength fitness for a successful personality: athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting (experimental work)» the justification of the expediency of implementation during training sessions of strength fitness for athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting is revealed.

Based on the theoretical and practical research of S. Sychoy and Z. Dikhtiarenko, recommendations on the use of strength fitness in training have been developed, which confirmed their effectiveness in the process of training athletes (pupils, students and cadets) in Combat Horting. Therefore, the authors of the publication considered in detail the block system of training (theoretical, physical, technical, tactical, psychological) and educational work) of Combat Horting athletes during educational and training sessions.

The author's experimental methodology regarding the expediency of implementing during strength fitness training sessions for athletes (pupils, students and cadets) Combat Horting, Z. Dikhtiarenko proposed the author's experimental methodology regarding the expediency of implementing strength fitness during training classes for athletes (pupils, students and cadets) of Combat Horting, and, therefore, the use of a block system of training in training programs for Combat Horting. The scientist developed: a questionnaire for students of grades 4-5; questionnaire for students of grades 6-9; a questionnaire for pupils (10-11 grades), students and cadets on the general topic: «Study programs for Combat Horting: understanding the main terms».

Thus, the authors of the scientific publication proved the timeliness and relevance of Combat Horting training programs developed by E. Yeromenko with a block training system for Combat Horting athletes: Educational program of recreational classes on Combat Horting for children of primary school age; Educational program of group work on Combat Horting for younger schoolchildren; a Program of extracurricular classes on Combat Horting for children of primary school age; a Program of physical culture and health training on Combat Horting for children and young people; a Program of extracurricular work on Combat Horting for students of secondary school age; a program of educational and training classes on Combat Horting for athletes of youth, cadet and junior age; a Program of extracurricular educational and training classes on Combat Horting for students of high school age; Program of the sports section on Combat Horting for students of higher education; Combat Horting program for children's and youth sports schools and schools of higher sports skills; Educational program of sports and recreational classes on Combat Horting for different population groups.

This system facilitates both online and offline training of athletes.

5.2. Nadiia Dovgan, Olena Otravenko, Anatolii Dehtyaryov. Structural study of the levels of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes. The data of summative assessment results of the structural study of the level of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states were presented by the authors of the article Structural study of the levels of health, physical and tactical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes. The results obtained at the end of the first stage of the assessment aimed at motivation identification in athletes engaged in Combat Horting. The levels of physical health, physical fitness, functional and psycho-emotional states are also determined. Dependencies between indicators of health levels, physical development and physical fitness, functional and psycho-emotional states in Combat Horting athletes were elucidated.

5.3. Kostiantyn Kukushkin, Eduard Yeromenko, Zoia Dikhtiarenko, Larisa Grechana. The prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets (experimental work). The authors of the publication through the listed projects, measures of national-patriotic education aimed at the formation and development of pupils, students and cadets of such important socially significant qualities as civic maturity, love for the Fatherland, responsibility, sense of duty, loyalty to national traditions, the desire to preserve and strengthen historical and cultural values. The development and formation of these qualities will contribute to the growth of activity of this contingent in solving the most important problems of society. Theoretically revealed the ability of Combat Horting to form a military-patriotic education in a successful person: pupils, students and cadets. The questions developed by K. Kukushkin and L. Grechana for a specific category of persons on the topic: «The prospectives of Combat Horting in the military patriotic education of a successful personality: pupils, students and cadets» (experimental work) are listed.

5.4. Zoia Dikhtiarenko, Andrii Steshyts, Vitaliy Kostenko. The influence of vitamins on the preservation and strengthening of health in school and student youth, cadets: Combat Horting athletes (experimental work). The authors of the scientific publication «The influence of vitamins on the preservation and strengthening of health in school and student youth, cadets: Combat Horting athletes (experimental work)» listed the main regulatory and legal documents of Ukraine, which provide for the preservation and strengthening of the health of Ukrainians; the topics of conversations (author Z. Dikhtyarenko) are listed. These topics are desirable to conduct during training, the educational process, and, especially, remotely, in order to preserve and strengthen the health of Combat Horting athletes (and, if possible, under conditions of martial law). And questions for pupils and student youth, cadets (author V. Kostenko), and also multiple choice questions for pupils and student youth, cadets (authors A. Steshyts and V. Kostenko). Based on the developed questions (author A. Steshyts), Z. Dikhtyarenko developed a table: «Levels of knowledge formation after listening to conversations on a general topic: «The influence of vitamins on the preservation and strengthening of health by school and student youth, cadets: sportsmen of Combat Horting».

Z. Dikhtyarenko and A. Steshyts agree that the development of the structure and components of the concept of «health» in scientific literature has acquired various modifications many times: physical, mental, spiritual (graphic representation

is a pyramid); physical, social, spiritual (graphic representation is a pyramid); physical, social, intellectual, emotional, spiritual (graphic image is a flower); physical, emotional, mental, social, personal, spiritual (a graphic image is a flower); physical, somatic, mental (mental, emotional), social; biological, social, psychological, spiritual (physical, intellectual, moral); physical, mental, moral, spiritual, social, professional (graphic representation is a cyclic scheme).

Zoia Dikhtiarenko prepared the research materials.

5.5. Zoia Dikhtiarenko, Vita Khimich, Natalia Demchenko, Veronica Yeromenko. Use of folk choreographic arts in Combat Horting by pupils, students and cadets (experimental work). The authors of the publication «Use of folk choreographic arts in Combat Horting by pupils, students and cadets (experimental work)» scientifically substantiated the expediency of using folk choreographic art in Combat Horting by pupils, students, and cadets through the topics of lectures developed by Z. Dikhtiarenko and V. Khimich. V. Yeromenko developed questions according to the topics of the lectures (20 pieces). On the basis of the publication by the team of authors N. Demchenko made a number of conclusions. Analysis of recent research and publications makes it possible to state that this is a relevant publication, which is aimed at implementing the results of research work in secondary and higher education. The purpose of the publication is defined: the scientific substantiation of expediency of use by pupils, students, and cadets of means of national choreographic art in Combat Horting – has been reached through practical developments. More than twenty scientific publications on Combat Horting have been published outside of Ukraine to date gives the opportunity to draw a general conclusion that this study should be conducted.

Zoia Dikhtiarenko prepared the research materials.

5.6. Zoia Dikhtiarenko, Alla Khatko, Viktoriia Veselova, Ivan Ilnytskyi. Simulation of physical education lesson programs and physical education classes for pupils, students and cadets with health orientation with the use of elements of Combat Horting in educational institutions (experimental work). In the scientific publication, the authors substantiate the feasibility of introducing programming of physical culture lessons and physical education classes for pupils, students, and cadets with a health focus with the use of elements of Combat Horting in educational institutions. Z. Dikhtiarenko identified and streamlined the main factors that should be considered in the development of Combat Horting programs that contribute to the effective implementation in modern conditions: for pupils of secondary schools; for students and cadets of higher education institutions.

It is proposed by A. Khatko to use modern digital tools of Google for programming classes of students and cadets in physical education with health-oriented use of elements of Combat Horting in order to ensure continuity of the educational process and effective reproduction of educational environment in mixed and distance learning.

During simulation of programs of physical culture lessons and physical education classes for pupils, students and cadets with a health focus with the use of elements of Combat Horting in educational institutions, a Doctor of the highest category – I. Ilnytskyi suggests always adding medical drugs to the first-aid kit list and constantly adding to the list; V. Veselova offers, in accordance with effective implementation in modern conditions, provide sports and training halls, school stadiums: state symbols; Olympic symbols and Olympic symbols of Ukraine; introduce the Volunteer Engagement Program for the III European Games in 2023 in Krakow, Poland.

Analysis of recent research and publications makes it possible to state that this is a relevant publication, which is aimed at implementing the results of research work in secondary and higher education.

Zoia Dikhtiarenko prepared the research materials.

5.7. *Sergii Boltivets, Zoia Dikhtiarenko, Oleg Zavistovskyi, Anatolii Rebryna.* Strengthening the mental health of Combat Horting athletes (school and student youth, cadets) in conditions of armed and informational aggression (experimental work). Strengthening the response of the World Health Organization in the field of strengthening and protection of mental health is specified in the form of methods of interventions, support and socio-economic expansion of their capabilities. WHO, as an association of countries, provides global methods of response of national governments, which in their integrity have important psychohygienic significance

In accordance with the purpose of the publication, the authors theoretically summarized scientific research on strengthening the mental health of Combat Horting athletes (school and student youth, cadets) in conditions of armed and informational aggression; on the basis of the conducted questionnaire of pupils and student youth, cadets levels of knowledge formation with answer options are published (Table 1 «List of questions and levels of knowledge formation in pupils and student youth, cadets on the topic: «The effect of Combat Horting training on the prevention of fatigue and stress» (Z. Dikhtiarenko is author of the method).

Z. Dikhtiarenko prepared the research materials.

5.8. *Zoia Dikhtiarenko, Kateryna Kozlova, Oksana Petrova, Artem Tsviha.* The use of mobile games in physical education lessons and the «Combat Horting» sports club to consolidate physical qualities in pupils of grades 5-7 – determination of life position in the conditions of martial law, during distance learning (experimental work). The use of mobile games in physical education lessons and the «Combat Horting» sports club to consolidate physical qualities in pupils of grades 5-7 – determination of life position in the conditions of martial law, during distance learning (experimental work).

Authors of a scientific publication «The use of mobile games in physical education lessons and the «Combat Horting» sports club to consolidate physical qualities in pupils of grades 5-7 – determination of life position in the conditions of martial law, during distance learning (experimental work)». So, Zoia Dikhtiarenko and Oksana Petrova described «Moving games for 5th grade pupils, what can be done in physical education classes / in the «Combat Horting» sports club during distance learning / in martial law conditions – determination of life position»; Artem Tsviha developed «Tests (11 questions with three answer options for Combat Horting athletes: 10-12 years old), what can be done in physical education classes / in the sports club «Combat Horting» – formation of an active life position during distance learning / under martial law»; Kateryna Kozlova developed the tests: «Formation of motor skills of Combat Horting athletes in the process of physical education by means of health fitness and mobile games» (11 questions with three options for Combat Horting athletes: 12 years old), what can be done in physical education classes / in the sports club «Combat Horting» – formation of an active life position during distance learning / in the conditions of martial law».

Zoia Dikhtiarenko prepared the research materials.

About the authors

Part 1. Social and humanitarian aspects of life quality research in turbulent conditions

- 1.1. *Nikola Kot*
Marcin Oleksiuk – Master
Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, Poland.
- 1.2. *Oleksandr Hladkyi* – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Academician
of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine
State University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine
Volodymyr Kylivnyk – PhD of Medical Sciences, Associated Professor
Oleksandr Marchuk – Assistant
National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya, Ukraine.
- 1.3. *Iryna Koriakina* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine.
- 1.4. *Olexandr Mikheienk* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Yuliia Karpenko – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine.
- 1.5. *Maryna Nabok* – PhD in Philology, Associated Professor
Stanislava Zaitseva – PhD of Sciences in Social Communications, Lecturer
Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 1.6. *Nataliia Sas* – Doctor of Pedagogical Sciences, Associated Professor, International
Visiting Researcher
Federal Institute of Parana, Curitiba, Brazil.
- 1.7. *Alina Chernyakova* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Nataliia Pylypenko-Fritsak – Lecturer
Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 1.8. *Viktoriia Babalich* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Oleksandr Broiakovskyi – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer
Olena Holub – Lecturer
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.
- 1.9. *Oleksandr Kolyshkin* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine.
- 1.10. *Olena Markova* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Nataliia Shcherbatiuk
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.

- 1.11. *Iryna Sundukova* – PhD in Psychology, Associated Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.
- 1.12. *Olha Shevchenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Anastasiya Melnik – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.

Part 2. The interdisciplinary approach to research basics the life quality in turbulent conditions

- 2.1. *Alla Kozhyna* – Doctor in Public Administration, Associate Professor
Junior Fellow of the Alfred Krupp Institute for Advanced Studies, Greifswald,
Germany, Professor of the Public Management and Administration Department
of the National Aviation University, Kyiv, Ukraine.
- 2.2. *Oleg Moroz* – PhD in Economics, Associate Professor
Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine.
- 2.3. *Larysa Shchyhlo* – PhD in Philology, Associated Professor
Oksana Brovkina – PhD in Philology, Senior Lecturer
Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 2.4. *Paulina Szastaj*
Marcin Oleksiuk – Master
The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, Poland.
- 2.5. *dr inż. Władysław Wornalkiewicz* – prof. WSZiA
The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, Poland.
- 2.6. *Olena Ishchenko* – PhD in Philology, Lecturer
Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 2.7. *Serhii Kalinichenko* – PhD in Economics, Associate Professor
Natalia Penkina – PhD of Technical Sciences, Associate Professor
Andrii Hribinyk – Assistant
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 2.8. *Maryna Kolesnyk* – Doctor of Pedagogical Sciences, Associated Professor
National T. G. Shevchenko University "Chernihiv Collegium", Chernihiv,
NGO "International School of Universology", Odesa, Ukraine
Vitaliy Polyakov – Honorary Doctor of the "Lviv Stavropigion" University, Full
Member of the International Scientific Academy of Ecology and Life Safety
NGO "International School of Universology", Odesa, Ukraine.

- 2.9.** *Yuriy Kostin* – Doctor in Economics, Professor
Volodymyr Shvedkyi – PhD Student
 Kharkiv National University of Radio Electronics, Kharkiv, Ukraine.
- 2.10.** *Oksana Polianska* – Doctor of Medical Sciences, Professor
Olha Hulaha – PhD of Medical Sciences, Assistant
Inna Moskaliuk – PhD of Medical Sciences, Assistant
Igor Polianskyi – Doctor of Medical Sciences, Professor
 Bucovinian State Medical University, Chernivtsi, Ukraine.
- 2.11.** *Victoria Tsytko* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
 National Transport University, Kyiv, Ukraine.

Part 3. The influence of means and channels of communication on the life quality in turbulent conditions

- 3.1.** *Olha Boiko* – Doctor in Philosophy, Professor
Larysa Otroshchenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Olena Zhylenko – PhD Student
 Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 3.2.** *Iryna Romaniuk* – Doctor in Economics, Associated Professor
Kostyantyn Deyko – PhD Student
Oleh Koloskov – PhD Student
 State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 3.3.** *dr inz. Wladyslaw Wornalkiewicz* – prof. WSZiA
 The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
 in Opole, Opole, Poland.
- 3.4.** *Inna Havryliuk* – PhD in Social Communications, Associated Professor
Tetiana Kovalova – PhD in Social Communications, Associated Professor
 Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 3.5.** *Iryna Zhylenko* – Doctor in Philology, Professor
 Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 3.6.** *Tetyana Ivanova* – PhD in Psychology, Associated Professor
 Sumy State University, Sumy, Ukraine
Mariana Sorochuk – Head of the Ukrainian center in Barcelona
 NGO "Ukrainian Center in Barcelona", Barcelona, Spain
Eva Reina – Director of the European Youth Information and Counselling Agency
 (ERYICA)
 European Youth Information and Counselling Agency (ERYICA), Esperange,
 Luxembourg.

- 3.7.** *Tetiana Kviatko* – PhD in Economics, Associated Professor
Anastasia Dmytrenko – Student
Eva Lukashyna – Student
 State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 3.8.** *Iryna Kobyakova* – PhD in Philology, Professor
Svitlana Shvachko – Doctor in Philology, Professor
 Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 3.9.** *Dmytro Kostenko* – PhD in Public Administration, PhD in Pedagogy, Assistant Professor, Associated Professor, Doctoral Student
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Liubov Kozub – PhD in Philology, Associated Professor
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
- 3.10.** *Milena Kravchenko* – Doctor of Public Administration, Professor
Svetlana Petkun – PhD in Philosophy, Associated Professor
 State University of Telecommunications, Kyiv, Ukraine.

Part 4. The importance of education in improving the life quality in turbulent conditions

- 4.1.** *Larysa Bidenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Hanna Diadchenko – PhD in Philology, Senior Lecturer
Yevheniia Burnos – Senior Lecturer
 Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 4.2.** *Dmytro Kostenko* – PhD in Public Administration, PhD in Pedagogy, Assistant Professor, Associated Professor, Doctoral Student
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Nadiia Chernukha – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Qin Bowen – PhD Student
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
- 4.3.** *Inna Otamas* – PhD in History, Associated Professor
 Central Institute of Postgraduate Education of the State Higher Educational Institution “University of Education Management” National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Mykola Kyrychenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Anna Rozmarytsa – getter
 State Higher Educational Institution “University of Education Management” National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

- 4.4.** *Svitlana Avdieieva* – Senior Lecturer
Irina Minakova – Senior Lecturer
 Zaporizhzhia Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Zaporizhzhia, Ukraine.
- 4.5.** *Olena Zhehus* – Doctor in Economics, Professor
Oksana Afanasieva – PhD in Economics, Associate Professor
 State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 4.6.** *Valentyna Kurilova* – PhD in Biology, Professor
 Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine.
- 4.7.** *Alla Nerubasska* – Doctor in Philosophy, Associate Professor
Olena Karakasidi – PhD in Public Administration, PhD in Law, Associate Professor, Professor of the International Academy of Personnel
Olena Zolotaryova – Adjunct Professor of the International Academy of Personnel, Associate Professor
 The Odesa Institute of the Private Joint Stock Company "Higher education institution "The Interregional Academy of Personnel Management", Odesa, Ukraine.
- 4.8.** *Aleksander Ostenda* – PhD, Professor AS
 Academy of Silesia, Katowice, Poland
Tetyana Nestorenko – PhD in Economics, Associate Professor, Professor AS
 Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine.
- 4.9.** *Svitlana Sytnik* – Doctor in Psychology, Professor
 South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa, Ukraine
Yuliia Ilina – PhD in Biology, Associate Professor
 National University of Civil Defence of Ukraine, Kharkiv, Ukraine
Iryna Ostopolets – PhD in Psychology, Associate Professor
 Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.
- 4.10.** *Evgenia Sokolova* – PhD of Technical Sciences, Associate Professor
Natalia Penkina – PhD of Technical Sciences, Associate Professor
Olena Skirda – PhD of Technical Sciences, Associate Professor
 State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 4.11.** *Nataliia Teslyk* – PhD in Psychology, Senior Lecturer
Svitlana Martyniuk – Practical Psychologist
Daryna Hromyko – Master Student
 Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 4.12.** *Nataliia Tkachenko* – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor
 Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine.
- 4.13.** *Myroslava Chorniy* – PhD of Pedagogical Sciences, Lecturer
 Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine.

Part 5. Combat Horting as a means of physical education of a harmoniously developed, successful, a vitally active personality – pupils, students and cadets: results of research work

- 5.1.** *Tetiana Fedorchenko* – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Zoia Dikhtiarenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Horting and Rehabilitation Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine
Tamila Berezhna – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Scientific Secretary
Halyna Kolomoiets – PhD of Pedagogical Sciences, Senior Researcher
Institute for Modernization of the Content of Education, Kyiv, Ukraine.
- 5.2.** *Nadiia Dovgan* – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor
State Tax University, Irpin, Ukraine
Olena Otravenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Luhansk Taras Shevchenko National University, Poltava, Ukraine
Anatoliy Dehtyaryov – Master Student
State Tax University, Irpin, Ukraine.
- 5.3.** *Kostiantyn Kukushkin* – Scientific Correspondent
Institute of Educational Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Eduard Yeromenko – PhD of Pedagogical Sciences, Professor
University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukraine
Zoia Dikhtiarenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Horting and Rehabilitation Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine
Larisa Grechana – Teacher, Dispute Master of Ukraine; World and European Champion, Trainer of Combat Horting
Primary School, Kyiv, Ukraine.
- 5.4.** *Zoia Dikhtiarenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Horting and Rehabilitation Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine
Andrii Steshyts – Deputy Head of the Department
Vitaliy Kostenko – Student
Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine.

- 5.5.** *Zoia Dikhtiarenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Horting and Rehabilitation Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine
Vita Khimich – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Natalia Demchenko – Senior Lecturer
Khmelnyskyi National University, Khmelnyskyi, Ukraine
Veronica Yeromenko – Master Student
State Tax University, Irpin, National Medical University named after O. O. Bogomolets, Kyiv, Ukraine.
- 5.6.** *Zoia Dikhtiarenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Horting and Rehabilitation Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine
Alla Khatko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine
Viktoriiia Veselova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Master of Dispute of Ukraine
State Tax University, Irpin, Ukraine
Ivan Ilnyskyi – Vice-President of the National Federation of Combat Horting of Ukraine – Chief of Staff, Master of Combat Horting, World and European Champion, Instructor of the Kyiv Combat, Doctor of the Highest Category
Horting Club «Tornado», Kyiv, Ukraine.
- 5.7.** *Sergii Boltivets* – Doctor in Psychology, Professor, Chief Researcher
State Institute of Family and Youth Policy of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Zoia Dikhtiarenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Horting and Rehabilitation Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine
Oleg Zavistovskyi – Senior Lecturer, World and European champion, Combat Horting Coach
Dnipro, Ukraine
Anatolii Rebryna – PhD of Pedagogical Sciences, Professor
Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnyskyi, Ukraine.
- 5.8.** *Zoia Dikhtiarenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Horting and Rehabilitation Educational and Scientific Institute of Special Physical and Combat Training and Rehabilitation University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, Ukraine
Kateryna Kozlova – Laboratory Assistant, Lecturer, Master Student
Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, State Tax University, Irpin, Ukraine
Oksana Petrova – Master Student
Artem Tsviha – Master Student
State Tax University, Irpin, Ukraine.

